

ভাৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ

প্ৰথমখণ্ড

(মূল সংস্কৃতৰ শ্লোকসহ অসমীয়া অনুবাদ)

অসমীয়া অনুবাদ

শ্ৰীনিভ্যানন্দ শাস্ত্ৰী

সংশোধন, সংযোজন আৰু সম্পাদনাত

ড° যুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা

প্ৰকাশন

অসম নাট্য সন্মিলন

৬ অক্টোবৰ ১৯৯১

BHARATAR NATYA SHASTRA (PRATHAM KHANDA) : Assamese translation with original Sanskrit slokas of first eight Chapters of NATYA SHASTRA of Bharat Muni : Translated by Sri Nityananda Shastri and revised, corrected and edited by Dr. Mukunda Madhav Sarma Head of the Department of Sanskrit Gauhati University.

প্ৰকাশক : অসম নাট্য সম্মিলনবহে
শ্ৰীজীৱেশ্বৰ গোস্বামী, প্ৰধান সম্পাদক

প্ৰকাশন সমিতি : শ্ৰীফণী তালুকদাৰ (উপদেষ্টা)
শ্ৰীজীৱেশ্বৰ গোস্বামী
শ্ৰীঅখিল চক্ৰৱৰ্তী (আহ্বায়ক)
শ্ৰীকৈলাশ শৰ্মা
শ্ৰীকৰুণজ্যোতি শইকীয়া
শ্ৰীপ্ৰণতি বৰুৱা
শ্ৰীপ্ৰদীপ হাজৰিকা

প্ৰথম প্ৰকাশ: ৬ অক্টোবৰ ১৯৯১

প্ৰচ্ছদপট : চিত্ৰশিল্পী শ্ৰীনীলপবন বৰুৱা

মুদ্ৰক : শৰাইঘাট প্ৰিণ্টাৰ্ছ, গুৱাহাটী- ৭৮১ ০০৩

মূল্য : পকা বন্ধাঃ ৭৫ টকা □ কেঁচা বন্ধা ৬৫ টকা

পাতনি

তবতৰ নাট্যশাস্ত্ৰখন এখন বিধকোষৰ নিচিনা গ্ৰন্থ । 'নাট্য' শব্দৰ অৰ্থ হ'ল 'নটবৃত্ত' অৰ্থাৎ 'নট' সকলৰ বৃত্তি বা জীৱিকা বা 'প্ৰক্ৰেচন' । 'নট' শব্দৰ অৰ্থ 'অভিনেতা' । 'শাস্ত্ৰ' মানে 'শাসন' বা নিয়ন্ত্ৰণ বা 'নিৰ্দেশ' । আন কথাত ক'বলৈ গ'লে 'শাস্ত্ৰ' মানে 'যি গ্ৰন্থই কোনো এটি বিশেষ বৃত্তিৰ বিষয়ে শাস্ত্ৰন কৰে বা উপদেশ দিয়ে তেনে গ্ৰন্থ' । নাট্যশাস্ত্ৰৰ টীকাকাৰ অভিনৱ গুপ্তই নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰথম শ্লোকটোৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰং প্ৰবক্ষ্যামি' কথাৰাৰ টীকাত এনেদৰে কৈছে : "নাট্যস্য নটবৃত্তস্য শাস্ত্ৰং শাসনোপায়ং গ্ৰন্থং প্ৰবক্ষ্যামি ।" নাট্যশাস্ত্ৰৰে ২৬.১১৪ সংখ্যক শ্লোকত কোৱা আছে যে আনে কৰা কামৰ অনুকৰণকে নাট্য বোলা হয় । "কৃতানুকৰণং লোকে নাট্যমিত্যভিধীয়তে" । পৰবৰ্তী গ্ৰন্থ দশকপকৰ মতে বিশেষ এটা 'অৱস্থা' বা পৰিস্থিতিৰ 'অনুকৃতি' বা অনুকৰণেই নাট্য । "অৱস্থানুকৃতিনাট্যম্ ।" সাধাৰণভাবে বুজিলে হ'লে 'অভিনৱ-কলা'কেই নাট্য বোলা হয় । কিন্তু সেই অভিনৱ-কলানো কি ? সেই বিষয়ে ক'বলৈ গৈয়েই নাট্যশাস্ত্ৰত আনুষঙ্গিক বহুতো কথাৰ বিষয়ে ইমান বিশদভাৱে বুজাই দিছে যে সেইবাবেই এই গ্ৰন্থখন বিধকোষৰ লেখীয়া হৈ পৰিছে ।

মাতৃগুপ্তাচাৰ্য, উদ্ভট, লোহট, শংকুক, শুট্ট নায়ক, হৰ্ষ, কীৰ্ত্তিধৰ, অভিনৱগুপ্ত আৰু নান্যদেৱ - এই নব্বন ব্যক্তিয়ে নাট্যশাস্ত্ৰৰ টীকা গ্ৰন্থখন কৰিছিলে বুলি জনা যায় । কিন্তু তাৰে কেৱল অভিনৱ গুপ্তই বচনা কৰা অভিনৱভাৰতী নামৰ টীকা-গ্ৰন্থখনহে এতিয়ালৈকে পোৱা গৈছে । তাৰো অৱশ্যে ঠায়ে ঠায়ে পাঠ হেৰাই গৈছে । অভিনৱগুপ্তই টীকাৰ আৰম্ভণিতে দিয়া দ্বিতীয় শ্লোকত এই কথাৰ উল্লেখ কৰিছে যে নাট্যশাস্ত্ৰত ৩৬ টা অধ্যায় আছে । (তুঃ যট্‌জ্জিৎসংকং তবত সূত্ৰমিদং ত্ৰিবিধং ব্ৰহ্মে নিৰম--) । এই অৰ্থতে প্ৰথম অধ্যায়ৰ ষষ্ঠ শ্লোকৰ টীকাত 'যট্‌জ্জিৎসংকং' শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে । নাট্যশাস্ত্ৰৰ আন এটা নাম হ'ল 'যট্‌সহস্ৰী' । এই নামৰ তাৎপৰ্য হ'ল এই যে এই গ্ৰন্থৰ শ্লোক আৰু পদ্যাক্ষক উক্তিসমূহৰ মুঠ সংখ্যা হয় হাজাৰ । ১.৬ সংখ্যক শ্লোকৰ টীকাত অভিনৱ গুপ্তই এই নামৰ উল্লেখ কৰি কৈছে : "যট্‌সহস্ৰীকপেণ প্ৰধানতয়া প্ৰপঞ্চকনিকপণপৰেণ শাস্ত্ৰেণ তত্ত্বং নিৰ্ণয়তে" । দশকপক নামৰ গ্ৰন্থখনত তবতক 'যট্‌সহস্ৰী'ৰ গ্ৰন্থকাৰ (যট্‌সহস্ৰীকৃৎ) বোলা হৈছে তুঃ 'যট্‌সহস্ৰীকৃতাণ্ডকম্' ; দশকপক, ৪.২ । দশকপক (১.৬১)ৰ টীকাত বহুকপমিথিও তবতক 'যট্‌সহস্ৰীকাব্য' বুলিছে ।

নাট্যশাস্ত্ৰ গ্ৰন্থখনত অনুষ্টুপ্, আৰী আদি ছন্দত ৰচিত শ্লোকৰ লগতে ভাষ্যৰ দৰে ব্যাখ্যাগৰক গদ্য আৰু 'সূত্ৰ'ৰ দৰে নিত্যম সংক্ষেপে কৰা উক্তি কিছুমানো আছে । উদাহৰণ স্বৰূপে "বিতাৰানুভাৱন্ত্য ভিচাৰিসংযোগাদ্ বসনিন্‌শক্তিঃ" - এই উক্তিটো তবতৰ কসসূত্ৰ বুলিয়েই জনাজাত । তথাপি সমগ্ৰ গ্ৰন্থখনতে সূত্ৰৰ পৰিমাণ বৰ

কম । তেনে হোৱা সত্ত্বেও অভিনৱগুণই গ্ৰন্থখনক 'ভৰতসূত্ৰ' বুলিও উল্লেখ কৰিছে । তুঃ "যটত্রিংশকং ভৰতসূত্ৰমিদং বিবৃদ্ধন" ইত্যাদি । এনে অৰ্থতে নান্যদেৱে ভৰতভাষ্যত ভৰতক 'সূত্ৰকৃৎ' বুলি অভিহিত কৰিছে । তুঃ "কলা নামানি সূত্ৰকদুস্তানি যথা-----" । সবহকৈ সূত্ৰ নথকা সত্ত্বেও ভৰতক সূত্ৰকাৰ বোলাৰ তাৎপৰ্য কি ? - সেই কথা আমাৰ মনেৰে এনেদৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি -

অৰ্থনীতিৰ ক্ষেত্ৰত আটাইতকৈ মৌলিক নিৰ্ভৰযোগ্য প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ হোৱা বাবে কৌটিল্যৰ গ্ৰন্থখনক অৰ্থশাস্ত্ৰ বোলাৰ দৰে, কাম-কলাৰ বিষয়ে আটাইতকৈ প্ৰামাণ্য গ্ৰন্থ হোৱা বাবে ৰাংসায়নৰ গ্ৰন্থখনক কামশাস্ত্ৰ বোলাৰ দৰে নাট্যৰ ক্ষেত্ৰত সকলো জানিবলগীয়া কথাৰ আকৰ্ষকৰূপ ভৰতৰ গ্ৰন্থখনক বোলা হ'ল নাট্যশাস্ত্ৰ । আকৌ ৰাদৰায়ণ, জৈমিনি, গোতম আদিয়ে নিজ নিজ দৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰত ৰচনা কৰা সেই সেই দৰ্শনৰ মূল গ্ৰন্থসমূহক বেদান্তসূত্ৰ, মীমাংসাসূত্ৰ, ন্যায়সূত্ৰ আদি নামেৰে অভিহিত কৰাৰ আৰ্হিতে ভৰতৰ গ্ৰন্থখনকো ভৰতসূত্ৰ নামেৰে অভিহিত কৰি তাৰ গুৰুত্বৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰাৰ এটা প্ৰথা আৰম্ভ হ'ল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি । আৰু এটা অনুমান এই বুলি কৰা হয় যে, মূলত ভৰতে হয়তো নাট্যশাস্ত্ৰখন সূত্ৰ (অৰ্থাৎ সংক্ষিপ্ত বাক্য)ৰ আকাৰতে লিখিছিল । এই বিষয়ে এটা সাক্ষ্য হ'ল এই যে ভৰতভাষ্যত উত্তৰৰাম চৰিতত ভৰতক 'তৌৰ্য্যত্ৰিকসূত্ৰকাৰ' বুলি অভিহিত কৰিছে । (দ্র. উত্তৰচৰিত ৪-২২) । 'নৃত্য, গীত, বাদ্যক একেলগে' অথবা 'নাট্যক তৌৰ্য্যত্ৰিক বোলা হয় । এতিয়া যি খন নাট্যশাস্ত্ৰ পোৱা গৈছে সেইখন খৃঃপূঃ ২০০ আৰু খৃঃ ২০০ৰ ভিতৰত ৰচিত হৈছিল বুলি অনুমান কৰা হয় । এটা কথা নিশ্চিত যে বৰ্তমানৰ নাট্য শাস্ত্ৰখন কালিদাসতকৈ আগৰ, কিয়নো কালিদাসৰ মালাৱিকামিহিৰত নাট্যৰ প্ৰশংসাসম্বন্ধিত নিম্নলিখিত শ্লোকটো পোৱা হয় -

দেৱানামিদমামনন্তি মুনয়ঃ শাস্ত্ৰং ক্ৰতুং চান্মুখং
কপ্ৰেণেদমুমাকৃতব্যতিকৰে স্বাস্ত্ৰে ৰিতজ্ঞং দ্বিধা ।
ত্ৰৈগুণ্যোদত্তৰমত্ৰ লোকচৰিতং নানাবসং দৃশ্যতে
নাট্যং তিগ্ৰকচেৰ্জনস্য বহুধাণ্যেকং সমাৰাধনম্ ॥

(১.৪) সম্প্ৰতি এনেদৰে অনুমান কৰা হয় যে এই শ্লোকৰ কথাখিনি নাট্যশাস্ত্ৰ প্ৰথম সাতোটা অধ্যায়ৰ ওপৰত আধাৰিত । (দ্র. নাট্য শাস্ত্ৰৰ বৰোদা সংস্কৰণৰ ১৯৫৬ চনৰ দ্বিতীয় তাণ্ডৰণৰ পাতনি, পৃঃ ১৪-১৫) । এই কথাও নিশ্চিত যে বৰ্তমানৰ নাট্য শাস্ত্ৰখন অমৰকোষৰ ৰচয়িতা অমৰসিংহতকৈয়ো আগৰ । কিয়নো, অমৰৰ মতে শৃংগাৰ ৰসৰ আন এটা নাম 'উজ্জ্বল' । তুঃ "শৃংগাৰঃ শূচিকজ্জ্বলঃ" । শৃংগাৰক উজ্জ্বল বোলা কামটো সম্পূৰ্ণভাৱে নাট্যশাস্ত্ৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই কৰা হৈছে । (দ্রষ্টব্য, না. শা. ৬.৪৫ৰ ব্যাখ্যা) । উল্লেখযোগ্য যে শৃংগাৰ ৰসৰ অৰ্থত উজ্জ্বল শব্দৰ ব্যৱহাৰ বৰ বিৰল । তথাপি তাৰ ভিতৰতে উল্লেখযোগ্য হ'ল প্ৰীকল্প গোন্ধাৰীৰ গৌড়ীয় বৈষ্ণৱ সম্প্ৰদায়ৰ অলংকাৰ গ্ৰন্থ উজ্জ্বলনীলমণিত উজ্জ্বল শব্দৰ ব্যৱহাৰ ।

ব্যাকৰণ শাস্ত্ৰকাৰ পাণিনি মুনিৰ সময় খৃঃ পূঃ ৮০০ৰ পৰা খৃঃ পূঃ ৪০০ৰ ভিতৰত বুলি অনুমান কৰা হয় । পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ দুটা সূত্ৰত দুখন 'নটসূত্ৰ' গ্ৰন্থৰ উল্লেখ আছে । তাৰে এখন শিলালীয়ে ৰচনা কৰা আৰু আনখন ক্ৰশাখই ৰচনা

কৰা। উক্ত সূত্ৰ দুটা হ'ল এনে – “পাৰাশৰ্যশিলালিত্যাং ভিক্ষুনট সূত্ৰয়োঃ” (৪. ৩. ১১৩) আৰু “কৰ্ম্মশৰ্ম্মক্শাখাদিনিঃ” (৪. ৩. ১১১)। প্ৰথমটো সূত্ৰৰ পৰা বুজা যায় যে পাৰাশৰ্যই এখন ‘ভিক্ষুসূত্ৰ’ (অৰ্থাৎ সম্যাসী ভিক্ষু সকলে কেনে ধৰণে আচৰণ কৰিব লাগে সেই বিষয়ে উপদেশ থকা গ্ৰন্থ) ৰচনা কৰিছিল। উক্ত ‘ভিক্ষু সূত্ৰ’ গ্ৰন্থখন এতিয়া পাবলৈ নাই। এতিয়া পাব পৰা তেনে ধৰণৰ উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ হ’ল জৈন ভিক্ষু সকলৰ বাবে ৰচিত আচাৰ্য্যসূত্ৰ। পানিনিৰ একেটা সূত্ৰৰ পৰা জনা যায় যে শিলালিয়ে এখন নটসূত্ৰ (অৰ্থাৎ নট সকলৰ দ্বাৰা কৰণীয় সকলো কামৰ বিষয়ে উপদেশ থকা সূত্ৰৰ আকাৰত ৰচিত এখন গ্ৰন্থ) ৰচনা কৰিছিল। দ্বিতীয়টো সূত্ৰৰপৰা জনা যায় যে কৰ্ম্মশৰ্ম্মই এখন ‘ভিক্ষুসূত্ৰ’ আৰু ক্শাখাই এখন ‘নটসূত্ৰ’ ৰচনা কৰিছিল। ইয়াৰ পৰা বুজা গ’ল যে, বৰ্তমানৰ নাট্যশাস্ত্ৰ খন ৰচিত হোৱাৰ কেইবা শ বছৰৰ আগৰ পৰাই সূত্ৰৰ আকাৰত ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’ (অৰ্থাৎ, নটি) বিষয়ক গ্ৰন্থ) ৰচিত হোৱাৰ এটা পৰম্পৰা চলি আহিছিল। সেই পৰম্পৰাৰ আৰ্হিতে হয়তো ভৰতেন্দ্ৰ সূত্ৰৰ আকাৰত ‘ভৰত সূত্ৰ’ এখনৰ ৰচনা কৰিছিল আৰু বৰ্তমান যিখন নাট্যশাস্ত্ৰ পোৱা যায় সেইখন উক্ত ‘ভৰতসূত্ৰ’ৰে এখন পৰৱৰ্তী সংস্কৰণ। উল্লেখযোগ্য যে, উক্ত ‘ভৰতসূত্ৰ’ নামটোৰ ‘ভৰত’ শব্দটোৱে ‘ভৰত মুনিক’ নুবুজাই ‘নট’ক বুজাব পাৰে। কাৰণ, ‘ভৰত’ আৰু ‘নট’ এই দুটা সমাৰ্থক শব্দ। এই বিষয়ে আনন্দৰাম বৰুৱাই নানার্থসংগ্ৰহত (অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, ১৯৬৯) ২৩১ পৃষ্ঠাত কেইবাখনো প্ৰাচীন সংস্কৃত কোষৰ পৰা (অৰ্থাৎ অভিধানৰ পৰা) উদ্ধৃতি দিছে। উদাহৰণ স্বৰূপে ত্ৰিকাণ্ডকোষৰ উদ্ধৃতিটো হ’ল : “বামানুজ নাট্যশাস্ত্ৰে দৌষদৌ ভৰতো নটে”, অৰ্থাৎ বামৰ ভাৱেক (ভৰত), ভৰতৰ দ্বাৰা ৰচিত নাট্যশাস্ত্ৰ নামৰ গ্ৰন্থখন, ‘থকুলা’ আৰু দুমন্তৰ পুত্ৰ (ভৰত), আৰু নট – এই কেইটা অৰ্থত ‘ভৰত’ শব্দৰ প্ৰয়োগ হয়। ভৰত শব্দই ভৰতৰ দ্বাৰা ৰচিত নাট্যশাস্ত্ৰক বুজোৱাৰ দৰে গ্ৰন্থকাৰৰ নামটোৱেই গ্ৰন্থখনক বুজোৱা প্ৰথাটোৰ আৰু এটা সুন্দৰ উদাহৰণ হ’ল মাঘে ৰচনা কৰা শিশুপালৰথ কাব্যৰ অৰ্থত মাঘ শব্দৰ প্ৰয়োগ। ‘মাঘে সন্তিত্ৰয়ো গুণাঃ’, ‘মেঘে মাঘে গতং বয়ঃ’ আদি বাক্যত এনে প্ৰয়োগ দেখা যায়। “চেক্ৰীভিতপ্ৰভৃতিভিৰ্বিকৃতৈশ্চ শৰ্ম্মৈৰুজা ন ভাতি ললিতা ভৰত প্ৰয়োগাঃ” (না. শা. ১৬. ১৮৭) আদি বাক্যত ভৰতমুনিয়ে নিজেই ‘নট’ৰ অৰ্থত ভৰত শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিছে।

“ভৰত সূত্ৰ”ৰো যদি অৰ্থ ‘নটসূত্ৰ’ হয় তেনে হ’লে ভৰত মুনিয়ে ৰচনা কৰা গ্ৰন্থখনো শিলালী আৰু ক্শাখাই ৰচনা কৰা গ্ৰন্থ দুখনেৰে একে শাৰীতে পৰে। এনেদৰে উক্ত তিনিওখন সূত্ৰ-গ্ৰন্থকে একে শাৰীতে ধৰাৰ ইংগিত পোৱা যায়। অমৰকোষৰ নিম্নলিখিত শ্লোকটোত –

শৈলানিন্দু শৈলুৰা জায়াজীৱাঃ ক্শাখিনঃ।

ভৰতা ইত্যপি নটাঃ (চাৰণান্দু কুশীলৱাঃ) ॥

প্ৰসন্ন কুমাৰ শাস্ত্ৰীৰ দ্বাৰা অনুদিত বাংলা অমৰ কোষৰ মতে শৈলালী, শৈলুৰ, জায়াজীৱ, ক্শাখী আৰু ভৰত – এই কেইটা শব্দই নটক বুজায়। কিন্তু নাট্যশাস্ত্ৰৰ বৰোদা সংস্কৰণৰ দ্বিতীয় ভাণ্ডকৰণৰ পাতনিত (পৃঃ ১৫) এই মত ভাঙি ধৰা হৈছে যে (১) শৈলালী সকলক বোলা হয় শৈলুৰ, (২) ক্শাখী সকলক বোলা হয় জায়াজীৱ আৰু (৩) ভৰতসকলক বোলা হয় নট। এই মতে শিলালী, ক্শাখ

আক ভৰতৰ দ্বাৰা প্ৰবৰ্ত্তিত নাট্যশাস্ত্ৰৰ তিনিটা স্বতন্ত্ৰ খুল বা স্বতন্ত্ৰ ধাৰা আছিল। এই তিনি আলোচনাৰ পৰা এই কথা বুজিব পাৰি যে প্ৰাচীন কালৰ পৰাই নাট্যকলাৰ বিষয়ে বহুতো গ্ৰন্থ প্ৰচলিত আছিল। তাৰে বহুতো গ্ৰন্থ লোপ পালে। কিন্তু সৌভাগ্যৰ বিষয় যে ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ খন এতিয়া পাব পৰা সকলো গ্ৰন্থৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম গ্ৰন্থৰূপে লোপ নোপোৱাকৈ থাকি গ'ল। আনহাতে নাট্যকলা বিষয়ক গ্ৰন্থ ৰূপে প্ৰাচীনতম হোৱাৰ উপৰিও অলংকাৰ গ্ৰন্থৰূপেও এই খনেই প্ৰাচীনতম।

নাট্যশাস্ত্ৰখন এতিয়া আমি যি আকাৰত পাইছোঁ তাতে নাট্যকলাৰ বিষয়ে সকলো কথা ইমান নিৰ্ভৰযোগ্যভাৱে, ইমান বিস্তৃতভাৱে আৰু ইমান সূক্ষ্মাতিসূক্ষ্ম পৰ্যবেক্ষণৰ ভিত্তিত কোৱা হৈছে যে তাৰিলে বিশ্বয় মানিব লাগে। বাস্তবিকতে নাট্যকলাৰ বিষয়ে ইমান বিস্তৃত এখন গ্ৰন্থ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বাহিৰে পৃথিৱীৰ আন কোনো সাহিত্যতে পাবলৈ নাই। এই গ্ৰন্থৰ বিভিন্ন অধ্যায়ৰ এটা সাৰাংশ ডাঙি ধৰিলেই এই বিষয়ে এটা ধাৰণা মনলৈ আহিব পাৰে।

পূৰ্বতে কৈ অহা হৈছে যে, নাট্যশাস্ত্ৰৰ অধ্যায় ৩৬টা। কিন্তু কোনো কোনো সংস্কৰণত ৩৭টা অধ্যায়ো পোৱা যায় আৰু কোনো হাতে লিখা পুথিত ৩৮টা পৰ্যন্ত অধ্যায় দিয়া আছে। বিভিন্ন সংস্কৰণৰ বিভিন্ন অধ্যায়ৰ শ্লোকৰ সংখ্যাৰ ক্ষেত্ৰতো হেৰফেৰ আছে। একোটা নিৰ্দিষ্ট অধ্যায়ৰ শ্লোকবিলাকৰ ক্ৰমটোও সংস্কৰণ ভেদে বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়। তথাপি ৩৬টা অধ্যায়ত সম্পূৰ্ণ চৌখন্ডা সংস্কৰণ নামেৰে জনাজাত সংস্কৰণটোৰ আৰ্হিতে এটা সাৰাংশ ডাঙি ধৰা হ'ল -

অধ্যায় ১ঃ আত্মেয় প্ৰভৃতি মুনি সকলে ভৰত মুনিক পাঁচটা প্ৰশ্ন সুধিলে -
 ১। নাট্যবেদৰ উৎপত্তি কেনে দৰে হ'ল ? ২। কাৰ কাৰণে নাট্যবেদৰ উৎপত্তি হ'ল ? ৩। এই নাট্য বেদৰ অঙ্গ (অৰ্থাৎ প্ৰতিপাদ্য বিষয়) কেইটা ? ৪। নাট্যবেদক জানিবৰ বাবে প্ৰমাণ কি কি ? আৰু ৫। নাট্যবেদৰ প্ৰয়োগ কিতাৰে কৰা হয় ?
 অভিনয়গুণৰ মতে ভৰতে এই প্ৰশ্ন কেইটাৰ উত্তৰ একাদিক্ৰমে দি যোৱা নাই। কিন্তু সমগ্ৰ গ্ৰন্থখনৰ বিভিন্ন ঠাইৰ সুবিধা বুজি প্ৰসঙ্গক্ৰমে উত্তৰবিলাক অঙ্গা-পিছাকৈ দি গৈছে। তুঃ "নাট্ৰ ক্ৰমঃ কশ্চিৎ। অপি তু যথাৱসৰং মহাৱাক্যক্ষনা ষট্‌সহস্ৰীকপেণ প্ৰধানতয়া প্ৰশ্ন পঞ্চকনিকশণপৰেণ শাৰ্ভেণ তদ্বৎ নিৰ্ণায়তে। ন তু ক্ৰমঃ কশ্চিৎ।" ইয়াত মহাৱাক্যক্ষনা মানে এখন গ্ৰন্থৰ আকাৰেৰে। ১) এই পাঁচটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবলৈ গৈয়ে, সমগ্ৰ নাট্যশাস্ত্ৰখন ৰচিত হৈছে। এই অনুক্ৰমে ভৰতে ক'লে যে : এসময়ত ইন্দ্ৰ প্ৰমুখ্যে দেৱতা সকলে ব্ৰহ্মাক জনালে যে, তেওঁলোকে চকুৰে দেখিব পৰা বা কাণেৰে শুনিব পৰা কিবা এটা ধেমালিৰ বস্তু বিচাৰে। তদুপৰি শূদ্ৰসকলেও সমানে ভাগ ল'ব পৰাকৈ সকলো বৰ্ণৰ বাবে এখন পঞ্চম বেদ সৃষ্টি কৰিব লাগে। দেৱতা সকলৰ এই অভিলাষ পূৰণৰ বাবেই ব্ৰহ্মাই ভৰতক পঞ্চম বেদ ৰূপে নাট্যবেদ সৃষ্টি কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিলে। ভৰতেও নাট্যবেদ সৃষ্টি কৰি তেওঁৰ এশ পুত্ৰক (সম্ভৱতঃ এশ শিষ্যক) সেই নাট্যবেদৰ শিক্ষা দিলে।

অধ্যায় ২ : নাট্যমণ্ডপ আৰু প্ৰেক্ষাগৃহ সম্বন্ধিত এটা নাট্যৰ কি ভাবে নিৰ্মাণ কৰিব লাগে, কিতাৰে স্তম্ভ নিৰ্মাণ কৰিব লাগে, নাট্য ঘৰটো দুটা ভাগত বিভক্ত

হ'ব লাগে আৰু এটা পৰ্বতৰ গুহাৰ দৰে হ'ব লাগে, নাট্যৰেবেৰে বিভিন্ন সামগ্ৰিক বস্তুৰ ছবি থাকিব লাগে, দৰ্শকৰ আগলৈ ইটা নাইবা কাঠেৰে নিৰ্মাণ কৰিব লাগে - এনে বিলাক কথা এই অধ্যায়ত আছে। যেন কবিকলগীয়া এই যে, নাট্যৰটো কেনে ধৰণৰ হ'লে দৰ্শকে নতুন শুনাত অনুৰাগ নহ'ব, দৰ্শকৰ আগলৈ গৈলাৰীৰ দৰে ক্ৰমান্বয়ে ওখ-চাপৰ হ'লেহে যে অভিনয় দেখাত অনুৰাগ নহ'ব - এনে বিলাক কথাও ভাৱতে সুন্দৰভাৱে কৈ গৈছে।

অধ্যায় ৩ : নাট্যখন নিৰ্বিঘ্নে সুন্দৰভাৱে উপস্থাপিত কৰিব পৰাকৈ আশীৰ্বাদ লাভ কৰিবৰ বাবে মহাদেৱ, ব্ৰহ্মা, বিষ্ণু আদি দেৱতা সকলৰ পূজাৰ নিৰ্দেশ এই অধ্যায়ত আছে।

অধ্যায় ৪ : দেৱতাসকলৰ আগত অমৃতমহন নাট্যকৰ আৰু মহাদেৱৰ আগত ত্ৰিশূলদ্বাৰা নাট্যকৰ অভিনয় কৰাৰ বিৱৰণ, বিভিন্ন অঙ্গহাৰ (বা শৰীৰৰ অঙ্গ সমূহৰ পৰিচালনা), ১০৮ বিধ কৰণ (বা শৰীৰৰ ভঙ্গী), বিভিন্ন বেচক (বা ইংগিতময় অঙ্গী ভঙ্গী), ভাঙৰ নৃত্যৰ উৎপত্তি আৰু কৌশল আদিৰ কথা এই অধ্যায়ত আছে। এই প্ৰসংগতে যুনিৱে কৈছে যে, নৃত্যৰ স্বভাৱতঃ অভিনয়ত কোনো বিশেষ ভূমিকা নাই। ই কেৱল অভিনয়ৰ মাজত গোৱা গান বিলাকলৈ সৌন্দৰ্য বহন কৰি আহে। (এই কথা যেন কবিকলগীয়া যে, কেৱল ভাল আৰু মন বাখি অঙ্গ সজাগন কৰাক নৃত্য বোলা হয় আৰু ভেটিয়া অঙ্গ সজাগনৰ মাধ্যমেৰে মনৰ ভাবো প্ৰকাশ কৰা হয় ভেটিয়া তাক নৃত্য বোলা হয়। দক্ষিণ ভাৰতৰ চিদম্বৰমৰ নাট্যৰাজ, মন্দিৰৰ পূব আৰু পশ্চিম গোপুৰত ১০৮ টা কৰণৰ চিত্ৰ ভালে ভালে শিল্প কাৰ্তি খোৱা আছে আৰু প্ৰতিটো চিত্ৰৰ তলে তলে সেই সেই কৰণৰ বিৱৰণ থকা নাট্য শাস্ত্ৰৰ শ্লোকটোও দিয়া আছে।

নাট্য শাস্ত্ৰৰ উক্ত বৰোদা সংকলনৰ লগত এই ১০৮টা কৰণৰ ছবি চিদম্বৰমত দিয়াৰ দৰে দিয়া আছে।

অধ্যায় ৫ : পূৰ্বৰাজ, নান্দী, ভূবা গীত আৰু প্ৰস্তাবনাৰ বিষয়ে সবিশেষ।

অধ্যায় ৬ : যুনি সকলে আকৌ ৫টা প্ৰশ্ন কৰিলে - বসক কিয় বস বোলে ? ভাবক কিয় ভাব বোলে ? সংগ্ৰহ কাক বোলে ? কাৰিকা কাক বোলে আৰু নিকট কাক বোলে ? এই বিলাক প্ৰশ্নৰ উত্তৰ এই অধ্যায়ত আছে। এই প্ৰসংগত কলে যে, সূত্ৰ আৰু ভাষ্যৰ সহায়েৰে যিবিলাক কথা বিদ্যুতভাৱে কোৱা হয় সেইবিলাককে সংক্ষেপে ক'লে তাকে সংগ্ৰহ বোলে। আকৌ ক'লে যে, "বসসমূহ, ভাবসমূহ, অভিনয় সমূহ, ধৰ্মী, বৃত্তি, প্ৰবৃত্তি, সিদ্ধি, স্বৰ সমূহ, আভ্যন্তৰীণ, গান আৰু বস - সংক্ষেপে ক'লে গ'লে এই কেইটাৰ বিষয়েই বিদ্যুতভাৱে কোৱা হৈছে।" (না. শা. ৬. ১০)। কাৰিকা আৰু নিকট কাক বোলে বুজাই কোৱাৰ সিদ্ধ ৮ বিধ বস, ৮ বিধ হাৰী ভাব, নিৰ্বদ- গান - শব্দ আদি ৩০ বিধ ব্যক্তিচাৰী ভাব, শুভ-দুৰ্ভাগ-প্ৰবৃত্তি ৮ বিধ সামগ্ৰিক ভাবৰ উল্লেখ কৰাৰ সিদ্ধ আত্মিক-হাটিক, আহাৰ আৰু সামগ্ৰিক এই চাৰি বিধ অভিনয়, লোকধৰ্মী আৰু নাট্য ধৰ্মী ভেদে দুবিধ ধৰ্মী, ভাৰতী-সাদৃশী-কৈনিকী আৰু আৰতটী - এই চাৰিবিধ বৃত্তি, আৰতটী দাক্ষিণাট্যা-উদ্ভাৱনী আৰু পাকালমহায়া - এই চাৰিবিধ প্ৰবৃত্তি,

দৈৱী আৰু মানুহী এই দুবিধ সিদ্ধি, যড়ঙ্গ, কষত আদি সন্তুষ্ট, তত, অৱনত, ঘন আৰু সুখিৰ – এই চাৰি বিধ বাদ্য যন্ত্ৰ (আতোদ্য), ধ্ৰুৱাকৈ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি পাঁচ বিধ গান, চতুৰশ্ৰ, ত্ৰিকুট আৰু ত্ৰ্যশ্ৰ নামৰ তিনিবিধ বসনকৰ উল্লেখ কৰাৰ উপৰিও এই অধ্যায়ত বসৰ অনুভূতি কি ভাৱে হয় সেই বিষয়ে আৰু শৃংগাৰ আদি ৮ বিধ বসৰ স্বৰূপ সম্বন্ধে বিৱৰি কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ৭ : এই অধ্যায়ত ভাব কাক বোলে তাক ব্যাখ্যা কৰাৰ উপৰিও স্থায়ী ভাৱ, আলম্বন আৰু উদ্দীপন, বিভাৱ অনুভাৱ আৰু ব্যতিচাৰী ভাব সমূহৰ প্ৰতিটোৰে স্বৰূপ কেনে, কেনে পৰিস্থিতিত সেই সেই ভাৱসমূহ জাগি উঠে আৰু কিভাৱে সেইবিলাকৰ অভিনয় কৰিব লাগে সেই বিষয়ে বিৱৰি কৈছে।

অধ্যায় ৮ : ষষ্ঠ আৰু সপ্তম অধ্যায়ত সাত্ত্বিক অভিনয়ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। অষ্টমৰ পৰা ত্ৰয়োদশলৈকে ছটা অধ্যায়ত আঙ্গিক অভিনয়ৰ কথা কোৱা হৈছে। এনে আঙ্গিক অভিনয়ৰ বিৱৰণৰ পৰাই ভৱতৰ সূক্ষ্ম পৰ্যবেক্ষণ শক্তিৰ এটা সুন্দৰ পৰিচয় পোৱা যায় আৰু নতুন অভিনেতাসকলৰ অভিনয় কলা শিকাৰ বাবে নাট্য শাস্ত্ৰখন যে কেনে উপযোগী গ্ৰন্থ তাক বুজিব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে আঙ্গিক অভিনয় ৰূপে অভিনেতা এজনে নিজৰ মূৰটো কিমান বিভিন্ন ধৰণে লৰচৰ কৰিব আৰু কি কি পৰিস্থিতিত মূৰটোৰ সঞ্চালন কি ভাৱে হ'ব তাৰ এটা বিৱৰণ দিছে। মূৰৰ আঙ্গিক অভিনয় ১৩ বিধ। সেই বিলাকৰ নাম আকম্পিত, কম্পিত, ধূত, ত্ৰিধূত আদি। মূৰটো লাহে লাহে ওপৰৰ পৰা তললৈ আৰু তলৰ পৰা ওপৰলৈ দুপিয়ালে তাক আকম্পিত বোলা হয়। লগতে এই কথাও কোৱা আছে যে ইঙ্গিত দিয়া, উপদেশ দিয়া, সম্বোধন, স্বাভাৱিক কথোপকথন, নিৰ্দেশ দিয়া আৰু আহ্বান কৰাৰ অভিনয়ত আকম্পিত নামৰ আঙ্গিক অভিনয় কৰিব লাগে। আকৌ, অধৰ বা তল ওঁঠৰ অভিনয় ৬ বিধ। তাৰে এবিধ হ'ল কম্পন অৰ্থাৎ ওঁঠৰ কম্পন। কট পোৱা, জাৰ লগা, জ্বৰ উঠা ঋং উঠা আৰু জপ কৰাৰ অভিনয়ত ওঁঠ কম্পাব লাগে। – নিতান্ত সূক্ষ্ম পৰ্যবেক্ষণৰ আধাৰত হৈ এনে বিলাক নিৰ্দেশ দিব পাৰি।

অধ্যায় ৯ : এই অধ্যায়ত ঘাইকৈ হাতৰ মুদ্ৰা অৰ্থাৎ হাতৰ আঙ্গিক অভিনয়ৰ কথা কোৱা হৈছে। এই প্ৰসঙ্গত সংযুক্ত হৈ নথকা হাতৰ 'পতাক' 'ত্ৰিপতাক' আদি ২৪টা মুদ্ৰা, সংযুক্ত হৈ থকা হাতৰ অঞ্জলি, স্বস্তিক আদি ১৩ মুদ্ৰা আৰু ২৭টা নৃসিংহ মুদ্ৰাৰ কথা কোৱা হৈছে আৰু সেই মুঠ ৬৪টা মুদ্ৰাৰ প্ৰয়োগ কেতিয়া কেতিয়া হয় তাক কোৱা হৈছে। এই বিলাকৰ প্ৰয়োগ কৰা হয় বস, ভাব আৰু অভিনয়ৰ প্ৰয়োজনলৈ লক্ষ্য ৰাখি আৰু স্থান আৰু কালৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি।

অধ্যায় ১০ : এই অধ্যায়ত বুকু, কাষ, কঁকাল আৰু শৰীৰৰ অন্যান্য অঙ্গৰ অভিনয়ৰ কথা কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ১১ : চাৰি, ঋণ্ড, কৰণ আৰু মণ্ডল কাক বোলে কোৱা হৈছে। এটা ভৰিৰে গতি কৰিলে তাক চাৰি বোলে আৰু দুটা ভৰিৰে গতি কৰিলে কৰণ বোলে। ১৬ বিধ তৌহ্য অৰ্থাৎ মাটিৰ ওপৰতে কৰা চাৰি, ১৬ বিধ আকাশত কৰা চাৰিৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। ধনুশ লৈ কৰা যুদ্ধৰ অভিনয় কি ভাৱে কৰিব আৰু কোন চৰিত্ৰই খৰকৈ গতি নকৰিব বা পৰিশ্ৰমৰ অভিনয় নকৰিব তাৰ বিষয়ে

কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ১৩ : স্থান ভেদে, বস ভেদে চৰিত্ৰ ভেদে বিভিন্ন বাদ্য যন্ত্ৰৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি মক্ৰত প্ৰৱেশ কৰাৰ ভঙ্গী কেনে হ'ব লাগে, দেহভা, বৰ্জা, মধ্য পৰ্যায়ৰ ব্যক্তি মহিলা, নিম্ন পৰ্যায়ৰ ব্যক্তি আদিয়ে মক্ৰত কি ভাৱে খোজ দিব, বৌদ্ৰ, বীতংস, বীৰ আদি বসৰ বেলিকা খোজ কেনে হ'ব, আঘাত পোৱা, জৰত কষ্ট পোৱা, সমাসী, মাতাল, উদ্ভাদ আদিৰ দেহৰ গতি কেনে হ'ব – এনে ধৰণৰ কথাৰ বিৱৰণ আছে।

অধ্যায় ১৪ : নাট্যমক্ৰত বঙ্গশীৰ্ষ অৰ্থাৎ দোহাৰ বা বাদ্যযন্ত্ৰসমূহ ৰাখিবৰ বাবে কোন ফালে কিমান ঠাই এৰিব লাগিব, বাসগৃহ, উদ্যান, অৰণ্য, মাটি, পানী আদি মক্ৰত কিভাবে দেখুৱাব, একোটা অক্ৰত কিমান দীঘলীয়া সময়ৰ ঘটনা দেখুৱাব, দেশ, বেশ-ভূষা, ভাষা, আচাৰ-ব্যৱহাৰ আদিৰ ভেদ অনুসাৰে আৱৰ্তী আদি (যেষ্ঠ অধ্যায়ত উল্লেখ কৰা) প্ৰবৃত্তি সমূহৰ কলায়ণ, প্ৰবৃত্তিৰ লগত বৃত্তি সমূহৰ সম্পৰ্ক, সুকুমাৰ আৰু আবিহ্ন নামৰ দুবিধ নাট্য প্ৰয়োগৰ সৰিণেৰ আৰু নাট্যধৰ্মী আৰু লোকধৰ্মী ভেদে দুবিধ অভিনয়ৰ সৰিণেৰ এই অধ্যায়ত কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ১৫ : এই অধ্যায়ৰ পৰা বাটিক অভিনয় অৰ্থাৎ মুখৰ কথাবে কৰা অভিনয়ৰ কথা কোৱা হৈছে। বাটিক অভিনয় ঘৰ আৰু ব্যঞ্জন বৰ্ণৰ উচ্চাৰণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। এই অধ্যায়ত ঘৰ, ব্যঞ্জন, বিশেষ্য পদ, ক্ৰিয়া পদ, উপসৰ্গ, ক্ৰিয়া বিশেষণ, সমাস আদিৰ বিষয়ে, সংস্কৃত বা প্ৰাকৃত ভাষাৰ আবৃত্তি, আৰু বিভিন্ন ছন্দৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ১৬ : এই অধ্যায়তো সমবৃত্ত (সম-ছন্দ), বিষমবৃত্ত আৰু আৰ্ঘ্যা ছন্দৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ১৭ : ৩৬ প্ৰকাৰ কাব্যৰ 'লক্ষণ'ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। (পৰবৰ্তী কালত অলংকাৰ শাস্ত্ৰত এই লক্ষণ সমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া নাই)। এই অধ্যায়তে উপমা ৰূপক, দীপক আৰু যমক অলংকাৰ আৰু কাব্যৰ দহ প্ৰকাৰ দোষ আৰু গ্লেষ, প্ৰসাদ, সমতা আদি কাব্যৰ ১০ প্ৰকাৰ গুণৰ বিষয়েও কোৱা আছে। অলংকাৰ, দোষ আৰু গুণৰ বিষয়ে ভৰতে কোৱা কথা খিনি পৰবৰ্তী অলংকাৰ সাহিত্যতো থাকি গ'ল। ইয়া, অলংকাৰ, গুণ, দোষৰ আলোচনা থকা বাবে নাট্যশাস্ত্ৰখন অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰতো এতিয়া পাব পৰা প্ৰথম গ্ৰন্থ।

অধ্যায় ১৮ : প্ৰাকৃতৰ আবৃত্তি কেনে হ'ব লাগে, নাটকৰ কোন কোন চৰিত্ৰই সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃতৰ মাগধী, অৱন্তিজা, প্ৰাচ্যা, অৰ্ধমাগধী, বাহ্লীকা আৰু দক্ষিণাট্যৰ ভিতৰত কি ভাষাৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে এনে বিলাক কথাৰ নিৰ্দেশ এই অধ্যায়ত আছে। শবৰ, অতীৰ, চাণ্ডাল, শাকাৰ, দ্ৰাবিড় ওদ্ৰ (উৰিষ্যাৰ নিবাসী) আদিৰ ভাষাক বিভাষা বোলা হয়।

অধ্যায় ১৯ : সমাজৰ বিভিন্ন স্তৰৰ ব্যক্তিক কিভাবে সম্বোধন কৰিব, যেনে ব্ৰাহ্মণক 'আৰ্য' বুলি সম্বোধন কৰিব। ৰজাক 'মহাৰাজ' বুলি সম্বোধন কৰিব – এনেবিলাক কথাৰ আলোচনা এই অধ্যায়ত আছে। ব্ৰাহ্মণ, কক্ৰিয় আৰু বৈশ্য বৰ্ণৰ

মানুহৰ নামৰ শেষত ক্ৰমে শৰ্মা, বৰ্মা আৰু দত্ত পদ থাকিব লাগে, গণিকাৰ নামদত্তা, মিত্ৰা বা সেনা পদৰে শেষ হ'ব লাগে, (যেনে বসন্ত সেনা) আদি কথাও আছে। পাঠ্যৰ গুণ, যডজ, স্বৰত আদি সন্ত স্বৰ, হৃদয় কণ্ঠ আৰু শীৰ্ষ এই তিনি নাদৰ স্থান, উদাত্ত অনুদাত্ত, স্বৰিত আৰু কপিত - এই চাৰি বিধ স্বৰ, দুবিধ কাক (অৰ্থাৎ শোক, ভয় আদিৰ ফলত হোৱা স্বৰৰ বিকৃতি), আৰু উচ্চ, দীপ্ত, মৱ, নীচ, দ্ৰুত আৰু বিলম্বিত - এই কেইটা স্বৰৰ অলংকাৰৰ কথাও এই অধ্যায়ত কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ২০ : নাটক, প্ৰকৰণ আদি দহ বিধ ৰূপকৰ সবিশেষ। কি কি কথা মঞ্চত দেখুৱাব নাপায় (যেনে, অভিশাপ। সেই বাবেই শকুন্তলা নাটকত মঞ্চলৈ ওলাই নাই নেপথ্যৰ পৰাই দুৰ্বাসাই শাপ দিছে।), প্ৰবেশক আৰু বিহ্বলক আৰু প্ৰকৰণ শ্ৰেণীৰ ৰূপকৰ সবিশেষ এই অধ্যায়ত আছে। অধ্যায় ২১ : নাটকৰ কথা বস্তুৰ দুটা ভাগ - আধিকাৰিক (যাই কাহিনী) আৰু প্ৰাসঙ্গিক (আনুষঙ্গিক কাহিনী), মুখ, প্ৰতিমুখ আদি পঞ্চ সন্ধি, প্ৰাৰম্ভ, প্ৰযত্ন আদি পঞ্চ অৱস্থা, বীজ, বিন্দু আদি পাঁচটা অৰ্থপ্ৰকৃতি, সঙ্ঘাত্তৰ, পঞ্চ সন্ধিৰ মুঠ ৬৪ টা অঙ্গ, বিহ্বলক, চুলিকা, প্ৰবেশক আদি অৰ্থোপক্ষেপক (অৰ্থাৎ মঞ্চত নেদেখুৱা হৈ যোৱা ঘটনাৰ ইঙ্গিত) আদিৰ সবিশেষ এই অধ্যায়ত আছে।

অধ্যায় ২২ : ভাৰতী, সাহতী আদি চাৰিবিধ বৃত্তিৰ সবিশেষ।

অধ্যায় ২৩ : শোক, ভয় আদি ভাব (অনুভূতি), আঙ্গিক অভিনয় আৰু বাচিক অভিনয়খিনি অভিনেতা বা নাটকীয় চৰিত্ৰৰ গাতে লাগি থকা বস্তু। কিন্তু অভিনেতাই নিজা সাজ-পোছাক, মুকুট আদি, হাতত লোৱা অস্ত্ৰ আদি বাহিৰৰ পৰা আহৰণ কৰি লোৱা বস্তু। সাজ-পোছাক, অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ আদিৰ সহায়েৰে যি অভিনয় হয় সেয়ে আহাৰ্য অভিনয় (অৰ্থাৎ আহৰণ কৰি লোৱা বস্তুৰ সহায়ত হোৱা অভিনয়)। এই অধ্যায়ত আহাৰ্য অভিনয়ৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। আহাৰ্য অভিনয় নেপথ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। নেপথ্য চাৰি বিধ - পুষ্ট, অলংকাৰ, অঙ্গৰচনা আৰু সঙ্গীৰ। কাণোৰ, জন্তুৰ চাল আদিৰে নিৰ্মাণ কৰা পৰ্বত, বথ আদি বস্তু বিলাকক পুষ্ট বোলে। মালা, গলপতা আদি অলংকাৰ, সাজ-পোছাক, তিলক কাজল, দাঁত আৰু ওঁঠত সনা বং আদি অলংকাৰৰ ভিতৰত পৰে। বজা, ধনী মানুহ কিৰাত আদি গিৰিজান আদিৰ ৰূপ ফুটাই তুলিবৰ বাবে গাত ঘহা বং, দাড়ি, গোঁফ আদি অঙ্গ ৰচনাৰ ভিতৰত পৰে। চাৰি ঠেঙীয়া জন্তু, চৰাই, সাপ আদি মঞ্চত দেখুৱাবলৈ যি কৌশল প্ৰয়োগ কৰা হয় সেইবিলাক আৰু কৃত্ৰিম অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ আদি সঙ্গীৰৰ ভিতৰত পৰে।

অধ্যায় ২৪ : এই অধ্যায়ত সামান্য অভিনয় অৰ্থাৎ যিবিলাক অভিনয়ৰ কথা ইতিপূৰ্বে কোৱা হোৱা নাই সেইবিলাকৰ বিষয়ে কৈছে। এই সন্দৰ্ভত সাত্ত্বিক ভাবসমূহৰ বহিঃপ্ৰকাশ কি ভাবে হ'ব লাগে তাৰ কথা কৈছে। মহিলাৰ তিনি প্ৰকাৰ অলংকাৰ অৰ্থাৎ ভাৱ, হাৱ আৰু হেলা - এই তিনিবিধ অঙ্গৰ অলংকাৰ, লীলা, বিলাস আদি দহ বিধ স্বভাৱৰ অলংকাৰ আৰু শোভা, কাণ্ডি, দীপ্তি, মাধুৰ্য, বৈৰ্য, প্ৰাগলভ্য আৰু ঔসাৰ্য - এই সাত বিধ অমল্লক অলংকাৰৰ কথা কোৱা হৈছে। শোভা আদিৰ প্ৰকাশৰ মাজেদি পুৰুষৰ সাত্ত্বিক ভাবৰ প্ৰকাশ কি দৰে হয় বেলেগে কোৱা হৈছে। বস আৰু ভাবৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি আঙ্গিক

অভিনয় কিম্বে কবিতা লগে, বাক্যাভিনয় কিম্বে কবিতা লগে, অৰ্থাৎ আলাপ, প্ৰলাপ, বিলাপ আদিৰ আকাৰত বচন সমূহ কেনে বিভিন্ন ধৰণে মাতিব লাগে, ভাল বা বেয়া কিবা এটা শূনা, দেখা, স্পৰ্শ কৰা বা কিতাবে ছুতি যেনে অভিনয় কিম্বে কবিতা লগে আদি বুজাই দিয়া হৈছে। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ শ্ৰীৰ বৰ্ণনাও কোম শাস্ত্ৰৰ লগত মিলাকৈ দিয়া হৈছে। অভিনয়, চিত্ৰা, স্মৃতি, গুণকীৰ্তন, উদ্বেগ, বিলাপ, উদ্ভাস, ব্যাধি, জড়তা আৰু যবন - এই মহটা কাম দশাৰ অভিনয় কেনেদৰে কবিতা লগে তাৰ উপদেশ দিছে। (উল্লেখযোগ্য যে এই কামদশা আদিৰ বিষয়ে পৰবৰ্তী অংকৰ শাস্ত্ৰতো কোৱা আছে, কিন্তু সকলোৰে মূলতঃ হ'ল নাট্যশাস্ত্ৰ।) দূতীৰ ভূমিকা, বাসকসম্বন্ধ, স্বাধীনতাভিত্তিক, অতিসাবিকা আদি ৮ বিধ নান্ধিকাৰ বিষয়ে সৰ্বিশেষ, অনুৰাগ, ক্ৰোধ বা ইৰ্ষা লৈ থকা পুৰুষক অনুৰাগিনী মহিলাই কিম্বে সম্বোধন কবিতা তাক কোৱা হৈছে। এই অধ্যায়ত এটা বৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা এই বুলি কোৱা আছে যে যিহেতু একেখন নাটকক পিতা, পুত্ৰ, বোৱাৰী আৰু শাহু আদিয়ে একেলগে চাব সেইবাবে কোনো নাটকৰ অভিনয়তে চুহন, আলিঙ্গন আদিৰ দৰে গোপনীয় কথাবিলাক দেখুৱাব নালাগে। তথা "— চুহনালিঙ্গনং চৈৱ তথা গুহ্যং চ যদ্ ভাৱেৱেৎ । — পিতৃপুত্ৰভ্ৰাতৃভগ্নসুত্ৰং যন্মাতু নাটকম্ । ভগ্নাদিতানি পৰ্ৱানি বৰ্জয়ীষ্যানি যত্নতঃ । (নাশা চৌখয়া সংকৰণ অধ্যায় ২৪, বৰোদা সংকৰণ অধ্যায় ২২) "—এনেবিলাক কথাৰ পৰা ধাৰণা হয় যে ভৰতেও যেন এটা "চেন্চুচিচি"ৰ ব্যৱহাৰে কৰি গৈছিল। তদুপৰি এই কথাও বুজিব পাৰি যে প্ৰাচীন কালতো দৰ্শকৰ শাহু-বোৱাৰী আদি মহিলা সকলোৰে সমজুৱা ঠাইলৈ গৈ অভিনয় আদি চোৱাৰ বাবে অবাধ স্বাধীনতা আছিল।

অধ্যায় ২৫ : সকলো কল্যাত নিপুণ আৰু মহিলা আৰু বিশেষকৈ ৰেশ্যাৰ মন জয় কৰিব পৰা পুৰুষক বোলা হয় বৈশিক। তেনে বৈশিকৰ স্বভাৱ আৰু আচাৰ্য এই দুয়ো বিষয়ে মুঠতে ৩০ গুণৰ কথা, বৈশিকৰ সখা আৰু দূতীৰ কথা, পুৰুষৰ প্ৰতি অনুৰক্তা অথবা ধূপৰায়ণা মহিলাৰ লক্ষণ, নাৰীৰ বৌদ্ধনৰ চাৰিটা অৱস্থা, পাঁচ প্ৰকাৰ প্ৰেমাসক্ত পুৰুষ, আৰু সাম, দান, ভেদ, দণ্ড আৰু উপেক্ষা - নাৰীৰ মন জয় কৰিবৰ বাবে প্ৰয়োগ কৰিব পৰা এই ৫ প্ৰকাৰ 'উপায়'ৰ কথা এই অধ্যায়ত কোৱা হৈছে। এইবিলাক কথাও আংশিক ভাবে কাম শাস্ত্ৰৰ লগত মিলে। বিশেষকৈ 'উপায়'কেইটাৰ ধাৰণা অৰ্থশাস্ত্ৰৰ বৈদেশিক নীতিৰ কেন্দ্ৰত প্ৰযোজ্য 'উপায়' কেইটাৰ লগত মিলে।)

অধ্যায় ২৬ : এই অধ্যায়ত চিত্ৰাভিনয়, অৰ্থাৎ আঙ্গিক অভিনয়ৰ বিষয়েই ক'বলগীয়া আৰু কিছুমান কথা কোৱা হৈছে। এই সম্পৰ্কে অভিনয়ৰ বেলিকা আকাশ, বাতি, সজ্জা, অঙ্কৰ আদিৰ ধাৰণা কিতাবে আনি দিব পাৰি, আনন্দ, ধং, শাৰীৰিক কষ্ট, শোক আদিৰ অভিনয় কিবাবে কৰিব পাৰি, আকাশৰূচন, স্বপ্নভোক্তি, অপৱ্যবিত, জনান্তিক আদি 'টেক্‌ মাইকেলচন' বিলাকৰ অৰ্থ কি? বুঢ়া মানুহ আৰু শিশুবিলাকে কিম্বে বচন মাতিব লাগে, মানুহ এজনৰ যে মৃত্যু আসন্ন-প্ৰায় সেই কথা কেনেকৈ কুটাই তুলিব পাৰি - এনেবিলাক কথা এই অধ্যায়ত কোৱা হৈছে। অৱশেষত এটা মন্তব্য দিছে এই বুলি যে বিবিলাক পৰিস্থিতিৰ বা অজ্ঞতৰীৰ অভিনয়ৰ বিষয়ে ক'বলৈ বৈ গৈছে সেইবিলাক 'লোক'ৰ পৰা অৰ্থাৎ সমাজৰ মানুহবিলাকৰ স্বাভাৱিক ব্যৱহাৰৰ পৰ্যবেক্ষণ কৰি তাৰ পৰা

শিকি ল'ব লাগে । 'লোক' অৰ্থাৎ জনসাধাৰণৰ চাল-চলন, বেশ আৰু আখ্যান শাস্ত্ৰ অৰ্থাৎ বেদান্ত আদি দৰ্শনেই হ'ল নজনা কথা জানিবৰ বাবে 'প্ৰমাণ' । ঘাইকৈ নাটকৰ অভিনয়ৰ বিষয়ত 'লোক' বা জনসাধাৰণৰ স্বাভাৱিক চাল-চলনেই প্ৰমাণ । এই সম্পৰ্কে এই গুৰুত্বপূৰ্ণ কথাষাৰো কৈছে যে আনে যি কৰে তাৰ অনুকৰণ কৰাই হ'ল নাট্য । জনসাধাৰণে বিভিন্ন অৱস্থাত, বিভিন্ন পৰিস্থিতিত যেনে আচৰণ কৰে তাৰ অনুকৰণত আঙ্গিক অভিনয় কৰিলে তাকেই নাট্য বোলা হয় । তুঃ "নোজা যে চ ময়া তত্ৰ লোকগ্ৰাহ্যাতু তে বুধোঃ" লোকো বেদান্তথাখ্যাত্মং প্ৰমাণং ত্ৰিবিধং শ্ৰুতম্ । --- তন্মাত্ৰাট্যি প্ৰয়োগে তু প্ৰমাণং ত্ৰিবিধং শ্ৰুতিম্ । --- তন্মাত্ৰাট্যি প্ৰয়োগে তু প্ৰমাণং লোক উচ্যতে । --- কৃতানুকৰণং লোকে নাট্যমিত্যভিধীয়তে । লোকস্য চৰিতং যত্ন নানাব্ৰহ্মান্তৰাত্মকম্ । তদঙ্গাভিনয়োপেতং নাট্যমিত্যভিসংজ্ঞিতম্ ॥ না শা চৌখম্মা সংস্কৰণ, ২৬.১১১-১১৫)

অধ্যায় ২৭ । এই অধ্যায়ত মানুহী আৰু দৈৱী - এই দুবিধসিদ্ধিৰ কথা কোৱা হৈছে । 'সিদ্ধি' কথাষাৰে 'নাটকখন উপস্থাপিত কৰাত অভিনেতা আৰু সংশ্লিষ্ট লোকসকল যে কৃতকাৰ্য হৈছে' সেই কথা বুজাইছে । যেতিয়া অভিনয় চোৱাৰ পিছত দৰ্শকসকলে সন্তুষ্ট হৈ কাপোৰ আদি উপহাৰ আগবঢ়ায়, মিচিকিয়াই হাঁহে বা বিদূষক আদিৰ বহুৱালি দেখি শল কৰি হাঁহে, বা অভিনয়ৰ প্ৰশংসা কৰি 'সাধু সাধু' বুলি কয় বা আচৰিত ঘটনা আদি দেখি 'অহো' বুলি কয় বা কৰুণ দৃশ্য দেখি 'কষ্টম' (অসমীয়াত 'হাঁয় হাঁয়' আদি) বুলি কয় - তেতিয়া বুজিব পাৰি যে নাটকখন কৃতকাৰ্য হৈছে । এয়ে হ'ল মানুহী সিদ্ধি । অভিনয় চলি থকা সময়ত যদি একো বাহিৰা হুলস্থূল নহয়, বা কোনো বাধা আহি নপৰে, যদি কোনো অমঙ্গল নঘটে, যদি দৰ্শকেৰে প্ৰেক্ষাগৃহ ভৰি থাকে, অগ্নিকাণ্ড, ধুমুহা, বনৰীয়া হাতী, সাপ আদি ওলোৱা ঘটনা নঘটে, যদি দৰ্শকে আমনি পাই একেৰাহে চাপৰি দিবলৈ নধৰে, যদি দৰ্শকে অভিনেতালৈ গোবৰ, বোকা আদি নদলিয়ায়, যদি ভাৱৰীয়াই বচন পাহৰি নাযায় বা অভিনেতাৰ মুকুট, অলংকাৰ আদি সুলকি নপৰে তেতিয়া নটিক খনে দৈৱী সিদ্ধি লাভ কৰিছে বুলি কোৱা হয় । (এনে সিদ্ধি লাভ কৰিবৰ বাবে নাটকৰ বিষু সমূহ দূৰ হ'বৰ বাবেই নটিক আবৃত্ত হোৱাৰ আগতেই পূৰ্বৰঙ্গৰ অনুষ্ঠান কৰাৰ বিধান দিয়া হৈছে ।) এই প্ৰসঙ্গতে নাটকৰ বিচাৰক আৰু সমালোচক সকলৰ কি কি গুণ থাকিব লাগে সেই বিষয়ে কোৱা হৈছে ।

অধ্যায় ২৮ : এই অধ্যায়ত চাৰিবিধ বাদ্যযন্ত্ৰ, যন্ত্ৰ আদি ৭ বিধ স্বৰ, বাদী, সংবাদী, অনুবাদী আৰু বিবাদী ভেদে স্বৰৰ চাৰিটা প্ৰকাৰ, স্বৰৰ গ্ৰাসসমূহ আৰু মুৰ্ছনা সমূহ, ২২ প্ৰকাৰ ভ্ৰতি আৰু জাতি সমূহৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে ।

অধ্যায় ২৯ : এই অধ্যায়ত বস অনুসাৰে প্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া জাতি আৰু স্বৰ সমূহৰ কথা, আৰোহী, অৱৰোহী, হাৱী আৰু সঙ্কাৰী - এই চাৰি বৰ্ণ, সেই বিলাকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল ৩৩ প্ৰকাৰৰ অলংকাৰ আৰু গীতিসমূহৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে ।

অধ্যায় ৩০ : বাঁহী বাদ্যৰ সৰ্বিশেষ

অধ্যায় ৩১ : ডাল আৰু লয়ৰ সৰ্বিশেষ

অধ্যায় ৩২ : অভিনেতা মঞ্চলৈ প্ৰবেশ কৰোঁতে বা মঞ্চৰ পৰা ওলাই যোওঁতে, এটা অংক শেষ হওঁতে অভিনয় চলি থাকোঁতে আবহ সঙ্গীত বাপে, কোনো এখন অভিনেতা ঘটনাক্ৰমে গৰি গলে বা তেওঁ বচন পাহৰি গলে বা মুৰ্ছা গলে বা তেনে আন কোনো পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হলে যি গীত গোৱা হয় তাক ছন্দা গীত বোলে। এই অধ্যায়ত ছন্দাৰ বিষয়েসবিশেষ কোৱা আছে। ছন্দাৰ ভাষা সাধাৰণতে শৌৰসেনী, কিন্তু দুই এটা গীত সংস্কৃততো হ'ব পাৰে। ছন্দাৰ গায়ক আৰু বীণা, বাঁহী আদি বজোৱা সঙ্গীতজ্ঞৰ গুণৰ কথাও ইয়াত কোৱা হৈছে। সঙ্গীত শিক্ষক আৰু সঙ্গীতৰ ছাত্র-ছাত্রীৰ গুণৰ কথাও কোৱা আছে। প্ৰসঙ্গক্ৰমে এই ক্ষেত্ৰত কৰিছে যে ঘটনাত কঠ সঙ্গীতৰ বাবে মহিলা আৰু বাদ্যসঙ্গীতৰ বাবে পুৰুষ শিল্পী অধিক উপযোগী হয়।

অধ্যায় ৩৩ : এই অধ্যায়ত আছে মৃদঙ্গ, পৰা আৰু মৰুৰ নামৰ অৱনন্দ শ্ৰেণীৰ বাদ্যযন্ত্ৰৰ বিষয়ে সবিশেষ, হাতী আৰু নাৰদে গাছৰ আৰু বাদ্যৰ প্ৰবৰ্ত্তন কৰাৰ কথা, কি প্ৰসঙ্গত সকলো বাদ্যযন্ত্ৰ কৰাৰ লাগে সেই বিষয়ে উপদেশ আৰু বিভিন্ন বাদ্য যন্ত্ৰৰ অধিষ্ঠাত্ৰী দেৱতা সকলৰ কথা।

অধ্যায় ৩৪ : এই অধ্যায়ত উত্তম, মধ্যম আৰু অধম ভেদে তিনিবিধ পুৰুষ আৰু মহিলাৰ কথা, বীৰোদ্ধত, বীৰ ললিত, বীৰোদ্ভৱ আৰু বীৰপ্ৰশান্তি - এই চাৰিবিধ নামক, মহাদেৱী, দেৱী, নৰ্ত্তিকা, পৰিচালিকা আদি স্ত্ৰী-চৰিত্ৰ, কক্কীয়া আদি পৰিচাৰক, নৃপ, সেনাপতি, পুৰোহিত আদি পুৰুষ চৰিত্ৰৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ৩৫ : অভিনেতা আৰু নৃত্য শিল্পী, সঙ্গীত শিল্পী আদিৰ বাহিৰেও এটা নাট্যমন্ডলত আৰু বহুবচনৰ কাৰ্যবাহী লোক থাকিব লাগে। এই অধ্যায়ত তেনে কাৰ্যবাহী লোকসকলৰ ভূমিকাৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। ইয়াতে মাটি, কাঠ, জল চাল আদিৰে কিসৰে ব্যৱস্থা আদি বহুত হাত ধকা, বহুত সুখ ধকা আদি মানুহৰ আকৃতি ফুটাই তুলিব পাৰি, সিংহ, হাতী আদিৰ ৰূপ ফুটাই তুলিব পাৰি তাৰ নিৰ্দেশ দিছে। পুৰুষে মহিলাৰ ভাও লোৱা আৰু মহিলাই পুৰুষৰ ভাও লোৱাৰ বিষয়েও কৈছে। (উল্লেখযোগ্য যে অষ্টম শতিকাত দামোদৰ গুপ্তৰ দ্বাৰা ৰচিত কুটনীমতত ৮৮১-৯২৬ শ্লোকত কেৱল বেণ্যা সকলে প্ৰীত্বৰ্ষ বস্ত্ৰাৱলী নটিকৰ প্ৰথম অঙ্কটোৰ অভিনয় কৰাৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে, য'ত নাৰীয়েই পুৰুষৰ ভাও লৈছিল) নটিক, প্ৰবৰণ, ভান, বীৰী আৰু অঙ্কৰ বেলিকা যে সুকুমাৰ প্ৰয়োগ হয় আৰু তিম প্ৰমুখ্যে বাকী ৰূপকৰ ভেদ কেইটাৰ বেলিকা যে আৰিছ প্ৰয়োগ হয় সেই বিষয়ে কৈছে। সূত্ৰধাৰ আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিক, বিট, শকাৰ, ব্ৰিদুয়ক, চেট, নাৱিকা, পণিকা, নট আদি চৰিত্ৰ আৰু মালাকাৰ, বেধকৰ, বজ্জক, কাকক আদি কাৰিকৰ (কাৰ্যবাহী) সকলৰ কি কি যোগ্যতা থাকিব লাগে সেই বিষয়ে এই অধ্যায়ত কোৱা আছে।

অধ্যায় ৩৬ : আত্ৰেয় প্ৰভৃতি মুনিসকলে আকৌ ভৰতক প্ৰশ্ন কৰিছে যে নাট্য নো স্বৰ্গৰপৰা মৰ্ত্ত্যলৈ কেনেকৈ নাযি আহিল। ভৰতে ক'লে - তেওঁ পুত্ৰ সকলে নাট্যৰ সিদ্ধি দেখি আপোন পাহৰা হৈ স্বৰ্গলোকলৈ উপলুপ্ত কৰি নাটক কৰিবলৈ ল'লে। তেতিয়া স্বৰ্গলোকলৈ তেওঁলোকক অভিপাল দিলে। ভৰতে তেতিয়া ক'লে যে নাট্যশাস্ত্ৰ যদি আন আন ভাল ছাত্ৰকো শিকাই দিয়ে তেতিয়া ভৰতৰ পুত্ৰসকলৰ

গাপৰ প্ৰায়শ্চিত্ত হ'ব । তাৰ পিছত ইয়াৰ পৰা স্বৰ্গ ৰাজ্য কাঢ়ি লোৱা নহুৱে এই ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে যে নাট্যশাস্ত্ৰ মৰ্য্যতো প্ৰচলিত হ'ব লাগে । সেই অনুক্ৰমে ভৰতৰ পুত্ৰ সকলে নিজ নিজ পুত্ৰ সকলক নাট্যশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান দিলে আৰু কোহল, বাৎস্য, শাণ্ডিল্য আৰু ধৃতিৰাই পৃথিৱীত নাট্য শাস্ত্ৰৰ প্ৰচাৰ কৰিলে । নাট্যশাস্ত্ৰ এক পবিত্ৰ শাস্ত্ৰ কিয়নো গন্ধগুণ্ণেৰে কৰা পূজাউকৈয়ো অভিনয়ৰ দ্বাৰাহে দেৱতাসকল অধিক পৰিমাণে সুখী হয় ।

ওপৰত দিয়া নাট্যশাস্ত্ৰৰ বিষয় বস্তুৰ সংক্ষিপ্ত বিৱৰণৰ পৰাই গ্ৰহণ কৰা যেন কিমান জ্ঞানিবলগীয়া কথাৰ আৰু স্বৰূপ তাক বুজিব পাৰি । এনে হেন এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থৰ ইংৰাজী, হিন্দী, বাংলা আদি ভাষাত ইতিমধ্যে একাধিক অনুবাদ হৈ গৈছে । কিন্তু আজি ইমান দিনে ইয়াৰ কোনো অসমীয়া অনুবাদ হোৱা নাছিল বা এই শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে অসমীয়াত কোনো আলোচনা হোৱা নাছিল । কেৱল প্ৰথমবাৰৰ বাবে ১৯৮৪ চনত প্ৰকাশিত শ্ৰীনাৰায়ণ চন্দ্ৰ গোস্বামী দেৱৰ সত্ৰীয়া সংস্কৃতিৰ স্বৰ্ণৰেখা নামৰ গ্ৰন্থত (৫০৯ পৃষ্ঠাৰ পৰা) বহু পৃষ্ঠা জুৰি নাট্য শাস্ত্ৰৰ বহুতো প্ৰাসংগিক কথাৰ উদ্ধৃতি, অনুবাদ আৰু সাৰাংশ উপস্থাপিত কৰি সত্ৰীয়া সঙ্গীত আৰু নাট্য পৰম্পৰাৰ লগত সেইবিলাকৰ সম্পৰ্কৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰা দেখা গৈছে । সম্প্ৰতি ত্ৰীযুত নিত্যানন্দ শাস্ত্ৰীদেৱে মূল সংস্কৃত শ্লোকসমূহৰ লগে লগে আক্ষৰিক অনুবাদেৰে সৈতে নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰথম আঠোটা অধ্যায় যুগুতাই দিছে আৰু তাকে অসম নাট্য সন্মিলনে প্ৰকাশ কৰিবলৈ লোৱাটো নিতান্ত প্ৰশংসনীয় আৰু উৎসাহজনক কাম হৈছে ।

বাস্তৱিকতে নাট্যশাস্ত্ৰৰ দৰে 'টেকনিকেল' বিষয় এটা লৈ লিখা গ্ৰন্থ এখনৰ অনুবাদ কৰাটো বৰ সহজ কাম নহয় । তাৰ কাৰণ মূল সংস্কৃত শ্লোক বিলাকে নানা ধৰণৰ পাঠ ভেদ আছে আৰু সেইবাবে কোনটো যে শুদ্ধ পাঠ তাক নিৰ্ণয় কৰি ছপা সংস্কৰণ ওলাইছে সেই বিলাকৰ পাঠসমূহ বহু পৰিমাণে পৰস্পৰে নিমিলে । (২) কঠিন কথা বিলাক বুজিবৰ বাবে টীকাৰ সহায় ল'বলগীয়া হয় । কিন্তু নাট্যশাস্ত্ৰৰ বেৰিকা কেৱল অভিনয় গুণৰ টীকাৰ বাহিৰে অন্য টীকা পাবলৈ নাই । অভিনয় গুণৰ টীকাৰো নানান পাঠ ভেদ আছে । বহু ঠাইত টীকা অসম্পূৰ্ণ আৰু টীকাৰ বহু অংশ হেৰাইও গৈছে । (৩) বহু ক্ষেত্ৰত সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ অসমীয়া অনুবাদ কৰাৰ বেৰিকা অগত্যা ইংৰাজী, বাংলা বা হিন্দী অনুবাদৰ সহায় লোৱাৰ প্ৰবৃত্তি জন্মে । কিন্তু নাট্য শাস্ত্ৰৰ অনুবাদৰ বেৰিকা আন ভাষাৰ অনুবাদবিলাকো সাধাৰণতে নিৰ্ভৰযোগ্য নহয় । কেতিয়াবা আকৌ মূল সংস্কৃত পাঠখিনি নিৰ্দিষ্টকৈ কেৱল অনুবাদ এটাৰে ধাৰাবাহিকভাৱে দিয়া থাকে । তেনে অনুবাদৰ আৰ্হি লৈ সংস্কৃত মূলৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি অনুবাদ এটা যুগুতাই উলিওৱাটো নিতান্ত টান কাম । বহুক্ষেত্ৰত বৰং বিপদজনক কাম । জানে কৰি খোৱা অনুবাদ প্ৰায়ে বিভ্ৰান্তিজনক হোৱাহে দেখা যায় । তেনেহলত পূৰ্বতে উল্লেখ কৰা আনৰ অনুবাদৰ আৰ্হি লোৱাৰ প্ৰবৃত্তিটো অৱাহনীয় । এনে অসুবিধা সমূহ থকা সত্ত্বেও সম্প্ৰতি অনুবাদ যুগুতাই উলিওৱা হৈছে তাকে ধিয়ান পাৰি শুদ্ধ ৰূপত আগবঢ়াইলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে । মূল সংস্কৃত অংশৰ ক্ষেত্ৰতো আৰ্হি গ্ৰন্থ সমূহৰ পাঠৰ তুল ছপাৰ তুল আদি দূৰ কৰি পাৰ্থমাণে শুদ্ধ ৰূপ এটা দিবলৈ যত্ন কৰা হৈছে যাতে মূল সংস্কৃতৰ ৰূপতে উদ্ধৃতি এটা দিবলৈ হ'লেও ইয়াৰ পৰাই বিনা দ্বিধাই দিব পৰা হয় ।

অসমীয়া বা বাংলা আখৰেৰে ছপা হোৱা সংস্কৃত শ্লোক আদিত প্ৰায়েই ব আৰু
 ৰ-ৰ পাৰ্থক্যৰ প্ৰতি দৃষ্টি দিয়া নহয়। ৰ বিলাককো প্ৰায়ে ব বুলিয়েই ছপা কৰা
 হয়। তদুপৰি 'লুঙ অ' (হ) আখৰটোপ্ৰায়ে 'হ'ৰ ৰূপত ছপা হয়। ঐতিহাসিক গ্ৰন্থৰ
 সংস্কৃত অংশত যাতে এনে ক্ৰটি-বিচ্যুতিসমূহ নথটে তালৈ দৃষ্টি ৰখা হৈছে।

এই পাতনিৰ উল্লেখ কৰা নাট্যশাস্ত্ৰৰ চৌখণ্ড সংস্কৰণটো হ'ল বটুকুনাথ শৰ্মা আৰু
 ৰসদেৱ উপাধ্যায়ৰ দ্বাৰা সম্পাদিত ১৯২৯ চনত বাৰাণসীৰ পৰা প্ৰকাশিত
 সংস্কৰণটো। আৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ সংস্কৰণটো হ'ল এম বামকুৰ কবিৰ দ্বাৰা সম্পাদিত,
 ক্ৰমে ১৯২৯, ১৯৩৪, ১৯৫৪ চনৰ ২৭ সংখ্যক অধ্যায়লৈকে তিনি খণ্ডত ৰবীন্দ্ৰনাথৰ পৰা
 প্ৰকাশিত সংস্কৰণ।

এই পাতনিখন লিখিবৰ বাবে ঘাইকৈ (১) নাট্যশাস্ত্ৰৰ ৰবীন্দ্ৰনাথ সংস্কৰণৰ প্ৰথম খণ্ডৰ
 ১৯৫৬ চনত প্ৰকাশিত দ্বিতীয় ভাগখন, (২) সুশীল কুমাৰ দেৱ দ্বাৰা ৰচিত হিটবি
 অৰ সংস্কৃত পৰ্যটকচৰ কলিকতাৰ পৰা প্ৰকাশিত ১৯৭৬ চন ছপা হৈ ওলোৱা
 সংস্কৰণটো আৰু (৩) মহা মহোপাধ্যায় পি ভি কানেৰ হিটবি অৰ সংস্কৃত পৰ্যটকচৰ
 ১৯৭১ চনত প্ৰকাশিত চতুৰ্থ সংস্কৰণৰ সহায় লোৱা হৈছে।

নাট্যশাস্ত্ৰৰ অসমীয়া আখৰেৰে মূল পাঠৰ লগতে অসমীয়া অনুবাদৰ দৰে এখন
 গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থৰ লগত জড়িত হ'বলৈ সুযোগ দিয়া বাবে শ্ৰীযুত লক্ষ্যধৰ চৌধুৰী,
 শ্ৰীযুত ফণী তালুকদাৰ, শ্ৰীযুত অখিল চক্ৰৱৰ্তী আৰু শ্ৰীযুত জীৱেশ্বৰ গোস্বামী
 প্ৰমুখ্যে সকলো সংশ্লিষ্ট সদস্যৰ ব্যক্তিলৈ মোৰ আন্তৰিক ধন্যবাদ জনালো। ইতি

গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
 ১৬-৩-৯১

মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা

প্ৰকাশকৰ দুখাৰ

অসম নাট্য সন্মিলনে আজি কেবাবছৰৰ পৰা ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ অসমীয়া অনুবাদ গ্ৰন্থ এখনি প্ৰকাশৰ বাবে প্ৰচেষ্টা চলাই আহিছে। সুখৰ কথা যে শিৱসাগৰৰ সংস্কৃত পণ্ডিত শ্ৰীনিভ্যানন্দ শাস্ত্ৰীদেৱে এই কাম হাতত লৈ সম্পূৰ্ণ নাট্যশাস্ত্ৰখন মূল শ্লোকসহ অনুবাদ কৰি উলিয়াইছে। আনহাতে আমি পৰম ভাগ্যবান যে বিশিষ্ট প্ৰাচ্যতত্ত্ববিদ আৰু গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ সংস্কৃতবিভাগৰ মুৰব্বী অধ্যাপক ড॰ যুকুন্দমাধৱ শৰ্মাদেৱৰ দৰে সংস্কৃত আৰু অসমীয়া উভয় ভাষাৰে বিদগ্ধ পণ্ডিত এগৰাকীয়ে অতি আগ্ৰহেৰে উক্ত অনুবাদ গ্ৰন্থখনিৰ প্ৰথম খণ্ড (আঠোটা অধ্যায়) সম্বন্ধে মূলৰ লগত বিজ্ঞাই আৱশ্যকীয় সংশোধন আৰু সংযোজনসহ সম্পাদনা কৰি ছপাশালত দিহলৈ যুগুতাই দিছে। লগতে ড॰ শৰ্মাদেৱে নাট্যশাস্ত্ৰ সম্পৰ্কে অতিশয় মূল্যবান আৰু অধ্যয়নপুৰুষৰ মন্তব্যসহ পাতনি এখনো লিখি দি যেন সোণতৰে সুৱণা চৰাইছে। বাকী প্ৰকাশ হবলগীয়া খণ্ড কেইটাও তেখেতে একেদৰে সম্পাদনা কৰি দিহলৈ যান্তি হোৱাত আমি ড॰ শৰ্মাদেৱলৈ আমাৰ কৃতজ্ঞতাৰ পৰাই আগবঢ়াইছো।

ভাৰতীয় নাট্যকলাৰ তথা প্ৰাচীন সংস্কৃত নাট্যৰীতিৰ সকলো দিশ সামৰা এই অতীব মূল্যবান গ্ৰন্থখনি বহুতো ভাষালৈ অনূদিত হৈছে যদিও, আজিলৈকে অসমীয়ালৈ অনুবাদ নোহোৱাটো পৰিতাপৰ কথা। প্ৰায় দুহেজাৰ মূল বছৰ আগৰ (খৃঃ পূঃ দ্বিতীয় শতিকা) এইখনি গ্ৰন্থত নাট্যৰীতিৰ প্ৰয়োগপদ্ধতিৰ ক্ষেত্ৰত স্থানীয় প্ৰভাৱৰ বিচাৰেৰে চাৰিটা 'প্ৰবৃত্তি' তথা বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ ভাগৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল, যেনে দাক্ষিণাত্য, আৰৱী, ওড়মাগধী আৰু পাকালমহ্যমা। ইয়াৰে ওড়মাগধী প্ৰবৃত্তিৰ অন্তৰ্গত ৰূপে অঙ্গ, বঙ্গ, কলিঙ্গ, ওড়্ৰ, মগধ, নেপাল, বিদেহ তাম্ৰলিপ্ত আৰু প্ৰাগজ্যোতিষৰ উল্লেখ আছে। এই প্ৰাগজ্যোতিষে নিচলৈ কাশ্মীৰ আৰু বৰ্তমানৰ অসমৰ কথাকো সূচায়। আনকি এই অঞ্চলৰ থলুৱা প্ৰাচীন লোককলা তথা নৃত্যগীত বাস্তৱ ক্ষেত্ৰতো ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰ আৰু অন্যান্য সংস্কৃত নাট্যকলা সম্বন্ধীয় পুথিৰ প্ৰভাৱ নিৰীক্ষণ কৰিব পাৰি। অসমৰ নাট্যকলাৰ অন্যতম আদিম ভেটি সন্দৃষ্ট ওজাপানিতো নাট্যশাস্ত্ৰত উল্লিখিত গছৰ্ব সঙ্গীতৰ স্বৰ, তাল, 'পদৰ' সংযোজনৰ কথা এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখ্যৰ পাৰি। সেয়ে তেনে এখন ঐতিহ্যপূৰ্ণ প্ৰাচীন মূল্যবান গ্ৰন্থৰ মূল সংস্কৃত শ্লোকসহ অসমীয়া অনুবাদ অসমৰ নাট্যপ্ৰেমী সকলৰ বাবে নিশ্চয় আদৰ্শীয় হ'ব বুলি ভাবিছো। লগত সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ লগত জড়িত ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলৰ বাবেও এয়া উপযোগী-পাঠ্যৰূপে গ্ৰহণযোগ্য হ'ব পাৰে। আমি আশা কৰিছো অসমৰ নাট্যমোদী ৰাইজ, বিশ্ববিদ্যালয়, মহাবিদ্যালয় তথা সকলো শিক্ষা-প্ৰতিষ্ঠান, নাট্যদল আৰু নাট্যবিষয়ক প্ৰশিক্ষণ কেন্দ্ৰৰ উপৰি অসম চৰকাৰৰ

শিক্ষা-বিভাগ, সাংস্কৃতিক সফলকালৰ আৰু পুৰিষ্ঠাৰ সন্মুখে গ্ৰন্থখনি ক্ৰম কৰি আমাক ইতিমধ্যে যুগুতাই থোৱা বাকী তিনিটা খণ্ডকো ছপাকাম হোলিকালে হাতত লবলৈ অনুপ্রাণিত কৰিব।

শেষত ছপাশালৰ বাবে গ্ৰন্থখনি যুগুত কৰোতে অসম নাট্যসম্মিলনৰ লগত জড়িত সকলো শাখা আৰু সদস্যৰে পৰা পোৱা সহায়-সহযোগ আৰু সহিষ্ণুতাৰ কথা উল্লেখ কৰা উচিত। বিশেষকৈ সম্মিলনৰ ভূতপূৰ্ব সাধাৰণ সম্পাদক আৰু নাট্যশাল প্ৰকাশন সমিতিৰ আহ্বায়ক শ্ৰী অখিল চক্ৰৱৰ্তীয়ে আশাশুৰীয়াত লাগি থাকি অনুবাদৰ কাম সম্পূৰ্ণ কৰাই দিয়া কথা উল্লেখনীয়। তদুপৰি প্ৰাৰম্ভিক সতাপতি আৰু সম্মিলনৰ লগত আৰম্ভনিৰ পৰা নানাতাবে জড়িত শ্ৰীলক্ষ্মণৰ চৌধুৰী, শ্ৰীকান্তৰ বৰুৱাদেৱে এই ক্ষেত্ৰত দি থকা উদগনিৰ কথাও আমি পাহৰিব নোৱাৰোঁ।

ছপাশালত দিব পৰাকৈ প্ৰতিলিপি কৰি দিয়া কেন্দ্ৰীয় কাৰ্যনিৰ্বাহক সদস্য শ্ৰীমতী প্ৰণতি বৰুৱাকো আমি এই চেনেতে ধন্যবাদ জনাইছোঁ। আনহাতে, গ্ৰন্থখনি ছপাশালত দিয়াৰ আগতে আৱশ্যকীয় মূলধনৰ বাবে কেবাগৰাকী সদস্য আৰু শুলকাৰ্থীয়ে প্ৰকাশ হবলগীয়া গ্ৰন্থখনিৰ প্ৰথম খণ্ড ক্ৰয়ৰ ধন আগতীৱকৈ আমাক দিছে আৰু তেনেদৰে কেবা হেজাৰো টকা আমাৰ হাতত পৰাতহে ছপাকাম হাতত লব পৰা হৈছিল। তেখেত সকলোৰে আমাৰ কৃতজ্ঞতা আগবঢ়াইছে আৰু কাৰ্য্যকৰী সমিতিয়ে দিব কৰা দৰে তেখেতসকলক আপেক্ষিকতাৰে কমমূল্যত গ্ৰন্থখনি দিয়া হব। আনহাতে নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰতে গ্ৰন্থখনি ছপাই উলিওৱাৰ বাবে শৰাইঘাট প্ৰিণ্টাৰ্ছ-ৰ কৰ্মকৰ্তা সকলোকো আমি শ্লাগ দাঙিছোঁ। গ্ৰন্থখনিৰ বাবে উপযোগী বেটুপাত আঁকি দিয়া অনামদান শ্ৰী শ্ৰী নীলপত্নী বৰুৱাদেৱৰ ওচৰতো আমি কৃতজ্ঞ।

শেষত পুনৰ সহায়ক নাট্যপ্ৰেমী বাইজলৈ তুল-ক্ৰটিৰ বাবে আগতীৱকৈ মাৰ্জনা বিচাৰি, আন কেইটা খণ্ডও প্ৰকাশৰ ক্ষেত্ৰত সহায়-সহযোগ কামনা কৰিছোঁ।

৬ অক্টোবৰ ১৯৯১ চন

ফণী ডালুকদাৰ
সতাপতি, অসম নাট্য সম্মিলন
জীৱেশ্বৰ গোস্বামী
সাধাৰণ সম্পাদক, অসম নাট্য সম্মিলন

অসম নাট্য সম্মিলনৰ প্ৰকাশন উপসমিতি

শ্ৰীকণী তালুকদাৰ - উপদেষ্টা
 শ্ৰীঅখিন চক্ৰৱৰ্তী - আয়তক
 শ্ৰীজীৱেশ্বৰ গোস্বামী
 শ্ৰীকৈলাশ শৰ্মা

শ্ৰীপ্ৰদীপ হাজৰিকা
 শ্ৰীপ্ৰণতি বৰুৱা
 শ্ৰীকৰুণজ্যোতি শইকীয়া

অসম নাট্য সম্মিলনৰ কেন্দ্ৰীয় কাৰ্যপালিকাৰ সদস্য সকল (১৯৯০-১৯৯২)

শ্ৰীকৃষ্ণ প্ৰসাদ বৰুৱা	শ্ৰীকৈলাশ শৰ্মা	— সদস্য
আজীৱন উপদেষ্টা (ডিব্ৰুগড়)	নামকণ	
শ্ৰীলক্ষ্যধৰ চৌধুৰী	শ্ৰীপ্ৰভাত গোস্বামী	
উপদেষ্টা (গুৱাহাটী)	(ডেজপুৰ)	
শ্ৰীকণী তালুকদাৰ	শ্ৰীপ্ৰসন্ন হাজৰিকা	
সভাপতি (গুৱাহাটী)	চাবুৱা,	
শ্ৰীকৈলাশ চক্ৰ বড়া	শ্ৰীদেৱেন শৰ্মা	
কাৰ্যবাহী সভাপতি (নগাঁও)	(গুৱাহাটী)	
শ্ৰীঅখিন চক্ৰৱৰ্তী	শ্ৰীপ্ৰণতি বৰুৱা	
উপসভাপতি (নামকণ)	(ছৈখোৱা)	
শ্ৰীমোক্ষাশ্বিন বৰা	শ্ৰীঅমৰ শৰ্মা	
উপসভাপতি (মৰাণ)	(যোৰহাট)	
শ্ৰীজীৱেশ্বৰ গোস্বামী	শ্ৰীফুন্স সেনাপতি	
সাধাৰণ সম্পাদক (নগাঁও)	(দুলিয়াজান)	
শ্ৰীডিৱেশ্বৰ দাস	শ্ৰীবসন্ত শৰ্মা	
সহযোগী সম্পাদক (ৰেংগাৰী)	(নামকণ)	
শ্ৰীউমেশ শৰ্মা	শ্ৰীঅজিত শৰ্মা	
সহযোগী সম্পাদক (গুৱাহাটী)	(বেবেজীয়া)	
শ্ৰীকৰুণজ্যোতি শইকীয়া	শ্ৰীমদন কাজি	— সদস্য
সহযোগী সম্পাদক (দুলিয়াজান)	(নলবাৰী)	
শ্ৰীজিৱেন শৰ্মা	শ্ৰীউত্তম শৰ্মা	
কোষাধ্যক্ষ (নগাঁও)	বিশেষ নিয়ন্ত্ৰিত সদস্য (গোৱালপাৰা)	
	শ্ৰীবিপুল চক্ৰ বৰুৱা	— সদস্য
	যনোৱীত সদস্য (গুৱাহাটী)	

প্ৰথম অধ্যায়

- ১। প্ৰথম্য শিবসা দেৱৌ পিতামহমহেশ্বৰৌ ।
নাট্যশাস্ত্ৰং প্ৰবক্ষ্যামি ব্ৰহ্মণা যদুদাহৃতম্ ॥

ব্ৰহ্মা আৰু শিব – এই দুয়োজনো দেৱতাক প্ৰণাম জনাই ব্ৰহ্মাই যি দৰে কৈছিল
তেনেদৰে নাট্য শাস্ত্ৰখন কৈ যাম ।

- ২-৩। সমাপ্তজগৎ ব্ৰতিনং স্বসুতৈঃ পৰিহাৰিতম্ ।
অনথ্যায়ে কস্মাচিৎ ভৱতং নাট্যকোৱিদম্ ॥
মুনয়ঃ পৰ্য্যপাস্যেনমাত্ৰেয়প্ৰমুখাঃ পুৰা ।
পপ্ৰক্ষুস্তে, মহাত্মানো নিয়তেজস্ৱিবুদ্ধয়ঃ ॥

এসময়ত (পুৰণিকালত) আত্ৰেয়াদি জিভেক্ৰিয় মহাত্মা আৰু সংযতচিত্ত মনুসকলে,
ধৰ্মনিষ্ঠ নাট্যশাস্ত্ৰবিশাৰদ ভৱতমুনিৰ ওচৰত অধ্যয়ন বিৰতি সময়ত উপস্থিত
হ'লগৈ । আৰু ভৱতৰ প্ৰতি যথাৰীতি সন্মান প্ৰদৰ্শন কৰি, জপ সমাপন কৰি
ইতিমধ্যে পুত্ৰসকলৰ দ্বাৰা পৰিবেষ্টিত হৈ থকা মুনিক এনেদৰে সুধিলে :

- ৪-৫। যোহয়ং ভগৱতা সম্যগ্ গ্ৰথিতো বেদসংমিতঃ ।
নাট্যবেদঃ কথং ব্ৰহ্মসুংপন্নঃ কস্য বা কৃতঃ ॥
কত্যাংগঃ কিংপ্ৰমাণন্ত প্ৰয়োগস্তাস্য কীদৃশঃ ।
সৰ্বমেতদ তথাভক্তং ভগৱন্ বক্তুমৰ্হসি ॥

হে ব্ৰহ্মণ । বেদতুল্য যিখন নাট্যবেদ আপোনাৰ দ্বাৰা ৰচিত হ'ল সেইখনৰ কি
দৰে উদ্ভৱ হ'ল আৰু সেইখন কাৰ বাবে আগবঢ়োৱা হৈছে, এই শাস্ত্ৰৰ অঙ্গ
কেইটা, পৰিসৰ কিমান আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োগ ব্যৱহা কেনে হব, এই সকলো কথা
তত্ত্ব অনুসৰি আমাক কওঁক ।

- ৬। তেষাং ভৱচনং কৃত্বা মুনীনাং ভৱতো মুনিঃ ।
প্ৰভুত্বাচ ততো বাক্যং নাট্যবেদকথাং প্ৰতি ॥

তেতিয়া ভৱত মুনিয়ে মুনিসকলৰ সেই কথা বুলি নাট্যবেদৰ কথাৰ অৱতাৰণা
কৰিলে ।

৭। ভৱন্তিঃ শ্ৰুতিভিত্ত্বা তথাহৰহিতমানসৈঃ ।
ক্ৰয়তাং নাট্যবেদস্য সত্ত্বৰো ব্ৰহ্মনিৰ্মিতঃ ॥

আপোনাসকলে, শ্ৰুতিভিত্ত আৰু মনোযোগ সহকাৰে, ব্ৰহ্মাৰ দ্বাৰা কথিত, নাট্যশাস্ত্ৰৰ উৎপত্তি কিয় কেনেকৈ হবলৈ পালে শুনক ।

৮-১২। পূৰ্বংকৃতযুগে বিপ্রাঃ বৃন্তে স্বায়মুৰেহন্তবে ।
ত্ৰেতাযুগেহথ সংগ্ৰাণ্তে মনৌৰ্বেৰস্বতস্য চ ॥
শ্ৰাম্যশ্বৰ্মপ্ৰবৃন্তে তু কামলোভবশং গতে ।
ঈৰ্ষাক্ৰোধাতিসংমূঢ়ে লোকে সুখিত দুঃখিতে ॥
দেৱদানৱগন্ধৰ্ব যক্ষৰক্ষোমহোৰগৈঃ ।
জম্বুদ্বীপে সমাক্ৰান্তে লোকপালপ্ৰতিষ্ঠিতে ॥
মহেন্দ্ৰপ্ৰমুখৈর্দেৱৈকজঃ কিল পিতামহঃ ।
ক্ৰীড়নীয়কমিচ্ছামো দৃশ্যং শ্ৰব্যং চ যন্তৱেৎ ॥
ন বেদব্যৱহাৰোহয়ং সংগ্ৰাণ্যঃ শূদ্ৰজাতিষু ।
তন্মাং সৃজাপবং বেদং পঞ্চমং সাৰ্বৱৰ্ণিকম্ ॥

হে ঋষিসকল! পুৰণিকালত (স্বায়মুৰ মন্তবত) যেতিয়া সত্যযুগৰ অবসান হৈ বৈবস্বত মন্তবত ত্ৰেতাযুগ আৰম্ভ হ'ল, আৰু মানুহবিলাক ইন্দ্ৰিয় সুখভোগত আসক্ত হৈ, কামনা-বাসনাৰ বশবৰ্তী হ'ল, দুখৰ মাজত সুখৰ মুখ দেখিবলৈ পালে । ঈৰ্ষা-ক্ৰোধৰ বশবৰ্তী হ'ল । লোকপালৰ (বিষ্ণুৰ) দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত জম্বুদ্বীপ (ভাৰত) দেৱতা, দানৱ, গন্ধৰ্ব, যক্ষ, ৰক্ষ আৰু সৰ্পকুলৰ দ্বাৰা পৰিপূৰ্ণ হ'ল, তেতিয়া ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকলে সমবেত হৈ ব্ৰহ্মাক কলগৈ - হে দেৱ আমি এনে এটা আমোদৰ বস্তু (ক্ৰীড়নীয়ক) বিচাৰো, যিটো একেলগে দৃশ্য আৰু শ্ৰব্যও । যিহেতু বৰ্ত্তমান যিখন বেদ আছে সেইখন শূদ্ৰসকলে শুনিব নাপায় । সেইয়ে অন্য এখন পঞ্চম বেদ সৃষ্টি কৰক যিখন সকলো বৰ্ণৰ বাবে উপযোগী হয় ।

১৩। এবমস্তিতি তানুজ্ঞা দেৱৰাজং বিনুজ্য চ ।
সম্ভাৰ চতুৰো বেদান যোগমায়ায় তত্ত্বৱিৎ ॥

তত্ত্বজ্ঞানী ব্ৰহ্মাই সেই দেৱতাসকলক তথাস্থ বুলি কৈ আৰু দেৱৰাজক (ইন্দ্ৰ) বিদায় দি যোগস্থ হৈ চাৰিওখন বেদ স্মৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে ।

১৪-১৫। ধৰ্ম্যমধ্যং যশস্যং চ সোপদেশং সংগ্ৰহম্ ।
ভৱিষ্যতন্ত লোকস্য সৰ্বকৰ্মানুদৰ্শকম্ ॥
সৰ্বশাস্ত্ৰাৰ্থসম্পন্নং সৰ্বশিল্পপ্ৰদৰ্শকম্ ।
নাট্যাখ্যং পঞ্চমং বেদং সেতিহাসংকৰোম্যহম্ ॥

ব্ৰহ্মাই ভাবিলে, মই ইতিহাসৰ সৈতে নাট্য নামৰ পঞ্চম বেদ এখন সৃষ্টি কৰাই

ভাল, য'ত ধৰ্ম, অৰ্থ যশস্যা লাভৰ উপায়, সদুপদেশ আৰু পৰামৰ্শাগত নীতি
সন্নিহিত হ'ব, যিখনে ভবিষ্যতে মানুহৰ সকলো কামৰে পথপ্ৰদৰ্শক হ'ব, সকলো
শাস্ত্ৰাৰ্থ যুক্ত হ'ব আৰু শিল্প বিষয়ৰ আদৰ্শ স্বৰূপ হ'ব ।

১৬-১৮। এবং সংকল্য ভগৱান সৰ্ববেদানুস্মৰণ ।
নাট্যবেদং ততশ্চক্রে চতুৰ্বেদাঙ্গসম্ভৱম্ ॥
অগ্নাহ পাঠ্যমুচ্ছেদাং সামভ্যো গীতমেৱ চ ।
যজুৰ্বেদাদভিনয়ান্ বসানাত্বৰ্ণাদপি ॥
বেদোগৰ্ভেদৈ সংবেছো নাট্যবেদো মহাশ্বনা ।
এবং ভগবতা সৃষ্টো ব্ৰহ্মনা সৰ্ববেদিনা ॥

এইদৰেই সংকল্প কৰি চাৰিওবেদক স্মৰণ কৰি ব্ৰহ্মাই চাৰিওবেদ আৰু অঙ্গ সমূহৰ
বেদাঙ্গসমূহৰ পৰা প্ৰয়োজনীয় অংশ আনি এই নাট্যবেদৰ সৃষ্টি কৰিলে । যজুৰ্বেদৰ
পৰা পাঠ্যবস্তু, সামবেদৰ পৰা গীত, যজুৰ্বেদৰ পৰা অভিনয় আৰু অথৰ্ববেদৰ পৰা
বস (নৱবস) সংগ্ৰহ কৰিলে । এই দৰেই সৰ্বজ্ঞ ভগৱান ব্ৰহ্মাদেৱে বেদ আৰু
উপবেদৰ লগত জড়িত নাট্যবেদৰ সৃষ্টি কৰিলে ।

১৯-২০। উৎপাদ্য নাট্যবেদং তু প্ৰাহ শক্ৰং পিতামহঃ ।
ইতিহাসো ময়া সৃষ্টঃ স সুবেশু নিযুক্ত্যতাম্ ॥
কুশলা য়ে বিদম্ভাস্ত্ৰ প্ৰগল্ভাস্ত্ৰ জিতপ্ৰমায় ।
তেষ্বয়ং নাট্যসংজ্ঞো হি বেদঃ সংক্ৰামতাং তুয়া ॥

নাট্যবেদ প্ৰণয়ন কৰি, ব্ৰহ্মাই ইন্দ্ৰক কলে – মই এখন ইতিহাস প্ৰণয়ন কৰিছো,
দেৱতাসকলৰ মাজত তাক প্ৰয়োগ কৰক । যিসকল নিপুণ, বুদ্ধিসম্পন্ন, উৎসাহী
আৰু পৰিশ্ৰমশীল সেইসকলৰ মাজত আপুনি এই নাট্য (নামৰ) বেদখনৰ প্ৰচলন
কৰাওক ।

২১-২৩। অজুতা ৰচনং শক্ৰো ব্ৰহ্মণা যদুদাস্ততম্ ।
প্ৰাজলিঃ প্ৰণতো ভূতা প্ৰতুৰাচ পিতামহম্ ॥
গ্ৰহণে ধাৰণে জ্ঞানে প্ৰয়োগে চাস্য সত্তম্ ।
অশক্তা ভগৱান্ দেৱা ন যোগ্যা নাট্যকৰ্মসু ।
য ইমে বেদগুহ্যজ্ঞা মুনয়ঃ সংপিতব্ৰতাঃ ।
এতেহস্য গ্ৰহণে শক্তাঃ প্ৰয়োগে ধাৰণে তথা ॥

ব্ৰহ্মাৰ সেই কথা শুনি ইন্দ্ৰই কৃতাজলি হৈ ব্ৰহ্মাক প্ৰণাম জনাই উত্তৰ দিলে – হে
ভগৱান । দেৱতাসকল এই নাট্যবেদৰ গ্ৰহণ ৰক্ষণ বোধ আৰু প্ৰয়োগৰ বাবে
অসমৰ্থ কাৰণ নাট্যকৰ্মৰ (অভিনয়ৰ) বাবে দেৱতাসকল যোগ্য নহয় । বেদৰ ৰহস্য

বুজা আৰু ব্ৰতসিদ্ধ মুনিসকলেহে এই নাট্যশাস্ত্ৰ বুজিবলৈ, বহা কৰিবলৈ, আৰু
প্ৰয়োগ কৰিবলৈ সক্ষম হব ।

২৪। ক্ৰত্বা তু শক্ৰচনং যামাহাৰুজসত্ত্বঃ ।

ত্বং পুত্ৰশতসংযুক্তঃ প্ৰয়োজ্যস্য ভৱানঘ ॥

ইত্ৰৰ কথা শুনি নাভিকমলজাত ব্ৰহ্মাই মোক (ভৰতক) ক'লে হে পবিত্ৰচেতা,
শতপুত্ৰক লগত লৈ আপুনি নিজেই ইয়াৰ (নাট্যশাস্ত্ৰৰ) প্ৰয়োগ কৰক ।

২৫। আজ্ঞাপিতো বিদিত্বাহং নাট্যৰেদং পিতামহাং ।

পুত্ৰানধ্যাপয়ামাস প্ৰয়োগং চাস্য তত্ত্বতঃ ॥

ব্ৰহ্মাৰ আদেশ লাভ কৰি, ব্ৰহ্মাৰ মুখৰ পৰা নাট্যশাস্ত্ৰ বিষয়ক শিক্ষা লাভ কৰি মই
পুত্ৰসকলকো শিক্ষা দিলো আৰু ইয়াৰ (নাট্যশাস্ত্ৰৰ) যথাযথ প্ৰয়োগ কৌশলো
শিকালো ।

২৬-৩৯ (ক)। শান্তিল্যং চাপি বাৎস্যং চ কোহলং দণ্ডিলং তথা ।

জটীলাশ্বট্টকৌ চৈৱ তত্তুময়িশিখং তথা ॥

সৈন্ধৱং সপুলোমানং শাভৱলিং ত্ৰিপুলং তথা ।

কপিঞ্জলং বাদৰিং চ যমধূমায়নৌ তথা ॥

জম্বুজং কাকজজং স্বৰ্গকং ভাপসং তথা ।

কেদাৰিং শালিকৰ্ণং চ দীৰ্ঘগাত্ৰং চ শালিকম্ ॥

কৌৎসং তাণ্ডায়নিং চৈৱ সিংগলং চিত্ৰকং তথা ।

বজ্জুলং ভৱকং চৈৱ মুষ্টিকং সৈন্ধৱায়নম্ ॥

ভৈতিলং ভাৰ্গৱং চৈৱ শূচিং বজ্জুলমেৱ চ ।

অবুধং বুধসেনং চ পাতুকৰ্ণং সকেৰলম্ ॥

বজ্জুকং মণ্ডকং চৈৱ শম্বৰং বজ্জুলং তথা ।

মগধং সৰলং চৈৱ কৰ্ণাৰং চোথ্ৰমেৱ চ ॥

তুষাৰং পাৰ্শদং চৈৱ গৌতমং বাদৰায়ণম্ ।

বিশালং শৰলং চৈৱ সুনাতং মেঘমেৱ চ ॥

কালিয়ং ভ্ৰমৰং চৈৱ তথা পীঠমুখং মুনিম্ ।

নখকুটাস্থকুট চ ষট্ পদং সোভমং তথা ॥

পাদুকোপানহৌ চৈৱ ক্ৰতিং চাম্বৰং তথা ।

অধিকুণ্ডালকুণ্ডৌ চ ৰিতাণ্ড্যং তাণ্ড্যমেৱ চ ॥

কৰ্ণৰাক্ণং হিৰণ্যাক্ণংকুশলং দুঃষহং তথা ।

লাজং ভয়ানকং চৈৱ বীভৎসং সৰিচক্ষণম্ ॥

পুত্ৰাঙ্কং পুত্ৰনাসং চ অসিতং সিতমেৱ চ ।

বিদ্যুজ্জিহবং মহাজ্জিহবং শালংকায়নমেব চ ॥

শ্যামায়নং মাঠবং চ লোহিতাজং তথৈব চ ।

সংবৰ্ভকং পৰুশিখং ত্ৰিশিখং শিখমেব চ ॥

শঙ্খবৰ্ণমুখং যণ্ডং শংকুকৰ্ণমথাপি চ ।

শঙ্কনেমিং গভস্তিং চাণ্ড্যংশুমালিং শঠং তথা ॥

বিদ্যুতং শাতজজং চ বৌদ্ৰং বীৰমথাপি চ ॥

শাণ্ডিল্য, স্বাংস্য, কোহল, দণ্ডিল, জটিল, অম্বষ্টক, তত্ত্ব অগ্নিশিখ, সৈবজ, পুলোমা, শাৰলী, বিপুল, কপিঞ্জল, বাদৰি, সম, ক্ৰুমায়াণ, জম্বুদ্বজ, কাকজংঘ, স্বৰ্গক, তাপস, কেদাৰি, শালিকৰ্ণ, দীৰ্ঘগাত্র, শালিক, কোংস, তান্তায়নি, পিঙ্গল, চিত্ৰক, বহুল, ভল্লক, মুষ্টিক, সৈব্ধবায়ন, তৈত্তিল, ভাৰ্গৱ, শূচি, বহুল, অবুধ, বুধসেন, পাণ্ডুকৰ্ণ, কেবল, বজুক, মণ্ডক, শম্বৰ, বহুল, যগধ, সবল, কৰ্ভা, উগ্ৰ, তুৰাৰ, পাৰ্শদ, গৌতম, বাদবায়ন, বিশাল, শবল, সুনাত, মেঘ, কালিয়, ভ্রমৰ, পীঠমুখ, মুনি, নম্বকুট্ট, অশ্বকুট্ট, ষটপদ, উত্তম, পাদুক, উপানং, ক্ৰতি, চাষম্বৰ, অগ্নিকুণ্ড, আজ্যকুণ্ড, বিতাণ্ড্য, তান্ত্য, কৰ্ভৰাক, হিবণ্যাক, কুশল, দুঃষহ, লাজ, ভয়ানক, বীভৎস, বিচক্ষণ, পুণ্ডাক, পুণ্ডনাস, অসিত, অসিত, বিদ্যুজ্জিহব মহাজ্জিহব, শালংকায়ন, শ্যামায়ন, মাঠৰ, লোহিতাজ, সংবৰ্ভক, পৰুশিখ, ত্ৰিশিখ, শিখ, শঙ্খবৰ্ণমুখ, যণ্ড, শংকুকৰ্ণ, শঙ্কনেমি, গভস্তি, অংশুমালি, শঠ, বিদ্যুৎ, শাতজংঘ, বৌদ্ৰ আৰু বীৰ ।

৩৯(খ)-৪০। প্রয়োজিতং পুত্ৰতং যথাভূমিবিভাগশঃ ।

যস্মিন্ কৰ্মনি যো যোগ্যস্তস্মিন্ স বিনিয়োজিতঃ ॥

এই এশ পুত্ৰক ভূমিকাসমূহৰ বিভাগ অনুসাৰে যিজন যি কামৰ যোগ্য সেইমতে নিয়োগ কৰা হ'ল ।

৪১। তাৰতীং সাত্ত্বতীং চৈব বৃত্তিমাৰভটীং তথা ।

সমাপ্তিত্যঃ প্রয়োগন্তু প্রযুক্তো বৈ ময়া বিজ্ঞাঃ ॥

হে বিজ্ঞগণ মই তাৰতী, সাত্ত্বতী আৰু আৰভটী বৃত্তিক, আগ্ৰয় কৰি নাট্যবেদৰ প্ৰয়োগ কৰিলো ।

৪২-৪৩। পৰিগৃহ্য প্রণম্যাথ ব্রহ্মা বিজ্ঞাপিতো ময়া ।

অথাহ মাং সুবগুকঃ কৈশিকীমপি যোজয় ॥

যত তস্যাঃ ক্মং প্রব্যং তদ্ব্রহ্মি বিজ্ঞসত্তম্ ।

ইয়াৰ পিছত ব্ৰহ্মাক চৰণত ধৰি, নমস্কাৰ কৰি, তেখেতক আমাৰ কামৰ সম্বন্ধে জনালো, তাৰ পিছত ব্ৰহ্মাদেৱে মোক কৈশিকী বৃত্তি প্ৰয়োগ কৰিবলৈ উপদেশ দিলে আৰু কলে হে ব্ৰাহ্মণ, তাৰ প্ৰবৰ্ত্তনোপযোগী উপযুক্ত উপাদানৰ সম্বন্ধেও অনুগ্ৰহ কৰি কওঁক ।

৪৩ (খ)-৪৫। এবং তেনাস্ম্যভিহিতঃ প্রত্যুক্তময়া প্রভুঃ ॥
 দীপ্যতাং ভগবান্ প্রব্যং কৈশিক্যাঃ সংপ্রয়োজকম্ ।
 মৃদুসহাৰ সংযুক্তা বসতাবক্রিয়াশ্চিকা ॥
 দৃষ্টা ময়া ভগবতো নীলকণ্ঠস্য নৃত্যতঃ ।
 কৈশিকী শ্লক্ষনেপথ্যা শৃঙ্গাববসন্তরা ॥

এইদৰে ব্ৰহ্মাই মোক ক'লত ময়ো উত্তৰ দিলো - হে ভগৱান । আপুনি (কৈশিকী বৃত্তি প্ৰয়োগৰ বাবে উপদেশ দিলে যেতিয়া) কৈশিকী বৃত্তিৰ প্ৰয়োগৰ বাবে আৱশ্যকীয় উপাদানো দিয়ক । ভগৱান শিৱৰ নৃত্যৰ পৰা প্ৰকাশিত শৃঙ্গাব বসসম্বৃত মৃদু অলংকাৰ যুক্ত, বস, তাৰ আক ক্ৰিয়াযুক্ত, মাৰ্জিত কচিৰ সাজ-সজ্জাবিশিষ্ট কৈশিকী বৃত্তি মই দেখিছো ।

৪৬-৪৭(ক)। ন শক্যা পুৰুষৈঃ সাধু প্ৰয়োজুং ক্ৰীড়নাদৃতে ।
 ততোহসৃজন্ মহাতেজা মনসোহঙ্গবসো ব্ৰিভুঃ ॥
 নাট্যালংকাৰচতুৰাঃ প্ৰাদান্ মহ্যং প্ৰয়োগতঃ ।

কৈশিকীবৃত্তি নাৰীৰ বাহিৰে পুৰুষে যথার্থভাৱে প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰে ; সেই বাবে মহাতেজা ব্ৰহ্মাই, তেখেতৰ মনৰ পৰা নাটকাৰ্য্যত নিপুণ অপ্সৰা সকলৰ সৃষ্টি কৰি নাট্যানুষ্ঠানৰ প্ৰয়োগৰ বাবে মোক দিলে ।

৪৭(খ)-৫০(ক)। মঞ্জুকেশীং সুকেশীং চ মিশ্ৰকেশীং সুলোচনাম্ ॥
 সৌদামিনীং দেৱদত্তাং দেৱসেনাং মনোৰমাম্ ।
 সুদতীং সুন্দৰীং চৈৱ বিদম্ভাং বিবুধাং তথা ।
 সুমালাং সন্ততিং চৈৱ সুনন্দাং সুমুখীং তথা ।
 মাগধীমৰ্জুনীং চৈৱ সৰলাং কেৰলাং ধৃতিম্ ॥
 নন্দাং সুপুঙ্কলাং চৈৱ কলাতাং চৈৱ মে দদৌ ।

মঞ্জুকেশী, সুকেশী, মিশ্ৰকেশী, সুলোচনা, সৌদামিনী, দেৱদত্তা, দেৱসেনা, মনোৰমা, সুদতী, সুন্দৰী, বিদম্ভা, বিবুধা, সুমালা, সন্ততি, সুনন্দা, সুমুখী, মাগধী, অৰ্জুনী, সৰলা, কেৰলা, ধৃতি, নন্দা, সুপুঙ্কলা, আৰু কলাতা নামৰ অপ্সৰা কেইগৰাকী মোক দিলে ।

৫০(খ) ৫১(ক)। স্বাতিৰ্ভাণ্ডনিযুক্তসু সহ শিষ্যোঃ স্বয়ম্ভুৱা ॥
 নাৰদাদ্যশ্চ গৰ্জৰা গান-বাগে নিয়োজিতাঃ ।

ব্ৰহ্মাই শিষ্যসকলৰ সৈতে স্বাতিক বাদ্যযন্ত্ৰ (ভাণ্ড) বজাবৰ বাবে আৰু নাৰদকে আদি কৰি গৰ্জৰসকলক গীত গাবৰ বাবে নিয়োগ কৰিলে ।

৫১(খ) ৫৩(ক)। এবং নাট্যমিদং সম্যগ্ বুধত্বা সৌৰ্ভঃ সুতৈঃ সহ ॥
 স্বাভিনাৰদসংযুক্তো ব্ৰহ্মব্ৰহ্মদানকাৰণম্ ।
 উপস্থিতোহহং লোকেশং প্রয়োগার্থং কৃতাজ্জনিঃ ॥
 নাট্যস্য গ্রহণং প্রাপ্তং কুহি কিং কাৰৱান্যহম্ ।

এইদৰে ব্ৰহ্মব্ৰহ্মদান সজুত নাট্যকলা বিষয়ৰ সম্যক্ জ্ঞান লাভি যই পুত্ৰসকল, স্বাভি আৰু নাৰদৰ সৈতে গৈ ব্ৰহ্মাৰ ওচৰত উপস্থিত হৈ কৰাযোৰে জনালোঁগে । আমাৰ নাট্য বিষয়ক সম্যক জ্ঞান হৈছে, এতিয়া কি কৰিব লাগে অনুগ্রহ কৰি কওঁক ।

৫৩(খ) ৫৫(ক)। এতত্ত্বু বচনং কৃত্বা প্রত্যুবাচ পিতামহ ॥
 মহানয়ং প্রয়োগস্য সময়ঃ সমুপস্থিতঃ ।
 ইদং ধ্বজমহঃ প্রীযন্ মহেন্দ্ৰস্য প্রবৰ্ত্ততে ৷
 অগ্ৰেদানীময়ং ব্ৰহ্মো নাট্যসংজ্ঞঃ প্রযুক্ত্যতাম্ ।

এইকথা শুনি ব্ৰহ্মাই কলে এতিয়াই নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্রয়োগৰ উপযুক্ত সময় আহিছে । এতিয়া প্রীমান ইন্দ্ৰৰ ধ্বজ-উৎসৱ সমাগত প্ৰায় । এই উপলক্ষে এতিয়া ইয়াতে নাট্যব্ৰহ্মদৰ প্রয়োগ কৰক ।

৫৫(খ) ৫৮(ক)। ততস্তন্মিন্ ধ্বজমহে নিহতাসুৰদানৱে ॥
 প্রহৰ্ষটামবসংকীৰ্ণে মহেন্দ্ৰবিজয়োৎসৱে ।
 নান্দীকৃত্য যয়া পূৰ্বদানীৰ্ৰচনসংযুক্তা ॥
 অষ্টাঙ্গপদসংযুক্তা বিচিত্ৰা দেৱসংমতা ।
 তদন্তেহনুকৃতিৰ্ভজা যথা দৈত্য্যঃ সুবৈৰ্জিতাঃ ॥
 সংকেটবিত্ত্বকৃত্য ছেস্যভেদ্যাছান্নিকা ।

তাৰপিছত অসুৰ আৰু দানৱবিলাক নিহত হোৱাৰ পিছত অনুষ্ঠিত প্রহৰ্ষটম্‌না দেৱতাসকলেৰে পৰিপূৰ্ণ ইন্দ্ৰৰ সেই ইন্দ্ৰধ্বজ নামৰ বিজয় উৎসৱত বহি প্রথমে অষ্টাঙ্গপদ যুক্ত বিচিত্ৰ আৰু দেৱপ্ৰিয় আশীৰ্বাদী সম্বলিত নান্দী উচ্চাৰণ কৰিছিলো । তাৰ পিছত দেৱতাৰ দ্বাৰা কেনেকৈ অসুৰ পৰাজিত হৈছিল তাক সেই সময়ৰ ক্ৰোধপূৰ্ণ সংঘৰ্ষ, গলায়ন, কটা-কটি আৰু যুদ্ধেৰে সৈতে অনুকৰণ কৰা হৈছিল ।

৫৮(খ)-৬১। ততো ব্ৰহ্মাদয়ো দেৱাঃ প্রয়োগপৰিতোষিতাঃ ॥
 প্রদদুহুটম্‌নসঃ সৰ্বোপকৰণানি নঃ ।
 প্রীতত্ত্বু প্রথমং শক্ৰো দত্তৱান্ স্বনজ্ঞং পুত্ৰম্ ॥
 ব্ৰহ্মা কুটিলকং চৈৱ ভৃগুৰং বকণতথা ।
 সূৰ্য্যম্‌জ্ঞং শিৱ্য শিৱিঃ বায়ুৰ্যজ্ঞমমেৱ চ ॥

বিষ্ণু : সিংহাসনং চৈব কুৰেবো মুকুটং তথা ।
প্ৰাৰ্য্যত্বং প্ৰেক্ষণীয়স্য দদৌ দেৱী সবস্বতী ॥

সেই অভিনয়ত সন্তুষ্ট হৈ ব্ৰহ্মা আদি সন্তোষিত দেৱতাসকলে, আমাক অভিনয়ৰ উপযোগী অনেক উপাদান দান দিয়ে । প্ৰথমে ইন্দ্ৰই সন্তুষ্ট হৈ তেখেতৰ নিজৰ শূভক্ষত্ৰ দিলে । ব্ৰহ্মাই এডাল কুটিলক (দণ্ডকাষ্ঠ), বকণে এটা ভূস্বাৰ, সূৰ্য্যই এটা ছত্ৰ, শিৱই সিদ্ধি, বায়ুৱে এখন বিচনি, বিষ্ণুৱে এখন সিংহাসন, কুৰেবে এটা মুকুট, আৰু সবস্বতী দেৱীয়ে দ্ৰষ্টব্য অভিনয়ৰ ক্ৰতিমাধুৰ্য্য প্ৰদান কৰে ।

৬২-৬৩। শেৰা য়ে দেৱগন্ধৰ্বা যক্ষৰাক্ষসপন্নগাঃ ।
তস্মিন্ সদস্যতিপ্ৰীতা নানাজ্জাতিগুণাপ্ৰয়ান্ ॥
অংশাংশৈভাষিতান ভাৱান্ বসান্ কপং ক্ৰিয়াবল্ম ।
দন্তবন্তঃ প্ৰহৰ্ষন্তে মৎসুতেভ্যো দিবৌকম্ ॥

সেই সভাত উপস্থিত অন্যান্য স্বৰ্গবাসী দেৱতা, গন্ধৰ্ব, যক্ষ, ৰাক্ষ, পন্নগ (সাপ) সকলে, অভিনয়ত অত্যন্ত সন্তুষ্ট হৈ মোৰ পুত্ৰসকলক, তিন্ তিন ভূমিকাৰ উপযোগী বিভিন্ন গুণযুক্ত বাক্য, ভাৱ, বস, আকৃতি আৰু (অঙ্গ সঞ্চালনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয়) ক্ৰিয়া কৌশল আৰু বল প্ৰদান কৰিলে ।

৬৪-৬৫। এবং প্ৰয়োগে প্ৰাৰম্ভে দৈত্যদানৱনাশনে ।
অভৱন্ ক্ষুভিতাঃ সৰ্বে দৈত্যাঃ য়ে তুঙ্গংগতাঃ ॥
বিকপাক্ষপুকগাংস্তু বিন্মান্ প্ৰোৎসাহ্য তেহক্ৰবন্ ।
নেৰমীক্ষামাহে নাট্যমেতদাগম্যভামিতি ॥

দৈত্যদানৱ বধ বিষয়ক অভিনয় আৰম্ভ হোৱাৰ লগে লগে সেই বঙ্গমন্ত্ৰত উপস্থিত থকা দৈত্যসকলে ক্ষুব্ধ হৈ বিকপাক্ষ প্ৰমুখে, বিঘ্নকাৰকসকলক উত্তেজিত কৰি কলে ব'লা আমি এনে অভিনয় নেচাওঁ ।

৬৬। ততস্তৈৰসসূৰৈঃ সাধং বিদ্যা মায়ামুপাশ্ৰিতাঃ ।
ব্ৰাচক্ষেষ্ঠাং স্থিতিং চৈৱ স্তংভয়ন্তিস্ম নৃত্যতাম্ ॥

তেতিয়া সেই অসুৰৰ সহযোগী বিঘ্নকাৰক সকলে মায়াৰ (ইন্দ্ৰজালৰ) বলেৰে নৃত্য-পৰায়ণ অভিনেতাসকলৰ বাক্য ক্ৰিয়া-কলাপ আৰু স্মৃতিশক্তিক অৱশ কৰি পেলালে ।

৬৭-৬৮। তথা বিশ্বংসনং দৃষ্টাতত্ৰ তেষাং স দেৱবাট ।
কস্মাৎ প্ৰয়োগীৰৈষম্যমিত্যুক্তা ধ্যানমাৱিশং ॥
অথাপশ্যৎ সদৌ বিদ্যুঃ সমস্তাং পৰিৱাৰিতম্ ।
সহেতবৈঃ সূত্ৰধৰং নষ্টসংজ্ঞং জড়ীকৃতম্ ॥

নাট্যানুষ্ঠানত হঠাৎ তেনে ঘটনা দেখা পাই, ইন্দ্ৰই ধ্যানস্থ হৈ, নাটক কৰি থাকোতে যিখিনি বিখিনি ঘটিল, তাৰ কাৰণ চিন্তিবলৈ ধৰিলে। তাৰপিছত দেখা পালে,যে অসুৰানুচৰ বিদ্যুসমূহে সভাগৃহ অৱবোধ কৰি আছে, আৰু অন্যান্য সকলৰ লগতে, আনকি সূত্ৰধাৰজনো অজ্ঞান অৱশ অৱস্থাত পৰি আছে।

৬৯-৭০। উন্মায় তুৰিতং শক্ৰো গৃহীত্বা ধ্বজযুগ্মম্ ।
 সৰ্ববস্মোজ্জ্বলতনুঃ কোপাদুষ্কৃতলোচনঃ ॥
 বংগপীঠগতান্ দ্বিদ্ভানসুৰাংস্তৈৰ দেৱবাট ।
 জৰ্জৰীকৃতদেহাংস্তান কৰোজৰ্জৰেণ সঃ ॥

খঙত জ্বলি-পকি, চকু বগ্গা কৰি, সৰ্বাস বগ্নাবিভূষিত দেৱৰাজ ইন্দ্ৰই খিতাতে উঠি হাতত উত্তম ধ্বজ লৈ,বসমকৃত বিচৰণকাৰী অসুৰ আৰু বিদ্যুতসকলৰ শৰীৰ ধ্বজাৰে কোবাই দুৰ্বল কৰি পেলালে।

৭১-৭৩ (ক)। গতেষু তেষু বিদ্যেষু সৰ্বেষু সহ দানবৈঃ ।
 সংগ্রহস্য ততো বাক্যমাহুঃ সৰ্বে দিবৌকসঃ ।
 অহো গ্রহৰণং দিব্যমিদমাসাদিতং তুয়া ।
 নাট্যে বিধ্বংসিনঃ সৰ্বে যেন তে জৰ্জৰীকৃতাঃ ॥
 তস্মাজৰ্জৰ ইত্যেৱ নামতোহয়ং ভৱিষ্যতি ।

সেই সকলো দানৱ আৰু বিদ্যুসমূহ আঁতৰ হ'লত, সকলো দেৱতাই আনন্দিত হৈ কবলৈ ধৰিলে - হে দেৱ। আগুনি এনে এগটি দিব্যাস্ত্ৰ লাভ কৰিছে, যি অতিনয়ৰ সকলো বিখিনি আৰু দৈত্যক জৰ্জৰিত কৰিব পাৰিছে। গতিকে এই অস্ত্ৰৰ (ধ্বজৰ) নাম (জাজিৰ পৰা) জৰ্জৰ হ'ব।

৭৩(খ)-৭৫ (ক)। সেৰ্ষা যে চৈৱ হিংসার্থমুণায়াস্যন্তি দ্বিঘুকাঃ ॥
 দৃষ্টেৰ জৰ্জৰং তেহপি গমিষ্যন্ত্যেৱমেৱ তু ॥
 এৱমেৱান্তিতি ভুতঃ শক্ৰঃ শ্ৰোৱাচ তান্ সুৰান্ ॥
 বজ্জাতুতশ্চ সৰ্বেষাং ভৱিষ্যতোৰ জৰ্জৰঃ ।

যিবিলাক ঈৰ্ষাপৰায়ণ বিদ্যুকাৰক, অভিনেতাসকলক হিংসা কৰিবলৈ আছে (ভৱিষ্যতে) সেইবিলাকেও এই "জৰ্জৰ" দেখা মাৱে আঁতৰি যাব, ইয়াৰ পিছত ইন্দ্ৰই দেৱতাসকলক কলে যে এনেটোৱেই হওক আৰু এই জৰ্জৰ যেন সদায় সকলোৰে বাবে বজ্জক হয়।

৭৫(খ)-৭৬(ক)। প্রয়োগে প্রভুতে হ্যেবং স্বকীতে শক্ৰমহে পুনঃ ॥
 ত্ৰাসং সজ্জনয়ন্তি স্ম দ্বিদ্ভা-সেৰ্ষ্যা তু নৃত্যতাম্ ॥

এই ব্যৱস্থা অনুসৰি যেতিয়া পুনৰ নাট্যানুষ্ঠান আৰম্ভ কৰা হ'ল আৰু পূৰ্ণ উদ্যমে ইন্দ্ৰধ্বজ উৎসৱ চলিবলৈ ধৰিলে তেতিয়া ঈৰ্ষাপৰায়ণ বিদ্ভুসমূহে পুনৰ নৃত্যবত (অভিনেতা) সকলৰ মনত ভয়ৰ সঞ্চার কৰিলে ।

৭৬(খ)-৭৮(ক)। দৃষ্টা তেষাং ব্যৱসিতং মদৰ্থে বিপ্ৰকাৰজম্ ॥
উপহিতোহং ব্ৰহ্মাণং সুতোঃ সৌৰ্যোঃ সমন্বিতঃ ।
নিশ্চিতা ভগৱন ত্ৰিষ্টা নাট্যস্যাস্য বিনাশনে ॥
অতো বহুবিধিং সম্যগাজ্ঞাপয় সুবেদৰ ।

মোৰ বাবে অগমানজনক অসুৰৰ এই কাৰ্য্য দেখি, পুত্ৰসকলৰ সৈতে পুনৰ ব্ৰহ্মাৰ ওচৰ চাপি ক'লোঁগৈ, হে ভগৱান, আমাৰ নাট্যানুষ্ঠান নষ্ট কৰাৰ বাবে অসুৰবিলাক বহুপৰিকৰ গতিকে হে দেবোত্তম, ইয়াক বন্ধা কৰাৰ বাবে এটা উত্তম উপায় দিয়ক ।

৭৮(খ)-৭৯(ক)। ভতঃ স বিশ্বকৰ্মাণং ব্ৰহ্মোৱাচ প্ৰযত্নতঃ ॥
কুৰু লক্ষণসম্পন্নং নাট্যব্ৰহ্মা মহামতে ।

এই কথা শুনি ব্ৰহ্মাই বিশ্বকৰ্মাক কলে - "হে মহামতি বিশ্বকৰ্মা অতি উত্তম লক্ষণযুক্ত বস্তুক এখন সহজে নিৰ্মাণ কৰি দিয়ক ।"

৭৯(খ)-৮০। কৃতা যথোক্তমেৱং তু গৃহং পমোত্তৰাজয়া ॥
শ্ৰোত্ৰান, ক্ৰহিনং গতা সভায়াং তু কৃতাজলিঃ ।
সম্ভং নাট্যগৃহং দেৱ তদৱেচ্ছিতুমৰ্শসি ॥

ব্ৰহ্মাৰ আদেশ অনুসৰি, বিশ্বকৰ্মাই নিৰ্দিষ্ট প্ৰকাৰৰ বস্তুক এখন নিৰ্মাণ কৰি ব্ৰহ্মসভাত উপহিত হৈ ক'লোঁগৈ - হে দেৱ (আপোনাৰ আদেশানুসৰি) বস্তুক নিৰ্মাণ কৰা হৈছে, আগুনি তাক দৰ্শন কৰি লওক ।

৮০-৮৮ (ক)। অতঃ সহ মহেন্দ্ৰণ সুৰ্যোঃসৰ্বেশ সেতৱৈঃ ।
অগচ্ছন্ তুৰিতো ব্ৰহ্মং ক্ৰহিনো নাট্যমণ্ডপম্ ॥
দৃষ্টা নাট্যগৃহং ব্ৰহ্মা প্ৰাহ সৰ্বান্ সুবাংস্ততঃ ।
অংশভাগৈৰ্ভৱাভিষ্ঠু বহোৱং নাট্যমণ্ডপঃ ॥
বহুশ্চে মণ্ডপস্যথ বিনিযুক্তন্তু চত্ৰমাঃ ।
লোকপালান্তাথা দিক্ৰু ব্ৰিদিব্ৰুপি চ মাকতাঃ ॥
নেপথ্যভূমৌ মিচ্ছন্তু নিশ্চিতো বকণোহম্বৰে ।
ৱেদিকাৰূপে বহিৰ্ভাগে সৰ্বে দিৱৌকমঃ ॥
বৰ্ণাশ্চত্ৰাৰ এৱাথ স্তংভেষু বিনিযোজিতাঃ ।

আদিত্যশ্চৈব কশ্যপ হিতাঃ শুভোত্তবেদুথ ॥
 দ্বাবশীষু হিতা ভূতাঃ শালাশ্বলবসন্তথা ।
 সৰ্বভেদসু যক্ষিণ্যো যহীপুষ্ঠে মহোদধিঃ ॥
 দ্বাবশালানিশুভসু কৃতান্তঃ কাল এব চ ।
 হাপিতৌ দ্বাবপাৰ্শ্বে তু নাগযুখৌ মহাবলৌ ॥
 দেহল্যাং যমদণ্ডসু শূলং চোপৰি সংস্থিতম্ ॥

(সেই কথা শুনি) ইত্যাদি দেৱতাসকলৰ সৈতে ব্ৰহ্মা বেগাবেগিকৈ বজ্জমক চাবলৈ
 গ'ল। যক্ষ দেখা পাই ব্ৰহ্মাই দেৱতাসকলক ক'লে - “বিভিন্ন অংশগ্ৰহণকাৰী
 আপোনালোকৰ দ্বাৰা বজ্জমক বজ্জা কৰা কৰ্ত্তব্য।” মণ্ডপ বজ্জাৰ তাৰ চত্ৰৰ ওপৰত,
 দিক্‌সমূহ বজ্জাৰ তাৰ লোকশালৰ ওপৰত, চতুৰ্ভোণ বজ্জাৰ তাৰ মকুতসকলৰ
 ওপৰত, নেপথ্য গৃহ বজ্জাৰ তাৰ মিত্ৰৰ ওপৰত, ভিটৰ শূণ্যস্থান বজ্জাৰ তাৰ
 বকণৰ ওপৰত, বজ্জমক বজ্জাৰ তাৰ অগ্নিৰ ওপৰত, বায়ু বজ্জাৰ তাৰ সকলো
 দেৱতাৰ ওপৰত, শুভ্ৰ সমূহৰ বজ্জাৰ তাৰ চাৰিওফালৰ ওপৰত, শুভ্ৰৰ অন্তৰালৱৰ্তী স্থান
 বজ্জাৰ তাৰ আদিত্য আৰু কশ্যপসকলৰ ওপৰত, পংক্তি আৰু আসন বজ্জাৰ তাৰ
 ভূতগণৰ ওপৰত, প্ৰকোষ্ঠ বজ্জাৰ তাৰ অগ্নিস্থানৰ ওপৰত, চোতালবিলাক বজ্জাৰ তাৰ
 যক্ষপত্ৰীসকলৰ ওপৰত, ভূমি বজ্জাৰ তাৰ সমুদ্ৰ দেৱতাৰ ওপৰত, দুৱাৰ বজ্জাৰ তাৰ
 যমৰ ওপৰত, কপাট বজ্জাৰ তাৰ দুই নাগৰাজ বাসুকি আৰু অনন্তৰ ওপৰত,
 চৌকাঠ বজ্জাৰ তাৰ সমদণ্ডৰ ওপৰত আৰু দুৱাৰৰ অগ্ৰভাগ বজ্জাৰ তাৰ ত্ৰিশূলৰ
 ওপৰত দিয়া হ'ল।

৮৮(খ)- ৯৩ (ক) দ্বাবশালৌ স্থিতৌ চাতৌ নিয়মিতযুতুৰেব চ ॥
 পাৰ্শ্বে তু বজ্জপীঠস্য মহেন্দ্ৰঃ হিতৱান স্বয়ম্ ।
 হাপিতা যন্তৱাবণ্যাঃ বিন্দুদ্ দৈত্যনিষুদনী ॥
 শুভেযু যন্তৱাবণ্যাং হাপিতা পৰিপালনে ।
 ভূতা যজ্ঞাঃ শিখাচাশ্ব গুহ্যকাল মহাবলাঃ ।
 জৰ্জবে চৈব নিক্ষিপ্তং বজ্জং দৈত্যনিৰ্বহনম্ ॥
 তৎপৰ্শ্বসু বিনিক্ষিপ্তাঃ সুবেত্তা হ্যামিতৌজসঃ ।
 শিবাঃ পৰ্য্যাহিতৌ ব্ৰহ্মা দ্বিতীয়ে শংকবসন্তথা ।
 তৃতীয়ে চ স্থিতৌ বিষ্ণুচতুৰ্থে হৃদে এব চ ॥
 পঞ্চমে চ মহানাগাঃ শেখৰাসুকিতককাঃ ।

নিয়তি আৰু যম উভয়ে দুই দ্বাৰত আৰু ইন্দ্ৰ স্বয়ং বজ্জমকৰ কাষত থাকিল।
 বজ্জমকৰ পাৰ্শ্বস্থিত কজ্জত দৈত্য দলনকৰ্য্য বিদ্যুতক হাপন কৰা হ'ল আৰু শুভ
 বজ্জাৰ তাৰ দিয়া হ'ল বলৱান ভূত, শিখাচ যক্ষ আৰু গুহ্যক সকলক, জৰ্জবত
 (খজ্জ) হাপন কৰা হ'ল দৈত্য বিনাশী বজ্জক আৰু ইয়াৰ পৰ্বসমূহ (গ্ৰাহিনসমূহ)ত

স্থাপন কৰা হ'ল শ্ৰেষ্ঠ আৰু বলবান দেৱতাসকলক । শিৰঃপৰ্বত অৰ্থাৎ উৰ্দ্ধত ব্ৰহ্মা
নিজে, দ্বিতীয় পৰ্বত শিৱ, তৃতীয় পৰ্বত বিষ্ণু, চতুৰ্থত কাৰ্ত্তিকেয় আৰু পঞ্চমত
স্থাপিত হ'ল শেষ বাসুকি আৰু তক্ষক এই মহানাগসকল ।

৯৩(খ)-৯৪। এবং বিঘ্নবিনাশায় স্থাপিতা জৰ্জবে সুৰাঃ ॥
 বঙ্গপীঠস্য মধ্যে তু স্বয়ং ব্ৰহ্মা প্রতিষ্ঠিতঃ ।
 ইত্যৰ্থং বঙ্গমধ্যে তু ক্ৰিয়াতে পুষ্পমোক্ষণম ॥

এইদৰে বিঘ্নবিনাশৰ বাবে জৰ্জৰত দেৱতাসকল আৰু বঙ্গমঞ্চৰ মধ্যস্থানত ব্ৰহ্মা
নিজে থকাৰ বাবে মঞ্চৰ পুষ্পবৃষ্টি কৰাৰ প্ৰথা চলি আছে ।

৯৫। পাতলবাসিনো যে চ যক্ষগুহ্যক পন্নগাঃ ।
 অধস্তাদ্ভঙ্গপীঠস্য বঙ্কণে তে নিয়োজিতাঃ ॥

যক্ষ, গুহ্যক আৰু পন্নগ প্ৰভৃতি পাতলবাসীসকলক বঙ্গমঞ্চৰ তলভাগ বঙ্কণৰ বাবে
নিযুক্ত কৰা হ'ল ।

৯৬। নায়কং বঙ্কতীভ্ৰসু নায়িকাং তু সৰস্বতী ।
 বিদূষকমথোংকাৰঃ শেষাসু প্রকৃর্তীহৰঃ ॥

নায়কক (অভিনেতা) ইভ্ৰই নায়িকাক সৰস্বতীয়ে, বিদূষক গুঁকাৰে আৰু বাকী বিভিন্ন
ভূমিকাৰ অভিনেতাক শিৱই বঙ্কণ কৰাৰ দায়িত্ব ললে ।

৯৭। যন্যোতানি নিযুক্তানি দৈৱতানীহ বঙ্কণে ।
 এতান্যোবাধিদৈৱানি তৰিষ্যন্তীতুৱাচ সঃ ॥

যিসকল দেৱতাক ইয়াত বঙ্কণ কাৰ্য্যৰ বাবে নিযুক্ত কৰা হ'ল, সেই সকলেই এই
মঞ্চৰ 'অধিদেৱতা' হ'ব বুলি তেওঁ কলে ।

৯৮-৯৯ । এতন্নিম্নস্তবে দৈৱৈঃ সৌৰৈকজঃ পিতামহঃ ।
 সাপ্না তারদিশে ত্ৰিঘ্ণা স্থাপ্যন্তাঃ বচসা তুয়া ।
 পূৰ্ব্বং সাম প্রযোজ্যব্যং দ্বিতীয়ং দানমেৱ চ ।
 তয়োৰূপৰি ভেদন্তু ততে দণ্ডঃ প্রযোজ্যতে ॥

ইয়াৰ পিছত সকলো দেৱতাই ব্ৰহ্মাক কলে, "আপুনি "সাম" বাক্যৰ দ্বাৰা বিঘ্নশাস্তিৰ
ব্যৱস্থা কৰক । কাৰণ, প্ৰথমে সাম প্ৰযোজ্য, দ্বিতীয়ত দান প্ৰযোজ্য । ইয়াৰ পিছত
(প্ৰয়োজন হলে) ভেদ আৰু শেষত দণ্ড প্ৰযোজ্য ।"

১০০। দেৱানাং বচনং কৃত্বা ব্ৰহ্মা বচনমব্রবীৎ ।
 কস্মাদ্ভৱন্তো নাট্যস্য বিনাশায় সমুখিতাঃ ॥

দেৱতাৰ কথা শুনি ব্ৰহ্মাই কলে, "আপোনাসকলে কিয় এনেদৰে নাট্যৰ বিনাশ ঘটাবলৈ উদ্যত হৈছে ?"

১০১-১০৩ । ব্ৰহ্মনো বচনং কৃত্বা বিকপাক্ষোব্ৰবীষচঃ ।
দৈত্যৰ্ষিষ্টুণৈঃ সাধং সামপূৰ্বেমিদং ততঃ ॥
যোহয়ং ভগৱতা সৃষ্টো নাট্যৰেদঃ সুক্ৰেছায়া ।
প্ৰত্যাদেশোহয়ম্মাকং সুৰাৰ্থং ভৱতা কৃতঃ ॥
ভগ্নৈতদেৱং কৰ্ত্তব্যং তুষা লোক পিতামহ ।
যথাদেৱান্তথা দৈত্যাস্ততঃ সৰ্বে বিনিৰ্গতাঃ ॥

ব্ৰহ্মাৰ কথা শুনি, দৈত্য আৰু বিদ্বসমূহৰ সঙ্গী বিকপাক্ষই এই সাম বাক্যটি ক'লে, 'হে ব্ৰহ্মণ, আপুনি যদি দেৱতাৰ কথা শুনি কেবল যাত্ৰ দেৱতাৰ বাবেহে নাট্যশাস্ত্ৰ প্ৰণয়ন কৰিছে তেন্তে আমাক লাজ দিয়া হৈছে । হে ত্ৰিজগতৰ পতি, দেৱগণ যেনেকৈ আপোনাৰ দ্বাৰা সৃষ্ট, দৈত্যগণো আপোনাৰ সৃষ্টি গতিকৈ, তেনে পছপাতী কাম আপুনি নকৰে যেন ।

১০৪ । বিকপাক্ষবচঃ কৃত্বা ব্ৰহ্মা বচনমব্ৰবীৎ ।
অলং হো মনুনা দৈত্যা বিবাদং ত্যজতান যাঃ ॥

বিকপাক্ষৰ কথা শুনি ব্ৰহ্মাই কলে, "হে মিশ্ৰাপ দৈত্যসকল তোমালোকৰ জোৰৰ প্ৰয়োজন নাই, তোমালোকে বিবাদ ভাৱ পৰিত্যাগ কৰা ।"

১০৫-১০৭ । ভৱতাং দৈৱতানাং চ শূভাশুভবিকল্পকঃ ।
কৰ্মভাৱাঘায়াপেক্ষো নাট্যৰেদো মম্বাকৃতঃ ॥
নৈকান্ততোহত্ৰ ভৱতাং দেৱানাং চাত্ৰ ভাৱনম্ ॥
ত্ৰৈলোক্যস্যাস্য সৰ্বস্য নাট্যং ভাৱানুকীৰ্তনম্ ॥
কচিদ্ধাৰ্মঃ কচিৎক্ৰীড়া কচিদৰ্থঃ কচিদ্ধমঃ ।
কচিদ্ধাস্যং কচিদ্ যুদ্ধং কচিৎকামঃ কচিদ্ধবঃ ॥

তোমালোকৰ আৰু দেৱতাসকলৰ শূভাশুভযুক্ত, কৰ্ম, ভাৱ আৰু বংশানুসৰি মই এই নাট্যশাস্ত্ৰ ৰচনা কৰিছে । ইয়াত কেৱল দেৱতা বা দৈত্যৰ ৰূপ আৰোপ কৰা হোৱা নাই । এই নাট্যশাস্ত্ৰ ত্ৰৈলোক্যৰ সকলোজনৰে ভাৱৰ অভিনয়হে । এই অভিনয়ত কেতিয়াবা মৰ্ধ, কেতিয়াবা খেল-খেয়ালি, কেতিয়াবা অৰ্থ, কেতিয়াবা শান্তি, কেতিয়াবা হাঁহি, কেতিয়াবা যুদ্ধ, কেতিয়াবা কাম, (ভোগ) আৰু কেতিয়াবা হত্যাৰ অভিনয়ো দেখা যাব ।

১০৮-১০৯ । ধৰ্মোহধৰ্মপ্ৰবৃজ্ঞানাং কামঃ কামোপসেৱিনাম ।
নিগ্ৰহো দুৰ্বিনীতানাং বিতীতানাং দমক্ৰিয়া ॥
স্ৰীৱানাং ধাৰ্ট্যকৰণমুৎসাহঃ শূৰমানিনাম্ ।
অবুধানাং বিবোধন্ত ৰৈদুৰ্য্যং বিদুৰামপি ॥

এই নাট্যশাস্ত্ৰত অধৰ্ম্মত প্ৰবৃত্ত হোৱাজনক ধৰ্ম, কামাসক্তজনক কাম, উদ্ধতজনক শাসন, দুৰ্বিনীতজনক সংযম, নিন্তেজজনক সাহস, বীৰ আৰু মানীজনক উৎসাহ মূৰ্খজনক জ্ঞান আৰু পণ্ডিতজনক শ্ৰদ্ধা (দিয়া হৈছে ।)

১১০। ঈশ্বৰাণাং বিলাসন্ত হৈৰ্য্যং দুখানিত্য চ ।
অৰ্থোপজীৱিনোমার্থো ধৃতিকহিঘচেতসাম্ ॥

ইয়াত ঈশ্বৰ সম্পদযুক্তজনক বিলাস (ভোগ) দুখাৰ্ত্তক হৈৰ্য্য, মনৰ স্থিৰতা অৰ্থোপজীৱিজনক অৰ্থ আৰু উদ্বিগ্নমনক হৈৰ্য্য সম্বন্ধে উপদেশ দিয়া আছে ।

১১১-১১২। নানাতাৰোপসংগমং নানাবহান্তৰায়কম্ ।
লোকবৃজ্ঞানুকৰণং নাট্যমেতদ্ব্যভি কৃতম্ ॥
উত্তমাদমমধ্যানাং নৰাণাং কৰ্মসংগ্ৰহম্ ।
হিতোপদেশজননং ধৃতিক্ৰীড়াসুখাদিকং ॥

বিবিধতাৰযুক্ত, নানা অৱস্থাৰ আৰু মানুহৰ কৰ্মৰ অনুকৰণাত্মক, উত্তম মধ্যম আৰু অধমলোকৰ কৰ্ম্মাপ্তি, মঙ্গলজনক, উপদেশযুক্ত হৈৰ্য্য, ক্ৰীড়া আৰু সুখৰ নাট্যশাস্ত্ৰ এখনৰূপে সৃষ্টি কৰা হৈছে ।

১১৩। এতদ্ব্যসেসু ভাৱেষু সৰ্বকৰ্ম্মক্ৰিয়াসু চ ।
সৰ্বোপদেশজননং নাট্যমেতদ্ব্যভি ॥

এই সকলো ভাৱ, সকলো বস, সকলো কামতে সকলোৰে বাবেই এই নাট্যশাস্ত্ৰখন উপদেশজনক হ'ব ।

১১৪-১১৫। দুঃখাৰ্ত্তানাং প্ৰয়াতানাং শোকাৰ্ত্তানাং তপস্বিনাম্ ।
বিশ্ৰামজননং লোকে নাট্যমেতদ্ব্যভি ॥
ধৰ্ম্মং যশস্যমমুখ্যং হিতং বুদ্ধিৰিৰ্বৰ্ণনম্ ।
লোকোপদেশজননং নাট্যমেতদ্ব্যভি ॥

এই নাট্যশাস্ত্ৰ সংসাৰৰ দুখ শোকাভিভূতসকলৰ প্ৰমোদৰ সকলৰ আৰু দৰিদ্ৰসকলৰ জিৱিগৰ ঞ্জল হ'ব আৰু ধৰ্ম্মসম্ৰত যশোবৰ্দ্ধক, আয়ুৰ্বৰ্দ্ধক, সুবুদ্ধিবৰ্দ্ধক, আৰু মানৱৰ আদৰ্শস্বৰূপ হ'ব ।

১১৬। ন তজ্জ্ঞানং ন তাক্ষিপং ন সা বিদ্যা ন সা কলা ।
ন স ঘোষো ন তৎকৰ্ম নাট্যোহগ্নিন, যন্ন দৃশ্যতে ॥

এনে কোনো জ্ঞান, শিল্প, বিদ্যা, কলা, যোগ বা কৰ্ম্ম নোলাব যিটো নাট্যশাস্ত্ৰত পোৱা নাযাব ।

১১৭-১১৮। সৰ্বশাস্ত্ৰানি শিষ্টানি কৰ্মানি বিবিধানি চ ।
 অগ্নিমাটো সমেতানি উদ্ভাদেতগ্নয়া কৃতম্ ॥
 তদ্বাদ্যমন্যঃ কৰ্ত্তব্যো ভৱন্তিৰমৰাণ প্রতি ।
 সন্তৰীণানুকৰণং নাটোহ্যগ্নিন, প্রতিষ্ঠিতম্ ॥

সকলো শাস্ত্ৰ বিবিধ শিষ্ট আৰু বিবিধ কৰ্ম মিলন কৰি এই নাট্যশাস্ত্ৰ মই প্ৰণয়ন
 কৰিছো । গতিকে দেৱতাৰ প্রতি আপোনালোকে ক্ৰোধ নকৰিব, সন্তৰীণা পৃথিৱীৰ
 অনুকৰণ এই নাট্যশাস্ত্ৰই বহন কৰিছে ।

১১৯-১২০ক) বেদবিদ্যোতিহাসানামাখ্যানপৰিকল্পনম্ ।
 ক্ৰতিস্মৃতিসদাচাৰপৰিশেষাৰ্থকল্পনম্ ॥
 বিনোদজননং লোকেনাটোহ্যেতদ্ ভবিষ্যতি ।

বেদবিদ্যা, ইতিহাস, আখ্যান, ক্ৰতি, স্মৃতি, সদাচাৰ আৰু অৱশিষ্ট বিষয়ৰ সংগ্ৰহ
 প্ৰণয়ন কৰা এই নাট্যশাস্ত্ৰ সংসাৰৰ সকলোৰে বাবে আনন্দদায়ক হব ।

১২০খ)-১২২ক)। দেৱতানামানুবাণাং বাজামথ কুটুমিনাম্ ।
 কৃতানুকৰণং লোকে নাট্যমিত্যভিধীয়তে ॥
 যোহয়ং স্বভাৱো লোকস্য সুখদুঃখসমম্বিতঃ ।
 যোহন্যদ্যন্তিনয়োপেতঃ নাট্যমিত্যভিধীয়তে ॥

দেৱতা, অসুৰ, বজা আৰু গৃহস্থসকলৰ কৰ্মৰ অনুকৰণকে নাট্য বুলি অভিহিত কৰা
 হৈছে । মানুহৰ সুখ-দুঃখযুক্ত যি অৱস্থা (স্বভাৱ) তাকে আনিক আদি অতিনৱৰ
 সৈতে যুক্ত কৰিলে নাট্য বোলা হয় ।

১২২খ)-১২৪। এতন্নিগন্তবে দেৱান্ সৰ্বানাহ নিতামহঃ ॥
 কুৰুধমত্ৰ বিধিৱদ যজ্ঞনং নাট্যমন্তপে ।
 বলিপ্রদানৈহৌমৈশ্চ মন্ত্ৰৌষধিসমম্বিতঃ ॥
 জ্যৈষ্ঠৈৰ্যৈশ্চ পানৈশ্চ বলিঃ সদুপকৰ্য্যতাম্ ।
 মৰ্ত্যালোকগতাঃ সৰ্বে শূতাং পূজায়তাক্যস ॥

ইয়াৰ নিহত ব্ৰহ্মাই সকলো দেৱতাকে কলে—“আপোনালোকে এতিয়া এই নাট
 মন্তপত যথাবিধি যজ্ঞ আৰম্ভ কৰক । বলিদান, হোম, মন্ত্ৰী ঔষধি জপ, তোজ
 আৰু পানীৰ দ্ৰব্যৰে উপাচাৰ প্ৰস্তুত কৰক । মৰ্ত্যালোকতো আপোনালোক সকলোৰে
 শূতপূজা লাভ কৰিব ।

১২৪-১২৬। অপূজয়িত্বা বস তু নৈৱ শ্ৰেষ্ঠাং প্ৰবৰ্ত্তয়েৎ ।
 অপূজয়িত্বা বস তু য়া শ্ৰেষ্ঠাং কৰয়িষ্যতি ॥

তস্য তস্মিন্ৰূপং জ্ঞানং তিৰ্যগ্গোচৰাণি চ যাস্যতি ।

যজ্ঞেন সংমিতং হোতবৎ বসুদৈবতপূজনম্ ॥

মৰুপূজা নকৰাকৈ নাট্যানুষ্ঠান আৰম্ভ কৰা উচিত নহয় । যি জনে মৰুৰ পূজা নকৰাকৈ নাট্যানুষ্ঠান কৰে তেওঁৰ জ্ঞান নিষ্কল হয় আৰু নীচপ্ৰেৰীৰ প্ৰাণী হৈ জন্মগ্ৰহণ কৰে । মৰুৰ দেৱপূজা যজ্ঞতুল্য ।

১২৭-১২৮ । নৰ্ভকোহৰ্ধপতিৰ্বাপি যঃ পূজাং ন কৰিষ্যতি ।

ন কাৰয়িষ্যত্যন্যৰ্বা প্ৰাকৃত্যপচয়ং তু সঃ ॥

যথাবিধি যথাদৃষ্টং যন্তু পূজাংকৰিষ্যতি ।

স লভ্যতে শূভানৰ্থান্ স্বৰ্গলোকং চ যাস্যতি ॥

নৰ্ভকেই হও। বা পৃষ্ঠপোষক অৰ্ধপতিয়েই হওক, যিজনে এই পূজা নকৰে বা নকৰায় তেওঁ শেষত ক্ষতিগ্ৰস্ত হয় । বিধি অনুসৰি আৰু সামাজিক নিয়মানুযায়ী যি এই পূজা কৰি নাট্যানুষ্ঠান কৰে সেইজনৰ মঙ্গলসমূহ লাভ হয় আৰু সেইজনে স্বৰ্গ লাভ কৰে ।

১২৯ । এবমুক্তা তু ভগবান্ ক্ৰহিনঃ সহ দৈৱতৈঃ ।

বসুপূজাং কুৰ্ব্বোতি মায়েৱং সমযোজয়ৎ ।

এই বুলি কৈ দেৱতাসকলোৰে সৈতে বিৰাজমান ভগবান ব্ৰহ্মাই 'তুমি বসুমৰু পূজা কৰা' বুলি এইদৰে মোক নিযুক্ত কৰিলে ।

-***-

দ্বিতীয় অধ্যায়

- ১-২। ভবতস্য বচঃ কৃত্বা প্রত্যুর্ধ্বনয়ন্ততঃ ।
ভগবন্ প্রোতুমিচ্ছামো যজনং বজসংপ্রয়ম ॥
অথবা যাঃ ক্রিয়ান্তত্র লক্ষণং যচ্চ পূজনম্ ॥
ভবিষ্যন্তিনবৈঃ কাৰ্য্যং কথং তন্নাট্যবৈশ্বনি ॥

ভবতৰ কথা শূনি মুনিসকলে কলে, হে ভগবান আমি আপোনাৰ পৰা বজসংক্ৰম পূজা
সম্বন্ধে সৰিণেৰে জানিব খুজিছো । এই ক্ষেত্ৰত কৰিবলগীয়া সকলো কৰ্মৰ কথা
আৰু লক্ষণ বিবৰি কণ্ডক আৰু নাট্যৰত ভবিষ্যতে মনুষ্যসকলে কি দৰে বজসংক্ৰম
পূজা কৰিব তাকো কণ্ডক ।

- ৩। ইহাদিন্ৰীটিয়াযোগস্য কীৰ্তিতো নাট্যমণ্ডপঃ ।
তন্মাত্ৰসৈৱ তাত্ৰং তুং লক্ষণং বজ্জুমহীসি ॥

নাট্যানুষ্ঠানৰ আদি ই'ল বজসংক্ৰম, গতিকে প্ৰথমে যজ্ঞৰ লক্ষণ সম্বন্ধে আপোনাৰ পৰা
জনা উচিত ।

- ৪। তেষাং তু বচনং কৃত্বা মুনীনাং ভবতোহব্রবীৎ ।
লক্ষণং পূজনং চৈব ক্ৰয়তাং নাট্যাবশ্বনঃ ॥

মুনিসকলৰ কথা শূনি ভবতে কলে নাট্যৰ পূজা আৰু লক্ষণ সম্বন্ধে কণ্ড শুনক ।

- ৫। দিব্যানাং মানসী সৃষ্টিগৃহেষুপৰনেষু চ ।
নৰানাং যত্নতঃ কাৰ্য্যা লক্ষণাভিহিতাঃ ক্রিয়াঃ ॥

দেৱতাসকলৰ মানসী সৃষ্টি (মনৰ বিকাশ) ঘৰ আৰু উপকনত হয় । মানুহৰ যত্নত
শাস্ত্ৰোক্ত লক্ষণবুদ্ধ কৰ্ম সম্পাদিত হয় ।

- ৬। ক্ৰয়তাং তদ্যথা যত্র কৰ্ত্তব্যো নাট্যমণ্ডপঃ ।
তস্য বাস্তু চ পূজা চ যথা বোজ্যা প্ৰবত্ততঃ ॥

গতিকে, নাট্যৰ কেনেদৰে ক'ত কৰা উচিত আৰু তাৰবাবে বাস্তু (ঘৰবাৰী), পূজা
কেনেকৈ কৰিব লাগে সেই বিষয়ে কণ্ড শুনক ।

৭-৮(ক)। ইহপ্ৰেক্ষাগৃহাণাং তু ধীমতা বিশ্বকৰ্মনা ।

ত্ৰিবিধঃ সমিৱেশচ্ শাস্ত্ৰতাঃ পৰিকল্পিতঃ ॥

বিকৃষ্টচতুৰদ্ব্যস্ত্ৰৈৰ্হি মণ্ডপঃ ।

এই বিষয়ে বুদ্ধিমান বিশ্বকৰ্মাই শাস্ত্ৰবিধিমাতে, ৩ বিধ বজ্জমকৰ পৰিকল্পনা কৰিছে ।
যেনে বিকৃষ্ট (বৃহৎ আকাৰৰ) চতুৰদ্ব্য (চতুৰ্ভুজ) আৰু দ্ব্যস্ত্ৰ (তিনি কোণীয়া) ।

৮(খ)-১০। তেষাং ত্ৰীণি প্ৰমাণানি জ্যেষ্ঠং মধ্যমং তথাহৰবম্ ।

প্ৰমাণমেৰাং নিৰ্দিষ্টং হস্তদণ্ডসমাপন্নম্ ॥

শতং চাষ্টৌ চতুৰ্ভাষ্টিৰ্দ্ধাত্ৰিংশচেতি নিশ্চিতাঃ ॥

অষ্টাধিকশতং জ্যেষ্ঠং চতুৰ্ভাষ্টিষু মধ্যমম্ ।

কণীয়সু তথা বৈশ্বহস্তা দ্বাত্ৰিংশদিশ্যতে ॥

মক্সমূহ জোখ অনুসাৰে তিনিবিধ, জ্যেষ্ঠ, মধ্যম আৰু অৰব । হাতৰ আৰু
দণ্ডৰ জোখেৰে ইহঁতৰ জোখ এনেদৰে স্থিৰ কৰি দিয়া আছে । সেই জোখকেইটা
ক্ৰমে ১০৮, ৬৪ আৰু ৩২ হাত । অৰ্থাৎ ১০৮ জ্যেষ্ঠ, ৬৪ মধ্যম আৰু ৩২ হ'ল
কনিষ্ঠ বজ্জমকৰ জোখ ।

১১। দেৱানাং ভৱনং জ্যেষ্ঠং নৃণানাং মধ্যমং ভৱেৎ ।

শেখানাং প্ৰকৃतीনাং তু কণীয়ঃ সংবিধীয়তে ॥

জ্যেষ্ঠ হ'ল দেৱতাৰ বজ্জমক, মধ্যম বজ্জমক আৰু বাকী সাধাৰণ মানুহৰ বাবে
কনিষ্ঠ বজ্জমকৰ বিধান কৰা হৈছে ।

১২-১৬। প্ৰমাণং যচ্চ নিৰ্দিষ্টং লক্ষণং বিশ্বকৰ্মনা ।

প্ৰেক্ষাগৃহাণাং সৰ্বেষাং অষ্টৈৰ্হি নিবোধত ॥

অনুবজ্জচ্চ বালচ্চ লিঙ্গা যুকা যৱন্তথা ।

অঙ্গুলং চৈৱ হস্তচ্চ দণ্ডশ্চৈৱ প্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ ॥

অপৰোহন্তৌ বজ্জঃ প্ৰোক্তং তান্যষ্টৌৱালউচ্যতে ।

ৱালাস্তুষ্টৌ ভৱেজ্জিকা যুকা লিঙ্গাষ্টিকং ভৱেৎ ॥

যুকাস্তুষ্টৌ যৱো জেয়ঃ যৱাস্তুষ্টৌ তথাঙ্গুলম্ ।

অঙ্গুলানি তথা হস্তচতুৰ্বিংশতিবুচ্যতে ॥

চতুৰ্হন্তো ভৱেন্দণ্ডো নিৰ্দিষ্টসু প্ৰমাণতঃ ।

অনেনৈৱ প্ৰমাণেন বজ্জ্যমেৰাং ত্ৰিনিৰ্ণয়ম্ ॥

সকলো প্ৰেৰীৰ বজ্জমকৰ বাবে নিৰ্দ্ধাৰিত পৰিমাণ আৰু লক্ষণ বিশ্বকৰ্মাই যেনেদৰে
বৰ্ণাইছে, সেই বিষয়ে শূনা । এই পৰিমাণৰ (একক) অনু, বজ্জ, কাল, লিঙ্গা, যুকা,
যৱ, অঙ্গুল, হস্ত, আৰু দণ্ড নামে কথিত হয় ।

৮ অশু	= ১ বজা ।
৮ বজা	= ১ কাল ।
৮ কাল	= ১ লিঙ্গা ।
৮ লিঙ্গা	= ১ যুকা ।
৮ যুকা	= ১ যব ।
৮ যব	= ১ অঙ্গুল ।
২৪ অঙ্গুল	= ১ হাত ।
৪ হাত	= ১ দণ্ড ।

এই পৰিমাণ অনুসৰি আমি এই বস্তুসকল বৰ্ণনা কৰিম ।

১৭ । চতুঃশষ্টি কৰাণ্ কুৰ্যাদ দীৰ্ঘত্বেন তু মণ্ডপম্ ।
 ষাট্ৰিংশতং চ বিস্তাৰং মৰ্ত্যানাং যোজয়েদিহ ॥

মৰ্ত্যবাসীৰ মঞ্চ হ'ব দীৰ্ঘত্বে ৬৪ হাত আৰু প্ৰস্থই ৩২ হাত ।

১৮-১৯ । জত উৰ্ধ্বং ন কৰ্তব্যঃ কৰ্ণুৰ্ভিন্ৰাট্যমণ্ডপঃ ।
 যশ্মাদব্যক্ততাৰং হি তত্র নট্যাং ব্ৰজেমিতি ॥
 মণ্ডপে বিপ্ৰকৃষ্টে তু পাঠ্যমুচ্যতিতদ্বৰম্ ।
 অনিঃসৰণধৰ্মতাদ্ বিদ্ববতুং ভূপং ব্ৰজেৎ ॥

ওপৰৰ বিৱৰণতকৈ ডাঙৰ মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰা উচিত নহয় । কাৰণ অতি বৃহদাকাৰৰ মঞ্চত, অতিনীত নটিক যথাযথভাৱে প্ৰকাশ পোৱা অসম্ভৱ । বৃহদাকাৰ মঞ্চত উচ্চাৰিত হোৱা বা আবৃত্তি কৰা কথাবোৰ নিয়মিতভাৱে বিয়পি নপৰাৰ ফলত সেইবিলাক এক বিকৃত স্বৰত পৰিণত হ'ব পাৰে ।

২০-২১ । যচ্চাপ্যাস্যগতো বাগো ভাবসৃষ্টিবসাপ্ৰয়ঃ ।
 সৰ্বেশ্বনঃ প্ৰকৃষ্টতাদ্ ব্ৰজেমব্যক্ততাঃ পৰাম্ ॥
 প্ৰেক্ষাগৃহাণাং সৰ্বেষাং তন্মাত্ৰাধ্যয়মিচ্ছতে ।
 যস্মাৎ পাঠ্যং চ শ্ৰেয়ং চ সুখং প্ৰত্যভবং ভৱেৎ ॥

ভাৱ আৰু বস্তু অনুসাৰে অভিনেতাসকলৰ যি আবেগ কুটি ওলাব লাগে সি মঞ্চৰ আকাৰ বৃহৎ হোৱাৰ ফলত অস্পষ্ট হৈ পৰে । সেইবাবে মঞ্চটো মধ্যাকাৰ হোৱা ভাল । তেতিয়া সেই মঞ্চত কৰা আবৃত্তি আৰু গীতবাগ, সকলো শুনাত সহজ আৰু ক্ৰটিয়মূৰ হয় ।

২২-২৩ । দেৱানাং মানসী সৃষ্টিগূহেবুগৰানেষু চ ।
 যতুভাৱাদ্ বিনিশ্চয়ঃ সৰ্বে ভাৱা হি মানুষাঃ ॥
 তন্মাত্ৰেন্দৰকূটৈৰ্তৰ্জৈৰ্ণ বিন্দিৰ্ভত মানুষাঃ ।
 মানুৰস্য তু সেহস্য সংপ্ৰৱক্ষ্যামি লক্ষণম্ ।

ঘৰত বা উপবনত কৰা অভিনয় দেৱতাৰ মানসিক সৃষ্টি মানবীয় ভাৱবিলাক, যত্নৰ বনেৰে নিশ্চয় হয়, গতিকে দেৱসৃষ্টি ভাৱৰ সৈতে প্ৰতিধ্বনিত কৰাটো মানুহৰ বাবে উচিত কাম নহয় । আমি এতিয়া মানুহৰ উপযোগী মঞ্চৰ লক্ষণ বৰ্ণনা কৰিম ।

২৪। ভূমিৰ্বিতাগং পূৰ্বং তু পৰীক্ষেত বিচক্ষণঃ ।
ততো বাস্তু প্ৰমাণং চ প্ৰাৰভেত শূভেচ্ছয়া ॥

নিপুণ মঞ্চ নিৰ্মাতাজনে প্ৰথমে এডোখৰ ঠাই পৰীক্ষা কৰি বাছি লৈ শূভ সঙ্কল্প কৰি, নিৰ্মাণযোগ্য ঠাইডোখৰ জুখি লব ।

২৫। সমা স্থিৰা কঠিনা কৃষ্ণা গৌৰী চ যা ভৱেৎ ।
ভূমিস্তত্র তু কৰ্তব্যঃ কৰ্ণাৰ্ভিনাট্যমণ্ডপঃ ॥

সমতল, স্থিৰ, দৃঢ়, কৃষ্ণবৰ্ণ, বা গৌৰ বৰ্ণৰ মাটিত মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰিব লাগে ।

২৬। প্ৰথমং শোঠনং কৃত্বা লাক্ষলেন সমুৎক্ৰম্যেৎ ।
অস্থিকীল কপালানি তৃণগুম্ভাংশ্চ শোঠয়েৎ ॥

ঠাইডোখৰ পৰিস্কাৰ কৰি লাক্ষলেৰে চহাৰ লাগে আৰু তাত থকা হাত, জোং, লাওখোলা, আৰু ঘাঁহ-বন বিলাক গুচাই লব ।

২৭[ক]। শোঠস্থিত্বা বসুমতীং প্ৰমাণং নিৰ্দ্দেশেত্ততঃ ।

ভেটিটো পৰিষ্কাৰ কৰিহে জোখমাপ আদি কৰিব লাগে ।

২৭(খ)-২৮। পুশ্যানক্ষত্ৰযোগে তু শূক্ৰসূত্ৰং প্ৰসাৰয়েৎ ।
কাৰ্ণাসং বাহুজং চাপি বাকলং মৌজমেৰ চ ।
সূত্ৰং বুধেনু কৰ্তব্যং যস্যচ্ছন্দো ন বিদ্যতে ॥

পুশ্যানক্ষত্ৰ যোগত বগা সূতা এডাল মেলি ধৰিব লাগে, সেই সূতাডাল তুলা, কপাহ, বাহুজ(আঁহ) মজ্জ(ভৃগুজাতীয়) ঘাঁহ বা গছৰ বাকলিৰ পৰা প্ৰস্তুত কৰি লব, যাতে সূতাডাল সহজে নিছিগে ।

২৯-৩১। অৰ্ধাঙ্গিমে ভৱেৎ সূত্ৰে স্বামিনো মৰণং ক্ষৰম্ ।
ত্ৰিভাগছিন্নয়া বক্ষ্য বাষ্টকোপো বিধীয়তে ॥
ছিন্নায়াং তু চতুৰ্থাং প্ৰয়োজুৰ্নাশ উচ্যতে ।
হস্তপ্ৰভৃষ্টয়া বাপি কন্ঠিকুণ্ঠায়া ভৱেৎ ॥
তন্মাম্ৰিত্যং প্ৰযত্বেন বক্ষু গ্ৰহণমিধ্যতে ।
কাৰ্য্যং চৈব প্ৰযত্বেন মানং নাট্যগৃহস্য তু ॥

সূতাডালৰ আধাভাগ ছিগিলে স্বামীৰ (প্ৰেক্ষাপতিৰ) মৰণ নিশ্চিত । তিনিভাগৰ এভাগ ছিগিলে বাইৰ (ৰাজ্যস্থ প্ৰজাৰ) অমঙ্গল হয় । চাৰিভাগৰ এভাগ ছিগিলে প্ৰযোজাৰ (নাট্যাচাৰ্যৰ) বিনাশ হয় । হাতৰ পৰা সূতাডাল পৰিলেও অপচয় হয় । গতিকে সূতাডাল অতি সাৱধানৈ ধাৰণ কৰিব লাগে । নাট্যশালাৰ পৰিমাণ সেইবাবে অতি যত্নেৰে কৰা উচিত ।

৩২-৩৩(ক)। মুহূৰ্ত্তেনানুকূলে তিষ্ঠা সুকৰ্ণে চ ।

ব্ৰাহ্মণাংস্তপস্বিত্বা তু পুণ্যাহং বাচয়েত্ততঃ ॥

শান্তিতোয়ং ততো দত্তা ততঃ সূত্ৰং প্ৰসাৰয়েৎ ।

জ্যোতিষজ্ঞ ব্ৰাহ্মণক সন্তৰ্পন কৰি সন্মান জনাই শূভ তিথি আৰু জপ, দিন সকলো তেখেতৰ পৰা লব লাগে । তাৰপিছত সূতাডালত শান্তিপানী ছটিয়াই লৈ মেলি ধৰিব লাগে ।

৩৩(খ)-৩৫(ক)। চতুষ্টিকৰাণ্ কৃতা দ্বিধা কুৰ্য্যৎ পুনস্ত তান্ ।

পৃষ্ঠতো যো ভৱেভাগো দ্বিধাতুতস্য তস্য তু ॥

সমমধ্যং দ্বিতাগেন বঙ্গশীৰ্ষং প্ৰকল্পয়েৎ ॥

পশ্চিমেতু পুনৰ্তাগে নৈপথ্যগৃহমাদিশেৎ ।

৬৪ হাত দীঘলকৈ মাটিডোখৰ জুৰি লৈ, সেই মাটি ডোখৰ সমানে দুভাগ কৰিব । পিচফালৰ ভাগটো পুনৰ সমানে দুভাগ কৰিব । সেই পিচফালৰ ভাগ এটাত মঙ্গলশীৰ্ষ আৰু আনটো ভাগত নৈপথ্যগৃহ নিৰ্মাণ কৰিব ।

৩৫(খ)-৩৭(ক)। দ্বিতাজ্য ভাগান্ দ্বিধিৱদ যথাৱদনুপূৰ্ণঃ ।

শূভে নক্ষত্ৰযোগে তু মণ্ডপস্য নিৰ্বেশনম্ ।

শখ দুন্দুভিনিষৌষে মৃদঙ্গপনৰাদিভিঃ ॥

সৰ্বাতোদ্যনিনিক্ষেপ্ত স্থাপনং কাৰ্য্যমেষ চ ।

ওপৰত বৰ্ণনা কৰা মতে যথাক্ৰমে মকৰ মাটি ভাগ কৰি শূভ, নক্ষত্ৰত ভেটি স্থাপন কৰিব । এই কাম শখ, দুন্দুভি, মৃদঙ্গ, পনৰ আদি সকলো বাদ্য বজাই আনুষ্ঠানিকভাৱে কৰিব ।

৩৭(খ)-৩৮(ক)। উৎসৰ্গানি তুনিষ্টানি পায়ত্তাপ্ৰমিনস্তথা ॥

কাৰায়বসনশ্চৈৱ বিকলশ্চৈৱ য়ে নবাঃ ॥

সেই অনুষ্ঠানৰ সময়ত সকলো অনিষ্ট দূৰ কৰি ল'ব আৰু পায়ত্তাপ্ৰমী, সেকতাবত্ৰ পৰিহিত আৰু বিকলাঙ্গ লোক যাতে নেথাকে, সেই বিষয়ত সাৱধান হ'ব ।

৩৮(খ)-৩৯(ক)। নিশায়াং চ বলিঃ কাৰ্য্যো নানাভোজন সংযুতঃ ।

গন্ধগুণকলোপেতো দিশোদশ সমাপ্তিতঃ ॥

বাতিলাই (দশদিক্‌পালৰ উদ্দেশ্যে) দশোদিশে সুগন্ধি ফুল, ফল আৰু নানাবিধ খাদ্য (গুজ্জাৰ উপকৰণ) দিব লাগে । (ইয়াৰ নাম বলি) ।

৩৯(খ)-৪১(ক)। পূৰ্বেণ শূক্ৰায়ুতো নীলঃ ম্যাদ্‌দক্ষিণেন চ ॥

পশ্চিমেণ বলিঃ পীতো বজ্জৈশ্চৈৰোত্তৰেণ তু ।

যস্য্যাং যচ্চাৰ্হিদ্ভেদং তু দিশি সংপৰিকীৰ্ত্তিতম্ ॥

তাদৃশত্ৰয় দাতব্যো বলিমত্ৰপুৰস্কৃতঃ ।

এই বলি পূবকালে বগা, দক্ষিণে নীলা, পশ্চিমে হালধীয়া আৰু উত্তৰে বগা বগুৰ খাদ্যবস্তুৰে দিব লাগে । যি দিশৰ যি জন দিক্‌পাল তেওঁৰ লগত খাপ খোৱাকৈ মন্ত্ৰপাঠ কৰি বলি দিব লাগে ।

৪১(খ)-৪২(ক)। হাপনে ব্ৰাহ্মণত্যাচ্চ দাতব্যং ঘৃতপায়সম্ ॥

মধুপৰ্কস্তথা বাজে কৰ্ণত্যাচ্চ গুড়োদনম্ ॥

সেই অনুষ্ঠানৰ সময়ত ব্ৰাহ্মণ, বজ্জা আৰু নাট্যকলা বিশাৰদসকলক, ক্ৰমে ঘৃত-পায়স, মধুপৰ্ক আৰু গুড় মিশ্ৰিত অন্ন দান কৰিব লাগে ।

৪২(খ)-৪৩(ক)। নক্ষত্ৰেন তু কৰ্ণব্যং মূলেণ হাপনং বুধৈঃ ॥

মুহূৰ্ত্তেনানুকূলেণ তিথ্যা সুকৰণেন চ ।

মূলা নক্ষত্ৰ শুভতিথি, শুভ লগ্ন আৰু শুভকৰণত (দিনৰ একেটা ভাগ) মকৰ ভেটি হাপন কৰিব লাগে ।

৪৩(খ)-৪৫(ক)। একং তু হাপনং কৃত্বা তিষ্ঠিকৰ্ম্ প্রযোজয়েৎ ।

তিষ্ঠিকৰ্ম্মনি নিবৃদ্ধে স্তম্ভানাং হাপনং ততঃ ॥

তিথিনক্ষত্ৰ যোগেন শূভেন কৰণেন তু ॥

ভেটি হাপনৰ অন্তত দেৱাল তৈয়াৰ কৰিব আৰু দেৱাল তৈয়াৰ হলে শুভ তিথি আৰু নক্ষত্ৰৰ যোগত সূৰ্যোদয়ৰ পিচত বক্ৰমকৰ স্তম্ভ নিৰ্মাণ কৰিব ।

৪৫(খ)-৪৬(ক)। স্তম্ভানাং হাপনং কাৰ্য্যং বোহিন্যা প্ৰৱণেন বা ।

আচাৰ্যেন সুযুজেন ত্ৰিবাছ্যোপোষিতেন চ ॥

তিনিদিন উপবাস কৰি বোহিনী বা প্ৰৱণা নক্ষত্ৰত নাট্যাচাৰ্য্যই এই স্তম্ভ নিৰ্মাণ কৰিব ।

৪৬(খ)-৫০(ক)। প্রথমে ব্রাহ্মণস্তম্ভে সর্পিঃ সৰ্বশসংস্থতঃ ॥
 সৰ্বশুক্ৰো বিধিঃ কাৰ্য্যো দদাৎ পায়সমেবতু ।
 ততশ্চ ক্ষত্ৰিয়স্তম্ভে বজ্জমাল্যানুলেপনম্ ।
 সৰং বজ্জং প্রদাতব্যং দ্বিজৈস্ত্যক্ত গুড়ৌদনম্ ।
 বৈশ্যস্তম্ভে বিধিঃ কাৰ্য্যো দিশভাৱে পশ্চিমোত্তৰে ॥
 সৰং শীতং প্রদাতব্যং দ্বিজৈস্ত্যক্ত ঘৃতৌদনম্ ॥
 শূদ্ৰস্তম্ভে বিধিঃ কাৰ্য্যঃ সম্যক পূৰ্বোত্তৰাপ্রয়ে ।
 নীলপ্ৰায়ং প্রদাতব্যং ক্ৰবং চ দ্বিজাশ্বনম্ ॥

প্রথমে ব্রাহ্মণ স্তম্ভত খিঁউ আৰু বগা সৰিয়হেৰে সংস্কাৰ কৰি, সকলো বগা বস্তু
 আৰু পৰিয়াল দিব । তাৰ নিছত ক্ষত্ৰিয় স্তম্ভত বজ্জা বস্ত্ৰ, মালা, অঙ্গবাগ, সকলো
 বজ্জা বস্তু দি দ্বিজ সকলক গুড় মিশ্ৰিত অন্ন দিব । বৈশ্য স্তম্ভত পশ্চিম-উত্তৰ দিশত
 আনুষ্ঠানিকভাৱে হালধীয়া বৰণৰ বস্তু দিব । আৰু দ্বিজসকলক ঘৃতান্ন ভোজন
 কৰাব । উত্তৰ-পূব দিশত, শূদ্ৰ স্তম্ভত নীলা বস্ত্ৰৰ উপকৰণ দি দ্বিজসকলক খিচুৰী
 খুৱাব ।

৫০(খ)-৫৩(ক)। পূৰ্বে তু ব্রাহ্মণস্তম্ভে শূদ্ৰমাল্যানুলেপনে ।
 নিক্ষিপেৎ কনকং মূলে কৰ্ণাভৰণসংপ্ৰয়ম্ ॥
 তাম্ৰং চাৰ্ঘ্যং প্রদাতব্যং স্তম্ভে ক্ষত্ৰিয়সংজ্ঞকে ॥
 বৈশ্যস্তম্ভস্য মূলে তু বজ্জতং সম্প্রদাপয়েৎ ।
 শূদ্ৰস্তম্ভস্য মূলে তু দদ্যাদায়সমেব চ ।
 সৰ্বেষ্বেষাং তু নিৰ্দেশ্যং স্তম্ভমূলেষু কাৰ্শ্বকম্ ॥

ব্রাহ্মণ স্তম্ভৰ মূলত বগা মালা আৰু চন্দন দি তাৰ গুৰিত কাণৰ অলংকাৰ ৰূপে
 অংশ এটা দিব । ক্ষত্ৰিয়, বৈশ্য আৰু শূদ্ৰস্তম্ভৰ মূলত যথাক্ৰমে তাম্ৰ, বজ্জত আৰু
 লোহা দিব । বাকীবোৰ খুটাৰ মূলত সোণ দিব লাগে ।

৫৩(খ)-৫৪(ক)। ঋত্তিপুণ্যাহবোৰেষ জয়শব্দেন চৈৱ হি ॥
 স্তম্ভানাং স্থাপনং কাৰ্য্যং পৰ্ম্মমালাপূৰ্ব্বকৃতম্ ॥

স্তম্ভ স্থাপনৰ আগতে ঋত্তিপুণ্যাহ মন্ত্ৰেৰে জয় শব্দৰে খুটাবোৰ গছপাতৰ মালাৰে
 সজাই লব লাগে ।

৫৪(খ)-৫৭। বত্সদানৈঃ সগোদানৈৰ্ভদ্রদানৈৰণল্লকৈঃ ॥
 ব্রাহ্মণাংতপস্বিত্বা তু স্তম্ভস্থাপনক্ৰমতঃ ।
 অচলং চাপ্যকল্যং চ তুৰ্ধ্বাচলিতং পুনঃ ॥
 স্তম্ভস্যোস্থাপনে সম্যগ্দোৰাহেহেতু প্রকীৰ্তিতাঃ ।

অবৃষ্টিকৃতা চলনে বলনে মৃত্তিতোভয়ম্ ॥
 কম্পনে পৰচক্ৰাং তু ভয়ং বদতি দাক্ষণম্ ।
 দৌৰ্বেৰেতৈৰিহীনং তু স্তম্ভমুখাপয়েচ্ছিবম্ ।

ব্রাহ্মণক যথেষ্ট মণিমুক্তা, বস্ত্ৰ, ঘেনু আদিৰে অৰ্চনা কৰি খুটাবোৰ এনেদৰে উত্তোলন কৰিব যাতে ই নলৰে, নুখুৰে আৰু নৰ্কপে । স্তম্ভৰ উত্তোলন কৰোতে এনেবিলাক দোষ হ'ব পাৰে । স্তম্ভ উত্তোলন কৰোতে যদি লৰে তেন্তে অনাবৃষ্টি হয় । যদি স্তম্ভ ঘূৰে তেন্তে মৃত্যুভয় হয় আৰু যদি কঁপে তেন্তে শত্ৰুৰ গৰা দাক্ষণ ভয় পোৱাৰ আশঙ্কা থাকে, গতিকে এনেবোৰ বিপদমুক্ত হৈহে খুটা পুতিব লাগে ।

৫৮-৬০(ক)। পৱিত্ৰে ব্ৰাহ্মণস্তম্ভে দাতৱ্যা দক্ষিণা চ গৌঃ ।
 শেৰাণাং স্থাপনে কাৰ্য্যং ভোজনং কৰ্ত্তৃসংগ্ৰয়ম্ ॥
 মন্ত্ৰপুৰং চ তদ্বৈয়ং নাট্যাচাৰ্য্যেণ ধীমতা ।
 পুৰোহিতং নৃপং চৈৱ ভোজয়েন মধুপায়সম্ ॥
 কৰ্ত্ত্বনপি তথা সৰ্বান্ কৃসৰং নৱগোস্তবম্ ।

পৱিত্ৰ ব্ৰাহ্মণ স্তম্ভত দক্ষিণা হিচাপে এজনী গাইগক দিব আৰু অন্যান্য স্তম্ভবোৰৰ ক্ষেত্ৰত নিৰ্মাতাসকলক ভোজন কৰাব । বুদ্ধিমান নাট্যাচাৰ্য্যই মন্ত্ৰপুত খাদ্যবস্তু দিব, পুৰোহিত আৰু ৰজাক মধুপায়স ভোজন কৰাব । মন্ত্ৰ নিৰ্মাতা সকলক নৱগ যুক্ত খিচিৰি ভোজন কৰাব ।

৬০(খ)-৬৩(ক)। সৰ্বমেৱং ৱিধিং কৃতা সৰ্বাতোদৈৱ্যঃ প্ৰৱাদিতৈঃ ॥
 অভিমন্ত্ৰ্য যথান্যায়ং স্তম্ভমুখাপয়েচ্ছুচিঃ ।
 যথাচলো গিৰিৰ্যেকৰ্হিমৱাংস্ত যথাচলঃ ॥
 জয়াৱহো নৰেভ্ৰস্য তথা তুমচলো ভৱ ।
 স্তম্ভদ্বাৰং চ তিষ্ঠিং চ নেপথ্যগৃহমেৱ চ ॥
 এৱমুখাপয়েৎ তজ্জলো ৱিধিদৃষ্টেন কৰ্ম্মণা ।

ওপৰত কোৱা মতে সকলো নিয়ম আৰু বাদ্যসংগীতাদি কৰি সমগ্ৰক স্তম্ভ উত্তোলন কৰাটোৱেই বিধি । মন্ত্ৰৰ অৰ্থ হ'ল এই - হে স্তম্ভ । হিমালয় আৰু মেক পৰ্বতৰ দৰে তুমি অচল হ'বা ৰজাৰ বিজয়দাতা হ'বা । এইদৰে বিশেষকৈ সকলে স্তম্ভ, দুৱাৰ, দেৱাল আৰু নেপথ্যগৃহ যথানিয়মে নিৰ্মাণ কৰা উচিত ।

৬৩(খ)-৬৫(ক)। ৰঙ্গপীঠস্য পাৰ্শ্বে তু কৰ্ত্তব্য মন্ত্ৰদ্বাৰণী ॥
 চতুঃস্তম্ভসমায়ুক্তা ৰঙ্গপীঠ প্ৰমাণতঃ ।
 অধ্যৰ্থহস্তোংসেধেন কৰ্ত্তব্য মন্ত্ৰদ্বাৰণী ॥
 উৎসেঠেন তৱোত্তুল্যং কৰ্ত্তব্যং ৰঙ্গমণ্ডপম্ ।

বঙ্গমন্ডৰ কাষে কাষে বুলনি ৰাখিব লাগে । ইয়াৰ স্তম্ভ ৪টা হ'ব আৰু বঙ্গমন্ডৰ জোখতকৈ ডেৰহাত ওখ হ'ব । বঙ্গমণ্ডপটো ওখই সেই দুয়োটাৰ সমান হ'ব ।

৬৫(খ)-৬৭। তস্যাং মাল্যং চ ধূপং চ গন্ধং বস্ত্ৰং তথৈৱ চ ॥

নানা বৰ্ণানি দেয়ানি তথাভূতপ্ৰিয়ো বলিঃ ।

পায়সং তত্র দাতব্যং স্তম্ভানাং কুশলায় তু ॥

ভোজনে ক্ৰমং চৈৱ দাতব্যং ব্ৰাহ্মণাশনম্ ।

এৱং বিধিপুৰস্কাৰৈঃ কৰ্ত্তব্য্য মন্ত্ৰাবৰণী ॥

মন্ত্ৰাবৰণীত মাল্য, ধূপ, সুগন্ধি বস্তু বা চন্দন, বস্ত্ৰ আৰু বিভিন্ন বস্তুৰ ভূতবলি(খাদ্য উপকৰণ) দিব লাগে । স্তম্ভ বিলাকৰ মঙ্গল কামনাৰে, ব্ৰাহ্মণক পায়স আৰু খিচিৰি আদি খাদ্য দ্ৰব্য দিব লাগে । এই নীতি-নিয়মৰ মাজেদি মন্ত্ৰাবৰণী নিৰ্মাণ কৰিব লাগে ।

৬৮। বঙ্গপীঠং ততঃ কাৰ্য্যং বিধিদৃষ্টেন কৰ্মণা ।

বঙ্গপীৰ্ধং তু কৰ্ত্তব্যং যট্‌দাককসমম্বিতম্ ॥

ইয়াৰ পিছত যথাবিধি কৰ্মৰ দ্বাৰা বঙ্গপীঠ নিৰ্মাণ কৰিব লাগে । বঙ্গপীঠৰ শীৰ্ষ ৬ টুকুৰা কাঠ দি তৈয়াৰ কৰিব লাগে ।

৬৯। কাৰ্য্যং দ্বাৰদ্বয়ং চাত্ৰ নেপথ্যগৃহকস্য তু ।

পূৰ্ণে যুক্তিকা চাত্ৰ কৃষ্ণা দেয় প্ৰযত্নতঃ ॥

নেপথ্যগৃহৰ দুৱাৰ ২ খন হ'ব । মন্ডৰ ভেটিত বিশেষ যত্ন সহকাৰে ক'লা মাটি দিব লাগে ।

৭০। লাক্ষলেন সমুৎকৃষ্য নিৰ্লোষ্ট্বত্বপশৰ্কৰা ।

লাক্ষলে শুদ্ধবৰ্ণো তু ধূৰ্য্যোযোজ্যৌ প্ৰযত্নতঃ ॥

মন্ডৰ স্থান হালবাই চাহ কৰি তাত থকা ঘাঁহ-বন শিলগুটিবিল্যক জাঁতবাই পেলাব আৰু হালৰ গৰু দুটাও বগা বৰণীয়া লবলৈ যত্ন কৰিব ।

৭১। কৰ্ত্তাৰঃ পুৰুষান্ধাত্ৰ য়েহসদোষবিৱৰ্জিতাঃ ।

অহীনশ্চৈৱ বোঢ়ব্য্য যুক্তিকা পীঠকৈৰ্ণবেঃ ॥

মণ্ডপ নিৰ্মাতা আৰু কৰ্মীসকল অবিকলাঙ্গ হব লাগে আৰু হীন অংগ যুক্ত লোকেৰে নতুন চাকিৰে মাটি কঢ়িয়াব লাগে ।

৭২। এৱং বিধৈৱ কৰ্ত্তব্যং বঙ্গপীৰ্ধং প্ৰযত্নতঃ ।

কূৰ্মপৃষ্ঠং ন কৰ্ত্তব্যং যৎস্যপৃষ্ঠং তথৈৱ চ ॥

এই নিয়মে বসমণ্ডপ তৈয়াৰ কৰিব যাতে ভেটিটো কূৰ্মপৃষ্ঠ বা মংস্যপৃষ্ঠৰ দৰে নহৈ সমান হয় ।

৭৩-৭৪। শূদ্বাদৰ্শতলাকাৰং বসপীঠং প্ৰশস্যতে ।
বত্থানি চাত্ৰ দেখানি পূৰ্বং ব্ৰহ্মং বিচক্ষণৈঃ ।
বৈদূৰ্য্যং দক্ষিণে চৈব স্ফটিকং পশ্চিমে তথা ।

মৰুৰ ভেটিটো পৰিস্কাৰ আৰ্চিখনৰ দৰে হ'ব লাগে । এই বিষয়ত পাৰ্গত লোকৰ হতুৱাই এই ভেটিত মণি-মুক্ত দিয়াব । ভেটিৰ পূব কোণত হীৰা, দক্ষিণে বৈদূৰ্য্যমণি, আৰু স্ফটিক পশ্চিমে, উত্তৰে প্ৰহাল আৰু মধ্যস্থানত সোণ দিব লাগে ।

৭৫-৭৮। এৱং বসশিৰঃ কৃত্বা দাককৰ্ম প্ৰৱৰ্ত্তয়েৎ ।
উহপ্ৰত্যাহসংযুক্তং নানানিৱপ্ৰয়োজিতম্ ॥
নানাসম্ভৱনোপেতং বহুব্ৰাহ্মণোপশোভিতম্ ।
ভৱেশুচাত্ৰ বিন্যস্তা বিবিধাঃ সালভজ্জিকাঃ ॥
নিৰ্ব্ব্যহকূহবোপেতং নানাগ্ৰথিতবেদিকম্ ।
নানাবিন্যাসসংযুক্তং চিত্ৰজ্ঞানগৱাক্কম্ ॥
সুপীঠধাৰণীযুক্তং কপোতালীসমাকুলম্ ।
নানাকুট্টিমবিন্যস্তৈঃ শুভ্ৰৈশ্চাপ্যুপশোভিতম্ ॥

এইদৰে মৰুশীৰ্ষ নিৰ্মাণ কৰি কাঠৰ কাম আৰম্ভ কৰিব । এই ক্ষেত্ৰত অনুমানৰ বিপৰীতে শূদ্ৰ জোখ-মাখেৰে নানান শিল্প কৰ্মৰ ঠাই ৰাখিব । আৰু খোদিত কালৰ (হাডী, বাঘ, সাপ) দ্বাৰা কাঠবিলাক শোভিত কৰিব । বহুবিধ কাঠৰ মূৰ্ত্তিও তাত অঙ্কিত কৰা উচিত আৰু একাষত থাকিব লাগে নিৰ্ব্ব্যহ (ফুলচতি) কূহৰ (খোপকটা) নানাবকমে গাঁথা বেদি আৰু নানাবকমে সজোৱা আসনৰ শাৰী । ধুনীয়া ধুনীয়া খিৰিকি জালনা আদিও হ'ব লাগিব । বসমণ্ড শীৰ্ষৰ মাজত ধুনীয়া ধাৰণীযুক্ত শাৰী শাৰী খোপ থাকিব লাগে । শুভ্ৰবিলাকৰ যাতে সুন্দৰভাৱে বিন্যাস কৰা হয়, সেই বিষয়ত সুদৃষ্টি ৰাখিব লাগে ।

৭৯-৮০(ক)। এৱং কাণ্ঠবিধিং কৃত্বা ভিত্তিকৰ্ম প্ৰৱৰ্ত্তয়েৎ ।
শুভ্ৰং বা নাগদন্তং বা বাতায়নমথাপিবা ॥
কোনং বা সপ্ৰতিম্বাৰং দ্বাৰবিদ্ধং ন কাৰয়েৎ ।

এইদৰে কাঠৰ কাম কৰি দেৱালৰ কাম আৰম্ভ কৰিব । যাতে কোনো শুভ্ৰ, নাগদন্ত, খিৰিকি, কোণ বা বিপৰীতকালৰ দুৱাৰৰ মুখামুখীকৈ নপৰে ।

৮০(খ)-৮২(ক)। কাৰ্য্যং শৈলগুহ্যাকাৰে দ্বিত্বনিৰ্ণাট্যমণ্ডপঃ ।
 মন্দৰাতায়ানাগতো নিৰ্বাতো ধীৰশশভাক্ ॥
 ভদ্ৰান্নিৰ্বাতঃ কৰ্তব্যঃ কৰ্ণভিনাট্যমণ্ডপঃ ॥
 গৰ্ভীৰম্বৰতাং যেন কুতপস্য ভৱিষ্যতি ।

নাট্যমণ্ডপ নিৰ্মাণাসকলে পৰ্বতৰ গুহাকৃতি, দ্বিত্বমি (সম্ভৱমূলত দুমহলীয়া) ধীৰ
 গতিত বায়ু চলিব পৰা খিৰিকী যুক্ত বায়ুৰ প্ৰভাৱহীন ধীৰ শশ যুক্ত মণ্ডপ
 নিৰ্মাণ) কৰিব লাগে যাতে কুতপ (বাদ্যযন্ত্ৰৰ) শব্দ গৰ্ভীৰ হয় সেইমতে
 মন্দিৰনিৰ্মাণাসকলে সচেতন হৈ কাম কৰিব ।

৮২(খ)-৮৪(ক)। তিষ্ঠিকৰ্মবিধিং কৃত্বা তিষ্ঠিলেপং প্ৰদাপয়েৎ ॥
 সুধাকৰ্ম অধিহাস্য কুৰ্যাদ্ বাহ্যং প্ৰযত্নতঃ ॥
 তিষ্ঠিষথ চ লিঙ্গাসু পৰিমৃষ্টাসু সৰ্বতঃ ॥
 সমাসু জাতশোভাসু চিত্ৰকৰ্ম প্ৰবৰ্তয়েৎ ।

দেৱালয় কাম শেষ হলে তাক সুন্দৰকৈ লিপি যন্ত্ৰেৰে চূণ দিয়া উচিত । চূণ দি
 সমান আৰু মিহি কৰি তাত চিত্ৰাঙ্কন কৰি সজাব লাগে ।

৮৪(খ)-৮৫। চিত্ৰকৰ্মণি চালেখ্যাঃ পুৰুষা ব্ৰীজনাশুখা ॥
 লভাবজ্জাশ্চ কৰ্তব্যাক্ষৰিতম্ আশ্ৰতোগজম্ ॥

চিত্ৰাঙ্কন বিষয়ত পুৰুষপ্ৰকৃতিৰ প্ৰতিকৃতি আঁকিব লাগে, পল্লব আৰু নিজৰ ভোগ
 বিষয়ৰ ঘটনা আদিৰ চিত্ৰাঙ্কন হব লাগে ।

৮৬-৯২(ক)। অতঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি চতুৰস্ৰস্য লক্ষণম্ ॥
 সমস্ততন্তু কৰ্তব্য্য হস্তা ঘট্টিংশদেৱ ভু ।
 শূতত্বমিৰিতাগন্তো নট্টৈৰ্ভিন্নাট্যমণ্ডপঃ ।
 যো বিধি পূৰ্বমুক্তন্তু লক্ষণং যজ্ঞানি চ ॥
 চতুৰস্ৰস্য ভান্যেৰ কাৰয়েন্নাট্টৈৰ্ভিন্নঃ ।
 চতুৰস্ৰং সমংকৃত্বা সূত্ৰেণ প্ৰবিভজ্য চ ॥
 বাহ্যতঃ সৰ্বতঃ কাৰ্য্যা তিষ্ঠিঃ শ্লিষ্টেষ্টকা দৃঢ়া ।
 তপ্ৰাভ্যন্তৰতঃ কাৰ্য্যা বঙ্গগীঠং যথাশিশুম্ ॥
 দশ প্ৰযোজ্যতিঃ শুভাঃ শক্তা মণ্ডপধাৰণে ।
 তন্তানাং বাহ্যভঙ্গ্যপি সোপানাকৃতিগীঠকম্ ॥
 ইষ্টকাদাকৃতিঃ কাৰ্য্যং শ্ৰেষ্ঠকাণাং নিৰ্বেশনম্ ।
 হস্তপ্ৰমানেকংসৌৰ্ভূমিতাপ সমুচ্ছিতা ॥
 বঙ্গগীঠাৱলোক্যং চ কুৰ্যাদাসনজং বিধিম্ ।

এতিয়া চতুৰ্থ বঙ্গমঞ্চৰ কথা কোৱা হ'ব । পৰিকল্পিত, নাট্যমঞ্চ বিশাৰদলোকে ৩২ হাত দীঘ আৰু ৩২ হাত প্ৰস্থৰ মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰিব । পূৰ্বে যি নীতিৰে মঞ্চৰ কাম আৰম্ভ কৰিবলৈ কোৱা হৈছে, সেই নিয়মেৰে চতুৰ্থ মণ্ডপৰ কামো কৰিব লাগে । মাত্ৰ এই মণ্ডপ সম্পূৰ্ণ সমচতুৰ্ভুজ কৰি সূতাৰ দ্বাৰা প্ৰয়োজনীয় অংশবোৰ ভাগ কৰি ল'ব । ইয়াৰ বাহিৰৰ দেৱালবিলাক ভাল ইটাৰে ভালকৈ ৰাখিব । মঞ্চৰ ভিতৰত আৰু অন্য প্ৰয়োজনীয় ঠাইত চালখন যাতে হিৰেৰে ৰাখিব পাৰে তাৰ বাবে দহোটা উচিত জোখৰ স্তম্ভ দিব লাগে । স্তম্ভৰ দাঁতিত দৰ্শক বহিবৰ বাবে ইটাৰ খটখটী আকৃতিৰ আসন নিৰ্মাণ কৰিব লাগে । আসনবোৰ শাৰী শাৰীকৈ সাজিব আৰু আগৰ আসনতকৈ পিচফালৰ আসনবোৰ ক্ৰমে ১ হাত ওখ হ'ব লাগে, যাতে সকলোবোৰ আসনৰ পৰা মঞ্চটো ভালকৈ দেখে ।

৯২(খ)-৯৫(ক)। ষড়ন্যান্ অন্তৰে চৈৱ পুনঃ স্তম্ভান্ যথাৰূপম্ ॥

বিধিনা হৃগয়েণ্ডজ্জৈ দৃঢ়ান্ মণ্ডপধাৰণে ।

অষ্টোস্তম্ভান্ পুনৰ্চৈৱ তেষামুপৰি কল্পয়েৎ ॥

সংস্থাপ্য চ পুনঃ পীঠমষ্টহস্তপ্ৰমাণতঃ ।

তত্র স্তম্ভাঃ প্ৰদাতব্যাস্তজ্জৈৰ্মণ্ডপধাৰণে ॥

ধাৰণী ধাৰিতাস্তে চ শালগ্ৰীভিবলংকৃতাঃ ।

মঞ্চৰ ভিতৰত উপযুক্ত ঠাইত ওপৰৰ চালখনৰ নিৰাপত্তাৰ বাবে আৰু ৬টা শক্তিশালী খুটা নিৰ্মাণ কৰিব লাগে । তদুপৰি ইয়াৰ দাঁতিত আৰু ৮টা খুটা দিব পাৰে । তাৰপিছত ৮ হাতৰ (সম চতুৰ্ভুজ) পীঠ নিৰ্মাণ কৰি মঞ্চৰ চালখনত লগাই আৰু খুটা দিয়া ভাল । এই খুটাবোৰ চালৰ সৈতে ভালকৈ বান্ধিব লাগে । ইয়াক শালগ্ৰীৰ (মূৰ্ত্তি) দ্বাৰা সজাই ৰাখিব ।

৯৫(খ)-১০০। নেপথ্যগৃহকং চৈৱ ততঃ কাৰ্য্যং প্ৰয়োজ্যতিঃ ॥

দ্বাৰং চৈকং ভৱেত্তস্য বঙ্গপীঠ প্ৰৱেশনে ।

জনপ্ৰৱেশনং চৈৱম্যতিমুখেন কাৰয়েৎ ॥

বঙ্গম্যতিমুখং কাৰ্য্যং দ্বিতীয়ং দ্বাৰমেৱতু ।

অষ্টহস্তং তু কৰ্তব্যং বঙ্গপীঠং প্ৰমাণতঃ ॥

চতুৰ্ভুজং সমতলং বেদিকাসমলংকৃতম্ ।

পূৰ্বপ্ৰমাণনিৰ্দিষ্টা কৰ্তব্য মন্ত্ৰাধাৰণী ॥

চতুঃ স্তম্ভসমায়ুক্তা বেদিকাস্ত পাৰ্শ্বতঃ ।

সমুন্নতং সমং চৈৱ বঙ্গপীঠংতু কাৰয়েৎ ॥

বিকৃষ্টে তুন্নতং কাৰ্য্যং চতুৰ্ভুজে সমং তথা ।

এৱমেতেন বিধিনা চতুৰ্ভুজগৃহং ভৱেৎ ॥

ইয়াৰ পিছত নেপথ্যগৃহ নিৰ্মাণ কৰিব লাগে । ইয়াৰ পৰা (নেপথ্য গৃহৰ পৰা) বঙ্গপীঠলৈ যোৱাৰ বাবে এটা বাট ৰাখিব লাগে । জনপ্ৰৱেশৰ অভিমুখে থাকিব

এটা পথ আৰু মকলৈ যোৱাৰ বাবে থাকিব এটা দ্বিতীয় পথ । বজমকৰ দৰে এই নেপথ্যগৃহত ৮ হাত দীঘল আৰু ৮ হাত বহল হ'ব লাগিব । চতুৰ্ভুজৰ দৰেই ইয়াৰ সমতল বেদিকাপোতিত কৰিব । বেদিকাৰ এৰ্ণাতিয়ে আগত লিখা পৰিমাণৰ ৪টা স্তম্ভ দি মকৰ নিচিনাকৈ দীঘল মন্তৰাবনী (বাৰান্দা) নিৰ্মাণ কৰিব লাগিব ।

১০১-১০৪। ত্ৰ্যসস্য মণ্ডপস্যাপি সংপ্রত্যাগামি লক্ষণম্ ।
 ত্ৰ্যসং ত্ৰিকোণং কৰ্ণব্যং নাট্যব্হঙ্গপ্রয়োজুতিঃ ।
 মণ্ড্যে ত্ৰিকোণমোদাস্য বঙ্গপীঠং তু কাৰয়েৎ ।
 দ্বাৰমেকেন কোণেন কৰ্ণব্যং তু প্রবেশনে ॥
 দ্বিতীয়ং চৈব কৰ্ণব্যং বঙ্গপীঠস্য পৃষ্ঠতঃ ।
 বিধিৰ্শ্চতুৰ্ভুজস্য ভিত্তিস্তম্ভসমাপ্রয়ঃ ॥
 স তু সৰ্বঃ প্রয়োত্তম্যঃ ত্ৰ্যসস্যাপি প্রয়োজুতিঃ ।
 এবমোডন বিধিনা কাৰ্য্যং নাট্যসূহংকুৰ্য্যে ॥

এতিয়া ত্ৰিভুজাকৃতি বজমকৰ কথা কোৱা হ'ব । নাটঘৰ নিৰ্মাতাসকলে ত্ৰিকোণ মকগৃহ নিৰ্মাণ কৰি, তাৰ ভিতৰত ত্ৰিভুজাকৃতি বঙ্গপীঠ নিৰ্মাণ কৰিব । বজমক প্রবেশৰ বাবে এচুকত এটা পথ (এখন দুৱাৰ) ৰাখিব । দ্বিতীয়খন দুৱাৰ থাকিব মকৰ পিচফালে । দেৱাল আৰু স্তম্ভবিলাক 'চতুৰ্ভুজ' মকৰ নিয়মানুযায়ী প্ৰস্তুত কৰিব । জানীসকলে এই নিয়মেৰেই নাটঘৰ নিৰ্মাণ কৰিব ।

- *** -

তৃতীয় অধ্যায়

বঙ্গদেৱতা পূজা

।। বঙ্গমঞ্চৰ সংস্কাৰ ।।

- ১-৩ । সৰ্বলক্ষণসম্পন্নৈ কৃতে নাট্যগৃহে শুভে ।
গাৱো বসেযুঃ সন্তাহং সহ জপ্যপৌৰষীজৈঃ ॥
ততোহধিৱাসয়েদ, বৈশ্ব বঙ্গপীঠং তদৈৱ চ ।
মন্ত্ৰপুতেন তোয়েন শ্ৰোক্ষিতাস্তে নিশাগমে ॥
যথাহানান্তবগতো দীক্ষিতঃ প্রযতঃ শুচিঃ ।
ত্ৰিবাৰ্জ্যোপোষিতো ভূত্বা নাট্যাচাৰ্য্যোদ্ভূতাম্বৰঃ ॥

সৰ্বলক্ষণযুক্ত বঙ্গমঞ্চত জপপৰায়ণ হিঙ্গগণৰ সৈতে গাই গকবিলাক এসন্তাহ বাস কৰিব । তাৰপিছত নাট্যকলাবিশাৰদ, দীক্ষিত, নববস্ত্ৰপৰিহিত তিনিদিনৰ আগৰপৰা উপবাসী, সংযতেভ্ৰিয় নাট্যাচাৰ্য্যই, মন্ত্ৰপুত জলেৰে স্নান কৰি সন্ধ্যা সময়ত বঙ্গমঞ্চ আৰু বঙ্গপীঠত অধিবাস কৰিব ।

- ৪-৯ । নমস্কৃত্য মহাদেৱং সৰ্বালোকেশ্বৰং ভৱম্ ।
পশ্মযোনিং সুবগুকং বিষ্ণুমিত্ৰং গুহং তথা ॥
সৰস্বতীং চ লক্ষ্মীং চ সিদ্ধিং মেধাং স্মৃতিং মতিম্ ।
সোমং সূৰ্য্যং চ মকতো লোকপালাংস্তথাশ্বিনৌ ॥
মিত্ৰমগ্নিং সুবান্ কশ্যপান্ তৰ্পান্ কালং কলিং তথা ।
মৃত্যুং চ নিয়তিং চৈৱ কালদন্তং তদৈৱ চ ॥
বিষ্ণুপ্ৰহৰণং চৈৱ নাগৰাজং চ বাসুকিম্ ।
বজ্জাৰিণ্যং সমুদ্রাংস্ত গৰ্ভৱান্ধবসৌ মুনীন ॥
তথা নাট্যকুমাৰীশ্চ মহাত্মামণ্ড্যমেৱ চ ।
যক্ষাংস্ত গুহ্যকাংষ্টৈৱ ভূতসংঘাংষ্টৈৱ চ ॥
ঐতাংস্তান্যাংস্ত দেৱৰ্বান্ প্ৰশিপত্য কৃতাজলিঃ ।
যথাহানহিতান্ দেৱান্ নিমন্ত্ৰেত্যুদৰ্ঘচো বন্দেং ॥

প্ৰথমে সৰ্বলোকৰ অধিকাৰী মহাদেৱ, পশ্মবোনি ব্ৰহ্মা, বৃহস্পতি, ইন্দ্ৰ, বিষ্ণু, কাৰ্ত্তিকেয়, সৰস্বতী, লক্ষ্মী, সিদ্ধি, মেধা, স্মৃতি, মতি, চন্দ্ৰ, সূৰ্য্য, বায়ু, লোকপাল,

অগ্নিনীষয়, মিত্ৰ, অগ্নি, সুৰ সকল কপ্ত, বৰ্ণসমূহ, কাল, কলি, যম, নিয়তি, যমদণ্ড, বিষ্ণুৰ অস্ত্ৰশাস্ত্ৰ, নাগৰাজ বাসুকি, বজ্ৰ, বিদ্যুৎ, সাগৰ, গন্ধৰ্ব্ব, অশসৰা, যুনিসকল, নাট্যকুমাৰী, (নাট্যাধিষ্ঠাত্ৰী দেৱী) সকল, মহাগ্ৰামণীসকল, (শিৱৰ অনুচৰসকলৰ নায়ক) যক্ষ, গুহ্যক, ভূতগণ আৰু আন্যান্য দেৱৰ্ষিসকলৰ উদ্দেশ্যে প্ৰণাম কৰি, আবাহনৰ অন্তত তলত লিখা মন্ত্ৰ পাঠ কৰিব।

১০। ভৱন্তিনো নিশায়াং তু কৰ্তব্যঃ সংপৰিগ্ৰহঃ।
সাহায্যং চৈৱ দাতব্যমগ্নিন্ নাট্যে সহানুগৈঃ ॥

হে আমন্ত্ৰিত দেৱগণ, ৰাতি যেন আমাক ৰক্ষা কৰে। এই নাট্যানুষ্ঠানৰ সময়ত অনুচৰ সকলৰ সৈতে আমাক যেন সহায় কৰে।

১১। সংপূজ্য দেৱতাঃ সৰ্বা কৃতশঃ সংপ্ৰ (পূ) জ্য চ।
জৰ্জৰায় প্ৰযুক্তীত পূজাং নাট্যপ্ৰসিদ্ধয়ে।

সকলো দেৱতা আৰু বাদ্যযন্ত্ৰৰ অৰ্চনা কৰি, শেষত নাট্যানুষ্ঠানৰ সাফল্য কামনাৰে জৰ্জৰ* পূজা কৰিব লাগে। (*জৰ্জৰ - ইন্দ্ৰজজ)

১২-১৩। তুং মহেন্দ্ৰপ্ৰহৰণং সৰ্বদানৱসূদনম্।
নিৰ্মিতং সৰ্বদৈৱৈশ্চ সৰ্ববিঘ্ননিবৰ্হনম্।
নৃপস্য বিজয়ং শংস বিলুপাং চ পৰাজয়ম্।
গোব্ৰাহ্মণশিৱং চৈৱ নাট্যস্য চ বিৱৰ্ধনম্ ॥

হে জৰ্জৰ। তুমি ইন্দ্ৰৰ দৈত্যদমনকাৰী অস্ত্ৰ আৰু সকলো বিঘিনি নাশক হিছাপে দেৱতাৰ দ্বাৰা নিৰ্মিত। ৰজাৰ জয়, শত্ৰুৰ পৰাজয়, গো-ব্ৰাহ্মণৰ হিত আৰু নাট্যানুষ্ঠানৰ উন্নতি বিধান কৰা।

১৪-১৫। এবং কৃতা যথান্যায়মুখিতা নাট্যমণ্ডপে।
নিশায়াং চ প্ৰভাতায়াং পূজনং প্ৰজ্জমেদিহ ॥
আৰ্দ্ৰায়াং বা মঘায়াং বা যাম্যে পূৰ্বেষু বা ত্ৰিষু।
অগ্নেয়া মূল্যোৰ্ৰূপি কৰ্তব্যং ৰজপূজনম্ ॥

ইয়াৰপিছত, বিধি অনুসৰি ৰজমন্ডপ ৰাতি বাস কৰি, ৰাতিপুৱা হ'লে আচাৰ্য্যই পূজা আৰম্ভ কৰিব। আৰ্দ্ৰা, মঘা, তৰণী, পূৰ্বফাগুনী, পূৰ্বাষাঢ়া, পূৰ্বভাদ্ৰপদ, অগ্নেয়া বা মূলা নক্ষত্ৰত এই মন্ত্ৰপূজা কৰা বিধেয়।

১৬। আচাৰ্য্যেন সুযুজেন শূচিনা দীক্ষিতেন চ।
ৰজস্যোদ্ভোতনং কাৰ্য্যং দৈৱতানাং চ পূজনম্ ॥

সমাহিত চিত্ত, শুদ্ধ আৰু দীক্ষিত আচাৰ্য্যৰ দ্বাৰা এই বসমক উন্মোচন আৰু
দেবপূজা কৰণীয় ।

১৭। দিনান্তে দাক্ষিণে ধোবে মুহূৰ্ত্তে তৃতদৈৱতে ।
আচম্য চ যথান্যায়ং দৈৱতানি নিৰ্বেশয়েৎ ॥

দিনৰ শেষভাগত (সন্ধ্যা) দাক্ষিণ তীৰ্থ তৃত্ৱাৰ্হিষ্ঠিত মুহূৰ্ত্তত আচমন কৰি
দেৱতাসকলক যথাবিধি প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগে ।

১৮-২০। বজ্জাঃ প্ৰতিসৰাস্ত্ৰ বজ্জগছ্ৰাশ্চ পূজিতাঃ ।
বজ্জাঃ সুমনসৈশ্চৰ যচ্চ বজ্জং ফলং ভৱেৎ ॥
যৈৱৈঃ সিদ্ধাৰ্থ কৈলীজৈৱকটৈঃ শালিতপ্তুলৈঃ ।
নাগপুষ্পস্যচূৰ্ণেন ত্ৰিতুম্বাভিঃ প্ৰিয়ঙ্গুভিঃ ॥
ঐতৈৰ্দ্ৰৱৈৰ্যুতং কাৰ্য্যং দৈৱতানাংনিৰ্বেশনম্ ।
আলিখেৎ মণ্ডলং পূৰ্বং যথাস্থানং যথাবিধি ॥

বজ্জা প্ৰতিসৰ (চম্পকফুল) বজ্জা চন্দন, বজ্জা ফল-ফুল গোটাই লব আৰু যব,
বগাসবিয়হ, অথি, অৰৈচাউল, নাহৰফুলৰ চূৰ্ণ, শৰাগ, প্ৰিয়ঙ্গু (বনমালাগুৰি) এই
সকলো বস্তু একেলগ কৰি, দেৱতা প্ৰতিষ্ঠা কৰিব লাগে । এই অনুষ্ঠানত
যথাবিধি, যথাস্থানত এটা মণ্ডল অংকন কৰিব লাগে ।

২১। সমস্ততপ্ত কৰ্ত্তব্য্য হস্তাঃ ষোড়শ মণ্ডলে ।
দ্বাৰানি চাত্ৰ কুৰীত দ্বিধানেন চতুৰ্দ্দিশম্ ॥

এই মণ্ডলটি চাৰিওফালে ষোড়শ (১৬) আঙুল পৰিমাণৰ হব আৰু ইয়াৰ চাৰিওফালে
নিয়মানুযায়ী চাৰিখন দুৱাৰ থাকিব ।

২২। মধ্যৈ চৈৱাত্ৰ কৰ্ত্তব্যৈ য়ে বেখে তিৰ্য্যগূৰ্ধগে ।
তয়োঃ কক্ষ্যাবিভাগেন দৈৱতানি নিৰ্বেশয়েৎ ॥

এই মণ্ডলৰ মাজত দুডাল বেখা তলৰ পৰা তিৰ্য্যক্ৰান্তৰে- ওপৰলৈ আঁকিব । এই
বেখাৰ দ্বাৰা যিবোৰ প্ৰকোষ্ঠ তৈয়াৰ হব, সেই বিলাকতে দেৱতাসকল প্ৰতিষ্ঠিত
হ'ব ।

২৩-৩০। পদ্মোপৰিষ্টং ব্ৰহ্মাণং তস্য মধ্যৈ নিৰ্বেশয়েৎ ।
আদৌ নিৰ্বেশ্যে ভগৱান সাৰ্ধং তৃতৰ্গণৈৰ্ভৱঃ ॥
নাৰায়ণো মহেন্দ্ৰশ্চ স্বন্দাৰ্কাৱশ্বিনৌ শশী ।
সৰস্বতী চ লক্ষ্মীশ্চ ব্ৰহ্মা মেধা চ পূৰ্বতঃ ॥
পূৰ্বদক্ষিণতো বহ্নিৰ্নিৰ্বেশ্যঃ স্বাহয়া সহ ।

বিশ্বদেৱাস্ত গৰ্ভৰী কদ্রাস্ত কষয়ন্তথা ।
 দক্ষিণেন নিবেশ্যন্ত যমো মিত্রস্ত সানুগঃ ।
 পিতৃন্ পিতৃচানুৰগান্ গুহ্যকাংস্ত নিবেশয়েৎ ॥
 নৈঋত্যাং ৰাক্ষসাংশ্চৈৱ সৰ্বভূতান্নিবেশয়েৎ ।
 পশ্চিমায়াং সমুদ্রাংস্ত বকণং যাদসাং পতিম্ ॥
 ৱায়ৱ্যাং ৱৈ তথা দিশি সন্তৱায়ুন্ নিবেশয়েৎ ।
 নিবেশয়েচ্চ তৈৱৈৱ গকড়ং পশ্চিতিঃ সহ ॥
 উত্তৰस्याং তথা দিশি ধনদং সংনিবেশয়েৎ ।
 তথা নাট্যস্য মাতৃশ্চ যজ্ঞানথ সন্তৱ্যকান্ ॥
 তথৈৱোত্তৰ-পূৰ্ব্বায়াং নন্দিনং চ গণেশ্বৰম্ ।
 ব্রহ্মযিতুতসংঘাংস্ত যথাভাগং নিবেশয়েৎ ॥

এই মণ্ডলৰ মাজত পদ্মাসন পাতি ব্ৰহ্মাক স্থাপন কৰিব । তাৰপিছত ভূতগণৰ সৈতে
 শিৱ, নাৰায়ণ, ইন্দ্ৰ, ঈশ্বৰ, সূৰ্য্য, অশ্বিনীকুমাৰ দুজন, চন্দ্ৰ, নন্দী, সৰস্বতী, ব্ৰহ্মা,
 মেধা, এইসকলক পূবকালে প্ৰতিষ্ঠা কৰিব । অগ্নি স্বাহা, বিশ্বদেবসকল, গৰ্ভৰী, কদ্র
 আৰু ৱয়িসকলক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব দক্ষিণ-পূব দিশত । যম, অনুচৰ গণেৰে সৈতে
 মিত্ৰ পিতৃগণ, পিতৃচ বিলাক উৰগ আৰু গুহ্যক সকলক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব দক্ষিণ
 দিশত । ৰাক্ষস আৰু ভূতগণক প্ৰতিষ্ঠা কৰিব দক্ষিণ পশ্চিমে । সমুদ্ৰ আৰু বকণ
 প্ৰতিষ্ঠিত হ'ব পশ্চিম দিশত । সন্তমকং আৰু বিহঙ্গগণৰ সৈতে গকড় প্ৰতিষ্ঠিত
 হ'ব উত্তৰ পশ্চিম দিশত । কুবেৰ, নাট্যমাতৃ আৰু অনুচৰসহ যজ্ঞ প্ৰতিষ্ঠিত হ'ব
 উত্তৰ দিশত । নন্দী প্ৰভৃতি গণনাৱক, ব্ৰহ্মৱিসকল আৰু ভূতগণক উত্তৰ--পূবে
 প্ৰতিষ্ঠা কৰিব ।

৩১ । স্তম্ভে সনৎকুমাৰং তু দক্ষিণে দক্ষমেৱ চ ।
 গ্ৰামণ্যং চোত্তৰে স্তম্ভে পশ্চিমে ঈশ্বৰমেৱ চ ॥

পূবস্তম্ভত সনৎকুমাৰ, দক্ষিণস্তম্ভত দক্ষ, উত্তৰস্তম্ভত গণনাৱক আৰু পশ্চিম স্তম্ভত
 ঈশ্বৰক স্থাপন কৰি ল'ব ।

৩২। অনৈনৱ বিধানেন যথাস্থানং যথাবিধি ।
 বৰ্ণকপাখিতাঃ সৰ্বা দেৱতাঃ সংনিবেশয়েৎ ॥

এই নিয়ম অনুসৰি যথাযথ আকৃতি আৰু বৰ্ণবিশিষ্ট সকলো দেৱতাক নিজ নিজ
 স্থানত স্থাপন কৰি ল'ব ।

দেৱপূজা

৩৩। স্থানে স্থানে যথান্যায়ং ত্ৰিনিবেশ্য তু দেৱতাং ।
 প্ৰকুৰ্ব্বীত ততস্তাসাং পূজনং তু যথার্থতঃ ॥

দেবতাসকলক যথানিয়মে আনুষ্ঠানিকভাবে প্রতিষ্ঠা কৰি, শক্তিমতে প্ৰত্যেককে অৰ্চনা কৰিব ।

৩৪। দৈবতেভ্যস্তু দাতব্যং সিতং মাল্যানুলেপনম্ ।
বাহ্নিগন্ধৰ্ব সূৰ্য্যেভ্যো বজ্জমাল্যানুলেপনম্ ॥

দেবতাসকলক বগা মালা আৰু বগা চন্দন আৰু গন্ধৰ্ব, অগ্নি আৰু সূৰ্য্যক বগা মালা আৰু বগা চন্দন দিব ।

৩৫। গন্ধং মাল্যং চ ধূপং চ যথাবদনুপূৰ্ণশঃ ।
দত্তা ততঃ প্ৰকুৰ্ব্বীত বলিং পূজাং যথাবিধি ॥

ইয়াৰ অন্তত, যথাবীতি আৰু ক্ৰমানুযায়ী দেবতাসকলক, গন্ধ, মাল্য, ধূপ আৰু উপকৰণ দি পূজা কৰিব ।

৩৬-৩৯। দ্ৰুহিং মধুপৰ্কেণ পায়সেন সবস্বতীম্ ।
শিববিষ্ণুযহেজাদ্যাঃ সংপূজ্যা মোদকৈবথ ॥
ঘৃতৌদনেন বহ্নিচ্চ সোমাকৌ তু গুড়ৌদনৈঃ ।
বিশ্বেদেৱাঃ সগন্ধৰ্বা মুনয়ো মধুপায়সৈঃ ॥
যমমিত্ৰৌ সমত্যচ্যৌ অপূৰ্ণৈর্মোদকৈস্তথা ।
পিতৃন পিশাচানুবগান্ সৰ্পিঃকীৰেণ তৰ্পয়েৎ ॥
পকামকেন মাংসেন সুৰাসীধুফলাসৱৈঃ ।
অৰ্চয়েদ, ভূতসংঘাংচ্চ চনকৈঃ পয়সাস্তুতৈঃ ॥

ব্ৰহ্মাৰ উপকৰণ মধুপৰ্ক সবস্বতীৰ পায়স, শিব বিষ্ণু ইজাদিৰ মিষ্টান্ন, অগ্নিৰ ঘৃতান্ন, চন্দ্ৰ-সূৰ্য্যৰ গুৰুপাকী অন্ন, বিশ্বদেৱ, গন্ধৰ্ব আৰু মুনিসকলৰ মধু আৰু পায়স, যম আৰু মিত্ৰৰ পিঠা আৰু মিঠাই, পিতৃগণ, পিশাচ বিলাক আৰু উৰগবিলাকৰ ঘিঁউ আৰু দুগ্ধ আৰু ভূতগণৰ মাংস, সুৰা, বুট, মাটিমাহ আদিৰে অৰ্চনা কৰিব লাগে ।

॥ মন্ত্ৰবাৰণী প্ৰতিষ্ঠা ॥

৪০-৪৪। অনেনৈৱ বিধানেন সংপূজ্যা মন্ত্ৰবাৰণী ।
পকামকেন মাংসেন সংপূজ্যা বহুসাং গণাঃ ॥
সুৰামাংসপ্ৰদানেন দানৱান্ প্ৰতিপূজয়েৎ ।
শেষান্ দেৱগণান প্ৰাজঃ সাপূৰ্ণোহকাৱিকৌদনৈঃ ॥
মৎস্যৈচ্চ পিষ্টভক্ষ্যৈচ্চ সাগৰান্ সবিতস্তথা ।
অৰ্ভ্যচ্য বৰুণাং চাপি দাতৱ্যো বৃতশায়সঃ ॥

নানার্মূলকশৈলৈশ্চৈব মুনীন্ সংপ্রতিপূজয়েৎ ।
 বায়ুংচ পক্ষিণশ্চৈব ত্রিবিধৈঃ ভোজ্য ভোজ্যনৈঃ ॥
 নাট্যস্য চ তথা মাতৃৰ্জনদং চ সহানুগৈঃ ।
 অগ্নৌ লাজ্জিবশমিশ্ৰৈৰ্ভোজ্যভোজ্যৈঃ প্রথমঃ ॥

এই নিয়মে মন্তবাক্ষী পূজা কৰিব লাগে যেনে, বাক্ষসক মাংস, দানবক সুৰ্য্যমাংস, অন্যান্য দেবতাক পিঠা বিশেষ, উৎকৰিকা (মিঠাই বিশেষ) পকান্ন, সাগৰ আৰু নদী দেবতাক মাছ, পিঠা, বৰুণক ঘৃত পায়স, মুনিক ফলমূল, বায়ু আৰু পক্ষীক বিভিন্ন দ্ৰব্য, নাট্য মাতৃ সকলক আৰু কুৰেৰ প্ৰভৃতি অনুচৰগণক পিঠা আৰু অশ্বি আদি বিভিন্ন উপভোগ্য দ্ৰব্যৰে অৰ্চনা কৰিব ।

৪৫ । এৱমেঘাং বলিঃ কাৰ্যো নানাতোজনসংগ্ৰয় ।
 পূৰ্ণমন্ত্ৰবিধানেন বলিকৰ্ম প্ৰৱক্ষ্যতে ॥

এইদৰে নানা ভোজ্য উপচাৰেৰে দেবপূজা কৰিব লাগে । পূৰ্ণ মন্ত্ৰক উপচাৰৰ কথা কোৱা হৈছে ।

৪৬ । দেৱদেৱ মহাভাগ পশ্নযোনে পিতামহ ।
 মন্ত্ৰপূতমিমং সৰ্বং বলিং দেৱ গৃহাণ নঃ ॥

হে দেৱাদিদেৱ মহাভাগ্যশালী পশ্নসম্ভৱ পিতামহ (ব্ৰহ্মা), এই মন্ত্ৰৰ লগত জড়িত থাকি পবিত্ৰ হোৱা আমাৰ সকলো উপচাৰ গ্ৰহণ কৰক ।

৪৭ । দেৱদেৱ মহাদেৱ গণেশ ত্ৰিপুৰাস্তক ।
 প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্দ্বেৱ মন্ত্ৰপূতো ময়োদ্যতঃ ॥

হে দেৱদেৱ মহাদেৱ গণাধিপতি ত্ৰিপুৰাৰি শিৱ, আমাৰ এই মন্ত্ৰপূত নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৪৮ । নাৰায়ণামিতগতে পশ্ননাত সুৰোত্তম ।
 প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্দ্বেৱ মন্ত্ৰসংস্কাৰসংহৃতঃ ॥

হে অমিতগতি নাৰায়ণ পশ্ননাত সুৰেন্দ্ৰৰ (বিষ্ণু) আমাৰ এই মন্ত্ৰপূত নৈবেদ্য লওক ।

৪৯ । পুৰন্দৰামৰপতে বজ্জপানে শতক্ৰতো ।
 প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্দ্বেৱ বলিমন্ত্ৰপুৰহৃতঃ ॥

হে সুৰপতি বজ্জবাৰী শতক্ৰতু ইন্দ্ৰ । আমাৰ এই মন্ত্ৰপূত নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫০ । দেৱসেনাপতে হৃদ্দ ভগুবন্ শঙ্কৰপ্ৰিয় ।
 বলিঃ প্ৰীতেন মনসা যশ্চমুৰ্হ প্ৰতিগৃহ্যতাম ॥

হে ভগবান শিবব্ৰহ্ম, দেবসেনানি স্বন্দ স্বভানন, আমাৰ নিবেদিত এই নৈবেদ্য
সন্তুষ্টমানেৰে গ্ৰহণ কৰক ।

৫১। দেৱদেৱি মহাভাগে সৰস্বতি হৰিপ্ৰিয়ে ।
প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্মাতাৰ্ময়া ভক্ত্যা সমৰ্পিতঃ ॥

হে দেৱদেৱি হৰিপ্ৰিয়া পুণ্যাশ্ৰা সৰস্বতি । মোৰ দ্বাৰা ভক্তি সহকাৰে অৰ্পিত এই
নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫২। নানা নিমিত্তসম্ভূতাঃ পৌলস্ত্যাঃ সৰ্ব এৱ তু ।
ৰাক্ষসেন্দ্ৰা মহাসত্ত্বাঃ প্ৰতি গৃহীত স্বে বলিষ্ ॥

নানান কাৰণত জন্ম লাভ কৰা, পুলস্ত্যৰ বংশধৰ, মহাবলশালী ৰাক্ষস নৃপতিসকলে
সকলোৱে মই আগবঢ়োৱা নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫৩। লক্ষ্মীঃ সিদ্ধিৰ্মতিৰ্মেধা সৰ্বলোক নমস্কৃতাঃ ।
মন্ত্ৰপুতমিমং দেৱ্যাঃ প্ৰতিগৃহ্ণতু মে বলিষ্ ॥

সৰ্বলোকৰে নমস্যা লক্ষ্মী, সিদ্ধি, মতি আৰু মেধা নামৰ দেৱী কেইগৰাকীয়েও
মোৰ এই মন্ত্ৰপুত নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫৪। সৰ্বভূতানুভাৱজ লোকজীৱন মাকত ।
প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্দ্ৰেৱ মন্ত্ৰপুতৌ ময়োদ্যতঃ ।

সকলো প্ৰাণীৰে অনুভূতিক জানোতা, সকলো লোকৰে প্ৰাণস্বৰূপ হৈ বায়ু দেৱতা,
মই আগবঢ়োৱা এই মন্ত্ৰপুত নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫৫। দেৱৱজ্জ সুবশ্ৰেষ্ঠ ধূমকেতৌ হুতানন ।
ভক্ত্যা সমুদ্যতৌ দেৱ বলিঃ সম্প্ৰতি গৃহ্যতাম্ ॥

হে দেৱতাসকলৰ মুখস্বৰূপ, দেৱতাসকলৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ, ধোৱাৰ পতাকাৰে শোভিত
অগ্নি দেৱতা, মই ভক্তিৰে আগবঢ়োৱা এই নৈবেদ্য সম্প্ৰতি গ্ৰহণ কৰক ।

৫৬। সৰ্বগ্ৰহাণাং প্ৰৱৰ তেজোৰাশে দিৱাকৰ ।
ভক্ত্যা ময়োদ্যতৌ দেৱ বলিঃ সম্প্ৰতি গৃহ্যতাম্ ॥

সকলো গ্ৰহৰ ভিতৰত শ্ৰেষ্ঠ, জ্যোতিৰ পুঞ্জ হৈ সূৰ্য দেৱতা, মই ভক্তিৰে
আগবঢ়োৱা নৈবেদ্য সম্প্ৰতি গ্ৰহণ কৰক ।

৫৭। সৰ্বগ্ৰহপতে সোম বিজৰাজ জগৎ প্ৰিয় ।
প্ৰগৃহ্যতামেৰ বলিৰ্মন্ত্ৰপুতৌ ময়োদ্যতঃ ॥

সকলো গ্ৰহৰে অধিপতি, সকলো জগতৰ প্ৰিয়, হিঁদ্র সকলৰ (দুবাৰ জন্মা সকলৰ) বজা, হে চন্দ্ৰ, মই আগবঢ়োৱা এই যন্ত্ৰপুত নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৫৮ । মহাগণেশ্বৰাঃ সৰ্বে নন্দীশ্বৰপূৰোগমাঃ ।
প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্তজ্য ময়া সম্প্ৰতি চোদিত্য ॥

নন্দীশ্বৰ (শিব) প্ৰমুখ্যে হে সকলো মহা গণপতি গণ, সম্প্ৰতি মই তজিৰে আগবঢ়োৱা নৈবেদ্য আপোনাসকলে গ্ৰহণ কৰক ।

৫৯ । নমঃ পিতৃভ্যঃ সৰ্বেভ্যঃ প্ৰতিগৃহ্ণত্বিমং বলিम् ।
কামপাল নমো নিত্যং যস্যায়ং তে বিধিঃ কৃতঃ ॥

সকলো পিতৃগণক নমস্কাৰ জনাইছো । এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক । হে কামপাল (কাম) দেৱতা, যাৰ কাৰণে এই বিধিৰ অনুষ্ঠান কৰা হৈছে, সেই আপোনাকো নিতৌ নমস্কাৰ কৰোঁ ।

৬০ । নাৰদতুমুকৈশ্চৈৱ বিদ্বাৱসুপূৰোগমাঃ ।
পৰিগৃহ্ণতু মে সৰ্বে গন্ধৰ্বা বলিয়ুদ্যতম্ ॥

নাৰদ আৰু তুমুকৰে আৰু বিদ্বাৱসু প্ৰমুখ্যে সকলো গন্ধৰ্বই মই আগবঢ়োৱা নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৬১ । যমো যিক্ৰচ্চ ভগৱানীশ্বৰৌ লোকপূজিতৌ ।
ইমং মে প্ৰতিগৃহ্ণীতাং বলিং যন্ত পুৰহুতম্ ॥

সকলো লোকৰ দ্বাৰা পূজিত যম আৰু ভগৱান সূৰ্য্য—এই দুজন দেৱতাই মই যন্ত্ৰপুত কৰি আগবঢ়োৱা নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৬২ । বসাতল্যাতেত্যশ্চ পদ্মগেভ্যো নমোনমঃ ।
সিধ্যাতু সিদ্ধিং নাট্যস্য পূজিতাঃ পাপনাশনাঃ ॥

বসাতলত থকা সকলো সৰ্পৰ প্ৰতি নমস্কাৰ । আমাৰ দ্বাৰা পূজিত হৈ সেই পাপ নাশকাৰী সকলে নাটকৰ যেন সিদ্ধি বিধান কৰে ।

৬৩ । সৰ্বাস্তসাং পতিৰ্দেশো বকশো হংসবাহনঃ ।
পূজিতাঃ প্ৰীতিমানন্তু সমুদ্ভৱনদীনদাঃ ॥

সকলো জলভাগৰে অধিপতি হংসবাহন বকশ দেৱতাই সমুদ্ৰ, নদ আৰু নদী সকলোৰে সৈতে আমাৰ দ্বাৰা পূজিত হৈ প্ৰীতি লাভ কৰক ।

৬৪ । ত্বৈনতেন্ন মহাসত্ত্ব সৰ্বগন্ধিপতে ৰিতৌ ।
প্ৰগৃহ্যতাং বলিৰ্দেশ যন্তপুতৌ যদোদ্যতঃ ॥

হে মহাবলশালী, সকলো পক্ষীৰে অধিপতি, সৰ্বশক্তিমান গৰুড় দেৱতা মই মন্ত্ৰপুত
কৰি আগবঢ়োৱা এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৬৫ (খ)-৬৬(ক)। ধনাধ্যক্ষো যক্ষপতিৰ্লোকপালো ধনেশ্বৰঃ
সম্ভ্যাকৈচ্চ যৈচ্চৈচ্চ প্ৰতিগৃহ্নাতু মে বলিम् ॥

হে ধনাধ্যক্ষ যক্ষৰাজ লোকপাল কুব্জৰ আৰু যক্ষ আৰু গুহ্যক সকলোৰে সৈতে
আমাৰ অৰ্পিত এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৬৬-(খ)-৬৭(ক)। নমোস্তু নাট্যমাতৃভ্যো ব্ৰাহ্ম্যাদ্যভ্যো নমো নমঃ ।
সুসুখীতি : প্ৰসন্নাত্তিৰ্বলিঃ সংপ্ৰতিগৃহ্যতাম্ ॥

হে ব্ৰাহ্মী প্ৰভৃতি নাট্যমাতৃসকল আপোনাৰ সকলক নমস্কাৰ । আমাৰ প্ৰতি প্ৰসন্না আৰু
শোভিত মুখযুক্ত হৈ এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৬৭(খ)-৬৮(ক)। কদ্ৰু প্ৰহৰণং চৈৱ প্ৰতিগৃহ্নাতু মে বলিम् ॥
বিষ্ণুপ্ৰহৰণং চৈৱ বিষ্ণুভক্ত্যা ময়োদ্যতাম্ ॥

বিষ্ণু আৰু কদ্ৰুৰ প্ৰহৰণ বিলাকেও আমাৰ উপচাৰ গ্ৰহণ কৰে যেন ।

৬৮-(খ)-৬৯(ক)। তথা কৃতান্তঃ কালশ্চ সৰ্বপ্ৰাপিৱধেশ্বৰৌ ॥
মৃত্যুশ্চ নিয়তিশ্চৈৱ প্ৰতিগৃহ্নাতু মে বলিम् ॥

হে সৰ্বজীৱান্তক সৰ্বকৰ্মান্তক কাল, যম, মৃত্যু আৰু নিয়তি আমাৰ এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ
কৰক ।

৬৯(খ)-৭০(ক)। যাক্ষাস্যাং মন্ত্ৰবাৰণ্যাং সংপ্ৰিতা বাসুদেৱতাঃ ।
মন্ত্ৰপুত্ৰমিমং সম্যক্ প্ৰতিগৃহ্নতু মে বলিम् ॥

হে মন্ত্ৰবাৰণীত আশ্ৰয় লৈ থকা বাসু দেৱগণ এই নৈবেদ্য গ্ৰহণ কৰক ।

৭০(খ)-৭১(ক)। অন্যে যে দেৱগৰ্ভবা দিশো দশ সমাপ্ৰিতাঃ ॥
দিব্যান্তৰিকা ভৌমাশ্চ তেভ্যশ্চায়ং বলিঃ কৃতঃ ।

অন্যান্য যিসকল দেৱতা গৰ্ভৰহি স্বৰ্গ, মৰ্ত্য অন্তৰীক্ষ আদি দশোদিশ অধিকাৰ কৰি
আছে তেখেতে সকলকো এই উপচাৰেৰে অৰ্চনা কৰো ।

৭১(খ)-৭২(ক)। কুম্ভং সলিলপূৰ্ণং চ পৰ্ণমালা পুৰস্কৃতাম্ ॥
হাপয়েদ্ বসুমধ্যে তু সুৱৰ্ণং চাত্ৰ দাপয়েৎ ।

এটি জলপূৰ্ণ ঘটত পল্লবাদিৰে সুশোভিত কৰি তাত সুবৰ্ণখণ্ড এটা প্ৰক্ষেপ কৰি, সেই ঘট বসুমকৰ মাজত স্থাপন কৰিব ।

৭২(খ)-৭৩(ক) । আতোদ্যানি তু সৰ্বানি কৃত্বা বহ্নোত্তৰানি তু ॥
গৌৰ্হ্মাল্যেচ্চ ধূপৈচ্চ ভৌৰ্হ্মভৌৰ্হ্মৈচ্চ পূজয়েৎ ।

বাদ্যবিলাকত, বজ্জাবত কৰি চন্দন, মালা, ধূপ আৰু ভোজ্যপ্ৰব্য দিব ।

॥ জৰ্জৰ প্ৰতিষ্ঠা ॥

৭৩(খ)-৭৪(ক) পূজয়িত্বা তু সৰ্বানি দৈৱতানি যথাক্ৰমম্ ।
জৰ্জৰঃ প্ৰতিসংপূজ্যঃ স্যাৎ ততোহবিদুজৰ্জৰং ।

যথাক্ৰমে সকলো পূজা কৰাৰ পিছত জৰ্জৰৰ পূজা কৰিব লাগে । তেতিয়া জৰ্জৰ বিদ্যুনিবাৰক হয় ।

৭৪(খ)-৭৬(ক) শ্বেতং শিৱসি ব্ৰহ্মং স্যাৎ নীলং বৌদ্ধে চ পৰ্বণি ॥
বিষ্ণুপৰ্বণি স্যাৎ পীতং বজ্জং হৃন্দস্য পৰ্বণি ।
মূলপৰ্বণি চিত্ৰং তু দেৱং ব্ৰহ্মং হিতাৰ্হ্মিনাম্ ॥
সদৃশং চ প্ৰদাতব্যং মালাধূপানুলেপনম্ ।

জৰ্জৰৰ শিৱত এটুকুৰা বগাবস্ত্ৰ, কপ্তয়গ্ৰহিত নীলাবস্ত্ৰ, বিষ্ণুগ্ৰহিত হালধীয়া বস্ত্ৰ, হৃন্দ-গ্ৰহিত বজ্জবস্ত্ৰ, সৰ্বনিয়গ্ৰহিত বিভিন্ন ধৰণৰ বস্ত্ৰ মংগলকাৰী সকলে বজ্জা উচিত । সেই অনুসাৰে ধূপমালা চন্দনাদিও দিয়া উচিত ।

৭৬(খ)-৭৭(ক) সৰ্বমেৱ ত্ৰিধিং কৃত্বা ধূপমালানুলেপনৈঃ ॥
বিদুজৰ্জৰপাৰ্থ তু জৰ্জৰং চাতিমব্ৰুয়েৎ ।

ধূপমালানুলেপনাদিৰে সজ্জিত জৰ্জৰক, বিদ্যুনাশৰ বাবে প্ৰাৰ্থনা কৰিব ।

৭৭(খ)-৭৮(ক) । বিদ্যুনাং শমনাৰ্থং হি দৌৰৈৰ্ৰজ্জপুৰোগমৈঃ ॥
নিৰ্মিতস্ত্বং মহাৰীৰ্যো ব্ৰহ্মসাবো মহাতনুঃ ।

বিদ্যুনাথৰ বাবে ব্ৰহ্মা আদি দেৱগণে তোমাক মহাবলী বস্ত্ৰকঠোৰ বিশালকায় ৰূপে নিৰ্মাণ কৰিছে ।

৭৮(খ)-৭৯ । শিৱন্তে বহুতু ব্ৰহ্মা সৰ্বদেৱগণৈঃ সহ ॥
দ্বিতীয়ং চ হৰঃ পৰ্ব তৃতীয়ং চ জনাৰ্দনঃ ।
চতুৰ্থং চ কুমাৰশ্চ পঞ্চমং পদ্মগোত্তমঃ ॥

দেৱগণসহ ব্ৰহ্মাই তোমাৰ অগ্ৰভাগ, মহাদেৱে দ্বিতীয়ভাগ, বিষ্ণুৱে তৃতীয়ভাগ, কাৰ্ত্তিকে চতুৰ্থভাগ, পদ্মসকলে পঞ্চমাংশ বজ্জা কৰক ।

৮০-৮১(ক) নিত্যং সৰ্বে হি পাশু ত্বাং সুবাস্তুং চ শিরো ভব ।
নক্ষত্ৰেহতিজিহ্বিতি শ্ৰেষ্ঠে জাতস্ত্বং বিশুসুদনঃ ॥
জয়ং চাত্যুদয়ং চৈব পাৰ্থিবায শ্ৰযচ্ছ নঃ ।

দেবতাসকলে তোমাক সদায় বজা কৰক আৰু তুমি মঙ্গলময় হোৱা । তুমি
শত্ৰু-নাশক অতিজিহ্বিত শ্ৰেষ্ঠ জাতস্ত্বং বিশুসুদনঃ ॥
জয় চাত্যুদয় চৈব পাৰ্থিবায শ্ৰযচ্ছ নঃ ।

॥ যজ্ঞায়িত যুতাহুতি ॥

৮১(ক)-৮২(ক)। জৰ্জবং পূজয়িত্ত্বং বলিং সৰ্বং নিবেদ্য চ ।
অগ্নৌ হোমং ততঃ কুৰ্য্যান্মত্ৰাহুতি পুৰহুতম্ ॥

জৰ্জবৰ পূজা কৰি, নৈবেদ্য নিবেদন কৰাৰ অন্তত অগ্নিমত্ৰাহুতিপূৰ্বক হোম কৰিব
লাগে ।

৮২(খ)-৮৩(ক) । হুত্বা স এবং দীপ্তাতিক্ৰান্তিঃ পৰিমার্জনম্ ॥
নৃপতেৰ্নৰ্ত্তকীনাং চ কুৰ্যাদীপ্ত্যভিধ্বনম্ ।

হোমৰ অন্তত প্রজ্বলিত উদ্ধাৰ দ্বাৰা পৰিষ্কাৰ কৰিব লাগে, এইদৰে জৰ্জবক পৰিষ্কাৰ
কৰিলে, তাৰ দ্বাৰা বজা আৰু নৰ্ত্তকীৰ কান্তি বৃদ্ধি হয় ।

৮৩(খ)-৮৪(ক) অভিদ্যোত্য সহাতোদৈৰ্ঘ্যনৃপতিং নৰ্ত্তকীপুত্ৰা ।
মত্ৰপুতেন তোয়েন পুনৰভ্যুজ্য তান্ বদেৎ ॥

বাদ্যযন্ত্ৰ বজাই বজা আৰু নৰ্ত্তকীসকলক উদ্ভাসিত কৰি পুনৰ তেওঁলোকৰ গাত
মত্ৰপুত জল সিকন কৰি এই বুলি কব লাগে ।

৮৪(খ)-৮৫(ক) মহাকুলে প্রসূতাস্ত গুণৌষেচাপ্যলংকৃতাঃ ॥
যস্মৈ জন্মগুণোপেতং তস্মৈ ভবতু নিত্যশঃ ।

আপোনাসকল উচ্চবংশজাত আৰু বহুগুণমণ্ডিত, জন্মগুণৰ দ্বাৰা যিখিনি গুণ অৰ্জন
কৰিছে সেইখিনি যেন সদায় আপোনাসকলত থাকে ।

৮৫(খ)-৮৬(ক) এবমুজ্জ্বা ততো বাক্যং নৃপতেৰ্ভূতয়ে বুধঃ ॥
নাট্যযোগে প্রসিদ্ধ্যৰ্থামাশিষঃ সংপ্রযোজয়েৎ ।

বজাৰ কল্যাণকামনাৰে এই কথা কৈ, বিজ্ঞলোকৰ যোগে নাট্যানুষ্ঠানৰ সাৰল্য
কামনাৰে আশীৰ্ব্বাদ দিয়াৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে ।

৮৬(খ)-৮৭(ক) সবস্বতী ধৃতিৰ্মেধা হ্রীঃ শ্রীলক্ষ্মীৰ্মতিঃ স্মৃতিঃ ॥

গাভু হো মাতৰাঃ সৰ্বাঃ সিদ্ধিদান্ভ তত্ত্বু বঃ ।

হে সবস্বতী, ধৃতি, মেধা, হ্রী, শ্রী, লক্ষ্মী, মতি আৰু স্মৃতি প্ৰমুখ্যে মাতৃসকল আপোনাসকলে এই অনুষ্ঠানৰ বৰ্ণনাবেক্ষণ আৰু সাফল্যপ্ৰদান কৰক ।

॥ ঘট বিসৰ্জন ॥

৮৭(খ)-৮৮(ক) । হোমং কৃত্বা যথান্যায়ং হৰিৰ্মজ্জপুৰ্ব্বকৃতম্ ॥

ভিদ্যাং কুন্তং ততশ্চৈব নাট্যাচাৰ্য্যঃ প্ৰযততঃ ।

গুপৰত বৰ্ণোত্তা নীতি অনুসৰি, মন্ত্ৰেৰে সৈতে হিঁড়ুৰে আহুতি দিয়াৰ পিছত নাট্যাচাৰ্য্যই সময়ে ঘটটো ভাঙি পেলাব লাগে ।

৮৮(খ)-৮৯(ক) অতিশ্ৰে তু ভৱেং কুন্তে স্বামিনঃ শত্ৰুতো ভয়ম্ ।

ভিন্নে চৈব তু বিজ্ঞেয়ঃ স্বামিনঃ শত্ৰুসংহয়ঃ ।

যদি ঘটটো নেভাগে তেন্তে বজাৰ 'শত্ৰুভয়' যোগ আৰু যদি ঘটটো ভাঙি চুৰমাৰ হৈ যায় তেন্তে 'শত্ৰুসংহংস' যোগ বুলি বুজিব লাগে ।

॥ মন্ত্ৰৰ আলোক সজ্জা ॥

৮৯(খ)-৯০(ক) । ভিন্নে কুন্তে ততশ্চৈব নাট্যাচাৰ্য্যোহপেতভী : ॥

প্ৰগৃহ্য দীপিকাং দীপ্তাং সৰ্বং বজং প্ৰদীপয়েৎ ।

ঘট ভঙাৰ পিছত নাট্যাচাৰ্য্যজনে নিৰ্ভয় মনে জ্বলা চাকি এটাৰে মন্ত্ৰৰ সকলো বস্তু প্ৰজ্জ্বলন কৰিব ।

৯০(খ)-৯১(ক) ক্ষেপ্তিভৈঃ ক্ষোটিভৈশ্চৈব বস্মিভৈশ্চৈব প্ৰধাতিভৈঃ ॥

বজমধ্যে তু তাং দীপ্তাং সৰ্বং সংপ্ৰয়োজয়েৎ ।

নাট্যাচাৰ্য্যজনে বস্তু জ্বলোৱাৰ পিছত আনন্দমুখৰ হৈ ইফালে সিফালে হৈ-ঠৈ কৰি, জপিয়াই, দুয়োখন হাত মুঠিমাৰি ধৰি মন্ত্ৰ মুখৰ কৰি তুলিব ।

৯১(খ)-৯২(ক) শব্দদুন্দুভি নিৰ্ঘৌৰ্বেৰ্মদঙ্গপৰীৰৈস্তথা ॥

সৰ্বাতৌদ্যৈঃ প্ৰপদিতৈঃ বজ্জে যুদ্ধানি কাৰয়েৎ ।

শব্দ, দুন্দুভি, মৃদঙ্গ, পৰা আদি বাদ্যধ্বনিৰে সৈতে খোজ মিলাই বজমকত (আনন্দসূচক) যুদ্ধ কৰিব লাগে ।

৯২(খ)-৯৩(ক)। তত্র ভিন্নং চ হিমনং চ দাবিতং চ সশোণিতম্ ॥

অতং প্রদীপ্তমায়ত্ত্বং নিমিত্তং সিদ্ধিলক্ষণম্ ।

সেই (আখৰা) যুদ্ধত তেজ ওলোৱা অংগছেদন, ভেদন, আৰু বিদাৰণ আদি কাৰ্য্য যদি প্ৰৱলভাবে হয় তেন্তে সি ভৱিষ্যতৰ বাবে সাফল্যসূচক হয় ।

॥ মঞ্চ সংস্কাৰৰ সূচন ॥

৯৩(খ)-৯৪(ক)। সম্যগিষ্টন্তু বংগো বৈ স্বামিনঃ শূভমাবহেৎ ॥

পুৰস্কাৰালবৃদ্ধস্য তথা জনপদস্য চ ।

বাহিত বঙ্গমঞ্চ নিয়মিত সংস্কাৰপূৰ্বক নিৰ্মিত হলে, বজা, আবালবৃদ্ধ প্ৰজা, পুৰ আৰু জনপদ এই সকলোৰে মংগল হয় ।

৯৪(খ)-৯৫(ক)। দুৰিষ্টন্তু তথা বঙ্গো দৈৱতৈৰ্দুৰাহিষ্টিতঃ ॥

নাট্যবিধ্বংসনং কুৰ্য্যাৎ নৃপস্য চ তথাশুভম্ ।

কিন্তু যদি উল্লেখিত নিয়মবিৰোধীভাৱে মঞ্চ নিৰ্মাণ কৰি তাত দেবপ্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়, তেন্তে সেই মঞ্চই অভিনয় ধ্বংস কৰে আৰু বজাৰ অমঙ্গল সাধিত কৰে ।

৯৫(খ)-৯৬(ক)। যন্তেৱং বিধিমুৎসৃজ্য যথেষ্টং সংপ্ৰয়োজয়েৎ ॥

প্ৰামোদ্যপচয়ং শীঘ্ৰং তিৰ্য্যগযোনিং চ গচ্ছতি ।

যি উক্ত বিধি নিয়ম লঙ্ঘন কৰি, ইচ্ছামতে নাট্যানুষ্ঠান কৰে, তেওঁ ক্ষতিগ্ৰস্ত হয়, আৰু পৰজস্বত নীচ প্ৰেণীৰ প্ৰাণীৰূপে জন্ম লয় ।

৯৬(খ)-৯৮(ক)। যজ্ঞেন সংমিতং হ্যেতং বঙ্গদৈৱতপূজনম্ ॥

অপূজয়িত্বা বঙ্গং তু নৈৱ প্ৰেজাং প্ৰয়োজয়েৎ ।

পূজিতাং পূজয়ন্ত্যেতে মানিতা মানয়ন্তি চ ॥

তস্মাৎ সৰ্বপ্ৰযত্নেন কৰ্ত্তব্যং বঙ্গপূজনম্ ।

বঙ্গমঞ্চৰ দেবপূজা যজ্ঞতুল্য । গতিকে মঞ্চপূজা নকৰাকৈ নাট্যানুষ্ঠান কৰিব নোলাগে । মঞ্চ, যথাৰীতি পূজিত হলে, মঞ্চৰ অংশীদাৰ সকলৰ লাভ হয়, মঞ্চক সন্মান কৰিলে, তাৰ লগত জড়িত লোকসকলৰো সন্মান বৃদ্ধি হয়; গতিকে বিশেষ যত্নেৰে মঞ্চপূজা কৰা উচিত ।

৯৮(খ)-১০০(ক)। ন তথাশু দহত্যগ্নিঃ প্ৰতজ্ঞনসমীৰিতঃ ।

যথা হ্যপপ্ৰয়োগন্তু প্ৰযুক্তো দহতি কণাৎ ।

শাস্ত্ৰজ্ঞেন বিনীতেন শূচিনা দীক্ষিতেন চ ॥

নাট্যাচার্য্যেণ শাস্ত্ৰেন কৰ্ত্তব্যং বঙ্গপূজনম্ ।

দোষযুক্ত অনুষ্ঠানে, আচাৰ্য্যক ঘিমান সোনকালে দহ কৰে, প্ৰৱল বায়ুচালিত

অগ্নিয়েও সিমান সোনকালে দাহ কৰিব নোৱাৰে । সেইবাবে শাস্ত্ৰজ্ঞ, বিনীত, শুদ্ধ, দীক্ষিত আৰু শান্ত প্ৰকৃতিৰ আচাৰ্য্যৰ দ্বাৰা বঙ্গমৰুৰ পূজা অনুষ্ঠিত হ'ব লাগে ।

১০০(খ)-১০১(ক) । স্থানভট্টং তু যো দদ্যাৎ বলিযুষ্টিয়মানসঃ ॥

মন্ত্ৰহীনো যথা হোতা প্ৰায়শ্চিত্তী ভবেৎ তু সঃ ।

মন্ত্ৰহীন হোতাৰ দৰে, যিজনো উষ্টিচিহ্নেৰে অযোগ্য স্থানত উপচাৰ প্ৰদান কৰে তেওঁ প্ৰায়শ্চিত্তই বুলি গণ্য হয় ।

১০১ (খ) এৱমেৱ বিধিৰ্দ্ৰষ্টো বঙ্গদৈৱতপূজনে ।

নৰে নাট্যগৃহে কাৰ্যঃ প্ৰেক্ষায়াং তু প্ৰযোজ্যত্বিঃ॥

বঙ্গমৰু পূজাৰ এয়ে বিধিবিধান বুলি পৰিদৃষ্ট হয়, গতিকে নবনিৰ্মিত নাট্যশালাত প্ৰয়োজ্য সকলে এই মৰুপূজাৰ বিধান মানি চলা ভাল ।

॥ বঙ্গদৈৱতা পূজন নামক তৃতীয় অধ্যায় সমাপ্ত ॥

চতুৰ্থ অধ্যায় ।। তাণ্ডব নৰুণ ।।

- ১। এবং তু পূজনং কৃত্বা ময়া প্রোক্তঃ পিতামহঃ ।
আজ্ঞাপয় প্রভো কিপ্রং কঃ প্রয়োগঃ প্রযুক্ত্যতাম্ ॥

মৰুপূজা শেষ কৰি, মই ব্ৰহ্মাক নিবেদন কৰিলো, অনুগ্রহ কৰি আদেশ কৰক
এতিয়া কোনখন নাটকৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

- ২। ততোহস্মুংজ্ঞো ভগৱতা যোজ্যামৃতমহ্নম্ ।
এতদুৎসাহজননং সুবপ্ৰীতিকৰং মহৎ ॥

উত্তৰত ব্ৰহ্মাই কলে দেৱতাৰ প্ৰীতিজনক আৰু উৎসাহজনক নাটক 'অমৃতমহ্ন'ৰে
অভিনয় কৰক ।

- ৩। যোহয়ং সমৱকাৰস্তু ধৰ্মকামাৰ্থসাধকঃ ।
ময়া প্রস্থথিতো বিদ্বন্ স প্রয়োগঃ প্রযুক্ত্যতাম্ ॥

হে বিদ্বন্ (ভৰত), আমি ধৰ্ম, কাম আৰু অৰ্থৰ সাধক সমৱকাৰ * ৰচনা কৰিছো,
তাকে অভিনয় কৰক ।

- ৪। তস্মিন্ সমৱকাৰে তু প্রযুক্তে দেৱদানৱাঃ ।
হৃষ্টাঃ সমভৱন সৰ্বে কৰ্মভাৱানুদৰ্শনাৎ ॥

এই সমৱকাৰ (নাট্য) বিশেষ) অভিনয় দেখি, তাৰ কৰ্ম আৰু ভাৱৰ প্ৰেৰণাত
দেৱতা আৰু দানৱ সকলোৱে আনন্দ পাইছিল ।

- ৫। কস্যচিদ্ধুথ কালস্য মামাহামুজ্জসত্তৱঃ ।
নাট্যং সন্দৰ্শয়ামোহদ্য ত্ৰিনেত্ৰায় মহান্মনে ॥

কিছুদিনৰ পিছত ব্ৰহ্মাই মোক কলে, আজি মহান্মাশিৱক এই নাটক দেখুৱাম ।

- ৬-৭। ততঃ সাৰ্ধং সুৰৈৰ্গয়া কৃষতাক্ষ নিৱেশনম্ ।
অৰ্ত্যচ্য চ শিৱং পশ্চাদুৱাচেদং পিতামহঃ ॥

* সমৱকাৰ = এক বিশেষ শ্ৰেণীৰ নাট্য । পৰৱৰ্তী বিংশ অধ্যায়ত ইয়াৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে

ময়া সমবকাৰস্তু যোয়ং সৃষ্টঃ সুবোজম ।
ব্ৰহ্মণে দৰ্শনে চাস্য প্ৰসাদং কৰ্ণুমহসি ॥

ইয়াৰ পিছত দেবতাসকলৰ সৈতে শিৱালয়লৈ গৈ যথাবিধি অৰ্চনা কৰি পিতামহ
ব্ৰহ্মাই কলে, হে দেবেশ মই বচনা কৰা সমবকাৰ নাট্যখনৰ কথা অনুগ্ৰহ কৰি
শুনক আৰু চাওক ।

৮। পশ্যাম ইতি দেৱেশো মুহিণং ৰাক্যমব্ৰবীং ।
ততো যামাহ ভগৱান্ সঙ্ক্ৰা ভৱ মহামতে ॥

শিৱই মুহিনক (ব্ৰহ্মাক) কলে আমি নিশ্চয় সেই নাটক দৰ্শন কৰিম । তেতিয়া
ব্ৰহ্মাই অভিনয়ৰ বাবে মোক সাজু হবলৈ কলে ।

৯-১০। ততো হিমৱতঃ পৃষ্ঠে নানানগসমাবৃতে ।
বহুচুতমুখাৰীৰ্ণে ৰম্যকন্দৰনিৰ্বৰে ॥
পূৰ্বৰঙ্গে কৃতে পূৰ্বং তদ্ভায়েং দ্বিজসত্তমাঃ ।
তথা ত্ৰিপুৰদাহন্ত ডিমসংজ্ঞাঃ প্ৰযোজিতা ॥

হে শ্ৰেষ্ঠ দ্বিজগণ । অনুষ্ঠানৰ পূৰ্বৰঙ্গ সমাপ্ত কৰাৰ পিছত এই সমবকাৰ অমৃতমহন
আৰু ত্ৰিপুৰদাহ নামৰ ডিম (নাটক) বহুত টিলা, বহুত আম গছ, ধুনীয়া ধুনীয়া
গুহা আৰু জুৰিৰে ভৰা হিমালয় পৰ্বতৰ ওপৰত অতিনীত হৈছিল ।

১১-১২। ততো ভূতগণা হুষ্ঠাঃ কৰ্মভাৱানুকীৰ্ত্তনাং ।
মহাদেৱন্ত সুপ্ৰীতঃ পিতামহখাৱৰীং ॥
অহো নাট্যমিদং সম্যক্ ত্বয়া সৃষ্টং মহামতে ।
যশস্যং চ শূভাৰ্থং চ পুণ্যং বুদ্ধিৱিৱৰ্দ্ধনম্ ॥

সেই অভিনয়ত ভূত, (অৰ্থাৎ শিৱৰ অনুচৰ) সকলে কৰ্ম আৰু ভাবৰ অনুকৰণ দেখা
পাই প্ৰীতি লাভ কৰিছিল । স্বয়ং শিৱয়ো সন্তুষ্ট হৈ ব্ৰহ্মাক এইবুলি কৈছিল – হে
মহামতি যশ, পুণ্য, মঙ্গল আৰু বুদ্ধিবৰ্দ্ধক এই নাটখন যোগ্যতম ভাবে বচনা কৰা
হৈছে ।

১৩-১৪। ময়ানীদং স্মৃতং নৃত্যং সঙ্ঘ্যাকালেষু নৃত্যতা ।
নানাকৰণসংযুক্তৈৰঙ্গহৰৈৱিভূষিতম্ ॥
পূৰ্বৰঙ্গবিধাৱশ্চিন্ ত্বয়া সম্যক্ প্ৰযুক্ত্যতাম্ ।

সঙ্ঘ্যাকালত নৃত্য কৰোতে বিভিন্ন কৰণ আৰু অঙ্গহাৰৰ দ্বাৰা শোভিত এই নৃত্যৰ
কথা মোৰ মনত পৰিছে । আপুনি পূৰ্বৰঙ্গবিধিত ইয়াৰ যথার্থ প্ৰয়োগ কৰক ।

১৪(খ)-১৬(ক)। বৰ্দ্ধমানকযোগেন গীতেহ্যাসাৰিতেষু চ ।
 মহাগীতেষু চৈৱাৰ্থান্ সম্যগেৱাতিনেষ্যসি ।
 যন্তায়ং পূৰ্ববঙ্গস্থ ত্বয়া শুদ্ধঃ প্ৰযোজিতঃ ॥
 এতিৰ্বিমিশ্ৰিতস্তায়ং চিত্ৰো নাম ভৱিষ্যতি ।

বৰ্দ্ধমানক, আসাৰিত, গীত আৰু মহাগীতত, বিষয়বিলাক যথার্থভাৱে অতিনয় কৰিব
 লাগে । আপুনি পূৰ্ববঙ্গৰ যি নিখুঁত অনুষ্ঠান কৰিলে সেইবিলাক এই নৃত্যৰ লগত
 মিলি চিত্ৰ নামত অতিহিত হব ।

- ॥ অঙ্গহাৰ ॥ -

১৬(খ)-১৭(ক)। শ্ৰুত্বা মহেশ্বৰৱচঃ প্ৰত্যুক্তং চ স্বয়মুৱা ॥
 প্ৰয়োগমঙ্গহাৰাণামাচক্ষু সুবসন্তম ।

শিৱৰ কথাশুনি ব্ৰহ্মাই কলে হে দেৱবৰ । অনুগ্রহ কৰি আপুনি অঙ্গহাৰ বিলাকৰ
 প্ৰয়োগ সম্বন্ধে কওক ।

১৭(খ)-১৮(ক)। ততস্তত্ত্বং সমাহুয় প্ৰোক্তৱান্ সুবসন্তমঃ ॥
 প্ৰয়োগমঙ্গহাৰাণামাচক্ষু ভৱতায় বৈ ।

তেতিয়া শিৱই তত্ত্বক (সেই নামৰ মুনিক) যাতি কলে, ভৱতক অঙ্গহাৰ প্ৰয়োগ
 সম্বন্ধে বুজাই দিয়ক ।

১৮(খ)-১৯(ক)। ততো বৈ তত্ত্বানা প্ৰোক্তান্তঙ্গহাৰা মহাশ্বনা ॥
 নানাকৰণসংযুক্তান্ ব্যাখ্যাস্যামি সৰ্বেচকান্ ।

তাৰপিছত মহাশ্বা তত্ত্বৰে অঙ্গহাৰ সম্বন্ধে কলে । মই বিবিধকৰণ আৰু বেচকৰ
 সৈতে ইয়াৰ ব্যাখ্যা কৰিম ।

১৯(খ)-২৭। স্থিৰহন্তোহঙ্গহাৰন্ত তথা পৰ্যন্তকঃ স্বতঃ ॥
 সূচীৰিদ্ধস্তথা চ স্যাৎ হ্যপৰিদ্ধস্তুথৈৱ চ ।
 আক্ষিপ্তকোহথ ৱিজেয়স্তথা চোদঘট্ৰিতঃ স্বতঃ ॥
 ৱিকল্পকৈৱ সংপ্ৰোক্তস্তথা চৈৱাপৰাক্ৰিতঃ ।
 ৱিকল্পাপসৃতকৈৱ মজ্জাক্ৰীড়ন্তুথৈৱ চ ॥
 স্বস্তিকো বেচিতকৈৱ পাৰ্শ্বস্বস্তিক এব চ ।
 বৃষ্টিককৈৱ সংপ্ৰোক্তো ভ্ৰমবচ্চ তথাপৰঃ ॥
 মত্তস্থানিতককৈৱ মদাশ্বিলসিতস্তথা ।
 গতিমণ্ডলকো জ্যেয়ঃ পৰিদ্ধিস্তুথৈৱ চ ॥

পৰিবৃত্তিৰেচিতঃ স্যাস্তথা বৈশাখৰেচিতঃ ।
 পৰাবৃত্তোহথ বিজ্ঞেয়স্তথা চৈরাপ্যলাতকঃ ॥
 পাৰ্বক্ষেদোহথ সংশ্লোকো বিদ্যুদ্ভাস্তস্তথৈব চ ।
 উৰ্দ্ধাভ্যস্তথা চৈব স্যাদালীড়স্তথৈব চ ॥
 বেচিতস্তাপি বিজ্ঞেয়স্তথৈবানুৰূপিতঃ স্ততঃ ।
 অক্ষিপ্তৰেচিতস্তৈব সংভাস্তস্তথাপৰা ॥
 অপসৰ্গস্তু বিজ্ঞেয়স্তথা চাৰ্ঘ্যনিকূটকঃ ।
 ছাত্ৰিংশদেতে সংশ্লোকাস্তদ্বাহাবাস্তু নামিতঃ ॥

বক্তৃতা(৩২) বিষয় অঙ্গহাৰ এনে হিবহস্ত, পৰ্য্যন্তক, সূচীবিহ্ব, অপবিহ্ব, অক্ষিপ্তক, উদঘাটিত বিহ্ব, অপবাক্ষিত, বিহ্বতাপস্ত, মতাক্রীড়, স্বত্বিকৰেচিত, পাৰ্ব্বস্বস্তিক, বৃষ্টিক, ভ্রমৰ, মন্তস্থানিতক, মদবিনসিত, গতিমন্ত, পৰিচ্ছিন্ন পৰিবৃত্তিৰেচিত, বৈশাখৰেচিত, পৰাবৃত্ত, অলাতক, পাৰ্বক্ষেদ, বিদ্যুদ্ভাস্ত, উৰ্দ্ধতক, আলীড়, বেচিত, আনুৰূপিত, অক্ষিপ্তৰেচিত, সংভাস্ত, অপসৰ্গিত, অৰ্ঘ্যনিকূটক ।

॥-অঙ্গহাৰৰ প্ৰয়োগ ॥-

২৮-২৯(ক)। এযাং চৈব প্ৰৱক্ষ্যামি প্ৰয়োগং কৰণাশ্ৰিতম্ ।
 হস্তপাদপ্ৰচাবাস্তু যথা যোজ্যঃ প্ৰবোধকৃতিঃ ॥
 অঙ্গহাৰেষু বক্ষ্যামি তথাহং দ্বিজসম্মতঃ ।

কৰণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল এই ৩২টা অঙ্গহাৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধে কওঁ, হে দ্বিজগণ ।
 অঙ্গহাৰ প্ৰয়োগ কৰোতাসকলে কেনেকৈ হস্তপাদ সন্ধান কৰিব লাগে আগেয়ে
 সেই বিষয়ে কওঁ শুনক ।

- ॥ কৰণ ॥-

২৯(খ)-৩০(ক)। সৰ্বেষামঙ্গহাৰাণাং নিশ্চিতিঃ কৰণৈৰ্তথৈব ।
 তান্যহং সংপ্ৰৱক্ষ্যামি নামতাঃ কৰ্মতন্তথা ॥

কৰণৰ দ্বাৰা সকলো অঙ্গহাৰ কাম নিশ্চয় হয় । সেই বিলাকৰ নাম আৰু ক্ৰিয়া
 সম্বন্ধে কওঁ শুনক ।

৩০(খ)-৩৪(ক)। হস্তপাদসমায়োগো নৃত্যস্য কৰণং তথৈব ॥
 য়ে নৃত্যকৰণে চৈব তত্ততো নৃত্যমাত্মকা ।
 ছাত্ৰ্যাং ত্ৰিভিচ্চতুৰ্ভিৰ্গাণ্যঙ্গহাৰাস্তু মাতৃতিঃ ॥
 ত্ৰিভিঃ কলাপকো জেয়াঃ চতুৰ্ভিঃ বস্তুকন্তথা ।
 পট্টকৰ কৰণানি সূত্ৰ সন্মাতক ইতি স্ততঃ ॥

যত্ৰুতিৰ্হা সন্ততিৰ্হাপি অষ্টতিৰ্হতিস্থথা ।
 কৰণৈবিহ সংযুক্তা অঙ্গহাৰাঃ প্রকীৰ্ত্তিতাঃ ॥
 এতৌষামিহ ব্ৰহ্ম্যামি হস্তপাদবিকল্পনম্ ।

নৃত্যত হস্তপাদৰ মিলিত সঞ্চালনকে কৰণ বোলে । দুটা নৃত্যকৰণ গোটাই এক নৃত্যমাত্ৰকা হয়, দুই, তিনি বা চাৰিটা নৃত্যমাত্ৰকাত এক অঙ্গহাৰ হয় । ৩টা কৰণে হয় এক কপালক, ৪টাত এটা যন্ত্ৰক আৰু ৫টাত হয় এটা সংঘাতক । ৬, ৭, ৮ বা ৯টা কৰণযুক্ত হলে অঙ্গহাৰ বোলে । এতিয়া কৰণসৃষ্টিকাৰী হস্তপাদ সঞ্চালনৰ বিষয়ে কোৱা হ'ব ।

৩৪(খ)-৫৫(ক)। ভলপুল্পলুটং চৈৱ বৰ্ত্তিতং চলিতোক চ ॥
 অঙ্গবিস্তং সমনখং লীনং স্বস্তিকবেচিতম্ ।
 মণ্ডলং স্বস্তিকং চৈৱ নিকুটকমথাপি চ ॥
 ভৈথৈৰ্হাৰ্ধনিকুটং চ কটিছিন্নং ভৈথৈৱ চ ।
 অৰ্ধবেচিতকং চৈৱ ব্ৰহ্মঃস্বস্তিকমেৱ চ ॥
 উন্নতং স্বস্তিকং চৈৱ পৃষ্ঠস্বস্তিকমেৱ চ ।
 দিক্‌স্বস্তিকমলাতং চ তথা চৈৱ কটীসকম্ ॥
 আক্ষিপ্তবেচিতং চৈৱ বিক্ষিপ্তাক্ষিপ্তকং তথা ।
 অৰ্ধস্বস্তিকমুদ্ভিষ্টমকিতং চ তথাপৰম্ ॥
 ভুজসঙ্গাসিতং প্রোক্তম্‌ৰ্ধজানু ভৈথৈৱ চ ।
 নিকুজিতং চ মন্তলিতুৰ্ধমন্তলি চৈৱ হি ॥
 স্যাপ্ৰেচকনিকুটং চ তথা পাদাঙ্গবিস্তকম্ ।
 যুৰ্ণিতং চৈৱ ললিতং বলিতং চ তথাপৰম্ ॥
 দণ্ডপঙ্কং তথা চৈৱ ভুজসঙ্গবেচিতম্ ।
 নুণুৰং চৈৱ সংপ্রোক্তং তথা বৈশাখবেচিতম্ ॥
 ভ্রমৰং চতুৰং চৈৱ ভুজসাকিতমেৱ চ ।
 দণ্ডবেচিতকং চৈৱ তথা বৃষ্ঠিককুট্ৰিতম্ ॥
 কটিভ্ৰান্তং তথা চৈৱ লভাবৃষ্ঠিকমেৱ চ ।
 ছিন্নং চ কৰণং প্রোক্তং তথা বৃষ্ঠিকবেচিতম্ ॥
 বৃষ্ঠিকং ব্যংসিতং চৈৱ তথা পাৰ্শ্বনিকুটকম্ ।
 ললাটভিলকং ক্ৰান্তং কুজিতং চক্ৰমণ্ডলম্ ॥
 উৰোমণ্ডলমাক্ষিপ্তং তথা ভলবিলাসিতম্ ।
 অৰ্গলং চাপি বিক্ষিপ্তমাক্ষিপ্তং দোলপাদকম্ ॥
 বিবৃণ্তং বিনিবৃণ্তং চ পাৰ্শ্বক্ৰান্তং নিপুজিতম্ ।
 বিদ্যুদ্ভ্ৰান্তমভিক্ৰান্তং ত্ৰিবৰ্ত্তিতকমেৱ চ ॥

গজক্ৰীড়িতকং চৈব তলসংস্কাটিতং তথা ।
 গকড়হুতকং চৈব গন্তসূচি তথাখবম্ ॥
 পৰিবৃত্তং সমুদ্ভিষ্টং পাৰ্শ্বজানু উৰ্ধ্ব চ ।
 গৃহ্যবলীনকং চৈব সমতং সুচ্যথাপি চ ॥
 অৰ্দ্ধসূচীতিকৰণং সূচীবিহ্বং উৰ্ধ্ব চ ।
 অপক্ৰান্তং চ সংশ্ৰোক্তং মদুবলনিতং তথা ॥
 সৰ্ণিতং দণ্ডপাদং চ হৰিশঙ্কৃতমেব চ ।
 শ্ৰেংখোলিতং নিতম্বং চ শ্বলিতংকবিহন্তকম্ ॥
 সমৰ্ণিতং সমুদ্ভিষ্টং সিংহক্ৰীড়িতং তথা ।
 সিংহাকৰ্ষিতমুদ্ভুতং তথাহপসৃতমেব চ ॥
 তলসংঘটিতং চৈব জনিতং চাৰহিষকম্ ।
 নিবেশমেলকাক্ৰীড়মুকদ্ভুতং উৰ্ধ্ব চ ॥
 মদশ্বলিতকং চৈব বিহুক্রান্তং উৰ্ধ্ব চ ।
 সংশ্ৰান্তমথ বিহুতমুদ্ঘটিতমথাপি চ ॥
 বৃষভক্ৰীড়িতং চৈব লোলিতং চ তথাখবম্ ।
 নাগাপসৰ্ণিতং চৈব শকটাস্য উৰ্ধ্ব চ ॥
 গজাবতকং চৈবেত্যুক্তমট্টাখিকং শতম্ ।

কৰণৰ সংখ্যা ১০৮ । তাৰ ঋণ তলত দিয়া হ'ল । তলপুল্পলুট, বৰ্ণিত, বলিতোক, অপবিহ্ব, সমনখ, লীন, যন্তিকবেচিত, মণ্ডলযন্তিক, নিকুটক, অৰ্দ্ধনিকুটক, কাটাছিন্ন, অৰ্দ্ধবেচিত, বক্ষঃযন্তিক, উন্নত, যন্তিক, পৃষ্ঠযন্তিক, দিক্‌যন্তিক, অলাত, কটীসম, আক্ৰান্তবেচিত, বিক্ৰিয়াক্ৰান্ত, অৰ্দ্ধযন্তিক, অক্ৰিত, ভুজসম্ভাসিত, উৰ্দ্ধজানু, নিকুচিত, মতাল্লি, অৰ্দ্ধমতাল্লি, বেচননিকুট, পদাপবিহ্বক, বলিত, ঘূৰ্ণিত, লনিত, দণ্ডপদ, ভুজস, ক্ৰান্তবেচিত, নুপুৰ, বৈশাখবেচিত, ভ্রমবক, চতুৰ, ছিন্ন, ভুজসাক্ৰিতক, দণ্ডকবেচিত, বৃষ্টিক, কুট্ৰিত, কটীভ্ৰান্ত, লতাবৃষ্টিক, বৃষ্টিকবেচিত, বৃষ্টিক, ব্যংসিত, পাৰ্শ্বনিকুট্টন, ললাটিভিলক, ক্ৰান্ত, কুচিত, চক্ৰমণ্ডল, উৰোমণ্ডল, আক্ৰান্ত, তলাবিলাসিত, অৰ্গল, বিক্ৰান্ত, আবৃত, দোলপাদ, নিবৃত্ত, বিনিবৃত্ত, পাৰ্শ্বক্ৰান্ত, নিশুভিত, বিদ্যুদ্ভ্ৰান্তি, অতিক্ৰান্ত, শ্ৰিৰ্ণিতক, গজক্ৰীড়িতক, তলসংস্কাটিত, গকড়হুতক, গন্তসূচী, পৰিবৃত্ত, পাৰ্শ্বজানু, গৃহ্যবলীনক, সমত, সূচী, অৰ্দ্ধসূচী, সূচীবিহ্ব, অপক্ৰান্ত, মদুবলনিত, সৰ্ণিত, দণ্ডপাদ, হৰিশঙ্কৃত, শ্ৰেংখোলিত, নিতম্ব, শ্বলিত, কবিহন্ত, সমৰ্ণিত, সমুদ্ভিষ্ট, সিংহক্ৰীড়িত, সিংহাকৰ্ষিত, উদ্ভুত, উপসৃত, তলসংঘটিত, জনিত, অৰহিষক, নিবেশ, এলকাক্ৰীড়িত, উকদ্ভুত, মদশ্বলিত, বিহুক্রান্ত, সংশ্ৰান্ত, বিহুত, উদ্ঘটিত, বৃষভক্ৰীড়িত, লোলিতক, নাগাপসৰ্ণিত, শকটাস্য আৰু গজাবতকণ ।

৫৫(খ)-৫৬। নৃত্তে যুদ্ধে নিযুদ্ধে চ তথা গতিপৰিক্রমে ॥
যানি স্থানানি যান্তাৰ্যো ব্যায়ামে গদিতানি তু ।
পাদপ্রচাৰস্তেষাং কৰণামিহাং ভৱেৎ ।

নৃত্য, যুদ্ধ, নিযুদ্ধ(ব্যক্তিগত যুদ্ধ) চলন আৰু সাধাৰণ গতি আৰু ব্যায়ামৰ ক্ষেত্ৰত
যিবিলাক স্থান আৰু চাৰীৰ কথা কোৱা হৈছে, সেই কৰণ বিলাকত পাদ সঞ্চালন
এনে হ'ব ।

৫৭। যে চাপি নৃত্তহস্তাসু গদিতা নৃত্তকৰ্মণি ।
তেষাং সমাসতো যোগঃ কৰণেষু বিভাব্যতে ॥

নৃত্ত'ৰ ক্ষেত্ৰত যিবোৰ নৃত্তহস্ত বিহিত হৈছে, সেইবোৰ সংক্ষেপতে কৰণৰ ক্ষেত্ৰতো
প্ৰযোজ্য বুলি জানিব ।

৫৮। চাৰ্যশ্চৈৱ তু যাঃ শ্ৰোক্তা নৃত্তহস্তান্তৰ্ধেৱ চ ।
সা যাতৃকেতি বিজ্ঞেয়া ভদ্যোগাং কৰণানি তু ॥

যিবোৰ চাৰী আৰু নৃত্তহস্তৰ কথা কোৱা হ'ল, সেইবোৰ যাত্ৰকা বুলি জানিব ।
আৰু এইবোৰৰ সহায়তে কৰণ বিলাক হয় ।

৫৯। গতি প্রচাৰে বক্ষ্যামি যুদ্ধচাৰীৱিকল্পনম্ ।
যত্র তত্রাপি সংযোজ্যমাচৰ্ণৈৰ্নাট্যশক্তিভঃ ॥

গতি প্ৰচাৰৰ আলোচনাৰ অন্তত, যুদ্ধৰ উপযোগী চাৰীৰ কথা আলোচনা কৰা
হ'ব । আচাৰ্য্যই এইবোৰ নাট্যকলাৰ শক্তি অনুসৰি য'তে ত'তে প্ৰয়োগ কৰিব
পাৰিব ।

৬০। প্ৰায়েণ কৰণে কাৰ্যো বামো বক্ষঃস্থিতঃ কৰঃ ।
চৰণস্থানুগচ্চাপি দক্ষিণস্তু ভৱেৎ কৰঃ ॥

কৰণত, সাধাৰণতে বাওঁহাত বুকুত ৰাখিব আৰু সোঁহাত তৰিব (অনুগামী কৰিব)
কালে আগবঢ়াই ৰাখিব ।

৬১। হস্তপাদ প্রচাৰং তু কটিপাৰ্শ্বকিসংযুতম্ ।
উৰঃ পৃষ্ঠোদৰোপেতং নৃত্তমার্গে নিবোধত ॥

নৃত্তত কটি, পাৰ্শ্ব, উৰু, বক্ষ, পৃষ্ঠ আৰু উদৰৰ সৈতে সম্বন্ধযুক্ত হস্ত - পাদৰ
প্ৰচাৰ কেনেকৈ কৰিব লাগে শুনক ।

* নৃত্তঃ নাট্য শাস্ত্ৰত নৃত্ত আৰু নৃত্যৰ মাজত সামান্য ভেদ আছে ॥

৬২। কটী জানুসমং যত্র কূৰ্ণবাংসশিবন্তথা ।
সমুন্নতযুক্ৰৈশ্চৈব সৌষ্ঠৱং নাম ভজ্যৱেং ॥

য'ত কটি, জানু, কূৰ্ণব, ছত্ৰ, আৰু শিব স্বাভাবিক অবস্থাত থাকে, আৰু বুকুখন উন্নত হৈ থাকে, তাৰ নাম সৌষ্ঠৱ ।(কৰণৰ কপ ভলত দিয়া হ'ল) ।

৬৩। বামে পুন্সপুটঃ পাৰ্শ্বে পাদোহস্ততলসক্ৰবাঃ ।
তথা চ সন্নতং পাৰ্শ্বং তলপুন্সপুটং ভৱেং ।

তলপুন্সপুট, য'ত বাওঁফালে পুন্সপুট হস্ত, অস্ততলসক্ৰব চৰণ, সন্নত পাৰ্শ্ব হয় তাক তলপুন্সপুটকৰণ বোলে ।

৬৪। কৃক্ৰিতৌ যণিবহ্নে তু ব্যাবৃত্ত পৰিবৰ্তিতৌ ।
হন্তৌ নিপতিতৌ চোৰ্ণোৰ্ণতিতং কৰণং তুতং ॥

বৰ্তিত - ব্যাবৃত্ত আৰু পৰিবৰ্তিত হস্তদ্বয় যণিবহ্নত ভাঁজ কৰি উকত স্থাপন কৰাকে বৰ্তিত কৰণ বোলে ।

৬৫। শুকতুণ্ডৌ যদা হন্তৌ ব্যাবৃত্তপৰিবৰ্তিতৌ ।
উক চ বলিতৌ যত্র বলিতোক তদুচ্যতে ॥

বলিতোক - হাত দুখন শুকতুণ্ডৰ (ভাটৌৰ ঠোঁটৰ দৰে) দৰে ব্যাবৰ্তিত আৰু পৰিবৰ্তিত আৰু উকযুগল বলিতাকৰ কৰিব লাগে সেয়ে বলিতোককৰণ ।

৬৬। আবৃত্য শুকতুণ্ডাখ্যমুকপৃষ্ঠে নিপাতয়েং ।
ব্রহ্মহো ব্রামহন্তশ্চাপ্যশ্বিহ্নং তু ভজ্যৱেং ॥

অপবিহ্ন - শুকতুণ্ডৰ দৰে দক্ষিণহাত দক্ষিণ উকত আৰু বাওঁহাত বুকুত স্থাপন কৰিলে অপবিহ্ন কৰণ বোলা হয় ।

৬৭। শ্লিষ্টৌ সমনখৌ পাদৌ কৰৌচাপি শ্ললম্বিতৌ ।
দেহঃ স্বাভাৱিকো যত্র ভৱেং সমনখং তু ভং ॥

সমনখ - দুয়োখন ভৰিৰ নখবিলাক সমানভাৱে ৰাখি (সমনখাকৃতি কৰি), ভৰিদুখন পৰস্পৰে স্পৰ্শ কৰিব, হাতদুখন লম্বমান কৰি ৰাখি শৰীৰটো স্বাভাবিকভাৱে ৰখা কাৰ্য্য ।

৬৮। পতাকাঙ্কলি ব্রহ্মহং প্রসাবিতশ্চিবোধবম্ ।
নিকুক্ষিতাংসকৃটং চ তন্নীনং কৰণং স্মৃতম্ ॥

নীল - হাতদুখন পতাকাৰদৰে অঙ্গলি কৰি বুকুত স্থাপন কৰি, শ্ৰীবা উচ্চ আৰু
হৃদয় অৱনমিত কৰি বখা কাৰ্য্য ।

৬৯। স্বস্তিকৌ বেচিতাৰিছৌ বিগ্নিটৌ কটিসংস্থিতৌ ।
যত্র তৎ কৰণং জ্যেষ্ঠং কুঁধঃ স্বস্তিকবেচিতম্ ॥

স্বস্তিকবেচিত - বেচিত আৰু আবিহুৰূপে দুইখনহাত স্বস্তিকাকাৰে একেলগ কৰিব
তাৰপিছত বিগ্নিট(গুৰু) কৰি কটিদেশত স্থাপন কৰা কাৰ্য্য ।

৭০। স্বস্তিকৌ তু কৰৌ কৃত্বা প্রাণ্ধুম্বোধৰ্ধতনৌ সমৌ ।
তথা চ মণ্ডলং স্থানং মণ্ডলস্বস্তিকং তু তৎ ॥

মণ্ডলস্বস্তিক - উৰ্দ্ধমুখ কৰতলৰ সৈতে এক কৰিবৰ বাবে স্বস্তিকাকাৰে হাতদুখন
উৰ্দ্ধস্থানলৈ সন্ধান কৰা আৰু দেহটো মণ্ডলস্থানাকাৰ কৰা কাৰ্য্য ।

৭১। নিকুট্ৰিতৌ যদা হন্তৌ স্ববাহুনিবসোহন্তবে ।
পাদৌ নিকুট্ৰিতৌ চৈব জ্যেষ্ঠং তত্ত্ব নিকুট্ৰকম্ ॥

নিকুট্ৰক - হাতদুখন, বাহু আৰু মূৰৰ মধ্যবৰ্তীস্থানত নিকুট্ৰিত (উন্নমিত কৰা)
কাৰ্য্য । সেইমতে ভৰি দুখনৰো অনুকণ কাৰ্য্য ।

৭২। অক্ৰিতৌ বাহুনিবসী হন্তদ্ব্যন্তেতিমুখাঙ্গুলিঃ ।
নিকুট্ৰিতচ্চ পাদঃ স্যাৎ জ্যেষ্ঠমৰ্ধানিকুট্ৰনম্ ॥

অক্ৰনিকুট্ৰ - পল্লবাকাৰে হাত দুখন হৃদয়ৰ কালে কুৰিত আৰু ভৰি দুখন সন্ধান
কৰা কাৰ্য্য ।

৭৩। পৰ্যায়শঃ কটিছিন্না বাহু নিবসি পন্নয়ৌ ।
পুনঃ পুনশ্চ কৰণং কটিছিন্নং তু তত্ত্ববেৎ ॥

কটিছিন্ন - কটিদেশ পৰ্যায়ক্ৰমে ছিন্নাকাৰ কৰি পল্লবাকাৰ কৰি হাত দুখন এখন
এখনকৈ বাৰে বাৰে মূৰত স্থাপন কৰা কাৰ্য্য ।

৭৪। অপবিহুৰকঃ সূচ্যা পাদ্ভৈৰৱ নিকুট্ৰিতঃ ।
সন্নতং যত্র পাশ্ৰ্চং চ তত্ত্ববেদৰ্ধবেচিতম্ ॥

অৰ্দ্ধবেচিত - সূচীমুখাকাৰ (বেজিৰ নিচিনা জোতা) কৰি হাত দুখন অৰ্ধাৰ্থে
সন্ধান কৰিব আৰু ভৰিদুখন পৰস্পৰ তলে ওপৰে সন্ধানিত হ'ব, পাৰ্শ্ব অৱনমিত
হ'ব ।

৭৫। স্বস্তিকৌ চৰণৌ যত্র কৰৌ বহুসি বেচিভৌ ।
নিকৃষ্ণিতং তথা বহৌ বহুঃস্বস্তিকমেব চ ।

বহুঃস্বস্তিক - ভৰি দুখন স্বস্তিকাকাৰ কৰি হাত দুখন কৃষ্ণিত কৰি বহুঃস্বস্তিকৰ ওপৰত লবুতাবে স্থাপন কৰা কাৰ্য্য ।

৭৬। অক্লিভেন তু পাদেন বেচিভৌ তু কৰৌ যদা ।
উন্নতং কৰণং তসু ত্ৰিকোণং নৃপকোত্তিমাঃ ॥

উন্নত - ভৰি দুখন অক্লিভকাৰ (খিৰে বাখি) হাত দুখন মেলিদিয়া কাৰ্য্য ।

৭৭। উভাত্যাং হস্তপাদাত্যাং ভবত্যঃ স্বস্তিকৌ যদা ।
তৎস্বস্তিকমিতি শ্লোকঃ কৰণং কৰণাৰ্থিতিঃ ॥

স্বস্তিক - হাত দুখন আৰু ভৰিদুখন যথাক্রমে স্বস্তিকাকাৰে যুক্ত কৰা কাৰ্য্য ।

৭৮। বিজিহ্বাক্লিষ্টবাহুভ্যাং স্বস্তিকৌ চৰণৌ যদা ।
অপক্ৰান্তাৰ্ছসূচিভ্যাং তৎপঠস্বস্তিকং ভবেৎ ॥

পৃষ্ঠস্বস্তিক - উৎক্লিষ্ট আৰু অৰ্ছক্লিষ্ট বাহু দুটা স্বস্তিকাকাৰে একেলগ কৰি, অপক্ৰান্ত আৰু অৰ্ছসূচী চাৰীৰ সৈতে ভৰি দুখন স্বস্তিকাকাৰে যুক্তকৰা কাৰ্য্য ।

৭৯। পাৰ্শ্বয়োৰহস্তৈশ্চ যত্র স্ফিটঃ গতো ভবেৎ ।
স্বস্তিকৌ হস্তপাদাত্যাং তদ্বিক্ৰান্তিকমুচ্যতে ॥

দিক্ৰান্তিক - একে গতিতে পাৰ্শ্ব আৰু সমুখলৈ ঘূৰি যোৱা আৰু হাতভৰিৰ দ্বাৰা স্বস্তিক গঠন কৰা কাৰ্য্য ।

৮০। অলাতং চৰণং কৃত্বা হ্যাসেয়েন্ দক্ষিণং কৰম্ ।
উৰ্দ্ধজানুক্ৰমং চৈব অলাতকৰণং ভবেৎ ॥

অলাত - ভৰিদুখন খিৰ কৰি, হাতদুখন কাঁহৰ পৰা অৱনমিত কৰি, উৰ্দ্ধজানু হোৱা কাৰ্য্য ।

৮১। স্বস্তিকাপসৃতাঃ পাদাঃ কৰৌ নাভিকটাস্থিতৌ ।
পাৰ্শ্বমুদাহিতং চৈব কৰণং তৎকটীসমম ॥

কটীসম - স্বস্তিক কৰণৰ পিছত ভৰি দুখনৰ পৃথক কৰণ, হাত দুখনৰ এখনৰ নাভিত আনখনৰ কটীদেশত স্থাপন আৰু পাৰ্শ্বমুদাহিত (উত্তোলন) কৰা কাৰ্য্য ।

৮২। হস্তো যদি ভৱেদ্ব্যমঃ সৰ্ব্যচাক্ষিপ্তবেচিতঃ ।
বেচিতচাপবিহ্বল তৎ স্যাচ্চাক্ষিপ্তবেচিতম্ ॥

আক্ষিপ্তবেচিত - বাঁওহাত স্ফংপিণ্ডৰ ওপৰত, বেচিত(বিবৰ্জিত) বাঁওহাতলৈ উৰ্দ্ধ
আৰু পাৰ্শ্বত বাঘি তাৰ পিছত অপবিহ্বল ভঙ্গীত হাত দুখন বিবৰ্জিত কৰা কাৰ্য্য ।

৮৩। বিক্ষিপ্তং হস্তপাদং তু তসৌৰাক্ষেপনং পুনঃ ।
যত্র তৎ কৰণং জেয়ং বিক্ষিপ্তাক্ষিপ্তকং বিজ্ঞাঃ ॥

বিক্ষিপ্তাক্ষিপ্তকম - হাত দুখন আৰু তৰিদুখন প্ৰথমতে উৎক্ষিপ্ত, তাৰপিছত
অঘোভাৱে স্থাপন কৰা কাৰ্য্য ।

৮৪। স্বস্তিকৌ চৰণৌ কৃত্বা কৰিহস্তং চ দক্ষিণম্ ।
বজ্জঃস্থানে তথা বামমৰ্ধস্বস্তিকমাদিশেৎ ॥

অৰ্দ্ধস্বস্তিক - ভৰি দুখন স্বস্তিকাকাৰ, সোঁহাতখন হাতীৰ শূৰৰ ভঙ্গীত আৰু বাঁও
হাতখন বুকুত স্থাপন কৰা কাৰ্য্য ।

৮৫। ব্যাবৃত্তপৰিবৃত্তসু স এৱ তু কৰো যদা ।
অক্লিতো নাসিগ্ৰে তু তদক্লিতমুদাহৃতম্ ॥

অক্লিত - অৰ্দ্ধস্বস্তিকৰ কৰিহস্ত পৰ্য্যায় মতে ব্যাবৰ্ত্তিত আৰু পৰিবৰ্ত্তিত সঞ্চালন
আৰু শেষত নাসাগ্ৰত ক্লুপিত কৰা কাৰ্য্য ।

৮৬। ক্লুপিতং পাদমুৎক্ষিপ্য ত্ৰ্যম্বুৰং নিবৰ্ত্তয়েৎ ।
কটিজানু - নিবৃত্তৌ চ ভুজস্ৰাসিতং ভৱেৎ ॥

ভুজস্ৰাসিত - ক্লুপিত ভৰি দুখন উৎক্ষিপ্ত, উকৰ বজ্জভাৱে নিবৰ্ত্তন গতি, কঁকাল
আৰু জানু একে গতিত ৰখা কাৰ্য্য ।

৮৭। ক্লুপিতং পাদমুৎক্ষিপ্য জানু হস্তং সমং ন্যসেৎ ।
প্ৰয়োগৱশগৌ হস্তাবূৰ্ধজানু প্ৰকীৰ্ত্তিতম্ ॥

উৰ্দ্ধজানু - ক্লুপিত ভৰি এখন উৎক্ষেপন কৰি, জানুটো হাতৰ সমসূত্ৰত (ওপৰলৈ)
স্থাপন কৰি দুইখন হাতৰ নৃত্যৰ লগত সঙ্গতি ৰখা কাৰ্য্য ।

৮৮। কৰণং বৃষ্টিকং কৃত্বা কৰং পাৰ্শ্বে নিকুল্লয়েৎ ।
নাসাগ্ৰে দক্ষিণং চৈৱ জেয়ং তদ্বি নিকুল্লিতম্ ॥

নিকুল্লিত - বৃষ্টিক কৰণৰ দৰে ভৰিৰ গতি, হাত দুখন পাৰ্শ্বস্থানত নিকুল্লিত, আৰু
দক্ষিণ হাতখনৰ নাসাগ্ৰত স্থাপন ।

৮৯। স্বামদক্ষিণপাদাভ্যাং ঘূর্ণমানোপসৰ্পণৈঃ ।
উদ্বেষ্টিতাপৰিহৃত্ত্বং হন্তৈৰ্মতল্ল্যদাহতম্ ॥

যতল্লি - দুই ভৰি পিছকালে নিৰ্দ্ধিষ্ট হোৱাৰ সময়ত ঘূৰ্ণমান ঘূৰ্ণিত গতি,
উদ্বেষ্টিত আৰু অপৰিহৃত্ত্ব গতিত হন্তসংকলন কৰা কাৰ্য্য ।

৯০। অলিতাপসূতো পাদৌ স্বামহন্ত্যঃ বেচিতঃ ।
সৰ্ব্যহন্তঃ কটিস্থঃ স্যাদৰ্ঘ্যমতল্লিমাदिशेत् ॥

অৰ্দ্ধমতল্লি - অলিত কৰণৰ অবস্থানৰ পৰা পদদ্বয় আকৃষ্ট(সঙ্কোচন) বাওঁহাতখন
প্ৰসাৰিত, শেষত কঁকালত স্থাপন ।

৯১। বেচিতো দক্ষিণো হন্তঃ পাদঃ সৰ্ব্যো নিকুট্ৰিতঃ ।
দোলা চৈব ভবেদ্ব্যমন্ত্ৰেচিতনিকুট্ৰিতম্ ॥

বেচিতানকুট্ৰিত - দক্ষিণহাত বেচিত, বাওঁহাত উদ্বেষ্টিত আৰু বাওঁহাত দোলাকাৰ
কৰা কাৰ্য্য ।

৯২। কাৰ্ষৌ নাভিতটে হন্তৌ প্ৰান্তমুখৌ কটকামুখৌ ।
সূচীৰিছাৰপক্ষাংস্তৌ পাদৌ পাদাপৰিহৃত্ত্বকে ॥

পাদাপৰিহৃত্ত্বক - কটকামুখাকাৰ (বলয়) হাত দুখন ওপৰমুৱাকৈ নাভিত স্থাপন,
ভৰিদুখন প্ৰথমে সূচী আৰু পিছত অপক্ষান্তচাৰীকৰণ ।

৯৩। অপৰিহৃত্ত্বো ভবেদ্ব্যমন্তঃ সূচীপাদমন্ত্ৰেণ চ ।
তথা ত্ৰিকং বিবৃন্তং চ বলিতং নাম তন্ত্ৰেণ ॥

বলিত - হাত দুখন অপৰিহৃত্ত্ব, ভৰি দুখন সূচীচাৰীত স্থাপন, মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ
ঘূৰ্ণিত ।

৯৪। বৰ্ত্তিতো ঘূৰ্ণিতঃ সৰ্ব্যো হন্তৌস্বামন্ত দোলিতঃ ।
স্বন্তিকাপসূতঃ পাদঃ কৰণং ঘূৰ্ণিতং তু তৎ ॥

ঘূৰ্ণিত - দক্ষিণহাত বৰ্ত্তিত আৰু ঘূৰ্ণিত, বাওঁহাত দোলাকাৰ আৰু ভৰি
স্বন্তিকাবস্থাকৈ অপসূত ।

৯৫। কৰিহন্তো ভবেদ্ব্যমো দক্ষিণন্ত বিবৰ্ত্তিতঃ ।
বহুণঃ কুট্ৰিতঃ পাদৌ জেয়ং তল্ললিতং বুধৈঃ ॥

ললিত - বাওঁহাত হাতীৰ শূৰৰ দৰে, সোঁহাত পুনৰ অপবৰ্ত্তিত (একালে ঘূৰোৱা),
ভৰিদুখন ওপৰলৈ আৰু তললৈ উঠোৱা নমোৱা কৰা ।

৯৬। উৰ্দ্ধজানুং বিখায়াথ ভাস্যোণবি লতাং ন্যসেৎ ।
দণ্ডগন্ধং তু তৎ শ্ৰোক্তং কৰণং নৃত্তবেদিসিতিঃ ॥

দণ্ডগন্ধ - ওগৰলৈ জানু দুটা কৰি তাত লতাৰ আকাৰে হাত দুটা স্থাপন ।

৯৭। ভুজঙ্গত্ৰাসিতং কৃত্বা যথোভাৱপি বেচিভৌ ।
বামপাৰ্শ্বস্থিতৌ হস্তৌ ভুজঙ্গত্ৰবেচিতম্ ॥

ভুজঙ্গত্ৰবেচিত - ভবিদুখন ভুজঙ্গত্ৰাসিত, হাত দুখন বেচিত আৰু বামপাৰ্শ্বস্থিত ।

৯৮। ত্ৰিকং সুৰ্ননিতং কৃত্বা লতাবেচিতকৌ কৰৌ ।
নুগুৰং চ তথা পাদংকৰণে নুগুৰে ন্যসেৎ ॥

নুগুৰ - মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ সুন্দৰভাবে ঘূৰ্ণিত, হাত দুখন যথাক্ৰমে লতা আৰু বেচিত আকাৰ আৰু ভবিদুখন নুগুৰযুক্ত ।

৯৯। বেচিভৌ হস্তপাদৌ চ কটিগ্রীবৌ চ বেচিভৌ ।
বৈশাখস্থানকেনৈতৎ ভৱেবৈশাখবেচিতম্ ॥

বৈশাখবেচিত - হাত দুখন আৰু ভবি দুখন বেচিত, কটি আৰু গ্ৰীবা বেচিত, সমস্ত দেহ বৈশাখস্থানৰ (সহায়হীন) অবস্থাত হিত ।

১০০। আক্ৰিষ্টঃ স্বস্তিকঃ পাদঃ কৰৌ চৌদ্বেষ্টিভৌ তথা ।
ত্ৰিকস্য বলনাক্ষৈৰ জেয়ং ভ্ৰমৰকং তু তৎ ॥

ভ্ৰমৰক - আক্ৰিষ্টচাৰী স্বস্তিকাকাৰ পদযুগল, হাত দুখনত উদ্বেষ্টিত গতি, মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিত ।

১০১। অক্ৰিষ্টঃ স্যাৎ কৰৌ বামঃ সৰ্য্যকতুৰ ত্ব চ ।
দক্ষিণঃ কুট্ৰিষ্টঃ পাদঃ চতুৰং তৎ প্রকীৰ্ত্তিতম্ ॥

চতুৰ - বাওঁহাতত অক্ৰিষ্ট আকাৰ, সোঁহাতত চতুৰভঙ্গী, সোঁভবি কুট্ৰিষ্ট আকাৰ ।

১০২। ভুজঙ্গত্ৰাসিতঃ পাদৌ বেচিভৌ দক্ষিণঃ কৰাঃ ।
লতাখ্যক্ কৰৌ বামৌ ভুজঙ্গাক্ৰিষ্টকং ভৱেৎ ॥

ভুজঙ্গাক্ৰিষ্ট - ভবি দুখন ভুজঙ্গত্ৰাসিত, দক্ষিণহাত বেচিত আৰু বাওঁহাতত লতাভঙ্গী ।

১০৩। বিক্ৰিষ্টং হস্তপাদং তু সমস্তাদ্ যত্র দণ্ডকং ।
বেচ্যতে তদ্বি কৰণং জেয়ং দণ্ডকবেচিতম্ ॥

দণ্ডকবেচিত - দণ্ডৰ দৰে হাত ভৰি অৰাখে চাবিঙদিলে নিখিঙ, শেষত হাতভৰিৰ বেচিতকৰণ ।

১০৪। বৃষ্টিকং কৰণং কৃত্বা ঘাবণ্যথ নিকুট্টিতৌ ।
বিষাতৰ্য্যৌ কৰৌ তদ্বি জেয়ং বৃষ্টিককুট্টিতম্ ॥

বৃষ্টিককুট্টিত - প্ৰথমে বৃষ্টিককৰণ, পিছত হাত দুখনত নিকুট্টিত গতি ।

১০৫। সূচীং কৃত্বাপৰিচ্ছং চ দক্ষিণং চৰণং ন্যৱেৎ ।
বেচিতা চ কটিৰ্ঘ্ৰ কটিভ্ৰান্তং তদুচ্যতে ॥

কটিভ্ৰান্ত - সূচীকৰণ, দক্ষিণহাতত অপৰিচ্ছ ভঙ্গী আৰু কঁকালটো ঘূৰ্ণিত ।

১০৬। অক্ষিতঃ পৃষ্ঠতঃ পাদঃ কুক্তিতোৰ্ধ্ব উল্লম্বিক্ৰি ।
লতাৰ্ঘ্যন্ত কৰৌ ভ্ৰামন্তলতাবৃষ্টিকং তৱেৎ ॥

লতাবৃষ্টিক - এটা ভৰি অক্ষিত আৰু পিছফালে (পতাংমুখ হৈ থকা) বাওঁহাত লতাৰ আকাৰত, কবতল আৰু আঙুলি কুক্তিত উৰ্দ্ধমুখী ।

১০৭। অলপমঃ কটীদেশে ছিন্না পৰ্য্যায়শঃ কটী ।
বৈশাখহানকেনেহ তদ্বিঃ কৰণং তৱেৎ ॥

ছিন্ন - ছিন্নাকাৰ কঁকালত অলপমহন্ত স্থানিত; দেহ বৈশাখহানত অবস্থিত ।

১০৮। বৃষ্টিকং চৰণং কৃত্বা ষষ্টিকৌ চ কৰাবুভৌ ।
বেচিতাপসূভৌ চৈৱ কাৰ্যং বৃষ্টিকবেচিতম্ ॥

বৃষ্টিকবেচিত - বৃষ্টিককৰণ, ষষ্টিকাকাৰ হাত দুখন ক্ৰমে বেচিত হব আৰু বিপ্ৰকীৰ্ণ ভঙ্গীত অৱস্থিত হব ।

১০৯। বাহুশীৰ্ষাক্ৰিতৌ হন্তৌ পাদঃ পৃষ্ঠাক্ৰিতস্তথা ।
দূৰসম্প্ৰপৃষ্ঠং চ বৃষ্টিকং তৎপ্ৰকীৰ্ত্তিতম্ ॥

বৃষ্টিক - কুক্তিত হাতদুখন ছদ্মৰ ওপৰত স্থাপন, এটা কুক্তিত পদ পতাংমুখ ।

১১০। আলীড়ং হানকং কৱ কৰৌ তদ্বসি বেচিতৌ ।
উৰ্দ্ধাবোত্তিপ্ৰকীনৌ চ ব্যসিতং তদ্বিপূৰ্ব্বাঃ ॥

ব্যংসিত - আলীড় হান, হাতদুখন বেচিত আৰু বুকুত স্থাপন, শেষত বিপ্ৰকীৰ্ণ ভঙ্গীৰে উৰ্দ্ধ আৰু অধোগতি ।

১১১। হস্তৌ তু স্বস্তিকৌ পার্শ্বে তথা পাদৌ নিকুণ্ডিতাঃ ।
যত্র তৎ কৰণং জেয়ং বুধৈঃ পার্শ্বনিকুণ্ডিকম্ ॥

পার্শ্বনিকুণ্ডিক - স্বস্তিকাকাবে হাত দুখন এক পার্শ্বত স্থাপিত ভবি দুখন নিকুণ্ডিত ।

১১২। বৃশ্চিকং চৰণং কৃত্বা পাদস্যাঙ্গুষ্ঠকেন তু ।
ললাটে তিলকং কুৰ্য্যাললাটতিলকং চ তৎ ॥

ললাটতিলক - বৃশ্চিক কৰণৰ অন্তত এটা বুঢ়া আঙুলিৰে কঁপালত তিলক অঙ্কিত ।

১১৩। পৃষ্ঠতঃ কুক্ষিতং কুৰ্যাদতিক্রান্তং সমস্ততঃ ।
আক্ষিভৌ চ কৰৌ কাৰ্যৌ ক্রান্তকে কৰণে ঘ্ৰিজাঃ ॥

ক্রান্তক - এটা ভবি পিঠিকালে কুক্ষিত কৰিব তাৰপিছত অতিক্রান্তকৰণ শেষত হাতদুখন তললৈ পেলাই থোৱা কাৰ্য্য ।

১১৪। আদ্যঃ পাদৌহকিতঃ কাৰ্য্যঃ সৰ্য্যহস্তে কুক্ষিতঃ ।
উত্তানৌ হামপাৰ্শ্বন্ত তৎকুক্ষিতমুদাহৃতম্ ॥

কুক্ষিত - এটা ভবি অঙ্কিত, কবতল উৰ্দ্ধমুখী হব, বাওঁহাত বাওঁপাৰ্শ্বত বব ।

১১৫। প্রলম্বিতাভ্যাং বাহুভ্যাং যদ্ গাত্ৰেণানতেন চ ।
অত্যন্তবাপৰিহঃ স্যাৎ তজ্জেয়ং চক্রমণ্ডলম্ ॥

চক্রমণ্ডল - কুক্ষিত আৰু সবলভাৱে লক্ষমান বাহুদুটাৰ মধ্যবৰ্ত্তীস্থানত থকা দেহৰ অত্যন্তৰ অপৰিহ কৰণীয় ।

১১৬। স্বস্তিকাপসুতৌ পাদৌপৰিহক্ৰমৌ যদা ।
উৰোমণ্ডলিকো হস্ত উৰোমণ্ডলকং তু তৎ ॥

উৰোমণ্ডল - ভবিদুখন স্বস্তিক অবস্থাৰ পৰা আকৃষ্ট আৰু অপৰিহ ক্ৰমত প্রযুক্ত আৰু হাতদুখনত উৰোমণ্ডল ভঙ্গী ।

১১৭। আক্ষিপ্তহস্তপাদং চ ক্ৰিয়তে যত্র বেগতঃ ।
আক্ষিপ্তং কৰণং নাম তদ্বিজ্জৈয়ং ঘ্ৰিজ্যৰ্যভাঃ ॥

আক্ষিপ্ত - ইয়াত হাতভবি দ্রুতগতিত যতে ততে নিক্ষিপ্ত হয় ।

১১৮। উৰ্য্যঙ্গুণিতলঃ পাদঃ পার্শ্বেনোৰ্য্যং প্রসাৰিতঃ ।
প্রকুৰ্যাদকিততলৌ হস্তৌ তলবিনাসিতে ॥

ভলকিলাসিত - উৰ্দ্ধমুখ আঙুলি আৰু ভৰিতলুৱা লগলগাই, একালে ওপৰলৈ যোৱা আৰু হাতৰ তলুৱা কুঁকিতকৰণ ।

১১৯। পৃষ্ঠতঃ প্রসূতঃ পাদো দ্বৌ তালার্বৰ্ষমেষ চ ।
উসৈবানুগতো হস্তঃ পূৰ্বতন্তুৰ্গনং তু তৎ ॥

অৰ্গল - ভৰিদুখন পিছফালে মেলি আঁঠে তাল ব্যৱহাৰ কৰি হাতদুখন সেইফালে আগবঢ়াই নিয়া ।

১২০। বিক্ষিপ্তং হস্তপাদং তু পৃষ্ঠতঃ পার্শ্বতোহধৰা ।
একমার্গগতং যত্র ভবিষ্যদুদাহৃতম্ ॥

বিক্ষিপ্ত - হাততৰি একেভাবে পাৰ্শ্ব আৰু পিছফালে বিক্ষেপ ।

১২১। প্রসার্য কুঁকিতং পাদং পুনৰাবৰ্ত্তয়েদ দ্রুতম্ ।
প্রয়োগবশগৌ হন্তৌ তদাবৃত্তমুদাহৃতম্ ॥

আবৰ্ত্ত - কুঁকিত ভৰিদুখন সমুখত ৰাখি, নৃত্যোপযোগী হাতদুখন দ্রুতসকালন ।

১২২। কুঁকিতং পাদমুৎক্লিপ্য পার্শ্বং তু দোলয়েৎ ।
প্রয়োগবশগৌ হন্তৌ দোলাপাদং প্রকীৰ্ত্তিতম্ ॥

দোলাপাদ - কুঁকিত ভৰিদুখন উৎক্লিপ্ত আৰু হাতদুখন নৃত্যৰ উপযোগী কৰি, একালৰ পৰা আনফালে আন্দোলিত ।

১২৩। আক্ষিপ্তং হস্তপাদং চ ত্রিকং চৈব বিবৰ্ত্তিতম্ ।
বেচিতৌ চ তথা হন্তৌ বিবৃন্তে কবশে ত্রিজাঃ ॥

বিবৃত - প্ৰথমে হাততৰি আক্ষিপ্ত, যেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিত আৰু হাতদুখন বেচিত ।

১২৪। সূচীবিদ্ধং ত্ৰিধায়াধ ত্রিকং তু বিনিবৰ্ত্তয়েৎ ।
কবৌ তু বেচিতৌ কাৰ্ষৌ বিনিবৃন্তে ত্ৰিজোত্তমাঃ ॥

বিনিবৃত্ত - সূচীকৰণ কৰি যেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিত আৰু হাতদুখন বেচিত ।

১২৫। পার্শ্বক্ৰান্তক্ৰমং কৃত্বা পূৰ্বতাদ্য পাতয়েৎ ।
প্রয়োগবশগৌ হন্তৌ পার্শ্বক্ৰান্তমুদাহৃতম্ ॥

পাৰ্শ্বক্ৰান্ত - পাৰ্শ্বক্ৰান্ত ক্ৰম অনুসৰি, হাতদুখন সমুখলৈ বিক্ষেপ কৰি, নৃত্যৰ উপযোগীকৈ সকালন ।

১২৬। পৃষ্ঠতঃ কুৰ্জিতৌ পাদৌ বক্ষশ্চৈব সমুন্নতম্ ।
তিলকে চ কবঃ স্থাপ্যন্তগ্নিস্ততিতমুচ্যতে ॥

নিস্ততিত - এটা ভৰি পিছফালে কুৰ্জিত, বক্ষ উন্নত, হাত এখন তিলকত স্থাপন ।

১২৭। পৃষ্ঠতো বলিতং পাদং শিবোসৃষ্টিং প্রসাৰয়েৎ ।
হস্তৌ চ মণ্ডলাবিশ্ৰৌ বিদ্যুদ্ভ্রাস্তং তদুচ্যতে ॥

বিদ্যুদ্ভ্রাস্ত - ভৰিপিছফালে ঘূৰ্ণিত, মণ্ডলবিহীন আকাৰেৰে হাতদুখন মূৰৰ সমীপলৈকে প্রসাৰিত হ'ব ।

১২৮। অতিক্রান্তক্রমং কৃত্বা পুৰস্তাং সংপ্রসাৰয়েৎ ।
প্রয়োগবশগৌ হস্তৌ অতিক্রান্তে প্রকীৰ্তিতৌ ॥

অতিক্রান্ত - অতিক্রান্ত ক্ৰমানুযায়ী নৃত্যৰ উপযোগী কৰি, হাতদুখন আগলৈ মেলা ।

১২৯। আক্ষিপ্তং হস্তপাদং চ ত্ৰিকং চৈব বিবৰ্তিতম্ ।
পুনশ্চ বেচয়েদ্ধস্তং বিবৰ্তিতকমেব তৎ ॥

বিবৰ্তিতক - হাতভৰি আক্ষিপ্ত, মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিত, পুনৰ হাতদুখন বেচিত ।

১৩০। কর্ণকিতঃ করো বামো নতাহস্তস্ত দক্ষিণঃ ।
দোলাপাদস্তদা চৈব গজকীড়িতকং ভবেৎ ॥

গজকীড়িত - বাওঁহাত কুৰ্জিত আৰু বাওঁকাণৰ ওচৰলৈ অনা, দক্ষিণ হাত নতাৰ আকৃতিত আৰু ভৰিদুখন দোলাপাদ ভঙ্গীত ।

১৩১। দ্রুতমুৎক্ষিপ্য চৰণং পুৰস্তাদম্ৰ পাতয়েৎ ।
তলসংস্কোটিভৌ হস্তৌ তলসংস্কোটিভে স্মৃভৌ ॥

তলসংস্কোটিভ - এটা ভৰি দ্রুতগতিত উৎক্ষেপ কৰি সমুখলৈ প্রসাৰিত হ'ব আৰু হাতদুখনত তলসংস্কোটি ভঙ্গী ।

১৩২। পৃষ্ঠপ্রসাৰিতঃ পাদঃ নতাবেচিতকৌ করৌ ।
সমুন্নতমুৰীশ্চৈব গজদ্বুতকে ভবেৎ ॥

গজদ্বুতক - ভৰিদুখন পিছফালে প্রসাৰিত, হাতদুখন যথাক্ৰমে নতাবদৰে বেচিত আকাৰৰ আৰু বক্ষস্থল উন্নত ।

১৩৩। সূচীপাদোন্নতং পার্শ্বং একো বক্ষঃস্থিতঃ কবঃ ।
 দ্বিতীয়চাকিতো গণ্ডে গণ্ডসূচি উদ্যুচ্যতে ॥

গণ্ডসূচী - পদব্জয়সূচী, (আগটো জোড়া) পার্শ্ব উন্নত, এটা হাত বুকুত আৰু
 আনটো হাত অন্নতভাৱে গালত স্পৰ্শ কৰিব ।

১৩৪। উৰ্দ্ধবৰেষ্টিতৌ হস্তৌ সূচীপাদৌ বিবৰ্তিভ্যঃ ।
 পৰিবৃত্তক্ৰিকৈচৰ পৰিবৃত্তং উদ্যুচ্যতে ॥

পৰিবৃত্ত - হাতদুখন অবৰেষ্টিত (সোৱটমাৰি) ভঙ্গীৰে ওপৰলৈ তুলি, ভৰিদুখন
 সূচীভঙ্গীত আৰু মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিতকৰণ ।

১৩৫। একঃ সমস্থিতঃ পাদ উকপাৰ্শ্বে স্থিতোহঙ্গবঃ ।
 মুষ্টিহস্তে বক্ষঃস্থঃ পার্শ্বজানু উদ্যুচ্যতে ॥

পাৰ্শ্বজানু - এটাভৰি সমঅবস্থাত, দ্বিতীয় ভৰি উৰ্দ্ধপাৰ্শ্বত আৰু হাত মুঠিমাৰি বুকুৰ
 ওপৰত স্থাপন ।

১৩৬। পৃষ্ঠপ্রসাৰিতঃ পাদঃ কিঞ্চিদক্ষিতজানুকঃ ।
 যত্র প্রসাৰিতৌ বাহু উৎস্যাৎ গৃহ্যবলীনকম্ ॥

গৃহ্যবলীনক - এটা ভৰি পিছফালে প্রসাৰিত আৰু এটা আঁঠু স্বেৰং কৃকিত, বাহু
 দুটা প্রসাৰিত ।

১৩৭। উৎপত্য চৰণৌ কাৰ্য্যব্রহ্মতঃ স্বস্তিকস্থিতৌ ।
 সম্রতৌ চ তথা হস্তৌ সম্রতং উদ্যুচ্যতে ॥

সম্রত - জাপ এটা মৰাৰ মৰে ভৰি দুখন ভাঙি স্বস্তিকাকাৰে সমুখৰ ফালে
 প্রসাৰিত আৰু হাতদুখন সম্রত (ওলমি থকা) ভঙ্গীত ।

১৩৮। কৃকিতং পাদযুৎক্ৰিপ্য কুৰ্য্যদগ্ৰস্থিতং তুৰি ।
 প্রয়োগব্রহ্মণৌ হস্তৌ সা সূচী পৰিকীৰ্ত্তিতা ॥

সূচী - এটা কৃকিত পদ উৎক্ৰিপ্ত (ওপৰলৈ ভাঙি) পিছত সমুখৰ মাটিত ৰাখিব
 আৰু হাতদুখন অনুষ্ঠানৰ সৈতে সম্ভতিপূৰ্ণ হ'ব ।

১৩৯। অলপঙ্গঃ শিবোদ্দেশে সূচীপাদচ্চ দক্ষিণঃ ।
 যত্র উৎ কৰণং জৈমস্বৰ্ণসূচীতি নামভ্যঃ ॥

অৰ্দ্ধসূচী - পদযুগ্মাকৃতি হাত ৰূপে বুকুত স্থাপন কৰি, দক্ষিণভৰি সূচীভঙ্গীত ৰখা ।

১৪০। পাদসূচ্যা যদা পাদৌ দ্বিতীয়স্তু প্রণীজ্যতে ।
কটিকঃস্থিতৌ হস্তৌ সূচীবিদ্ধং তদুচ্যতে ॥

সূচীবিদ্ধ - সূচীভঙ্গীৰ এটা ভৰি আনটো ভৰিৰ ওপৰত স্থাপন, হাতদুখন যথাক্রমে
কঁকাল আৰু বুকুৰ ওপৰত স্থাপন ।

১৪১। কৃত্বোকৰলিতং পাদমপক্ৰান্তক্ৰমং ন্যসেৎ ।
প্রয়োগবশগৌ হস্তাবপক্ৰান্তং তদুচ্যতে ॥

অপক্ৰান্ত - বলিতোক ভঙ্গীৰ পিছত অপক্ৰান্ত ভঙ্গীত, হাতদুখন অনুষ্ঠানৰ সৈতে
সঙ্গতি ৰাখি সঞ্চালন কৰা ।

১৪২। বৃষ্টিকং কৰণং কৃত্বা বেচিভৌ চ তথাকৰৌ ।
তথা ত্ৰিকং ত্ৰিবৃত্তং চ ময়ূৰলনিতং ভবেৎ ॥

ময়ূৰলনিত - বৃষ্টিককৰণৰ অন্তত হাতদুখন বেচিত ভঙ্গী আৰু মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ
ঘূৰ্ণিত ।

১৪৩। অক্ৰিতাপসূতৌ পাদৌ শিৰশ্চ পৰিৰাহিতম্ ।
বেচিভৌ চ কৰৌ যত্র তৎ সৰ্পিতমুদাহৃতম্ ॥

সৰ্পিত - অক্ৰিত অবস্থাব পৰা ভৰিদুখন অপসাৰণ, মূৰ পৰিৰাহিত ভঙ্গীত,
হাতদুখন বেচিত ভঙ্গীত ।

১৪৪। নূণুৰং চৰং কৃত্বা দণ্ডপাদং প্রসাৰয়েৎ ।
ত্ৰিপ্রবিদ্ধং কৰং চৈব দণ্ডপাদং তদুচ্যতে ॥

দণ্ডপাদ - নূণুৰভঙ্গীৰ পিছত দণ্ডপাদভঙ্গী আৰু আবিদ্ধ হস্ত প্রদৰ্শন ।

১৪৫। অতিক্ৰান্তং ক্ৰমং কৃত্বা সমুৎকৃত্যনিৰ্বৃতয়েৎ ।
অজ্ঞাক্ৰিতোপবিধিন্তা তদ্বিদ্যাছবিপ্লুতম্ ॥

হবিপ্লুত - অতিক্ৰান্ত ভঙ্গীৰ পিছত জাপ এটা মাৰি বিৰতি, তাৰপিছত অজ্ঞা এটা
কৃত্তিককৰণ আৰু উৎক্ষেপন ।

১৪৬। দোলাপাদক্ৰমং কৃত্বা সমুৎকৃত্য নিপাতয়েৎ ।
পৰিবৃত্ত ত্ৰিকং চ তৎ প্রেচ্ছোলিতকুচ্যতে ॥

প্ৰেচ্ছোলিতক - দোলাপাদভঙ্গীৰ অন্তত লক্ষদান আৰু মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ
ব্ৰমৰভঙ্গীত ঘূৰাই বিৰতিলাভ ।

১৪৭। ভূজাবৃক্ষবিনিষ্কান্তৌ হন্তৌ চাতিযুখাসুলী ।
বহ্না চাবী তথা চৈব নিত্যে কৰণে ভবেৎ ॥

নিত্য - প্রথমে বাহুদুটা উৎক্ষেপন, হাতৰ অঙ্গুলি উৰ্দ্ধমুখ আৰু বহ্নাচাবী ।

১৪৮। দোলাপাদক্রমং কৃত্বা হন্তৌ তদনুগাবৃতৌ ।
বেচিভৌ ঘূর্ণিভৌ বাপি স্থানিতং কৰণং ভবেৎ ॥

স্থানিত - দোলাপাদতৰীৰ পিছত বেচিত হাতদুখন তাৰ সৈতে সঙ্গতি ৰাখি ঘূৰিব ।

১৪৯। বামো ব্রহ্মস্থিতো হস্তঃ প্রোক্ষেপিতডলোহপৰঃ ।
অক্লিতশব্দকষ্টেৰ প্রযোজ্যঃ কবিহস্তকে ॥

কবিহস্ত - বাওঁহাত বুকুত ৰাখি সোঁহাতৰ তলুৱা প্রোক্ষেপিত ডল, ভবিদুখন অক্লিত, ভবিদুখন সংস্পৰ্শিত ডল ।

১৫০। একবু বেচিভৌ হন্তৌ লতাশ্চল্য তথাপৰঃ ।
সংস্পৰ্শিতলৌ পাদৌ প্রস্পৰ্শিতকমেৰ তৎ ॥

প্রস্পৰ্শিতক - এখন হাত বেচিত, ইখন লতাশ্চল্য আৰু ভবিদুখন সংস্পৰ্শিত ডল ।

১৫১। অলাতকং পুৰঃ কৃত্বা দ্বিতীয়ক দ্রুতক্রমঃ ।
হন্তৌ পাদানুগৌ চাপি সিংহবিক্রীড়িতে স্মৃতৌ ॥

সিংহবিক্রীড়িত - অলাতা কৰণৰ অন্তত দ্রুতগতিত চলন আৰু হাতদুখন ভবিদুখনৰ অনুগামী ।

১৫২। পৃষ্ঠপ্রস্পৰ্শিতঃ পাদঃ কুকিতাৰতিভৌ কৰৌ ।
পুৰুষধৈৱ কৰ্ত্তব্যৌ সিংহাকৰ্ষিতকে দ্বিজাঃ ॥

সিংহাকৰ্ষিত - এটা ভৰি পিছলৈ প্রসাৰিত, হাতদুখন কুকিত, সমুখৰ কালে ঘূৰ্ণিত আৰু পুনৰবাৰ কুকিত ।

১৫৩। আক্লিষ্টহস্তমাক্লিষ্টপাদমাক্লিষ্টদেহকম্ ।
উক্লিপাত্ৰমিত্যেতদুক্লিপং কৰণং স্মৃতম্ ॥

উক্লিপ - হাত ভৰি আৰু সমস্ত শৰীৰ আক্লিষ্ট পিছত উক্লিপাচাবী ।

১৫৪। আক্লিষ্টশব্দকঃ কাৰ্যৌ হন্তৌ উল্লৈব চানুগৌ ।
আনতং চ তথা পাত্ৰং তথোপনৃতকং স্মৃতম্ ॥

উপসৃতক - আক্ৰিষ্টাচৰণ আৰু হাতদুখন সৈতে সঙ্গতিপূৰ্ণ, দেহ
আনত ।

১৫৫। দোলাপাদক্ৰমং কৃত্বা তলসংঘট্ৰিতৌ কৰৌ ।
বেচয়েচ্চ কৰং বামং তলসংঘট্ৰিতে তথা ॥

তলসংঘট্ৰিত - দোলাপাদ ক্ৰমমতে হাতদুখনৰ তলুৱা একত্ৰীকৰণ, বাওঁহাত
বেচিও ।

১৫৬। একৌ বক্ষঃস্থিতৌ হস্তৌ দ্বিতীয়শ্চ প্ৰলম্বিতঃ ।
লতাগ্ৰসংস্থিতঃ পাদৌ জনিতে কৰণে ভৱেৎ ॥

জনিত - এটা হাত বুকুৰ ওপৰত স্থাপন, আনটো লম্বমান, লতাগ্ৰসংস্থিত ভৰি ।

১৫৭। জনিতং কৰণং কৃত্বা হস্তৌ চাতিমুখাঙ্গুলী ।
শীনৈৰ্নিপাতিতৌ চৈৱ জেয়ং তদবহিঃস্থকম্ ॥

অবহিঃস্থক - জনিত কৰণৰ নিছত প্ৰসাৰিত আঙুলিৰে সৈতে হাতদুখন আক্ৰিষ্ট,
শেষত লাহে লাহে অধোগতি ।

১৫৮। কৰৌ বক্ষঃস্থিতৌ কাৰ্য্যাবুৰৌ নিৰ্ভুগ্নমেৱ চ ।
মণ্ডলং স্থানকং চৈৱ নিবেশং কৰণং তু তৎ ॥

নিবেশ - নিৰ্ভুগ্নবুকুত হাতদুখন বাখিৰ আৰু মণ্ডলস্থানত অবলম্বন ।

১৫৯। তলসঙ্কৰপাদাত্যামুংস্থুত্যা পতনং তু যৎ ।
সঙ্গতং বলিতং গাত্ৰমেলকাক্ৰীড়িতং তু তৎ ॥

এলকাক্ৰীড়িত - তলসঙ্কৰ পাদ অবস্থাবে আপমাৰি পুনৰ সাম্যাৱস্থাধাৰণ আৰু
মাটিত স্বাভাৱিকভাবে অবস্থান ।

১৬০। কৰমাবৃত্তকৰণমুকপৃষ্ঠৈহক্ৰিতং ন্যসেৎ ।
জংগ্মাক্ৰিতা তথোদ্ভূতা তদুকবৃত্তমুচ্যতে ॥

উকবৃত্ত - এটা হাত আবৃত্তাকাৰ কৰি নিছত কুৰ্জিত আৰু উকত স্থাপিত, জংগ্মা
অক্ৰিত আৰু উদ্ভূত ।

১৬১। কৰৌ প্ৰলম্বিতৌ কাৰ্যৌ পিবশ্চ পৰিৱাহিতম্ ।
পাদৌ চ বলিতাৱিহৌ মদম্ৰ্ণলিতকে দ্বিজাঃ ॥

মদম্ৰ্ণলিতক - হাতদুখন লম্বমান, মূৰ পৰিৱাহিত ভঙ্গীত, আৱিহাচৰণত ভৰি দুখন
ঘূৰ্ণিত অবস্থাত ।

১৬২। পুৰঃ প্ৰসাৰিতঃ পাদঃ কুৰ্জিতো গমনোমুখঃ ।
কৰৌ চ বেচিতে যত্র বিকুজ্জান্তিঃ তদুচ্যতে ॥

বিকুজ্জান্ত - ভ্ৰমণ কৰিব খোজা তৰীত এটা ভৰি আগলৈ প্ৰসাৰিত আৰু কুৰ্জিত, হাতদুখন বেচিত ।

১৬৩। কৰমাবৰ্তিতং কৃষা উকপৃষ্ঠে নিকুৰ্জয়েৎ ।
উকশ্চৈব তদা বিদ্ধঃ সদ্ভাস্তং কৰণং তুহৎ ॥

সদ্ভাস্ত - আবৰ্তিত গতিত এটা হাত আবিদ্ধ আৰু উকত স্থাপিত ।

১৬৪। অপবিদ্ধঃ কৰঃ সূচ্যা পাদশ্চৈব নিকুট্ৰিতঃ ।
বক্ষস্থল কৰো বামো বিদ্ধে কৰণে ভবেৎ ॥

বিদ্ধ - এটা হাত অপবিদ্ধ, সূচীভৰী, ভৰি নিকুট্ৰিত, বাওঁহাত বুকুত স্থাপন ।

১৬৫। পাদাবুদঘট্ৰিতৌ কাৰ্যৌ তলসংঘট্ৰিতৌ কৰৌ ।
নিতম্বপাৰ্শ্বে কৰ্ত্তব্যৌ বুধৈকদঘট্ৰিতৌ সদা ॥

উদঘট্ৰ - ভৰিদুখনৰ উদঘট্ৰিত ক্ৰিয়া, হাত দুখনৰ তল সংঘট্ৰিত ক্ৰিয়া শেষত নিতম্বৰ উভয় পাৰ্শ্বত স্থাপন ।

১৬৬। প্ৰযুক্ত্যালাতকং পাদং হস্তৌ দ্বাৰপি বেচিতে ।
কুৰ্জিতাৱজ্জিতৌচৈব বৃষভক্ৰীড়িতে স্মৃতে ॥

বৃষভক্ৰীড়িত - অলাত চৰণ পদ, হস্তদ্বয়বেচিত, শেষত কুৰ্জিত আৰু অৱজ্জিত হব ।

১৬৭। বেচিতাবাক্ষিতৌ হস্তৌ লোলিতং বৰ্তিতুং শিৰঃ ।
উভয়োঃ পাৰ্শ্বয়োৰ্যত্র জেয়ং লোলিতকংবুধৈঃ ॥

লোলিত - উভয়পাৰ্শ্বতে হাতদুখন বেচিত আৰু অৱজ্জিত, মূৰটো লোলিত আৰু বৰ্তিত ।

১৬৮। স্বস্তিকাপসূতৌ পাদৌ তথা হস্তৌ চ বেচিতে ।
পৰিবাহিতং নিকশ্চৈব কুৰ্খান্নাগাপসৰ্গিতে ॥

নাগাপসৰ্গিত - স্বস্তিক অৱস্থাৰ পৰা ভৰি পিছলৈ অপসারণ, মূৰ পৰিবাহিত আৰু হাতদুখন বেচিত ।

১৬৯। নিষল্লাকন্তু চৰণং প্ৰসাৰ্য তলসকৰম্ ।
উদ্বাহিতমুৰাঃ কৃতা শকটাস্যং প্ৰযোজয়েৎ ॥

শকটাস্য - বিপ্রান্ত দেহেৰে, তলপৰৰ গতিত আগলৈ যোৱা আৰু বুকুখন উদাহিত ।

১৭০। উৰ্দ্ধাঙ্গুলিতলৌ গাদৌ ত্ৰিপতাকাৰ্ঘ্যমুখৌ ।
হন্তৌ শিৰঃ সন্নতং চ গঙ্গাবতবনং চ তৎ ॥

গঙ্গাবতবন - ভবিদুখন উৰ্দ্ধমুখ, পিছত আঙুলিৰে নিম্নমুখ, ত্ৰিপতাকা হাত আৰু মূৰ সন্নত ।

: অঙ্গহাব :

১৭১। অষ্টৌত্তবশতং হ্যেতৎ কব্যানাং যদ্বোদিতম্ ।
অতঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি হ্যঙ্গহাবত্ৰিকল্পনম্ ॥

গুণবত ১০৮টা কবনৰ কথা কোৱা হ'ল, এতিয়া বিভিন্ন অঙ্গহাবৰ বিষয়ে কোৱা হ'ব ।

১৭২-১৭৪। প্ৰসাৰ্ঘ্যেংক্ষিপ্য চ কৰৌ সম্পাদং প্ৰযোজয়েৎ ।
ব্যংসিতাপসৃতং সৰ্যমূৰ্ধং হস্তং প্ৰসাৰয়েৎ ॥
প্ৰত্যালীঢ়ং ততঃ কৃত্বা ভৈৰৱ চ নিকুটকম্ ।
উকম্বৃত্তং ততঃ কুৰ্ব্বাৎ আক্ষিপ্তং শস্তিকং ততঃ ।
নিতম্বং কবিহস্তং চ কটিচ্ছিন্নং ভৈৰৱ চ ।
শিৰহন্তো ভৱেদেকঃ তুঙ্গহাবো হবপ্ৰিয়ঃ ॥

অঙ্গহাব-শিৰহন্ত - বাহুদুটা প্ৰসাৰণ আৰু উৎক্ষেপন, সম্পাদস্থান, হস্তৰ সমন্বয়ৰ পৰা বাৰ্ধহাত গুণকলৈ মেলি তাৰপিছত প্ৰত্যালীঢ় হান, তাৰপিছত পৰ্যায়ক্ৰমে নিকুটক, উকম্বৃত্ত, আক্ষিপ্ত, শস্তিক নিতম্ব, কবিহন্ত, কটিচ্ছিন্ন কবণ অনুষ্ঠেয় । এই অঙ্গহাব শিৰৰ প্ৰিয় ।

১৭৫-১৭৭। তলপুন্নাগৰিছে চ বৰ্তিতং সংপ্ৰসাৰয়েৎ ।
প্ৰত্যালীঢ়ং ততঃ কৃত্বা ভৈৰৱ চ নিকুটকম্ ॥
উকম্বৃত্তং তথাক্ষিপ্তমুৰোমণ্ডলমেব চ ।
নিতম্বং কবিহস্তং চ কটিচ্ছিন্নং ভৈৰৱ চ ॥
এব পৰ্বতকো নাম তুঙ্গহাবো হবোত্তমঃ ।

পৰ্য্যন্তক - তলপুন্নাগট, অপৰিছ, বৰ্তিত কবণ কবি প্ৰত্যালীঢ় হান, নিকুটক, উকম্বৃত্ত, আক্ষিপ্ত, উৰোমণ্ডল, নিতম্ব, কবিহন্ত, কটিচ্ছিন্ন অনুষ্ঠেয় ।

১৭৮। অলপৰৱসূচীং চ কৃত্বা ত্ৰিভিন্দ্ৰমেব চ ।
আবৰ্তিতঃ ততঃ কুৰ্ব্বাৎ চ নিকুটকম্ ॥

উকম্বতং তথাশিশুসুৰোমণ্ডলকং তথা ।।

কবিহন্তং কটিছিন্নং সূচীবিহ্বা ভবেদয়ম্ ।।

সূচীবিহ্ব - অপবিত্ৰ আৰু সূচীভঙ্গীৰ পিছত পৰ্যায়ক্ৰমে বিক্লিষ্ট আৱৰ্জিত, নিকুটক, উকম্বত, আশ্ৰি, উৰোমণ্ডল, কবিহন্ত আৰু কটিছিন্ন অনুষ্ঠেয় ।

১৭৯-১৮১(ক)। অপবিত্ৰং তু কৰণং সূচীবিহ্বং পূৰ্ণভৱেৎ ।

উল্লেষিতেন হন্তেন ত্ৰিকং তু পৰিকৰ্ত্তয়েৎ ।।

উৰোমণ্ডলকৌ হন্তৌ কটিছিন্নং ত্ৰৈধৰ চ ।

অপবিত্ৰাঙ্গহাবন্তু বিজ্ঞেয়ন্তং প্রয়োজ্যতিঃ ।।

অপবিত্ৰ (অঙ্গহাব) - অপবিত্ৰ আৰু সূচীবিহ্বকৰণ, তাৰপিছত হাত দুখনেৰে উল্লেখিত । মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিত, হাতদুখনেৰে উকমণ্ডল ভঙ্গী দৰ্শন শেষত কটিছিন্ন কৰণ ।

১৮১(খ)-১৮৩(ক)। কৰণং নূপুৰং কৃত্বা বিক্লিষ্টালাতকে পুনঃ ।

পুনৰাশিস্তকং কুৰ্ব্বাসুৰোমণ্ডলকং তথা ।।

নিতম্বং কবিহন্তচ কটিছিন্নং ত্ৰৈধৰ চ ।।

আশিস্তকন্তু বিজ্ঞেয়ো হস্তহাবঃ প্রয়োজ্যতিঃ ।

আশিস্তক - নূপুৰকৰণ, বিক্লিষ্ট, অলাতক, আশিস্ত, নিতম্ব, উৰোমণ্ডল, কবিহন্ত, আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

১৮৩(খ)-১৮৫(ক)। উল্লেখিতাপবিত্ৰন্তু কৰা পাদৌ নিকুটিতঃ ।।

পুনন্তেনৈব যোগেন ৰামপাৰ্শ্বে ভবেদয়ম্ ।

উৰোমণ্ডলকৌ হন্তৌ নিতম্বং কবিহন্তক্যঃ ।।

কৰ্ত্তব্য্য স কটিছিন্নদো নৃত্তে তুদ্যদ্বিত্তে কুৰ্ব্বৈঃ ।

উদ্যদ্বিত - উল্লেখিত আৰু অপবিত্ৰাকাৰ হাতদুখন উৎক্লিষ্ট, তৰি দুখন নিকুটিত, পুনৰ উৰোমণ্ডলভঙ্গী আৰু শেষত পৰ্যায়ক্ৰমে নিতম্ব, কবিহন্ত, আৰু কটিছিন্ন অনুষ্ঠেয় ।

১৮৫(খ)-১৮৮(ক)। পৰ্যায়োল্লেখিতৌ হন্তৌ পাদৌ চৈব নিকুটিতৌ ।।

কুৰ্ব্বিতাৰকিতৌ চৈব উকম্বতং ত্ৰৈধৰ চ ।

চতুৰঙ্গং কৰা কৃত্বা পাদেন চ নিকুটিকম্ ।।

ভুজঙ্গাসকং চৈবং কৰা চোল্লেখিতং পুনঃ ।

পৰিছিন্নং চ কৰ্ত্তব্য্য ত্ৰিকং ত্ৰয়বক্শে তু ।।

কবিহন্তং কটিছিন্নং বিক্লিষ্টং পৰিকীৰ্ত্তিতঃ ।

বিহস্ত - পৰ্য্যায়ক্ৰমে হাত দুখন উল্লেখিত ভৰিদুখন পৰস্পৰ নিকুট্ৰিত আৰু
কুট্ৰিত তাৰপিছত উৰ্দ্ধতকৰণ, হাতদুখন চতুৰ্ভুজ, ভৰিদুখন নিকুট্ৰিক, শেষত
ভুজসংস্পৰ্শিতকৰণ, হাতদুখন উল্লেখিত, মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ লৰোৱাৰ লগে লগে ছিন্ন
আৰু ভ্ৰমৰকৰণ তাৰপিছত কৰিহস্ত আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

১৮৮(খ)-১৯১(ক)। দণ্ডপাদং কৰং চৈব বিক্ষিপ্যাক্ষিপ্য চৈব হি ॥
ব্যংসিতং বামহস্তং চ সহ পাদেন সৰ্পয়েৎ ।
চতুৰ্ভুজং কৰং কৃত্বা পাদেন চ নিকুট্ৰিকম্ ॥
ভুজসংস্পৰ্শিতং চৈব কৰং চোদ্ধেষ্টিতং পুনঃ ।
নিকুট্ৰিকদ্বয়ং কাৰ্য্যমাক্ষিপ্তং মণ্ডলোবসা ॥
কৰিহস্তঃ কটিচ্ছেদঃ কৰ্তব্যস্তপৰাজিতে ।

অপৰাজিত - দণ্ডপাদকৰণৰ হাতদুখন বিক্ষিপ্ত আৰু আক্ষিপ্ত গতি, তাৰপিছত
ব্যংসিত কৰণ, বাওঁতৰিৰ সৈতে বাওঁহাতৰ গতি, তাৰপিছত হাত দুখনৰ চতুৰ্ভুজ
আৰু ভৰিৰ নিকুট্ৰিক গতি, ভুজসংস্পৰ্শিতকৰণ, হাত দুখনৰ উল্লেখিত গতি, ইয়াৰ
পিছত দুটা নিকুট্ৰিক, আক্ষিপ্ত, উৰোমণ্ডল, কৰিহস্ত আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

১৯১(খ)-১৯৩(ক)। কুট্ৰিতং কৰণে কৃত্বা ভুজসংস্পৰ্শিতং তথা ॥
বেচিতেন তু হস্তেন পতাকাহস্তমাদিশেৎ ।
আক্ষিপ্তকং প্রযুক্তীত উৰোমণ্ডলকং তথা ॥
লতাখ্যং সৰ্গকটিচ্ছেদং বিহস্তাপসূতে ভৱেৎ ॥

কুট্ৰিত আৰু ভুজসংস্পৰ্শিতকৰণ, বেচিত হাতত পতাকাহস্তী, তাৰপিছত পৰ্য্যায়ক্ৰমে
আক্ষিপ্তক, উৰোমণ্ডল, লতা আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

১৯৩(খ)-১৯৬। ত্ৰিকং তু বলিতং কৃত্বা নুপুৰং চৰণং তথা ॥
ভুজসংস্পৰ্শিতং সৰ্যং চৰণং চৈব বেচিতম্ ।
আক্ষিপ্তকং ততঃ কৃত্বা পৰিচ্ছিন্নং তথৈব চ ॥
বাহ্যভ্ৰমৰকং কুৰ্যাদুৰোমণ্ডলমেব চ ।
নিতম্বঃ কৰিহস্তং চ কটিচ্ছেদং তথৈব চ ॥
মত্তাক্ৰীড়া ভৱেদেব অঙ্গহাৰো ভৱপ্ৰিয় ।

মত্তাক্ৰীড়া - মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰাই, নুপুৰকৰণ তাৰপিছত ভুজসংস্পৰ্শিতকৰণ,
পৌতৰিৰে বেচিতকৰণ, তাৰপিছত পৰ্য্যায়ক্ৰমে আক্ষিপ্তকছিন্ন, বাহ্যভ্ৰমৰক, উৰোমণ্ডল,
নিতম্ব, কৰিহস্ত, কটিচ্ছেদ । এইখিনি অঙ্গহাৰ শিৱপ্ৰিয় ।

১৯৭-১৯৮(ক)। বেচিতং হস্তপাদং চ কৃত্বা বৃষ্টিকমেব চ ॥
পুনন্তোনৈব যোগেন কৃত্বা বৃষ্টিকমেব তু ।

নিকুট্টকং তথা চৈব সব্যাসব্যকূতঃ ক্রমৈঃ ॥
লতাখ্যঃ সকটিচ্ছেদো ভবেৎ স্বস্তিকবেচিতো ।

স্বস্তিক-বেচিত - হাতভৰি বেচিত তাৰপিছত বৃত্তিককৰণ, পুনৰ হাতভৰিৰ গতিৰ পুনৰাবৃতি, তাৰপিছত নিকুট্টকৰণ আৰু সোঁ আৰু বাওঁহাতেৰে (পৰস্পৰ) লতাতঙ্গী আৰু কটিচ্ছিন্নকৰণ ।

১৯৮(খ)-২০১(ক)। পাৰ্শ্বে তু স্বস্তিকং বধ্বা কাৰ্যং তুৰ্দ্ধনিকুট্টকম্ ॥
ত্ৰিভীয়াস্য তু পাৰ্শ্বস্য বিধিঃ স্যাদেব এব হি ।
ততশ্চ কৰমাবৃত্য উকপৃষ্ঠে নিণাতয়েৎ ॥
উকদ্বুজং ততঃ কুৰ্ঘাদাক্ষিপ্তং পুনৰেব চ ।
নিতম্বং কৰিহস্তং চ কটিচ্ছেদং তথৈব চ ॥
পাৰ্শ্বস্বস্তিক ইত্যেব হ্যঙ্গহাৰঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতঃ ।

পাৰ্শ্বস্বস্তিক - এক পাৰ্শ্বৰ পৰা দিক্‌স্বস্তিক তাৰপিছত অৰ্দ্ধনিকুট্টক, ইয়াৰ বিপৰীত পাৰ্শ্বত পুনৰাবৃতি, তাৰপিছত আবৃত্তহস্ত উকত স্থাপন আৰু পৰ্য্যায়ক্ৰমে উকদ্বুজ, আক্ষিপ্ত, নিতম্ব, কৰিহস্ত আৰু কটিচ্ছিন্নকৰণ ।

২০১(খ)-২০৩(ক)। বৃত্তিকং কৰণং কৃত্বা লতাখ্যং হস্তমেব চ ॥
তমেব চ কৰং ভূয়ো নাসায়ে সন্নিবেশয়েৎ ।
তমেবোদ্বোধিতং কৃত্বা নিতম্বমথ বৰ্ত্তয়েৎ ॥
কৰিহস্তং কটিচ্ছেদং বৃত্তিকাপসূতে ভবেৎ ।

বৃত্তিকাপসূত - বৃত্তিককৰণৰ অন্তত হাতদুখন লতাকাৰ কৰি পুনৰ সেই হাতদুখন নাকৰ আগত স্থাপন কৰিব । এখন হাতেৰে উদ্বোধিত কৰণ, কৰি পৰ্য্যায়ক্ৰমে নিতম্ব, কৰি হস্ত আৰু কটিচ্ছিন্নকৰণ কৰণীয় ।

২০৩(খ)-২০৫(ক)। কৃত্বা নুপুৰপাদং তু তথাক্ষিপ্তকমেব চ ॥
কটিচ্ছিন্নং তু কৰ্ত্তব্যং সূচীপাদং তথৈব চ ।
নিতম্বং কৰিহস্তং চ উৰোমণ্ডলকং তথা ॥
কটিচ্ছেদং ততশ্চৈব ভ্ৰমৰঃ স তু সংজ্ঞিতঃ ।

ভ্ৰমৰ - পৰ্য্যায়ক্ৰমে নুপুৰপাদ, আক্ষিপ্তক, কটিচ্ছিন্ন, সূচীবিহ্ব, নিতম্ব, কৰিহস্ত উৰোমণ্ডল, আৰু কটিচ্ছিন্নকৰণ কৰণীয় ।

২০৫(খ)-২০৭(ক)। মতল্লিকৰণং কৃত্বা কৰমাবৃত্য মক্ষিপম্ ॥
কপোলস্য প্ৰদেশে তু কৰ্ত্তব্যং তু নিকুক্ৰিতম্ ।
অপৰিহ্বং তথা চৈব তলসংছোড়িতং তথা ॥
কৰিহস্তং কটিচ্ছেদং মন্তৰ্হনিতকে ভবেৎ ।

মতল্লিক - মতল্লিকৰণৰ অন্তত সৌহাত ধুৱাই ডাক কুৰিত অবহাৰে গালৰ ওচৰত স্থাপন কৰি পৰ্যায়ক্ৰমে অপৰিহৃত, তলসংস্কাৰিত কৰিহন্ত, আৰু কটিছিন্ন কৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২০৮(খ)-২০৯(ক)। দৌলোঃ কৰোঃ প্ৰচলিতোঃ স্বস্তিকাপসূতঃ পদৈঃ ॥
অক্লিভেৰ্ণিতৈহীন্তেন্তলসংঘট্টিতস্তথা ।
নিকুট্টিতং চ কৰ্তব্যমুকম্বন্তং তৈধ্ব চ ॥
কৰিহন্তং কটিছিন্নং মদাবিলসিতে ভৱেৎ ।

মদাবিলসিত - মোলাহন্ত আৰু স্বস্তিকাপসূত গতিৰে চলা, হাত দুখন অক্লিত আৰু বলিত কৰি পৰ্যায়ক্ৰমে তলসংঘটিত, নিকুট্টক, উৰাধৃত, কৰিহন্ত, আৰু কটিছিন্নকৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২০৯(খ)-২১১(ক)। মণ্ডলংহানকং কৃত্বা তথা হন্তৌ চ বেচিতৌ ॥
উদ্ব্যট্টিতেন পাদেন মতল্লিকৰণং ভৱেৎ ।
আক্ষিপ্তং কৰণং চৈব উৰোমণ্ডলকং তথা ॥
কটিছেদং তথা চৈব ভৱেজ্জু গতিমণ্ডলে ।

গতিমণ্ডল - মণ্ডলহানক অবলম্বন কৰি হাতদুখন বেচিত আৰু ভৰি উদ্ব্যটিত ক্ৰমে মতল্লি, আক্ষিপ্ত, উৰোমণ্ডল আৰু কটিছিন্ন কৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২১১(খ)-২১৩(ক)। সমপাদং প্ৰযুক্ত্যাথ পৰিছিন্নত্বনন্তৰম্ ॥
আবিচ্ছেদনং তু পাদেন বাহ্যভ্ৰমৰকং তথা ।
ব্রাহ্মসূচ্যা তুতিক্রান্তং ভূজসংব্রাসিতং তথা ॥
কৰিহন্তং কটিছিন্নং পৰিছিন্নে বিধীয়তে ।

পৰিছিন্ন - সমপাদ হানৰ অন্তত পৰিছিন্নকৰণ তাৰ পিছত আবিছিন্নপদেৰে (সৌভৰি) বাহ্যভ্ৰমৰক, বাওঁভৰিৰে সূচীকৰণ শেষত ক্ৰমে অতিক্ৰান্ত, ভূজসংব্রাসিত, কৰিহন্ত আৰু কটিছিন্নকৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২১৩(খ)-২১৭(ক)। শিবসত্ত্বপৰি স্থাপ্যৌ স্বস্তিকৌ বিচ্যুতৌ কৰৌ ॥
ততঃ সৰ্যং কৰং চাপি গাজ্জমানম্য বেচয়েৎ ।
পুনৰুপাগয়েত্তত্র গাজ্জমুগম্য বেচিতম্ ॥
নতাপ্যৌ চ কৰৌকৃত্বা বৃষ্টিকং সংপ্ৰয়োজয়েৎ ।
বেচিতং কৰিহন্তং চ ভূজসংব্রাসিতং তথা ॥
আক্ষিপ্তকং প্ৰযুক্ত্যেত স্বস্তিকং পাদমেব চ ।
পৰাঙ্গুৰৌ বিধিৰ্ভূয় এবমেব ভৱেদিহ ।
কৰিহন্তং কটিছেদং পৰিবৃত্তকবেচিতৈঃ ।

পৰিবৃত্তকৰেচিত - মূৰৰ ওপৰত স্বস্তিকাকাৰে শিখিলভাৱে হাতদুখন ৰাখি দেহ কুঞ্চিত কৰি বাওঁহাতে বেচিত, দেহ উন্নত কৰি পুনৰ এখন হাত বেচিত, তাৰপিছত হাত লতাৰ দৰে কৰি ক্ৰমে বৃত্তিক, বেচিত, কৰিহস্ত, ভুজঙ্গাসিত, আক্ৰান্তকৰণ । শেষত স্বস্তিকাকাৰ ভৰিৰে পিচকালে মুখ কৰি উল্লিখিতকৰণৰ পুনৰাবৃত্তি আৰু কৰিহস্ত ।

২১৭(খ)-২২০(ক)। বেচিতৌ সহ গাত্ৰে হাপৰিকৌ স্বৰৌ তথা ॥
 পুনন্তেনৈৰ দেশেন গাত্ৰমুদয়্য বোহোৱং ।
 কাৰ্যং নুপুৰণাদং চ ভুজঙ্গাসিতং তথা ॥
 বেচিতং মণ্ডলং চৈৱ বাহুখীৰ্বেং নিকুঙ্কয়েং ।
 উকম্বুতং তথা ক্ৰান্তমুৰোমণ্ডলমেৱ চ ॥১১০
 কৰিহস্তং কটিচ্ছেদং কুৰ্য্যদ্বৈশাখবেচিত ।

বৈশাখবেচিত - দেহেৰে সৈতে হাতদুখন বেচিত, কুঞ্চিত দেহেৰে ইয়াৰ পুনৰাবৃত্তি, শেষত নুপুৰণাদ, ভুজঙ্গাসিত, বেচিত, মণ্ডলস্বস্তিক, কুঞ্চিতকম্বু হৈ উকম্বুত, আক্ৰান্ত, উৰোমণ্ডল, কৰিহস্ত, কটিছিন্নকৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২২০(খ)-২২২(ক)। আদ্যং তু জনিতং কৃত্বা পাদমেকং প্রসাৰয়েং ॥
 ভৈৰৱালাতকং কুৰ্য্যং ত্ৰিকং তু পৰিবৰ্ত্তয়েং ।
 অক্ৰিতং ৰামহস্তং চ গণ্ডদেশে নিকুট্টয়েং ॥
 কটিছিন্নং তথা চৈৱ পৰাবৃত্তে প্রযোজয়েং ।

পৰাবৃত্ত - প্ৰথমে জনিতকৰণ, এটা ভৰি প্ৰসাৰণ, তাৰপিছত অলাতককৰণ আৰু মেকদণ্ডৰ নিম্নভাগ ঘূৰ্ণিতকৰণ, বাওঁহাত কুঞ্চিত কৰি গালৰ ওপৰত স্থাপন । ইয়াৰ অন্তত কটিছিন্নকৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২২২(খ)-২২৪(ক)। স্তম্ভিকং কৰণং কৃত্বা ব্যংসিতৌ চ কৰৌ ততঃ ॥
 অলাতকং প্রযুক্তীত উৰ্দ্ধজানু নিকুঞ্চিতম্ ।
 অৰ্ধসূচীৰ বিক্ৰান্তমুদবৃত্তাক্ৰান্তকে তথা ॥
 কৰিহস্তং কটিচ্ছেদমঙ্গহাবে তুলাতকে ।

অলাতক - ক্ৰমে স্বস্তিক, ব্যংসিত, অলাতক, উৰ্দ্ধজানু, নিকুঞ্চিত, অৰ্ধসূচী, বিক্ৰান্ত, উদ্বৃত্ত, আক্ৰান্ত, কৰিহস্ত, আৰু কটিছিন্নকৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২২৪(খ)-২২৬। নিকুট্য বহসি কৰাবুৰ্দ্ধজানু প্রযোজয়েং ॥
 আক্ৰান্তং স্বস্তিকং কৃত্বা ত্ৰিকং তু পৰিবৰ্ত্তয়েং ।
 উৰোমণ্ডলকৌ হন্তৌ নিত্যং কৰিহস্তকম্ ॥
 কটিচ্ছেদস্তথা চৈৱ পাৰ্শ্বচ্ছেদে বিধীয়তে ।

পাৰ্শ্বছেদ - বুকুত নিকুট্ৰিত হস্তস্থাপন কৰি উৰ্দ্ধজ্ঞান, আক্ষিপ্ত আৰু স্বস্তিককৰণ, মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশ ঘূৰ্ণিত, শেষত উৰ্দ্ধমণ্ডল, নিতম্ব, কৰি হস্ত আৰু কৰিছিন্নকৰণ অনুষ্ঠেয় ।

২২৭-২২৮(ক)। সূচীং বায়পদং দদ্যাং বিদ্যুৎভ্ৰাস্তং চ দক্ষিণম্ ॥
দক্ষিণেন পুনঃ সূচী বিদ্যুৎভ্ৰাস্তং চ বায়তঃ ।
পৰিছিন্নং তথা চৈবং ত্ৰিকং তু পৰিবৰ্ত্তয়েৎ ॥
লতাখ্যং সকটিছেদং বিদ্যুৎভ্ৰাস্তশ্চ স স্মৃতঃ ।

বিদ্যুৎভ্ৰাস্ত - বাওঁতৰিবে সূচী, দক্ষিণতৰিৰ দ্বাৰা বিদ্যুৎভ্ৰাস্তকৰণ, সোঁ তৰিবে পুনৰ সূচীকৰণ, বাওঁতৰিবে বিদ্যুৎভ্ৰাস্তকৰণ, তাৰপিচত ছিন্নকৰণ, মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশ ঘূৰ্ণিত কৰি লতা আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

২২৮(খ)-২৩০(ক)। কৃত্বা নূপুৰপাদং তু মধ্যৰামৌ প্ৰলম্বিতৌ ॥
কৰৌ পাৰ্শ্বে ততস্তাত্ৰাং বিক্ষিপ্তং সংপ্ৰয়োজয়েৎ ।
লতাখ্যং সকটিছেদং কুৰ্যাদুদ্বৃত্তকে সদা ।

উবৃত্তক - দুইখনহাত পাৰ্শ্বপ্ৰসাৰ কৰি নূপুৰপাদ গতি, হাতদুখনৰ বিক্ষিপ্তকৰণ, সূচীকৰণ আৰু মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশ লবাই লতা আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

২৩০(খ)-২৩২(ক)। আলীড়ব্যংসিতৌ হস্তৌ বাহুবীৰ্ধে নিকুট্ৰিয়েৎ ॥
নূপুৰশ্চৰনৌ বায়ঃ তথালাতশ্চ দক্ষিণঃ ।
তেনৈবাক্ষিপ্তকং কুৰ্যাদ্ উৰোমণ্ডলকৌ কৰৌ ॥
কৰিহস্তং কটিছেদং ত্বালীড়ে সংপ্ৰয়োজয়েৎ ।

আলীড় - ব্যংসিতকৰণ, হাতেৰে ঝঙ্কত আঘাতকৰণ, তাৰপিছত বাওঁতৰি লবাই নূপুৰকৰণ, দক্ষিণ তৰিবে অলাত আৰু আক্ষিপ্তকৰণ, হাতদুখনেৰে উৰোমণ্ডল ভঙ্গী কৰি কৰিহস্ত আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

২৩২(খ)-২৩৪। হস্তং তু বেচিতং কৃত্বা পাৰ্শ্বমানম্য বেচয়েৎ ॥
পুনন্তেনৈবে যোগেন গাত্ৰমুগ্ৰম্য বেচয়েৎ ॥
কাৰ্যং নূপুৰপাদং চ ভুজক্ৰাসিতং তথা ॥
বেচিত কৰণং কুৰ্যাদুৰোমণ্ডলমেব চ ।
কটিছেদস্তু কৰ্ত্তব্যং হ্যঙ্গহাৰে তু বেচিতে ॥

বেচিত - বেচিতহস্তকৰণৰ পিছত হাতখন একপাৰ্শ্বে কুঞ্চিত কৰি, সম্পূৰ্ণ দেহ কুঞ্চিত কৰিব, এই কৰণৰ পুনৰাবৃতি কৰি, ক্ৰমে নূপুৰপাদ, ভুজক্ৰাসিত, বেচিত, উৰোমণ্ডল আৰু কটিছিন্নকৰণ ।

২৩৫-২৩৬। নুপুৰং কৰণং কৃত্বা ত্ৰিকং তু পৰিবৰ্ত্তয়েৎ ।
 ব্যংসিতেন তু হস্তেন ত্ৰিকং নৈব বিবৰ্ত্তয়েৎ ॥
 পাদং চালাতকং কৃত্বা সূচী তৈবৈব যোজয়েৎ ।
 কৰিহস্তং কটিচ্ছেদং কুৰ্য্যাদাকুৰিতে সদা ॥

আকুৰিত - নুপুৰাচৰণ, মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশচালন, ব্যংসিতকৰণ, পুনৰ মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশচালন তাৰপিছত বাওঁফালৰ পৰা অলাতক, সূচী, কৰিহস্ত, কটিচ্ছিন্নকৰণ ।

২৩৭-২৩৯। বেচিভৌ স্বস্তিকৌ পাদৌ বেচিভৌ স্বস্তিকৌ কৰৌ ।
 কৃত্বা বিশ্লেষমেৱং তু তেনৈব বিধিনা পুনঃ ॥
 পুনকংক্ষেপণং চৈৱ বেচিভৌৰেৱ কাৰয়েৎ ।
 উদ্ধৃডাক্ষিপ্তকং চৈৱ উৰোমণ্ডলমেৱ চ ॥
 নিতম্বং কৰিহস্তং চ কটিচ্ছিন্নং তৈৱৈৱ চ ।
 আক্ষিপ্তবেচিতে ত্বেষ কৰণানাং বিধিঃ স্মৃতাঃ ॥

আক্ষিপ্তবেচিত - স্বস্তিকপদ বেচিত হ'ব আৰু স্বস্তিক হাত দুখনো বেচিত হৈ বিগ্লিষ্ট হ'ব । পুনৰ বেচিত কৰি উৎক্ষেপ কৰিব, শেষত উদ্ধৃত, আক্ষিপ্ত, উৰোমণ্ডল, নিতম্ব, কটিচ্ছিন্নকৰণ ।

২৪০-২৪২। বিক্ষিপ্তং কৰণং কৃত্বা হস্তপাদং সুখানুগম্ ।
 দ্বামসূচীকৰং কৃত্বা বিক্ষিপেদ্ দ্বামকং কৰম্ ॥
 বক্ষঃস্থং চ ভৱেৎসৰোৱা বলিতং ত্ৰিকমেৱ চ ।
 নুপুৰাক্ষিপ্তকে চৈৱ অৰ্ধস্বস্তিকমেৱ চ ॥
 নিতম্বং কৰিহস্তং চ স্যাদুৰোমণ্ডলং তথা ।
 কটিচ্ছেদং চ কৰ্ত্তব্যং সংভ্ৰান্তে নৃত্যয়োজ্জ্ভিঃ ॥

সম্ভ্ৰান্ত - বিক্ষিপ্তকৰণ, সূচীভঙ্গীৰে বাওঁহাত প্ৰসাৰ আৰু সৌহাৰ্ণ বুকুত স্থাপিত হ'ব । মেকদণ্ডৰ নিস্ৰাংশ লৰিব তাৰ পিছত নুপুৰ, আক্ষিপ্ত, অৰ্ধস্বস্তিক, নিতম্ব, কৰিহস্ত, উৰোমণ্ডল, কটিচ্ছিন্নকৰণ ।

২৪৩-২৪৪। অপভ্ৰান্তক্ৰমং কৃত্বা ব্যংসিতং হস্তমেৱ চ ।
 কুৰ্যাদুদ্বৈষ্টিতং চৈৱ অৰ্ধসূচীং তৈৱৈৱ চ ॥
 বিক্ষিপ্তং সকটিচ্ছেদমুদ্বৃডাক্ষিপ্তকে তথা ।
 কৰিহস্তং কটিচ্ছিন্নং কৰ্ত্তব্যমপসৰ্ণিতে ॥

অপসৰ্ণিত - অপভ্ৰান্তগতি আৰু উদ্বৈষ্টিতভাবে চালিত হাত দুখনেৰে ব্যংসিতকৰণ, তাৰপিছত ক্ৰমে অৰ্ধসূচী, বিক্ষিপ্ত, কটিচ্ছিন্ন, উদ্ধৃত, আক্ষিপ্তক, কৰিহস্ত, আৰু পুনৰ কটিচ্ছিন্নকৰণ ।

২৪৫-২৪৬। কৃদ্বা নৃপুৰপাদং চ দ্ৰুতমাক্ষিপ্য চ ক্ৰমম্ ।
 পাদস্য চানুগৌ হন্তৌ ত্ৰিকং তু পৰিহৰ্ত্তয়েৎ ॥
 নিকূট্য কবপাদং চাপ্যুৰোমণ্ডলকং পুনঃ ।
 কবিহন্তং কটিচ্ছেদং কাৰ্য্যমৰ্ধনিকূটকে ॥

অৰ্দ্ধনিকূটক - দ্ৰুতভাবে নৃপুৰকবণ, ভৰিৰ সৈতে সঙ্গতি ৰাখি হন্তসঞ্চালন, মেকদণ্ডৰ নিম্নাংশচালন, গিহ্ত হন্তপদৰ দ্বাৰা নিকূটিত আৰু উৰোমণ্ডল, কবিহন্ত, কটিছিন্ন আৰু অৰ্দ্ধনিকূটককবণ ।

॥ বেচক ॥

২৪৭। দ্ব্যত্ৰিংশদেতে সংপ্রোক্তাস্ত্ৰসহাবা ত্ৰিজোস্তমাঃ ।
 চতুৰো বেচকাংষ্টৈৰ গদতো মে নিবোধত ॥

হে যুনিসকল । ৩২টা অস্ত্ৰসহাবৰ কথা কোৱা হ'ল, এতিয়া চাৰিটা বেচকৰ কথা কোৱা হ'ব শুনক ।

২৪৮। পাদবেচক একঃ স্যাৎ দ্বিতীয়ঃ কটিবেচকঃ ।
 কববেচকতৃতীয়স্তু চতুর্থঃ কণ্ঠবেচক ॥

পাদবেচক প্ৰথম কটিবেচক দ্বিতীয়, হাতৰ বেচক তৃতীয় আৰু কণ্ঠবেচক চতুৰ্থ ।

২৪৯। বেচিতাখ্যঃ পৃথগ্ভাৱে বলনে চাতিধীয়তে ॥
 উদ্বাহনাৎ পৃথগ্ভাৱাকলনাকাপি বেচকঃ ॥

বেচিত শব্দৰ অৰ্থ - কবণ চাৰীতকৈ পৃথকভাবে ঘূৰ্ণিত কৰা, নতুবা ওপৰলৈ নিয়া, নতুবা পৃথকভাৱে চালিত হোৱা ভঙ্গী ।

২৫০। পাৰ্শ্বাৎ পাৰ্শ্বে তু গমনং স্থলিতৈশ্চলিতেঃ পদৈঃ ।
 ত্ৰিবিধৈশ্চৈব পাদস্য পাদবেচক উচ্যতে ॥

পাদবেচক - স্থলিত পদেৰে একালৰ পৰা আনফালে যোৱা অথবা বেলগ গতিত চলোৱা ভৰিৰ ভঙ্গী ।

২৫১। ত্ৰিকস্যোৰ্দ্ধতনং চৈব কটীচলনমেব চ ।
 তথাপদসৰ্পণং চৈব কটীবেচক উচ্যতে ॥

কটিবেচক - মেকদণ্ডৰ নিম্নাংশ উন্নয়ন, কটিহান সঞ্চালন, আৰু ইয়াৰ অপসৰ্পণ ।

২৫২। উৰ্দ্ধতন পৰিক্ৰমো ত্ৰিকোণঃ পৰিহৰ্ত্তনম্ ।
 ত্ৰিসৰ্পণং চ হস্তস্য হস্তবেচক উচ্যতে ॥

হস্তবেচক - হস্ত উন্মোচন, বিক্ষেপ, প্রসাধন, পৰিবৰ্ত্তন আৰু বিসৰ্গন ।

২৫৩। উদাহনং সন্নয়নং তথা পার্শ্বস্য সন্নতিঃ ।
ব্রমণং চাপি বিক্ষেপো গ্ৰীবায়া বেচকো বুধো ॥

গ্ৰীবাৰেচক - গ্ৰীবাৰ উৎক্ষেপণ, নিস্ৰগমন, পাৰ্শ্বকূৰ্ণ, আৰু চালন ।

২৫৪-২৫৫। বৈটকৈবজহাবৈশ্চ নৃত্যন্তং বীজ্য শব্দকথং ।
সুকুমাৰপ্রয়োগেন নৃত্যতি স চ পার্বতী ॥
মৃদঙ্গভেৰীগট্টৈঃ কঙ্কাভিতিমসৌমুখৈঃ ।
পৰ্শ্বৈৰ্দৰ্দ্ৰবৈদ্যৈশ্চ নানাভৈদ্যৈঃ প্রভামিতিঃ ॥

শিৱক বেচক আৰু অঙ্গহাবযুক্ত নৃত্য দেখি পাৰ্বতীয়েও সুকুমাৰ (নাস্য) নৃত্য কৰিছিলে ধৰিলে । সেই নৃত্যৰ লগে লগে মৃদঙ্গ, ভেৰী, পট্টহ, কঙ্কা, ভিতিম, সৌমুখ, পৰ্শ্ব আৰু দৰ্দ্ৰৰ প্রভৃতি বাদ্য বাজিছিল ।

২৫৬। দক্ষযজ্ঞে বিনিহতে সজ্জাকালে মহধেবঃ ।
নানাবহিৰৈঃ প্রানৃত্যজ্জতালবশানুগৈঃ ॥

দক্ষ যজ্ঞ নাশৰ পিছত, সজ্জা সম্বন্ধত শিৱই বিভিন্ন অঙ্গহাবৰ সৈতে তাল আৰু লয়যুক্ত নৃত্য কৰিছিল ।

২৫৭। পিণ্ডীবজ্জাং ততো দৃষ্ট্বা নন্দীতম্ৰমুখা গণাঃ ।
চকুৰ্ণামানি পিণ্ডীনাং বজ্জাংশ্চৈব সলজ্জণান্ ॥

নন্দী আৰু তম্ৰমুখ আদি সকলোৱে তেতিয়া সেই পিণ্ডীবজ্জ (দলবজ্জ নৃত্য) নৃত্য দেখা গাই সেইবোৰৰ তলত লিখা যন্তে নামাকৰণ কৰিছিল ।

২৫৮-২৬৩। ঐশ্বৰী বৃষপিণ্ডী চ নন্দিন্শ্চানি পট্টিসী ।
চত্ৰিকায়্য ভৱেং পিণ্ডী তথা বৈ সিংহবাহিনী ॥
তাৰ্জ্জ্যাপণ্ডী ভৱেজ্জিকোঃ পদ্মপিণ্ডী স্বৰ্ণভূৰাঃ ।
শঙ্কসৈবাবতী পিণ্ডী কৰাপিণ্ডী তু যান্নবী ॥
শিখিপিণ্ডী কুমাৰস্য উলুপিণ্ডী ভৱেজ্জিয়ঃ ।
ধাবাপিণ্ডী চ জাহ্নৱ্যাঃ পাশপিণ্ডী যমস্য তু ॥
হাকনী চ নদীপিণ্ডী যক্ষী স্যাঙ্কনদস্য চ ।
হলপিণ্ডী কলস্যাম্ৰ সপপিণ্ডী তু ভোপিনাম্ ॥
গানেশ্বৰী মহাপিণ্ডী দক্ষযজ্ঞতিমৰ্দিনী ।
ত্ৰিশূলাকৃতিসংস্থানাং বৌদ্ধী স্যাদঙ্ককঙ্কিঃ ॥
এৱমন্যামপি তথা দেৱতাসু বৰাক্রমম্ ।
ধনজতুতাঃ প্রযোক্তব্যঃ পিণ্ডীবজ্জাঃ স্চিহ্নিতাঃ ॥

বিভিন্ন দেবতাৰ সৈতে সম্পৰ্ক থকা পিণ্ডীবিলাকৰ নাম উল্লেখ দিয়া যতে । শিৱৰ বৃষভ, নন্দীৰ পত্ৰিসী, চণ্ডিকাৰ সিংহবাহিনী, বিষ্ণুৰ চাৰ্জ্য, ব্ৰহ্মাৰ পদ্ম, ইন্দ্ৰৰ ঐৰাৱতী, যমৰ যম, কাৰ্ত্তিকৰ শিখী(মুমূৰ) লক্ষীৰ কেঁচা, জাহ্নবীৰ ধাৰা, যমৰ পান, বৰুণৰ নদী, কুব্জৰ যক্ষী, বলোভদ্ৰৰ নাকুল, ভোগীৰ মৰ্গ, গণেশ্বৰৰ দক্ষযজ্ঞবিনৰ্দ্দিনী, অজ্জকহস্তা শিৱৰ ত্ৰিণূলকণী বৌদ্ধ্যী আৰু অন্যন্য দেৱদেৱীৰ পিণ্ডী এইদৰেই তেওঁলোকৰ নিজৰ নিজৰ চিহ্নযুক্ত ধ্বজবিলাকৰ দ্বাৰা সূচিত হৈছে ।

২৬৪-২৬৫। বেচকাস্তাঙ্গহাৰাশ্চ পিণ্ডীবদ্ধান্তধৈৱ চ ।
 সৃষ্টা ভগৱতা দত্তান্তগুৰে মুনয়ে তদা ॥
 তেনাপি হি ততঃ সম্যগ্গানভাণ্ডসমম্বিতঃ ।
 নৃত্য-প্ৰয়োগঃ সৃষ্টো যঃ স তাণ্ডৱ ইতি স্মৃত ॥

ভগৱান শিৱই বেচক, অঙ্গহাৰ আৰু পিণ্ডীবদ্ধ সৃষ্টি কৰি তত্ত্বমুনিক দিলে । তত্ত্বগুৰে ইয়াৰ সহায়ত যিবোৰ গীত আৰু বাদ্যযুক্ত নৃত্য সৃষ্টি কৰিলে সেইবোৰেই তাণ্ডৱ নামে অভিহিত ।

॥ মুনিগণৰ কথা - ঋষয় উচুঃ ॥

২৬৬। যদা প্ৰাপ্ত্যৰ্থমৰ্থানাং তজ্জৈষ্ঠবতিনয়ঃ কৃতঃ ।
 কন্মাদ্ভুতং কৃতং হ্যেতত কং স্বভাৱমপেক্ষতে ॥

যেতিয়া ধনাৰ্থী বিশেষজ্ঞ সকলে অভিনয় কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে তেতিয়া কেনেকৈ আৰু কিয় এই নৃত্যৰ সৃষ্টি হ'ল আৰু সেই সময়ত ইয়াৰ ৰূপ কেনে আছিল ?

২৬৭। ন গীতকাৰ্থসম্বন্ধং ন বাচ্যাৰ্থস্য ভাৱকম্ ।
 কন্মাদ্ভুতং কৃতং হ্যেতদ গীতেন্দ্ৰাসাৰিতেষু চ ॥

এই নৃত্যগীতৰ যদি অৰ্থৰ লগত সম্বন্ধ নাই আৰু বাচ্যাৰ্থও প্ৰকাশ নহয়, তেনেহলে এই গীত আৰু অসাৰিত প্ৰসঙ্গৰ নৃত্য সৃষ্টি কিয় হ'ল ?

॥ ভৱত উবাচ ॥

২৬৮। অত্রোচ্যতে ন ঋৰ্থং নৃত্যং কক্ৰিদপেক্ষতে ।
 কিন্তু শোভাং জনয়তীত্যতো নৃত্যং প্ৰৱৰ্ত্তিতম্ ॥

ভৱতে ক'লে, এই বিষয়ত কথিত আছে যে কোনো বিশেষ অৰ্থ বুজাবলৈ নৃত্য কৰা নহয়, শোভা সৃষ্টি কৰে বাবেই নৃত্যৰ প্ৰৱৰ্ত্তন কৰা হয় ।

২৬৯। প্ৰায়েণ সৰ্বলোকস্য নৃত্যমিষ্টং স্বভাৱতঃ ।
 যজ্ঞল্যমিতি কৃত্বা চ নৃত্যমেতং প্ৰকীৰ্ত্তিতম্ ॥

স্বভাৱতে প্ৰায় সকলোবিলাক প্ৰাণীয়েই নৃত্ত ভাল পায় । সেইবাবে এই নৃত্তকলাক
মাসনিক কাৰ্য্য বুলি স্বীকৃতি দিছে ।

২৭০। বিবাহপ্ৰসৱাৱাহপ্ৰমোদাত্মদয়াদিষু ।
বিনোদকৰণং চৈৱ নৃত্তমেতং প্ৰকীৰ্ত্তিতম্ ॥

বিবাহ, সন্তানজন্ম, আৱাহ (যাত্ৰা) (আৱাহন), আনন্দ উৎসৱ, আৰু সমৃদ্ধিকামনা
বিষয়ত নৃত্তক চিত্তবিনোদকৰণে সকলোৱে গ্ৰহণ কৰে ।

২৭১। অভ্যুদয়ৈৰ প্ৰতিফেনাঃ ভূতস্বৰ্গৈঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ ।
যে গীতকাদৌ যুক্ত্যন্তে সম্যগ্ নৃত্তবিতাৱকাঃ ॥

সেইকাৰণে ভূতগণে, ইয়াক প্ৰতিফেন বুলি কয় । নৃত্তভাববোধক এনেবোৰ কথা
গীতবাগৰ লগত সম্পৰ্কযুক্ত ।

২৭২। দেবেন চাপি সংপ্ৰোক্তস্তপুস্তাপ্তপূৰ্বকম্ ।
গীত প্ৰয়োগমাপ্ৰিত্য নৃত্তমেতং প্ৰৱৰ্ত্যতাম্ ॥

শিৱই তপুযুগিক কৈছিল, তাপ্তপূৰ্বক গীতৰ প্ৰয়োগত এই নৃত্ত প্ৰৱৰ্ত্তিত হ'ব ।

২৭৩। প্ৰায়েন তাপ্তৱিধিৰ্দেশুত্যাগ্ৰয়ো ভৱেৎ ।
সুকুমাৰ প্ৰয়োগস্তু শৃঙ্গাৰবসমন্তৱঃ ।

তাপ্তৰ নৃত্য প্ৰায়েই দেৱভূতক আগ্ৰয় কৰি হয় আৰু সুকুমাৰৰ প্ৰয়োগ হয় শৃঙ্গাৰ
বসৰ প্ৰসঙ্গত ।

॥ বৰ্ধমানক ॥

২৭৪। তস্য তপ্তপ্ৰত্যুতস্য তাপ্তৱস্য বিধিক্ৰিয়াম্ ।
বৰ্ধমানকমাসাদ্য সংপ্ৰৱক্ষ্যামি লক্ষণম্ ॥

বৰ্ধমানক সম্পৰ্কে আলোচনা কৰাৰ পূৰ্বতে আমি তপ্তকৃত তাপ্তৱৰ অনুষ্ঠানবিধিৰ
বৰ্ণনা কৰিম ।

২৭৫। কলানাং বৃদ্ধিমাসাদ্য তুঙ্গবাণাং চ বৰ্ধনাং ।
লয়স্য বৰ্ধনাক্ষাপি বৰ্ধমানমুচ্যতে ॥

যিহেতু বৰ্ধমানক অনুষ্ঠানত কলা, লয় আৰু অঙ্গৰ বৃদ্ধিপ্ৰাপ্ত হয় সেয়ে ইয়াৰ নাম
বৰ্ধমানক ।

॥ আসাৰিত ॥

২৭৬। কৃত্বা কুতপৰিন্যাসং যথাবদ্বিকুলভয়াঃ ।
আসাৰিত প্ৰয়োগস্তু ততঃ কাৰ্য্যঃ প্ৰযোক্তৃতিঃ ॥

হে ত্ৰিজন-প্ৰেষ্ঠসকল । বাদ্যযন্ত্ৰবোৰ সম্যকভাৱে স্থাপন কৰিহে নাট্য প্ৰযোজনা
সকলে আসাৰিত কৰিব লাগে ।

২৭৭। তত্র চোপোহনং কৃত্বা তত্ৰীতাত্তমসম্বিতম্ ।
 কাৰ্য্যঃ প্ৰৱেশো নৰ্ত্তক্যা ভাত্তবাদ্যসম্বিতাঃ ॥

এগৰাকী নৰ্ত্তকী থকা ক্ষেত্ৰত, বঙ্গমঞ্চৰ সেই ঠাইত তত্ৰীতাত্তমযুক্ত উপোহন কৰি,
বাদ্যসহকাৰে প্ৰবেশ কৰিব ।

২৭৮। বিশুদ্ধকৰণায়ং তু, জাত্যা বাদ্যং প্ৰযোজয়েৎ ।
 গত্যা বাদ্যানুসৰ্গিন্যা তত্ৰাচাৰীং প্ৰযোজয়েৎ ॥

বিশুদ্ধকৰণযুক্ত জাতিত বাদ্য প্ৰযোজ্য । ইয়াৰ পিছত, বাদ্যৰ সৈতে খোজ মিলাই
চাৰীকৰণ কৰ্তব্য ।

২৭৯। বৈশাখহানকেনেহ সৰ্ববেচকচাৰিনী ।
 পুশ্পাঞ্জলিধৰা তুত্বা প্ৰবিশেষজমগুপম্ ॥

হাতত পুশ্পাঞ্জলি লৈ বৈশাখ হানত থকা সকলোবেচক কাৰিনী (নৰ্ত্তকী) বঙ্গমঞ্চত
প্ৰৱেশ কৰিব ।

২৮০। পুশ্পাঞ্জলিং বিসৃজ্যাথ বঙ্গগীঠং পৰীত্য চ ।
 প্ৰণম্য দেৱতাত্যস্তু ততোহভিনয়মাচৰেৎ ॥

ইয়াৰ পিছত তেওঁলোকে দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে পুশ্পাঞ্জলি দি বঙ্গমঞ্চৰ চাৰিওফালে
এগাক ঘূৰিব আৰু দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে প্ৰণাম জনাই অভিনয় কৰিব ।

২৮১। যত্ৰাভিনয়েং গীতং স্যাৎ তত্ৰবাদ্য ন যোজয়েৎ ।
 অঙ্গহাৰপ্ৰয়োগে তু ভাত্তবাদ্যং প্ৰযোজয়েৎ ॥

যেতিয়া গীতাভিনয় হয় তেতিয়া বাদ্য বজোৱা উচিত নহয়, কিন্তু অঙ্গহাৰ প্ৰয়োগ
হলে বাদ্য প্ৰযোজ্য ।

২৮২। সমং বক্তং বিতক্তংচ শ্লুটং শুদ্ধপ্ৰহাৰজম্ ।
 নৃত্যাক্ৰম্যাহি বাদ্যৈকৈৰ্যোজ্যং বাদ্যং তু ভাত্তৱে ॥

ভাত্তৰ নৃত্যত, বাদ্যবিষয়ত অভিজ্ঞলোকে প্ৰয়োগ কৰা বাদ্য সম, বক্ত, বিতক্ত,
শ্লুটশব্দযুক্ত হস্তাঘাত হেতু নৃত্যানুগামী হয় ।

২৮৩। প্ৰযুক্ত্য গীতবাদ্যে তু নিষ্কামেমৰ্ত্তকী তত্ৰা ।
 অনেনৈৱ ত্ৰিখানেন প্ৰত্ৰিপত্যপৰাঃ পুনাঃ ॥

এইদৰে গীত গাই নৰ্ত্তকীয়ে প্ৰহান কৰিব আৰু অন্যসকল নাৰিকায়ো একেনিয়মে প্ৰৱেশ কৰিব ।

২৮৪। অন্যান্শানুক্রমেনাথ পিণ্ডীং বহুস্তি তাঃ ত্ৰিয়াঃ ।
তাৱং পৰ্য্যন্তকঃ কাৰ্যো যাৱং পিণ্ডী ন বধ্যতে ॥

আনবিলাক নাৰিকায়ো যথাক্ৰমে পিণ্ডীবন্ধন কৰিব আৰু পিণ্ডী গঠন নোহোৱালৈকে তেওঁলোকে পৰ্য্যন্তক (অঙ্গহাৰ) বিষয়ক কাম কৰিব ।

২৮৫-২৮৬(ক)। পিণ্ডীং বধ্যা ততঃ সৰ্বা নিশ্চামেয়ুঃ ত্ৰিয়সু তাঃ ।
পিণ্ডীবন্ধে তু বাদ্যং হি কৰ্ত্তব্যমিহ বাদকৈঃ ॥
পৰ্য্যন্তক প্ৰমাণেন চিত্ৰৌষকবশাৱিতম্ ।

পিণ্ডী গঠন কৰি সেই নাৰীসকলে প্ৰহান কৰিব আৰু পিণ্ডী গঠনৰ সময়ত বাদ্যবাদকে বাজনা বজাই থাকিব । বিচিত্ৰ ওখ আৰু কৰণযুক্ত এই বাদ্য পৰ্য্যন্তককালীন বাদ্যৰ দৰে হ'ব ।

২৮৬(খ)-২৮৮। অখোপৱহনং ভূয়ঃ কাৰ্যং পূৰ্বৱদেৱ হি ॥
ততশ্চাসাবিতং ভূয়ো গায়নং তু প্ৰযোজয়েৎ ।
পূৰ্বেনৈৱ বিধানেন প্ৰতিশেচাপি নৰ্ত্তকী ॥
গীতকাৰ্থং প্ৰযোজয়েদ্ দ্বিতীয়াবিতস্য তু ।
তদেৱ তু পূৰ্বৱন্তু নৃত্যেনাপি প্ৰযোজয়েৎ ॥

ইয়াৰ পিছত আগৰদৰে উপোহন আৰু আসাবিত সম্পাদন কৰিব লাগে, এই সময়ত এটা গীত গাব আৰু পূৰ্ববৰ্ণিত নিয়মানুযায়ী এগৰাকী নৰ্ত্তকী মকলৈ আহিব । তেওঁ দ্বিতীয় আসাবিতৰ গীত গাই সেই বিষয়বস্তুকে নৃত্যত ৰূপ দিব ।

২৮৯। আসাবিতসমাপ্তৌ চ নিশ্চামেন্নৰ্ত্তকী ততঃ ।
পূৰ্বৱং প্ৰতিশেচান্যা প্ৰয়োগঃ স্যাৎ স এৱ তু ॥

আসাবিত শেষ কৰি নৰ্ত্তকীয়ে প্ৰহান কৰিব তাৰপিছত অন্য এগৰাকী নৰ্ত্তকী মকলৈ আহিব, অনুষ্ঠান তদ্রূপেই কৰিব ।

২৯০। এবং পদে পদে কাৰ্যো বিধিৰাসবিতস্য তু ।
তাণ্ডবাদ্যকৃতশ্চৈৱ তথা গানকৃতোহপি চ ॥

এইদৰে পদে পদে আসাবিত বিধান, গায়ক আৰু বাদকে অনুকৰণ কৰি যাব ।

২৯১। একা তু প্ৰথমং কুৰ্যাৎ চৈৱ দ্বিতীয়ং তু বহুকম ।
ত্ৰিযো ৰহু তৃতীয়ং তু চতুৰ্থু চতুৰ্থকম্ ॥

গীতৰ প্ৰথম চৰণ এবাৰ গাব, দ্বিতীয় চৰণ দুবাৰ গাব, তৃতীয় চৰণ তিনিবাৰ গাব আৰু চতুৰ্থচৰণ চাৰিবাৰ গাব লাগে ।

২৯২। পিণ্ডীনাং বিষয়শ্চৈৱ চতুৰাং সংপ্ৰকীৰ্ত্তিতাঃ ।
পিণ্ডী শৃংখলিকা চৈৱ লতাবন্ধোহথ ভৈদ্যকঃ ॥

পিণ্ডীবিলাকৰ নিয়ম চাৰিপ্রকাৰ, পিণ্ডী, শৃংখলিকা, লতাবন্ধ, ভৈদ্যক ।

২৯৩। পিণ্ডীবন্ধস্তু পিণ্ডিত্বাং গুণাঃ শৃংখলিকা তৱেৎ ।
জালোপনদ্ধা চ লতা সনৃত্যো ভৈদ্যকঃস্মৃতঃ ॥

পিণ্ডীভূত (নৰ্ত্তকৰ সমষ্টি) বাবে ইয়াক পিণ্ডী বোলে, গুণ (সাধাৰণ এদলৰ নৃত্য), শৃংখলিকা (পৰস্পৰে হাতত ধৰি নাচে), লতাবন্ধ (অংশগ্ৰহণকাৰী দুয়োজনে জালজাতীয় বস্ত্ৰাবৃত হৈ নাচে), ভৈদ্যক (একক নৃত্য) ।

২৯৪। পিণ্ডীবন্ধঃ কনিষ্ঠে তু শৃংখলা তু লয়াস্তবে ।
মধ্যমে চ লতাবন্ধো জ্যেষ্ঠে চৈৱাথ ভৈদ্যকঃ ॥

পিণ্ডীবন্ধ কনিষ্ঠ (প্ৰথম আসাৰিত) প্ৰযোজ্য, শৃংখলা লয়াস্তবে প্ৰযোজ্য, লতাবন্ধ মধ্যমত প্ৰযোজ্য আৰু ভৈদ্যক জ্যেষ্ঠ প্ৰযোজ্য (প্ৰথম আসাৰিত) ।

২৯৫। পিণ্ডীনাং দ্বিবিধা যোনিৰ্যত্ৰং ভদ্ৰাসনং তথা ।
শিক্ষাঃ কাৰ্যাঃস্তথা চৈৱ প্ৰয়োজ্যব্যাঃ প্ৰযোজ্জুতিঃ ॥

পিণ্ডীৰ উৎপত্তি দুভাগে হয় – যত্ৰ আৰু ভদ্ৰাসন । নাট্য প্ৰযোক্তাসকলৰ কৰ্ত্তব্য হ'ল এইবিলাক শিক্ষা কৰা আৰু প্ৰয়োগ কৰা ।

॥ ছন্দক ॥

২৯৬। এবং প্ৰয়োগঃ কৰ্ত্তৱ্যো বৰ্ধমানে প্ৰযোজ্জুতিঃ ।
গীতানাং ছন্দকানাং চ ভূয়ো বঙ্ধ্যাম্যহং বিধিम् ॥

বৰ্দ্ধমানকত নাট্য প্ৰযোক্তাসকলে ওপৰত কোৱাৰ দৰে নৃত্য প্ৰয়োগ কৰিব ছন্দক গীতৰ নিয়ম সম্বন্ধে এতিয়া কোৱা হ'ব ।

২৯৭-২৯৮। যানি বস্তুনিবন্ধানি যানি চাক্ষুৰ্ভূতানি চ ।
গীতানি তেষাং বঙ্ধ্যামি প্ৰয়োগং নৃত্তবাদ্যয়োঃ ॥
ভদ্ৰাৱতবণং কাৰ্যং নৰ্ত্তক্যা সাৰ্বভাণ্ডিকম্ ।
ক্ষেপপ্ৰতিক্ষেপকৃতং তন্ত্ৰীগানসমম্বিতম্ ॥

যিবোৰ গীতৰ বিষয়বস্তু বন্ধ (নিবন্ধন) আৰু যিবোৰ অক্ষুৰ্ভূত, সেইবোৰ নৃত্য আৰু বাদ্যত কেনেকৈ প্ৰয়োগ হয়, সেই বিষয়ে কোৱা হ'ব । তাণ্ড বাদ্য,

অতীৰ্য্য আৰু মৌখিক গানৰ লগত মিল ৰাখি ছন্দ আৰু প্ৰতিছন্দসহকাৰে
নৰ্ত্তকীয়ে মন্ত্ৰত প্ৰবেশ কৰিব ।

২৯৯। প্ৰথমং ভূতিনেয়ং তু গীতকে সৰ্ববস্তু তৎ ।
তদেব চ পূৰ্ণবস্তু নৃত্যেনাপি প্ৰদৰ্শয়েৎ ॥

প্ৰথমতে গীতত সকলোবিষয় অভিনীত হয়, পিছত সেইবিলাককে নৃত্যৰ যোগে
দেখুওৱা হয় ।

৩০০। যো বিধিঃ পূৰ্ণমুক্তন্তু নৃত্যভিনয়বাদিতে ।
আসাৰিতবিধৌ স স্যাৎ গীতানাং বস্তুকেষুপি ॥

নৃত্য, অভিনয় প্ৰয়োগ আৰু বাদ্য সম্বন্ধে যি নিয়ম আগতে বৰ্ণনা কৰা হ'ল,
আসাৰিত গীতৰ ক্ষেত্ৰতো সেই নিয়ম প্ৰযোজ্য ।

৩০১। ত্ৰয বস্তুনিবন্ধানাং গীতকানাং বিধিঃ স্মৃতঃ ।
শূন্যতান্ননিবন্ধানাং গীতানামপি লক্ষণম্, ॥

বস্তুনিবন্ধ গীত সম্বন্ধে এয়াই নিয়ম । এইদৰে নিবন্ধিত গীতৰ লক্ষণ শূনক ।

৩০২। য এত বস্তুযু বিধিনৃত্যভিনয়বাদিতে ।
স সৰ্ব এত কৰ্ত্তব্যচক্ষুৰ্ণকেষু প্ৰযোজ্যভিঃ ॥

গীতবস্তু বিষয়ক নৃত্য, অভিনয় আৰু বাদ্যসম্বন্ধীয় নিয়মবোৰৰ সকলোবিলাকেই
গীতৰ অন্বনিবন্ধ ছন্দকত প্ৰযোজ্যসকলে পালন কৰা কৰ্ত্তব্য ।

৩০৩। বাদ্যং গুৰ্বাকৰকৃতং তৰ্খাহ্বাকৰমেব চ ।
মুখে সোপোহনে কুৰ্য্যাদৰ্শানাং বিশ্ৰকৰ্ষকঃ ॥

মুখ আৰু উপোহনৰ সময়ত বাদ্য পৃথক পৃথক (শ্ৰুতি) গুৰুত্ব সহকাৰে অগ্ৰাকৰত
কৰাৰ লাগে ।

৩০৪। যদা গীতশাসনং ভূয়ো নিবৰ্ত্ততে ।
ভদ্ৰাদ্যমভিনেয়ং স্যাজ্জৈয়ং নৃত্তেন যোজয়েৎ ॥

যেতিয়া একেটা গীতৰ অংশবিশেষ বাৰে বাৰে আবৃত্তি কৰা হয় তেতিয়া প্ৰথমে
উচ্চাৰিত অংশবোৰ অভিনয়ৰ দ্বাৰা প্ৰদৰ্শনীয় আৰু অৱশিষ্ট অংশবোৰ নৃত্যৰ দ্বাৰা
কপাশিত হ'ব ।

৩০৫-৩০৬(ক)। যদা গীতশাসনং ভূয়ো ভূয়ো নিবৰ্ত্তয়েৎ ।
ত্ৰিপাণিলয়সংযুক্তং তত্র বাদ্যং প্ৰযোজয়েৎ ॥
যথা লয়তথা বাদ্যং কৰ্ত্তব্যং তুঙ্গসংগ্ৰহম্ ।

যেতিয়া গীত গাওঁতে তাৰ কোনো অংশৰ পুনৰাবৃদ্ধি হয়, তেতিয়া ত্ৰিপাদিলয়যুক্ত বাদ্য অনুগামী হ'ব । এনেক্ষেত্ৰত বাদ্য লয় অনুসৰি বজাব লাগে ।

৩০৬(খ)-৩০৯। তত্ত্বং চানুগতং চাপি ওষং চ কৰণাধিতম্ ॥
স্থিতে তত্ত্বং প্রযোক্তব্যং মধ্যে চানুগতং ভবেৎ ।
কৃত্যে চৌযঃ প্রযোক্তব্যন্তেষু বাদ্যগতো বিধিঃ ॥
ছন্দোগীতকম্বাসাদ্য তুঙ্গানি পৰিবৰ্ত্তয়েৎ ।
এষ কাৰ্য্যো বিধিনিৰ্ণিত্যং নৃত্যভিনয়বাদিতে ॥
যানি বস্তুনি বঙ্গানি তেষামন্তে গ্রহো ভবেৎ ।
অঙ্গানাং তু পৰাবৃত্তাৰাসাভেৰেৎ গ্রহো যতঃ ॥

তত্ত্ব, অনুগত আৰু ওষ কৰণৰ সৈতে সংশ্লিষ্ট । স্থিত অৱস্থিতি তত্ত্ব, লয়, মধ্যম অৱস্থাত অনুগত আৰু কৃত্যত ওষ লয় প্ৰযোজ্য । বাদ্যসম্বন্ধে এই নিয়ম ছন্দকৰ ক্ষেত্ৰত গীতাংশবোৰৰ পুনৰাবৃদ্ধি হয় । নৃত্য, অভিনয় আৰু গীতত এইটো বঙ্গা নিয়ম । যিবোৰ গীতবস্তু বঙ্গ অৰ্থাৎ বিবঙ্গ, তাৰপিছত হ'ব গ্ৰহ । কিন্তু অংশবোৰৰ পুনৰাবৃদ্ধি কৰোঁতে এনেবোৰ 'গ্ৰহ' আৱশ্যতে হোৱা উচিত ।

॥ সুকুমাৰ নৃত্য ॥

৩১০। এবমেষ বিধিঃ কাৰ্য্যো গীতেষ্বাসাৰিতেষু চ ।
দেবস্তুত্যাগ্ৰয়ং হোতং সুকুমাৰং নিবোধত ॥

আসাৰিত আৰু গীতৰ ক্ষেত্ৰত এই নিয়ম হ'ব লাগে । দেবস্তুতি বিষয়ক এই সুকুমাৰ নৃত্যৰ কথা বুজিব ।

৩১১। শ্ৰীপুংসয়োস্তু সংলাপো যন্তু কামসমুত্তরঃ ।
তজ্জজ্ঞেয়ং সুকুমাৰং হি শৃঙ্গাববসত্তরম্ ॥

কামাসক্ত শ্ৰী-পুৰুষৰ সংলাপত সুকুমাৰ নৃত্য শৃংগাৰ বসৰ পৰা উদ্ভৱ হয় ।

॥ নৃত্যৰ উপযোগী উপলক্ষ্য ॥

৩১২। যস্যং যস্যামবহায়াং নৃত্তং যোজ্যং প্রযোক্তৃতিঃ ।
সৰ্বগীতকসম্বন্ধং তচ্চ মে শুনুত বিজাঃ ॥

হে বিজ্ঞপ, নৃত্যপ্ৰযোক্তাসকলে যি যি বিলাক অৱস্থাত ইয়াৰ প্ৰয়োগ কৰে আৰু তাৰ গীতৰ সৈতে কি সম্বন্ধ সেই বিষয়ে কওঁ শুনক ।

৩১৩। অঙ্গবস্তুনিবৃত্তৌ চ তথা বৰ্ণানিবৃত্তিষু ।
তথা চাতুৰ্য্যদয়স্থানে নৃত্তং তজ্জজ্ঞঃ প্রযোজয়েৎ ॥

অভিনয়লোকে যেতিয়া নৃত্য প্ৰয়োগ কৰিব যেতিয়া নাট্যানুষ্ঠানত গীতৰ আৰম্ভ আৰু বৰ্ণ নিবৃত্ত হ'ব নতুবা কোনো নায়েকে নাট্যাভিনয়ত মৌভাগ্য লাভ কৰিব ।

৩১৪। যত্র সংদৃশ্যতে কিঞ্চিদ্ দম্পত্যোৰ্ঘদনাশ্রয়ম্ ।
তত্র নৃত্তং প্ৰযোক্তব্যং প্ৰহৰ্ষার্থগুণোক্তকম্ ॥

নাটকত এনেবোৰ উপলক্ষ্যত নৃত্য হ'ব য'ত দম্পতীৰ মাজত প্ৰেমজনিত কোনো এটা বিষয় উপস্থিত হয়, কাৰণ তেনে সময়ৰ নৃত্য ঔৎসুকজনক হয় ।

৩১৫। যত্র সন্নিহিতে কান্তে ষড়্ভুতকালাদিদৰ্শনম্ ।
গীতকাৰ্থাভিসম্বন্ধং নৃত্তং তত্রাপি চেদ্যতে ॥

প্ৰেমিক নিকটবৰ্তী আৰু উপযুক্ত ষড়্ভুতৰ আগমনত, গীতাৰ্থ সম্বন্ধীয় নৃত্য নাটকৰ যেই কোনো দৃশ্যতে হ'ব পাৰে ।

।। নৃত্যনিষেধ ।।

৩১৬। ঋগ্ভিত্তা বিপ্ললকা বা কলহাস্তবিভাপি বা ।
যন্মিগ্নস্বে তু যুৱতিৰ্ভুতং তত্র ন যোজয়েৎ ॥

ঋগ্ভিত্তা, বিপ্ললকা আৰু কলহাস্তবিভা যুৱতী বিষয়ত নৃত্য-নিষেধ ।

৩১৭। সখিপ্ৰবৃত্তে সংলাপে তথাহসন্নিহিতে প্ৰিয়ে ।
নহি নৃত্তং প্ৰযোক্তব্যং যস্য বা প্ৰোষিতঃ প্ৰিয়ঃ ॥

সখিৰ লগত সংলাপ কৰোতে, প্ৰিয়জন প্ৰবাসত থাকিলে নৃত্যনিষেধ ।

৩১৮। দূত্যাশ্রয়ং যদা তু স্যাৎ ষড়্ভুতকালাদিদৰ্শনম্ ।
উৎসুক্যচ্ছিত্তাসম্বন্ধং নৃত্তং তত্র ন যোজয়েৎ ॥

ইয়াৰ বাহিৰেও যেতিয়া দূতীৰ যোগে ষড়্ভুতৰ আগমন বাৰ্তা পোৱা যায় আৰু তাৰকাৰণে মনত উৎকণ্ঠা জন্মে সেই সময়ত নৃত্য প্ৰযোজ্য নহয় ।

৩১৯। যন্মিগ্নস্বে প্ৰসাদং তু গৃহীয়ান্নয়িকা ক্ৰমাৎ ।
ততঃ প্ৰভৃতি নৃত্তং তু শেৰেষস্বেষু যোজয়েৎ ॥

কিন্তু, যদি অভিনয়ৰ মাজত, নাটকৰ কোনো অংশত, নাট্যিকাক প্ৰসন্ন কৰা হয়, তেনেস্থলত নাটকৰ শেষ পৰ্যন্ত নৃত্য হ'ব পাৰে ।

৩২০। দেবভূত্যাশ্ৰয়গতং যদজং তু ভৱেদিহ ।
মাহেচ্চৈবৈবসহবৈকচ্ছতৈস্তৎ প্ৰযোজয়েৎ ॥

নাটকৰ কোনো অংশ দেবস্তুতি বিষয়ক হলে, শিৱস্তুট উদ্ধৃত অঙ্গহাৰৰ সৈতে নৃত্য কৰিব লাগে ।

৩২১। যত্র শৃঙ্গাবসংবদ্ধং গানং ত্রীশুকষাপ্রয়म् ।
দেবীকৃতৈবঙ্গহৰৈৰ্ললিতৈস্তুং প্রযোজয়েৎ ॥

নব-নাৰীৰ সম্বন্ধবোধক প্ৰেমগীত, পাৰ্বতীস্তুট অঙ্গহাৰৰ সৈতে নৃত্যৰ দ্বাৰা অনুসৃত হ'ব ।

।। বাদ্যবিধি ।।

৩২২। চতুশ্পদা নকুটকে খঞ্জকে পৰিগীতকে ।
বিধানং সম্প্রক্ক্যামি ভাণ্ডবাদ্যবিধং প্রতি ॥

চতুশ্পদা, খঞ্জক, আৰু পৰিগীতকৰ অনুগামী বাদ্যবিধি সম্বন্ধে কওঁ শুনক ।

৩২৩। খঞ্জনকুটসংযুক্তা ভৱেদ্যা তু চতুশ্পদা ।
পাদান্তে সন্নিপাতে তু তস্যা ভাণ্ডগ্রহো ভবেৎ ॥

খঞ্জ বা নকুট জাতীয় গীতৰ, ফুৱাৰ এটা চৰণ গীত হলে তাত সন্নিপাত গ্ৰহযুক্ত বাদ্য বজাব লাগে ।

৩২৪। যা ফুৱা ছন্দসা যুক্ত সমপাদা সমাক্ষৰা ।
তস্যাঃ পাদান্তসানে তু প্রদেশিন্যা গ্রহো ভবেৎ ॥

যিবোৰ ফুৱাত সমপাদ আৰু সমাক্ষৰ থাকে তাত পাদৰ অন্তত তৰ্জনী আঙ্গুলিৰে ধৰি বাদ্য বজাব লাগে ।

৩২৫। কৃতৈকং পৰিৱৰ্তং তু গানস্যাভিনয়ে পুনঃ ।
পুনঃ পাদানিবৃত্তৌ তু ভাণ্ডবাদ্যং নিয়োজয়েৎ ॥

এটা গীতৰ, অভিনয়ত পুনৰাবৃত্তি হ'ব, এটা পুনৰ গীত গাব আৰু ইয়াৰ শেষ চৰণৰ অন্তত বাদ্য বজাব লাগে ।

৩২৬। অঙ্গবস্তুনিবৃত্তেন বর্ণান্তবনিবৃত্তিষু ।
তথোপস্থাপনে চৈৱ ভাণ্ডবাদ্যং প্রযোজয়েৎ ॥

গীতৰ অঙ্গবস্তু বা বৰ্ণ নিবৃত্ত হলে আৰু ইয়াৰ উপস্থাপন হলে (প্ৰাক্ষেপ্ত) বাদ্য নবজাব ।

৩২৭। যেহপি চান্তবযাৰ্গাঃ স্যুস্তত্ৰা বাক্কবৈঃ কৃতাঃ ।
তেষু সূচী প্রয়োজন্ত্যা ভাণ্ডেন সহ ভাণ্ডৱে ॥

ভট্টী অথবা কবণৰ দ্বাৰা কৃত অন্তৰ্য্যগৰ সময়ত তান্তবনৃত্যত বাদ্যৰ সৈতে সূচীচাৰী প্ৰযোজ্য ।

৩২৮। মহেশ্বৰস্য চৰিতং য ইদং সংপ্ৰযোজয়েৎ ।
সৰ্বপাপৰিণুদ্ধাত্মা শিৱলোকং স গচ্ছতি ॥

যি এই শিৱ সূট নৃত্য কৰে তেওঁ সকলো পাপযুক্ত হৈ শিৱলোক পায় ।

৩২৯। এবমেষ ৰিষিঃসূটস্তান্তবস্য প্ৰয়োগতঃ ।
ভূয়ঃ কিং কথ্যতাং ৰিত্ৰো নাট্যযোগৰিষিং প্ৰতি ॥

প্ৰয়োগ বিধানৰ পৰা, তান্তব সম্বন্ধে এই ৰিষি প্ৰশংসন কৰা হৈছে । হে ব্ৰাহ্মণসকল
নাট্য প্ৰয়োগ সম্বন্ধে আক জ্ঞানিবলগীয়া আছে যদি কওক ।

—তান্তবলক্ষণ নামক চতুৰ্থ অধ্যায় সমাপ্ত ।

পঞ্চম অধ্যায় পূৰ্বৰঙ্গ বিধান

১। ভৰতস্য বচঃ কৃত্বা নাট্যসন্তানকাৰণম্ ।
পুনৰেবাক্ৰৱন্ ভাক্যমুঘয়ো হৃষ্টমানসাঃ ॥

ভৰতৰ মুখে নাট্য বিষয়ৰ কথাখিনি শুনি, পুনৰ মূনি সকলে আনন্দমনেৰে কবলৈ ধৰিলে ।

২-৪ । যথা নাট্যস্য বৈ জন্ম জৰ্জৰস্য চ সম্ভবঃ ।
বিঘ্ননাং শমনং চৈব দেৱতানাং চ পূজনম্ ॥
তত্ত্বঃ কৃতং গৃহীতং চ গৃহীত্বা চাৱখ্যাবিতম্ ।
নিখিলেন যথাতত্ত্বমিচ্ছাহো ৱেদিতুং পুনঃ ॥
পূৰ্বৰঙ্গং মহাতেজঃ সৰ্বলক্ষণসংযুতম্ ।
যথা মন্যামহে ব্রহ্মংস্তথা ব্যাখ্যাতুমহঁসি ॥

নাট্যৰ জন্ম, জৰ্জৰৰ উৎপত্তি, বিঘ্নশান্তি আৰু দেৱপূজা বিষয়ৰ কথা আপোনাৰ পৰা শুনি বুজিছো । তত্বানুসৰি সকলো কথা পুনৰ জানিবৰ ইচ্ছা হৈছে । হে মহাতেজস্বী ব্ৰাহ্মণ, সকলো লক্ষণযুক্ত পূৰ্বৰঙ্গ যাতে আমি বুজিব পাৰো তেনেদৰে আমাৰ আগত ব্যাখ্যা কৰে যেন ।

৫-৬ । তেষাং তু বচনং কৃত্বা মুনীনাং ভৰতো মুনিঃ ।
প্রত্যুবাচ পূৰ্ণভাক্যং পূৰ্বৰঙ্গবিধিং প্রতি ॥
পূৰ্বৰঙ্গ মহাভাগা গদতো মে নিবোধত ।
পাদভাগাঃ কলাশ্চৈব পৰিবৰ্ত্তন্তথৈৱ চ ॥

সেই ঋষিসকলৰ কথা শুনি ভৰতমুনিয়ে পূৰ্বৰঙ্গবিধান সম্বন্ধে পুনৰ কবলৈ ধৰিলে । হে মহাভাগ মূনিগণ, এতিয়া পূৰ্বৰঙ্গ সম্বন্ধে আৰু ইয়াৰ পাদভাগ, কলা আৰু পৰিবৰ্ত্তৰ বিষয়ে সকলো কণ্ঠ শুনক ।

॥ পূৰ্বৰঙ্গ ॥

৭। যস্মাদ্ৰঙ্গ প্রয়োগোহয়ং পূৰ্বমেৱ প্রযুক্ত্যতে ।
তস্মাদয়ং পূৰ্বৰঙ্গো বিজ্ঞেয়োহত্র যিজ্যোত্তমাঃ ॥

হে শ্ৰেষ্ঠ দ্বিজগণ, যিহেতু ই বঙ্গ প্ৰয়োগৰ আবশ্যকিত্তে হয় সেই হেতু ইয়াৰ নাম পূৰ্ববঙ্গ হ'ল ।

।। পূৰ্ববঙ্গৰ অঙ্গ ।।

৮-১১। অস্যাঙ্গানি তু কাৰ্য্যানি যথাবদনুপূৰ্ণাঃ ।
তন্ত্ৰীভাণ্ডসমায়োগৈঃ পাঠ্যযোগকৃতৈস্তথা ॥
প্ৰত্যাহাৰোহরতবণং তথা হ্যাবস্ত এৱ চ ।
আশ্ৰাৱণা বজ্জপাণিস্তথা চ পৰিঘট্টনা ॥
সংঘোটনা ততঃ কাৰ্যা মাৰ্গাসাৰিতমেৱ চ ।
জ্যেষ্ঠমধ্যকনিষ্ঠা চ তথৈৱাসাৰিতক্ৰিয়া ॥
এতানি চ বহিগীতান্যন্তৰ্ঘবনিকাগতেঃ ।
প্ৰয়োজ্যতিঃ প্ৰয়োজ্যানি তন্ত্ৰীভাণ্ডকৃতানি তু ॥

ইয়াৰ অঙ্গবিলাক যথাক্ৰমে তন্ত্ৰীবাদ্য আৰু ঢাক বাদ্যৰে সৈতে আবৃত্তিৰ যোগে অনুষ্ঠান কৰিব লাগে । প্ৰত্যাহাৰ, অৱতবণ, আবস্ত, আশ্ৰাৱণা, বজ্জপাণি, পৰিঘট্টনা, সংঘোটনা, তাৰপিছত মাৰ্গাসাৰিত, জ্যেষ্ঠ (দীৰ্ঘ) মধ্য আৰু হুস্থ আকাৰৰ আসাৰিত – এই নাট্যৰ ওপৰত্ৰি গীতবোৰ যবনিকাৰ অভ্যন্তৰত, প্ৰয়োগকৰ্ত্তাসকলে বাদ্যযন্ত্ৰৰ সৈতে প্ৰয়োগ কৰিব ।

১২-১৫ । ততশ্চ সৰ্বকুতপৈৰ্যুজ্জন্যন্যানি কাৰয়েৎ ।
বিঘাট্য ৱৈ যৱনিকাং নৃতপাঠ্যকৃতানি চ ॥
গীতানাং মদ্রকাদীনামেকং যোজ্যং তু গীতকম্ ।
বৰ্ধমানমথাপীহ তাণ্ডৱং যত্র যুজ্যতে ॥
ততশ্চোত্থাপনং কাৰ্য্যং পৰিবৰ্ত্তনমেৱ চ ।
নান্দী শূদ্ধাপকৃষ্টা চ বঙ্গদ্বাৰং তথৈৱ চ ॥
চাৰো চৈৱ ততঃ কাৰ্যা মহাচাৰী তথৈৱ চ ।
ত্ৰিকং প্ৰবোচনা চাপি পূৰ্ববঙ্গে ভৱন্তি হি ॥

তাৰপিছত যবনিকা অপসাৰণ কৰি বাদ্যযন্ত্ৰৰ সৈতে অন্য নাচ-গান আবৃত্তি আদি অনুষ্ঠান কৰণীয় । মদ্রকাদি গীতবোৰৰ পৰা এটা গীত গাব । বৰ্দ্ধমান গীত আৰু তাণ্ডৱ এই ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য । তাৰপিছত উত্থাপন, পৰিবৰ্ত্তন, নান্দী, শূদ্ধাপকৃষ্টা, বঙ্গদ্বাৰ, চাৰী, মহাচাৰী, ত্ৰিক আৰু প্ৰবোচনা পূৰ্ববঙ্গৰ ভিতৰৰ কাৰ্য্য ।

১৬। এতান্যঙ্গানি কাৰ্য্যাণি পূৰ্ববঙ্গৱিধৌ তু চ ।
এতেষাং লক্ষণমহং ব্যাখ্যাস্যাম্যনুপূৰ্ণাঃ ॥

এই অঙ্গবিলাক পূৰ্ববঙ্গত কৰণীয় । ইয়াৰ লক্ষণ যথাক্ৰমে ব্যাখ্যা কৰিম ।

- ১৭। কুতপস্য তু বিন্যাসঃ প্রত্যাহার ইতি স্মৃতঃ ।
যথাতত্ত্বতৰণং প্রোক্তং গায়কানাং নিবেশনম্ ॥

বাদ্যবিলাকৰ বিন্যাসক প্রত্যাহার বোলে । গায়কসকলৰ উপবেশনক অৱতৰণ বোলা হয় ।

আৰম্ভ, আগ্ৰাৱণা

- ১৮। পৰিগীতপ্ৰিয়াৰম্ভ আৰম্ভ ইতি কীৰ্ত্তিতঃ ।
আতোদ্যৰঞ্জনার্থং তু ভৱেদাগ্ৰাৱণা বিধিঃ ॥

গানৰ সূত্ৰপাতক আৰম্ভ বোলে । বাদ্যক সুগ্ৰাব্যকৰাৰ ব্যবস্থা কৰাকে আগ্ৰাৱণা বিধি বোলে ।

বক্তৃপানি, পৰিঘট্টনা

- ১৯। বাদ্যবৃত্তি বিভাগার্থং বক্তৃপানিৰ্দ্ধায়তে ।
তন্ত্ৰোক্তঃ কৰণার্থং তু ভবেচ্চ পৰিঘট্টনা ॥

বাদ্যৰ শৈলী বিভাগৰ বাবে বক্তৃপানি বিহিত হয়, আৰু তাঁৰৰ যন্ত্ৰক সতেজ কৰাকে পৰিঘট্টনা বোলা হয় ।

সংঘোটনা, মাৰ্গাসাৰিত

- ২০। তথা পানিৰ্ভাগার্থং তৱেং সংঘোটনা বিধিঃ ।
তন্ত্ৰীভাণ্ডসমাযোগান্ মাৰ্গাসাৰিতমিষ্যতে ॥

হস্ততন্ত্ৰী বিভেদ কাৰ্য্যক সংঘোটনা আৰু তন্ত্ৰীবাদ্য, ঢাকবাদ্য মিলিত হোৱাকে মাৰ্গাসাৰিত বোলে ।

- ২১। কলাপাত্তবিভাগার্থং তৱেদাসাৰিতক্ৰিয়া ।
কীৰ্ত্তনাদ্ভৱতানাং চ জ্ঞেয়ো গীতবিধিস্থতা ॥

কলাবিভাজনৰ বাবে আসাৰিত ক্ৰিয়া হয় । দেবতাৰ গুণকীৰ্ত্তনক গীতবিধি বুলি জানিব ।

উত্থাপন

- ২২-২৩। অতঃ পৰং প্রৱক্ষ্যামি চোত্থাপনবিধিক্ৰিয়াম্ ।
যন্মাদুত্থাপয়ন্ত্যাদৌ প্রয়োগং নান্দি পাঠকাঃ ॥
পূৰ্বমেৱ তু বসেহস্মিন্ তন্মাদুত্থাপনং স্মৃতম্ ।

এতিয়া উত্থাপনবিধিৰ ক্ৰিয়া সম্বন্ধে কোৱা হব । যিহেতু এই বঙ্গমঞ্চত প্ৰথমেই নান্দী পাঠকসকলে অনুষ্ঠান উদ্বোধন কৰে, সেইবাবে ইয়াক উত্থাপন বুলি কোৱা হয় ।

পৰিবৰ্তন

২৩(খ)-২৪(ক) । যস্মাচ্চ লোকপালানাং পৰিবৃত্য চতুৰ্দ্দিশম্ ॥
বন্দনানি প্রকুৰ্বন্তি তস্মাচ্চ পৰিবৰ্তনম্ ।

যিহেতু চাৰিওফালে ঘূৰি (পৰিবৃত্য) লোকপাল সকলৰ বন্দনা কৰা হয়, সেইবাবে ইয়াৰ নাম পৰিবৰ্তন ।

নান্দী

২৪(খ)-২৫(ক) । আশীৰ্বচনসংযুক্তা নিত্যং যস্মাৎ প্ৰবৰ্ততে ॥
দেৱস্বিজন্মপাদীনাং তস্মান্ নান্দীতি সংজ্ঞিতা ।

যিহেতু ইয়াত সদায়ে দেৱতা, ব্ৰাহ্মণ আৰু বজাসকলৰ আশীৰ্বাদসূচক কথাৰ প্ৰয়োগ হয়, সেইবাবে ইয়াৰ নাম নান্দী হ'ল ।

শুদ্ধাবকৃষ্টা

২৫(খ)-২৬(ক) । অত্র শুদ্ধাবকৃষ্টেৰ হৃদ্যকৃষ্টা হুবা যতঃ ।
তস্মাচ্ছুদ্ধাপকৃষ্টেৰ জৰ্জৰলোকদৰ্শিকা ॥

যিহেতু অৱকৃষ্টা হুবা শুদ্ধ (অৰ্থহীন) আখৰেৰে ৰচিত হয়, সেইবাবে ইয়াক শুদ্ধাবকৃষ্টা নাম দিয়া হয় ; ই জৰ্জৰ লোকসূচক ।

বঙ্গহাৰ

২৬(খ)-২৭(ক) । যস্মাদভিনয়ন্ত্ৰ প্ৰথমং হৃদ্যত্যাৰ্যতে ॥
বঙ্গহাৰমতো জ্যেষ্ঠং ৰাগজাভিনয়াশ্চকম্ ।

যিহেতু ইয়াতে অভিনয় আৰম্ভ হয় সিহেতু ইয়াৰ নাম বঙ্গহাৰ । ইয়াতে বাচিক আৰু আঙ্গিক অভিনয় কাৰ্য্য হয় ।

চাৰী, মহাচাৰী

২৭(খ)-২৮(ক) । শৃঙ্গাৰস্য প্ৰচৰণাচ্চাৰী সংপৰিকীৰ্তিতা ।
বৌদ্ৰপ্ৰচৰণাচ্চাপি মহাচাৰীতি কীৰ্তিতা ।

শূঙ্গাৰ বসবজনক গতিৰ বাবে ইয়াক চাৰী বোলে আৰু বৌদ্ৰবসবজনক গতিৰ বাবে মহাচাৰী বোলে ।

ত্ৰিগত

২৮(খ)-২৯(ক) । বিদুষকঃ সূত্ৰধাৰন্তথা বৈ পাৰিপাৰ্শ্বকঃ ॥
যত্র কুৰ্বন্তি সঙ্গমং তত্রাপি ত্ৰিগতং স্মৃতম্ ।

বিদুষক, সূত্ৰধাৰ, আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিকে যত সংলাপ কৰে, সেই স্থানক ত্ৰিগত বোলে ।

প্ৰবোচনা

২৯(খ)-৩০(ক) । উপক্ষেপেণ কাৰ্যস্য হেতুযুক্তিসমাপ্তয়া ॥
সিদ্ধেনামত্ৰণা যা তু বিজ্ঞেয়া সা প্ৰবোচনা ।

কাৰ্য্যসিদ্ধিৰ উদ্দেশ্যে যুক্তি-তৰ্কৰদ্বাৰা যি আবেদন নাট্যক্ৰিয়া সূচক হয় তাকে প্ৰবোচনা বোলে ।

বহিগীত আৰু তাৰ কাৰণ

৩০(খ)-৩১(ক) । অতঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি হ্যাপ্ৰাৱণবিধিক্ৰিয়াম্ ॥
বহিগীতবিধৌ সম্যগুৎপত্তিং কাৰণং তথা ।

ইয়াৰ পিছত বহিগীত নিয়মৰ অন্তৰ্ভুক্ত, অপ্ৰাৱণবিধি আৰু তাৰ ক্ৰিয়াকাৰণ বৰ্ণনা কৰিম ।

৩১(খ)-৩২ । চিত্ৰদক্ষিণবৃত্তৌ তু সন্তকপে প্ৰৱৰ্ত্তিতে ।
সোপোহনে সনিগীতে দেৱন্ত্যভিনন্দিতে ।
নাৰদাদ্যৈশ্চ গন্ধৰ্বৈঃ সভায়াং দেৱদানৱাঃ ॥
নিগীতং প্ৰাৱিতা সম্যক্ লয়তাল সমন্বিতম্ ।

যেতিয়া নাৰদাদি সংগীতজ্ঞসকলে সন্তকপে, চিত্ৰ আৰু দক্ষিণ মাৰ্গেদি উপোহন আৰু নিগীত স্তুতিত ব্যস্ত হৈ আছিল তেতিয়া সভাস্থিত সকলো দেৱ-দানবক সম্যক ভাবে তালৰ লয়ত অনুষ্ঠিত নিগীত শুনোৱা হৈছিল ।

৩৩-৩৬ । তচ্ছূদ্ভা তু শূভং গানং দেৱন্ত্যভিনন্দিতম্ ॥
অভবন্ কুভিতাঃ সৰ্ব্বে মাৎসৰ্য্যদৈত্যৰাক্ষসাঃ ।
সংপ্ৰধাৰ্য চ তেহন্যোন্যমিত্যৰোচনৱহিতাঃ ॥

নিৰ্গীতং তু সৰাদিত্ৰমিদং গৃহীমহে বয়ম ।
 সন্তকপেণ সন্তুষ্ঠা দেৱাঃ কৰ্মানুকীৰ্তনাং ॥
 এৱং গৃহীম নিৰ্গীতং তুষ্যামোহিত্ৰৈৱ বৈ বয়ম ।
 তে তত্র তুষ্ঠা দৈত্যাস্থ সাধয়ন্তি পুনঃ পুনঃ ॥

এই আনন্দদায়ক দেবস্তুতি শুনি সকলো ৰাক্ষস আৰু দৈত্য ঈৰ্ষাত ক্ষুব্ধ হ'ল ।
 এনে অৱস্থাত তেওঁলোকে পৰস্পৰক কবলৈ ধৰিলে - বাদ্যৰ সৈতে এই নিৰ্গীত
 শুনি আমি পৰম সন্তোষ পাইছো । নিজৰ অৱদান সম্বন্ধে সন্তকপ গান শুনি
 দেৱগণো সন্তুষ্ট হৈছিল । আমি কেৱল নিৰ্গীত শুনিম আৰু সিয়ে আমাৰ প্ৰীতিদায়ক
 হব । দৈত্যসকলেও প্ৰীত হৈ বাৰম্বাৰ এই অনুষ্ঠান কৰিবলৈ ধৰিলে ।

৩৭-৩৮(ক)। কষ্টাশ্চাপি ততো দেৱাঃ প্ৰত্যভ্যস্ত নাৰদম্ ।
 এতে তুষ্যন্তি নিৰ্গীতে দানৱাঃ সহ ৰাক্ষসৈঃ ॥
 প্ৰণশ্যতু প্ৰয়োগোহয়ং কথং বা মন্যতে ভৱান ।
 দেৱানাং ৰচনং শ্রুত্বা নাৰদো ৰাক্ষসব্ৰতীং ॥
 ধাতুৱাদ্যাশ্ৰয়কৃতং নিৰ্গীতং মা প্ৰণশ্যতু ।
 কিন্তুপোহনসংযুক্তং ধাতুৱাদ্যৱিতুষিতম্ ॥
 ভবিষ্যতীদং নিৰ্গীতং সন্তকপৱিধানতঃ ।
 নিৰ্গীতেনাৱবদ্ধাস্থ দৈত্যদানৱৰাক্ষসাঃ ॥
 ন হ্ৰোতং ন ৱিষাতং চ কৰিষ্যন্তীহ তোষিতাঃ ।

তাৰপিছত দেৱগণে কুপিত হৈ নাৰদক কলে, এই দানৱ আৰু ৰাক্ষস সকলো
 নিৰ্গীতিত তুষ্ট হয়, গতিকে এই প্ৰয়োগ বন্ধ হোৱাই ভাল, এই বিষয়ত আপোনাৰ
 মনোভাৱ কি ? দেৱতাৰ কথা শুনি নাৰদে এই কথা কলে -, ধাতু আৰু
 বাদ্যসম্বৃত্ত নিৰ্গীত নষ্ট (বন্ধ) নোহোৱাহে মঙ্গল । কিন্তু, উপোহনযুক্ত ধাতুবাদ্য
 শোভিত এই নিৰ্গীত সন্তকপ সম্পন্ন হব । দৈত্য, দানৱ আৰু ৰাক্ষস নিৰ্গীতৰ দ্বাৰা
 আকৃষ্ট হৈ ক্ষুব্ধ নহব আৰু সন্তুষ্ট হোৱাৰ ফলত কোনো বাধা সৃষ্টি নকৰা হব !

৪১(খ)-৪৫(ক)। ততঃনিৰ্গীতেমৱং তু দৈত্যানাং স্পৰ্ধয়া শিভাঃ ॥
 দেৱানাং বহুমানেন বাহিৰ্গীতমিদং শ্রুতম্ ।
 ধাতুভিচ্চিহ্নাণীয়াং গুলময়কৰাৱিতম্ ।
 বৰ্ণালঙ্কাৰ সংযুক্তং প্ৰয়োক্তব্যং বুধৈৰথ ।
 নিৰ্গীতং গীয়তে যশ্চাদপদং বৰ্ণযোজনাং ॥
 অসূয়য়া চ দেৱানাং বাহিৰ্গীতমিদং শ্রুতম্ ।
 নিৰ্গীতং যশ্চা প্ৰোক্তং সন্তকপসমৰ্ণিতম্ ॥
 উৱাপনাদিকং যচ্চ তস্য কাৰণমুচ্যতে ।

হে মিজগণ, ইয়াৰ প্ৰতি দৈত্যসকলৰ স্পৰ্শৰ কাৰণে ই নিগীত, দেৱতাৰ সন্মান
ৰক্ষাৰ কাৰণে বহিগীত নামে খ্যাত হয় । চিত্ৰিত বীণাত খাতু খচিত কৰি গুক
লঘু আখৰযুক্ত আৰু বৰ্ণ অলঙ্কাৰযুক্ত এই বহিগীত পণ্ডিত সকলে প্ৰয়োগ কৰিব ।
মই সাত প্ৰকাৰৰ নিগীতৰ কথা কলো । এতিয়া উত্থাপনাৰ কাৰণ সম্বন্ধে বৰ্ণনা
কৰিম ।

৪৫(খ)-৫৪ । প্ৰত্যাহাৰে যাতুধানাঃ প্ৰীয়ন্তে সহপন্নগৈঃ ॥
তুষ্যন্ত্যম্বৰসন্তত্ৰ কৃতেহৱতৰণে মিজাঃ ।
তুষ্যন্ত্যপি চ গন্ধৰ্বা আৰম্ভে সম্প্ৰযোজিতে ॥
আশ্ৰাবণায়াং যুক্তায়াং দৈত্যাস্তুষ্যন্তি সৰ্ৱশঃ ।
বক্তৃপাণৌ কৃতে চৈৱ নিত্যং তুষ্যন্তি দানৱাঃ ॥
পৰিঘট্টনায়াং তুষ্টা যুক্তায়াং বক্ষসাং গণাঃ ।
সংঘোটনক্ৰিয়ায়াং তু তুষ্যন্ত্যপি চ গুহ্যকাঃ ॥
মাৰ্গাসাৰিতমাসাদ্য তুষ্টা যক্ষা ভৱন্তি হি ।
গীতকেষু প্ৰযুক্তেষু দেৱাস্তুষ্যন্তি নিত্যশঃ ॥
বৰ্দ্ধমানে প্ৰযুক্তে তু কৰ্ত্তৱ্যন্তি সানুগাঃ ।
তথা চোত্থাপনে যুক্তে ব্ৰহ্মা তুষ্টো ভৱেদিহ ॥
তুষ্যন্তি লোকপালাশ্চ প্ৰযুক্তে পৰিবৰ্তনে ।
নান্দীপ্ৰয়োগেহথ কৃতে প্ৰীতো ভৱতিচন্দ্ৰমাঃ ॥
যুক্তায়ামপকৃষ্টায়াং প্ৰীতা নাগা ভৱন্তি হি ।
তথা শূক্ৰাপকৃষ্টায়াং প্ৰীতাঃ পিতৃগণো ভৱেৎ ॥
বসম্ভাৰে প্ৰযুক্তে তু বিষ্ণুঃ প্ৰীতো ভৱেদিহ ।
জৰ্জৰস্য প্ৰয়োগে তু তুষ্টা বিঘ্নবিনায়কাঃ ॥
তথা চাৰ্য্যং প্ৰযুক্তায়ামুমা তুষ্টা ভৱেদিহ ।
মহাচাৰ্য্যং প্ৰযুক্তায়াং তুষ্টো ভূতগণো ভৱেৎ ॥

প্ৰত্যাহাৰত ৰাক্ষস আৰু পন্নগ সকল তুষ্ট হয় । আৰম্ভ প্ৰযুক্ত হলে গন্ধৰ্বসকল তুষ্ট
হয় । আশ্ৰাবণা প্ৰযুক্ত হলে দৈত্যগণ সততে সন্তুষ্ট হয় । বক্তৃপাণি প্ৰয়োগ কৰিলে
দানৱগণ সততে সন্তুষ্ট হয় । পৰিঘট্টনা প্ৰয়োগত ৰাক্ষস সন্তুষ্ট হয় । সংঘোটন
ক্ৰিয়াৰ প্ৰয়োগত গুহ্যকসকল তুষ্ট হয় । মাৰ্গাসাৰিতৰ প্ৰয়োগত যক্ষগণ তুষ্ট হয় ।
গীতৰ প্ৰয়োগত দেৱগণ সততে তুষ্ট হয় । বৰ্দ্ধমানৰ প্ৰয়োগত অনুচৰ বিলাকেৰে
সৈতে শিৱ প্ৰীত হয় । উত্থাপনৰ প্ৰয়োগত ব্ৰহ্মা তুষ্ট হয় । পৰিবৰ্তনৰ প্ৰয়োগত
লোকপালগণ তুষ্ট হয় । নান্দীৰ প্ৰয়োগত চন্দ্ৰ তুষ্ট হয় । অপকৃষ্টা প্ৰয়োগত নাগগণ
প্ৰীত হয় । শূক্ৰাপকৃষ্টা প্ৰয়োগত পিতৃগণ তুষ্ট হয় । বসম্ভাৰৰ প্ৰয়োগত বিষ্ণু তুষ্ট
হয় । জৰ্জৰৰ প্ৰয়োগত বিঘ্নবিনায়কগণ তুষ্ট হয় । চাৰীৰ প্ৰয়োগত উমা প্ৰীতা
হয় । মহাচাৰীৰ প্ৰয়োগত ভূতগণ সন্তুষ্ট হয় ।

৫৫-৫৬ । প্রত্যাহাৰাদি চাৰ্যন্তমেতদৈৱত পূজনম্ ।
 পূৰ্বৰঙ্গে ময়া খ্যাভং তথা চান্ধৱিকল্পনম্ ॥
 দেৱন্তুষ্যতি যো যেন যস্য যন্মনসঃ প্ৰিয়ম্ ।
 তত্তথা পূৰ্বৰঙ্গে তু ময়া প্ৰোক্তং যিজোক্তমাঃ ॥

পূৰ্বৰঙ্গত প্ৰত্যাহাৰৰ পৰা চাৰী পৰ্যন্ত দেৱ পূজা আৰু অন্ধবিলাকৰ বিৱৰণ দিয়া হ'ল । হে ব্ৰাহ্মণসকল ! পূৰ্বৰঙ্গত যি দেৱতাক যেনে ভাবে ভুজি কৰিব পাৰি আৰু যাৰ যি মনোবজ্জক সেইবিষয়েও কোৱা হৈছে ।

৫৭-৫৯ । সৰ্বদৈৱতপূজাৰ্হং সৰ্বদৈৱতপূজনম্ ।
 ধৰ্ম্যং যশস্যমায়ুষ্যং পূৰ্বৰঙ্গ প্ৰবৰ্তনম্ ॥
 দৈত্যদানৱভুত্যাৰ্থং সৰ্বেষাং চ দিব্লোকসাম্ ।
 নিগীতানি সগীতানি পূৰ্বৰঙ্গকৃতানি তু ॥
 নিগীতানাং সগীতানাং বৰ্ধমানস্য চৈৱ হি ॥
 ধ্ৰুৱাৱিধানে ব্ৰহ্ম্যামি লক্ষণং কৰ্ম চৈৱ হি ॥

সকলো দেৱতাৰ প্ৰশংসনীয় পূৰ্বৰঙ্গ প্ৰবৰ্তনৰ দ্বাৰা সকলো দেৱতাৰ পূজা হয় । এই পূৰ্বৰঙ্গ ধৰ্মসম্মত, যশস্কৰ আৰু আয়ুৰ্দ্ধক । গীতহীন, গীতযুক্ত পূৰ্বৰঙ্গ কৃত্যবোৰ দৈত্য দানবৰ আৰু সকলো স্বৰ্গবাসীৰ সন্তোষদায়ক । গীতহীন আৰু গীতযুক্ত বৰ্দ্ধমানৰ লক্ষণ আৰু অনুষ্ঠানৰ বিষয়ে ধ্ৰুৱাৰ প্ৰসঙ্গত কোৱা হ'ব ।

চতুৰস্ৰ অঙ্গ

৬০-৬৩ । প্ৰযুক্ত্য গীতকৱিৰিণিং বৰ্ধমানং ভৈধে ব্ৰচ ।
 গীতকান্তে ততশ্চাপি কাৰ্য্য উত্থাপনী ধ্ৰুৱা ॥
 আদৌ ৰেচ চতুৰ্থং চাপ্যষ্টমৈকাদশে তথা ।
 গুৰ্বক্ষৰাণি জ্ঞানীয়াং পাদে হ্যেকাদশেহক্ষৰে ॥
 চতুৰ্দশা ভৱেৎ সা তু চতুৰস্ৰা ভৈথৈৱ চ ।
 চতুৰ্ভিসম্মিপাতিশচ ত্ৰিলয়া ত্ৰিযতিস্তথা ॥
 পৰিৱৰ্ত্তাস্তু চত্বাৰঃ পাণয়ন্তয় এব চ ।
 জাত্যা চৈৱ হি ত্ৰিলোকান্তাংশ্চ তালেন যোজয়েৎ ॥

গান আৰু বৰ্দ্ধমান প্ৰয়োগ কৰি গীতৰ শেষত উত্থাপনী ধ্ৰুৱা কৰণীয় । উত্থাপনী ধ্ৰুৱাৰ প্ৰতি চৰণত এঘাৰটাকৈ অক্ষৰ থাকিব । তাৰে প্ৰথম দুটা, চতুৰ্থটো, অষ্টমটো আৰু একাদশ অক্ষৰ গুৰু হ'ব লাগে বুলি জানিব । চতুৰস্ৰ তালত গৈ

আৰু ইয়াত চাৰিপাদ, চাৰি সন্নিপাত, তিনি লয় আৰু তিনিটা যতি থাকে । ইয়াত পৰিবৰ্ত্ত চাৰি, পাণি তিনি ; ইয়াৰ জাতিবৃত্ত হ'ব বিন্যোক আৰু সেই সকলোবোৰ তালযুক্ত হ'ব ।

৬৪। শম্যা তু দ্বিকলা কাৰ্যা তালো দ্বিকল এৱ চ ।
পুনশ্চৈককলা শম্যা, সন্নিপাতঃ কলাত্ৰয়ম্ ॥

তাল হ'ব কলাত্ৰয়যুক্ত শম্যা, দ্বিকলা তাল । এককল তাল শম্যা আৰু ত্ৰিকল হলে সন্নিপাত হয় ।

পৰিবৰ্ত্ত

৬৫-৬৬ । এবমষ্টকলঃ কাৰ্যঃ সন্নিপাতো বিচক্ষণৈঃ ।
চত্বাৰঃ সন্নিপাতাসু পৰিবৰ্ত্তস্য উচ্যতে ॥
পূৰ্বং স্থিতলয়ঃ কাৰ্যঃ পৰিবৰ্ত্তো বিচক্ষণৈঃ ।
তৃতীয়ে সন্নিপাতে তু তস্য তাত্ত্বগ্রহো ভৱেৎ ॥

এইদৰে বিচক্ষণলোকে অষ্টকলাযুক্ত সন্নিপাত কৰিব । পৰিবৰ্ত্তত চাৰিটি সন্নিপাত থাকে বুলি কয় । জ্ঞানীলোকে প্ৰথম পৰিবৰ্ত্ত স্থিত (বিলম্বিত) লয়ত কৰিব লাগে । তাৰপিছত তৃতীয় সন্নিপাতত বাদ্য ব্যৱহাৰ হ'ব ।

৬৭। একস্মিন্ পৰিবৰ্ত্তে তু গতে প্ৰাপ্তে দ্বিতীয়কে ।
কাৰ্যং মধ্যলয়ে তজ্জৈঃ সূত্ৰধাৰপ্ৰৱেশনম্ ॥

এটা পৰিবৰ্ত্ত হোৱাৰ পিছত দ্বিতীয়টি আৰম্ভ হলে বিশেষজ্ঞ সকলে, মধ্যলয়ৰ মাজত সূত্ৰধাৰৰ প্ৰৱেশ কৰাব ।

৬৮-৬৯ । পুষ্পাজ্জলিং সমাদায় বক্ষামঙ্গলসংস্কৃতাঃ ।
শুদ্ধবৰ্ণাঃ সুমনসন্তথা চাদতুতদৃষ্টয়ঃ ॥
স্থানং তু বৈষ্ণৱং কৃত্বা সৌষ্ঠৱাস্তপুৰস্কৃতম্ ।
দীক্ষিতাঃ শূচয়শ্চৈৱ প্ৰৱিণেশুঃ সমং ত্ৰয় যঃ ॥

তিনিওজন (সূত্ৰধাৰ আৰু সহায়ক দুজন) হাতত পুষ্পাজ্জলি লৈ বক্ষাকাৰী মাসনিক অনুষ্ঠানৰ দ্বাৰা শুদ্ধ হৈ পৰিস্কাৰ দেহ আৰু পবিত্ৰ মনেৰে অক্লুত দৃষ্টি অবলম্বন কৰি, বৈষ্ণৱস্থানৰ অনুষ্ঠানপূৰ্বক সৌষ্ঠৱাস্তযুক্ত, দীক্ষিত আৰু শূচি হৈ একেলগে প্ৰৱেশ কৰিব ।

৭০। ভূস্বাৰজৰ্জৰথৰৌ তৰেতাং পাৰিপাৰ্শ্বকৌ ।
মধ্যে তু সূত্ৰধৃক্ তাত্যাং কৃতঃ পঞ্চপদীং ব্ৰজেৎ ॥

দুয়োজন সহায়কে হাতত জৰ্জৰ আৰু জলপাত্ৰ লৈ আহিব আৰু দুয়োৰে মাজত থাকি সূত্ৰধাৰে পঞ্চপদ পৰিক্ৰমা কৰিব ।

৭১। পদানি পঞ্চ গচ্ছ্যেৰ্ব্ৰহ্মণো যজনেচ্ছয়া
পাদানাং চাপি বিক্ষেপং ব্যাখ্যাস্যামি যথাশ্ৰমম্ ॥

ব্ৰহ্মাৰ পূজা কৰাৰ উদ্দেশ্যে সূত্ৰধাৰে সেই পঞ্চপদ যাব লাগে । পদক্ষেপ যথাক্ৰমে ব্যাখ্যা কৰা হব ।

৭২। ত্ৰিতালান্তৰবিক্ৰম্যমুৎক্ৰিপেক্ষৰণং শীনেঃ ।
পাৰ্শ্বোত্তানোন্নিভীশ্চৈৱ তন্মধ্যে পাতয়েৎ পুনঃ ॥

তিনিতাল অন্তৰিত পদেৰে, বিক্ৰম্য অৱলম্বন কৰি ধীৰে ধীৰে চৰণ উৎক্ষেপ কৰিব । পাৰ্শ্বত উত্তোলিত চৰণ পুনৰ তাৰ মাজত ৰাখিব ।

৭৩-৭৪। এবং পঞ্চপদীং গতা সূত্ৰধাৰঃ সহৈতৰৈঃ ।
সূচীং বামপদং দদ্যাৎ বিক্ষেপং দক্ষিণেন তু ॥
পুষ্পাঞ্জল্যপৰ্ব্বগচ্চ কাৰ্য্যে ব্ৰাহ্মেহথ মণ্ডলে ।
বঙ্গনীঠস্য মধ্যে তু স্বয়ং ব্ৰহ্ম প্ৰতিষ্ঠিতঃ ॥

এইদৰে অন্যৰ সৈতে পাঁচখোজ গৈ বাওঁতৰিৰে সূচী চাৰী কৰি সোঁ ভৰি চলাব । তাৰ পিছত ব্ৰহ্মাৰ মণ্ডলত পুষ্পাঞ্জলি দিব । বঙ্গনীঠৰ মধ্যস্থলত ব্ৰহ্মা প্ৰতিষ্ঠিত থাকে ।

৭৫-৭৭(ক)। ততঃ সললিতৈহীন্তৈৰতিৱন্দ্যঃ পিতামহঃ ।
অতিৱাদনানি কাৰ্য্যানি ত্ৰীণি হস্তেন ভূতলে ॥
কালপ্ৰকৰ্ষহেতোশ্চ পাদানাং প্ৰৱিভাগতঃ ।
সূত্ৰধাৰপ্ৰবেশাদ্যো বন্দনাভিনয়াস্তকঃ ॥
দ্বিতীয়ঃ পৰিবৰ্ত্তন্তু কাৰ্য্যো মধ্যলয়াশ্ৰয়ঃ ।

তাৰপিছত ললিতহস্তেৰে ব্ৰহ্মাক নমস্কাৰ কৰিব । তিনিবাৰ মাটিত হাতেৰে অতিবাদন কৰিব লাগে । কাল প্ৰকৰ্ষৰ (যথাসময়ত কাম কৰি যাবলৈ) বাবে মধ্যলয়ত দ্বিতীয় পৰিবৰ্ত্ত কৰিব লাগে । ইয়াত প্ৰথমে হয় সূত্ৰধাৰৰ প্ৰবেশ আৰু শেষত হয় নমস্কাৰৰ অভিনয় ।

৭৭(খ)-৮০(ক) । অতঃ পৰং তৃতীয়ে তু মণ্ডলস্য প্রদক্ষিণম্ ॥
 ভবেদাচমনং চৈব জৰ্জৰগ্ৰহণং তথা ।
 উন্মায় মণ্ডলাৎ তূর্ণং দক্ষিণং পাদমুদ্বৰেৎ ॥
 তেনৈব রেধং কুরীতং বিক্ষেপং রামকেন চ ।
 পুনশ্চ দক্ষিণং পাদং পার্শ্বসংস্থং সমুদ্বৰেৎ ॥
 ততঃ রামবেধস্থে বিক্ষেপো দক্ষিণস্য তু ।

ইয়াৰ পিছত তৃতীয় পৰিবৰ্ত্তত হয় মণ্ডলৰ প্রদক্ষিণ, আচমন আৰু জৰ্জৰধাৰণ ।
 মণ্ডলৰ পৰা উঠি তৎক্ষণাৎ সোঁ ভৰি দাঙিব । সেই অবস্থাবেই বেধ সূচীচাৰী
 কৰি বাওঁভৰি চলাব । পুনৰ পাৰ্শ্বস্থিত সোঁ ভৰি উদ্ধৃত কৰিব । তাৰপিছত
 বামবেধ, দক্ষিণভৰি চালন ।

৮০(খ)-৮৩ । ইত্যনেন বিধানেন সম্যক্ কৃত্বা প্রদক্ষিণম্ ॥
 ভূঙ্গাবধাৰমাহুয় শৌচং চাপি সমাচৰেৎ ।
 যথান্যায়ং তু কৰ্ত্তব্যং তেন হ্যচমনক্ৰিয়া ॥
 আত্মপ্ৰোক্ষণমেৰাণ্ডিঃ কৰ্ত্তব্যং তু যথাক্ৰমম্ ।
 প্রযত্নকৃতশৌচেন সূত্ৰধাৰেণ যত্নতঃ ॥
 সন্নিপাতসমং গ্রাহ্যো জৰ্জৰো বিঘ্নজৰ্জৰঃ ।
 প্রদক্ষিণাদ্যো বিজ্ঞেয়ো জৰ্জৰগ্ৰহণাস্তকঃ ॥
 তৃতীয় পৰিবৰ্ত্তস্থে বিজ্ঞেয়ো বৈ দ্রুতেন লয়ে ।

এই নিয়মে প্রদক্ষিণ কৰি ভূঙ্গাবধৰক মাতি আনি, ভূঙ্গাবৰ জলেৰে নিজক পবিত্ৰ
 কৰিব, সেই জলেৰেই যথানিয়মে আচমন কৰিব । সেই জলেৰেই যথাক্ৰমে নিজৰ
 গাত জলসিক্তন কৰিব । সময়ে দেহ পবিত্ৰ কৰি সূত্ৰধাৰে সন্নিপাতৰ সৈতে
 বিঘ্ননাশক জৰ্জৰ ধাৰণ কৰিব । তৃতীয় পৰিবৰ্ত্ত দ্রুতলয়ত হব, ইয়াতো প্ৰথমে
 প্রদক্ষিণ, শেষত জৰ্জৰ ধাৰণ ।

৮৪-৮৭(ক) । গৃহীত্বা জৰ্জৰং চাষ্টৌ কলা জপ্যং প্রযোজয়েৎ ॥
 রামবেধস্থঃ কার্যো বিক্ষেপো দক্ষিণেন তু ।
 ততঃ পঞ্চপদীংচৈব গচ্ছেৎ তু কুতপোমুখঃ ॥
 রামবেধস্থে তত্রাপি বিক্ষেপো দক্ষিণস্য চ ।
 জৰ্জৰগ্ৰহণাদ্যোহয়ং কুতপাভিমুখাস্তকঃ ॥
 চতুৰ্থঃ পৰিবৰ্ত্তস্থে বিজ্ঞেয়ো বৈ দ্রুতেন লয়ে ।

জৰ্জৰ ধাৰণ কৰি অষ্টকলা জপ কৰিব লাগে । তাৰপিছত বাওঁভৰি বেধ সূচীচাৰী
 কৰি সোঁভৰি বিক্ষেপ কৰিব । ইয়াৰ পিছত বাদ্যযন্ত্ৰৰ ফালে দৃষ্টি কৰি পাঁচ খোজ

আগবাঢ়িব লাগে । সেই ঠাইতো পুনৰ বাওঁভৰি বেধ আৰু সোঁ ভৰি বিক্ষেপ কৰিব । চতুৰ্থ পৰিবৰ্ত্ত দ্ৰুতলয়ত হব, প্ৰথমে জৰ্জৰ ধাৰণ আৰু শেষত বাদ্য্যভিমুখে গমন ।

৮৭(খ)-৯১(ক)। কৰপাদনিপাতাস্তু ভৱন্ত্যত্র তু ষোড়শ ॥
 ত্ৰ্যস্ত্রে দ্বাদশ পাতাস্তু ভৱন্তি কৰপাদজাঃ ।
 বন্দনান্যথ কাৰ্য্যাণি ত্ৰীণি হস্তেন ছুতগৈ ॥
 আশ্বপ্ৰোক্ষণমস্তিষ্ঠ ত্ৰ্যস্ত্রে নৈৱ ৱিধায়তে ।
 এৱমুত্থাপনং কাৰ্য্যং ততশ্চ পৰিৱৰ্ত্তনম্ ॥
 চতুৰস্ত্রে লয়ে মধ্যো সন্নিপাতৈস্তথাষ্টতিঃ ॥
 যস্য্যাং লঘুনি সৰ্ব্বাণি কেৱলং নিধনং শুক^১ ॥
 ভৱেদতিজগত্যাং তু সা ধ্ৰুৱা পৰিৱৰ্ত্তনী ।

ইয়াত (চতুৰস্ত্ৰত) হস্তপাদৰ গতি ষোল্ল । ত্ৰ্যস্ত্ৰত হস্তপাদৰ গতি হয় বাৰ । ভূমিত হাতেৰে তিনিবাৰ নমস্কাৰ কৰিব । ত্ৰ্যস্ত্ৰত জলেৰে নিজৰ গাত প্ৰোক্ষণ । ছটিয়াই দিয়া কাৰ্য্য) কৰিব নালাগে । ইয়াৰ পিছত চতুৰস্ত্ৰত মধ্যলয়ত আঠটা সন্নিপাতৰ সৈতে উত্থাপন কৰি তাৰপিছত পৰিৱৰ্ত্তন কৰিব । যি ধ্ৰুৱাৰ অতি জগতীহৃন্দত সকলো অক্ষৰ লঘু, কেৱল শেষবৰ্ণ শুক তাৰ নাম পৰিৱৰ্ত্তনী ।

৯১-(খ)-৯৫(ক) । বামকেন তু মাৰ্গেন ৱাদ্যেনানুগতেন চ ॥
 ললিতৈঃ পাদবিন্যাসৈঃ বন্দ্যাদেৱা যথাदिशम् ।
 দ্বিকলং পাদপতনং পাদচাৰ্য্যাং ৱিধায়তে ॥
 ঐকৈকস্যাং দিশি তথা সন্নিপাতদ্বয়ং ভৱেৎ ।
 ৱামপাদেন ৱেধস্তু কৰ্ত্তৱ্যো নৃত্যযোজ্জ্ভিঃ ॥
 দ্বিতালান্তৰৱিহ্ষম্ভো ৱিক্ষেপো দক্ষিণস্য তু ।
 ততঃ পঞ্চপদীং গচ্ছেদতিক্ৰান্তৈঃ পদৈৰথ ॥
 ততোহতিৱাদনং কুৰ্যাদেৱতানাং যথাदिशम् ।

বাদ্যৰ লগে লগে ললিত পাদবিন্যাসেৰে বাঁওফালে গৈ দিক্ অনুসৰি দিক্‌পালগণক প্ৰণাম কৰিব । পদক্ষেপত পাদপাতন হব দ্বিকল আৰু এক এক দিশত দুটা সন্নিপাত হব । নৃত্যপ্ৰযোজ্যাসকলে বাঁওভৰি বেধ (সূচীচাৰী) কৰিব । বাঁওভৰিৰে দুতাল অন্তৰিত বিহ্ষম্ভ হব আৰু সোঁ ভৰি চালিত কৰিব লাগে । তাৰপিছত অতিক্ৰান্ত পদেৰে পাঁচ খোজ গৈ দিক্ অনুযায়ী দেৱতা সকলৰ প্ৰতি প্ৰণাম জনাব ।

৯৫(খ)-৯৭(ক) । বন্দেত প্ৰথমং পূৰ্ব্বাং দিশং শক্ৰাধিদেৱতাম্ ॥
 দ্বিতীয়াং দক্ষিণামাশাং বন্দেত যমদেৱতাম্ ।

বন্দেত পশ্চিমামাশাং ততো বকণীদেবতাম্ ॥

চতুর্থীমুত্তরামাশাং বন্দেত ধনদাপ্রিয়াম্ ।

ইত্ৰাধিষ্ঠিত পূবদিশক প্ৰথমে বন্দনা কৰিব, তাৰপিছত সমাধিষ্ঠিত দক্ষিণ দিশক বন্দনা কৰিব, তৃতীয়ত বকণ অধিষ্ঠিত পশ্চিম দিশক বন্দনা কৰিব, শেষত কুবেৰাধিষ্ঠিত চতুৰ্থ উত্তৰদিশক বন্দনা কৰিব ।

৯৭(খ)-১০১ । দিশাং তু বন্দনং কৃত্বা ৰামবেধং প্ৰযোজয়েৎ ।
দক্ষিণেন তু কৰ্তব্যং ত্ৰিক্ষেপপৰিৱৰ্তনম্ ।
প্ৰাঙ্মুখন্তু ততঃ কুৰ্মাং পুৰুষস্ত্ৰীনপুংসকৈঃ ॥
ত্ৰিপদৈঃ সূত্ৰধৃক্ কদ্রৱচ্ছোপেন্দ্ৰাভিৰন্দনম্ ।
দক্ষিণং তু পদং নৃণাং ৰামং স্ত্ৰীণাং প্ৰকীৰ্তিতম্ ॥
দক্ষিণং তু পদং জ্যেষ্ঠং নাত্যুৎকৃষ্টং নপুংসকম্ ।
বন্দেত পৌকষেনেশং স্ত্ৰীপদেন জনাৰ্দনম্ ॥
নপুংসকপদেনাপি তথৈৱাসুজসন্তৱম্ ।

দিক্ আৰু দিকপাল সকলৰ বন্দনা কৰি বাওঁতৰি বেধ (সূচীচাৰী) কৰিব লাগে আৰু সোঁতৰি চলাই পৰিক্ৰমা কৰিব লাগে । ইয়াৰ অন্তত সূত্ৰধাৰে পূব মূৰা হৈ পুৰুষ, স্ত্ৰী আৰু স্ত্ৰীৰ এই তিনিখোজ যথাক্ৰমে আগবঢ়াই শিৱ, ব্ৰহ্মা আৰু বিষ্ণুৰ প্ৰতি নমস্কাৰ কৰিব । দক্ষিণ ভৰি পুৰুষৰ, বাওঁতৰি স্ত্ৰীৰ আৰু ঈষৎ উত্তোলিত সোঁ ভৰি স্ত্ৰীৰৰ । পুৰুষপদেৰে শিৱক, স্ত্ৰীপদেৰে বিষ্ণুক আৰু স্ত্ৰীৰ পদেৰে ব্ৰহ্মাক প্ৰণাম কৰিব লাগে ।

৪ চতুৰ্থলোকৰ প্ৰবেশ ৪

১০১(খ)-১০২(ক) । পৰিৱৰ্তনমেৱং স্যাৎ তস্যাণ্ডে প্ৰৱিৰ্শেৎ ততঃ ॥
চতুৰ্থকাৰঃ পুষ্পাণি প্ৰগৃহ্য ৱিধিপূৰ্বকম্ ।
যথাৱৎ তেন কৰ্তব্যং পূজনং জৰ্জৰস্য তু ।
কুতপস্য চ সৰ্বস্য সূত্ৰধাৰস্য চৈৱ হি ।
তস্য ভাণ্ডগতঃ কাৰ্য্যঃ তজ্জৈজগতি পৰিক্ৰমঃ ॥
ন তত্র গানং কৰ্তব্যং তত্র স্তোত্ৰক্ৰিয়া ভৱেৎ ।

এনেদৰে পৰিৱৰ্তন হয়, তাৰপিছত হয় প্ৰবেশকাৰ্য্য । চতুৰ্থ জন লোকে হাতত ফুল লৈ যথানিয়মে প্ৰবেশ কৰিব । নিয়মমতে তেওঁ জৰ্জৰ পূজা, সকলো কুতপ বাদ্যযন্ত্ৰ আৰু সূত্ৰধাৰৰ পূজা কৰিব লাগে । তেওঁৰ গতি পৰিক্ৰমা, বিজ্ঞসকলে বাদ্যযন্ত্ৰৰ অনুসৰি নিৰ্দেশ দিব । তাত গীত গোৱা নহয় মাত্ৰ স্তোত্ৰক্ৰিয়াহে কৰিব । স্তোত্ৰ-
হ, হো আদি সামগান প্ৰযুক্ত নহয় ।

অপকৃষ্টা ধ্ৰুৱাৰ গান ।

১০৪(খ)-১০৭(ক) । চতুৰ্থকাৰঃ পূজাং তু নিশ্চয়মেং সম্প্রযুক্ত্য হি ।
ততো গোয়্যাপকৃষ্টা তু চতুৰ্ভা স্থিতা ধ্ৰুৱা ।
গুকপ্ৰায়া তু সা কাৰ্যা তথা চৈৱাৱপাণিকা ॥
হায়ীৱৰ্ণাপ্ৰয়োপেতাং কলাষ্টকৱিনিৰ্মিতাম্ ।
চতুৰ্থং পঞ্চমং চৈৱ সপ্তমং চাষ্টমং তথা ॥
লঘুনি পাদে পঙ্ক্ত্যন্তু সাপকৃষ্টধ্ৰুৱা স্মৃতা ।

পূজা কৰি চতুৰ্থলোকজন প্ৰস্থান কৰিব, তাৰপিছত চতুৰ্ভা তালত বিনয়িত লয়ত
অপকৃষ্ট ধ্ৰুৱা গাব লাগে । এই ধ্ৰুৱাৰ অধিকাংশ বৰ্ণ ঞ্জুক, তাল অৱপাণিকা ; এটা
হায়ীৱৰ্ণত নিৰ্ভৰ আৰু অষ্টকলায়ক হব । সেই ধ্ৰুৱাৰ নাম অপকৃষ্টা যাৰ পাদত
চতুৰ্থ, পঞ্চম, সপ্তম আৰু অষ্টমবৰ্ণ লঘু হয় ।

নান্দী

১০৭(খ)-১০৮(ক) । সূত্ৰধাৰঃ পঠেনান্দীং মধ্যমং স্বৰমাপ্ৰিতঃ ॥
ততঃ পদৈৰ্দ্দিশভিৰষ্টাৰ্ভিৰাপ্যলঙ্কৃতাম্ ।

ইয়াৰ অন্তত সূত্ৰধাৰে মধ্যমস্বৰত নান্দী পাঠ কৰিব, ইয়াত বাৰ বা আঠটা পদ
থাকিব ।

নান্দীৰ উদাহৰণ

১০৮(খ)-১০৯(ক) । নমোহন্তু সৰ্বদেৱেত্যো হিজাতিভ্যঃ শূভং তথা ॥
জিতং সোমেন বৈ ৰাজা আৰোগ্যং গোভ্য এৱ চ ।
ব্ৰহ্মোত্তৰং তীৰ্থেৱাস্তু হতা ব্ৰহ্মদ্বিমন্ততথা ॥
প্ৰশান্তিমাং মহাৰাজঃ পৃথিৱীং চ সসাগৰাম্ ।
ৰাজ্যং প্ৰৱৰ্ধতাং চৈৱ বসন্তায়ং সমুদ্যতাম্ ॥
প্ৰেক্ষাকৰ্ত্তুৰ্মহান্ ধৰ্মো ভৱতু ব্ৰহ্মভাৱিতঃ ।
কাৰ্য্যকৰ্ত্তুৰ্গণচাস্তু ধৰ্মস্তাপি প্ৰৱৰ্ধতাম্ ॥
ইজ্যয়া চানয়া নিত্যং প্ৰীয়ন্তাং দেৱতা ইতি ।
নান্দীপদান্তৰেহেষু হোৱমস্থিতি নিত্যলঃ ॥
ব্ৰদেতাংসম্যশুভাভিগীৰ্ভিতৌ পাৰিপাৰ্শ্বকৌ ।
এৱং নান্দী ৱিহাতৱ্যা যথোক্তা লক্ষণৈৰ্ময়া ॥
ততঃ শূভাপকৃষ্টা স্যাম্ভৰ্জবল্লোকদৰ্শিকা ।

নৱগুৰ্বক্ষৰাণ্যাদৌ ষট্ লঘুনি শুকত্ৰয়ম্ ॥
 কলাশ্চাষ্টো প্ৰমানেন পদৈৰ্হ্যষ্টাদশাক্ষৰৈঃ ।
 কৃত্বা শূদ্ধাপকৃষ্টাং তু যথাবদ্ দ্বিজসন্তমাঃ ॥
 ততঃ শ্লোকং পঠেদেকং গম্ভীৰস্বৰসংযুতম্ ।
 দেৱস্তোত্ৰং পুৰঙ্কৃত্য যস্য পূজা প্ৰবৰ্ত্ততে ॥
 ৰাজ্যো ভক্তিঞ্চ যত্র স্যাদথবা ব্ৰহ্মণস্তবঃ ।
 গদিত্বা জৰ্জৰশ্লোকং ৰঙ্গদ্বাৰে চ যৎ স্মৃতম্ ॥
 পঠেদন্যং পুনঃ শ্লোকং জৰ্জৰস্য বিনাশনম্ ।

দেৱতাসকলক নমস্কাৰ । দ্বিজগণৰ মঙ্গল হওক । সোমযজ্ঞৰ দ্বাৰা ৰজাৰ জয়লাভ
 হওক আৰু গৰুবীলাক আৰোগ্য হওক । ব্ৰাহ্মণসকলৰ উন্নতি হওক আৰু শত্ৰুহীন
 হওক । এই সঙ্গৰা পৃথিবীক ৰজাই শাসন কৰক । ৰাজ্যৰ উন্নতি হওক, এই
 ৰঙ্গমঞ্চৰ সমৃদ্ধি বাঢ়ক, দৰ্শকসকলৰ ব্ৰহ্মজ্ঞান লাভ হওক আৰু ধৰ্মবৃদ্ধি হওক ।
 নাটৰচনা কৰোঁতাৰ যশস্যা হওক আৰু ধৰ্মবৃদ্ধি হওক । এই যজ্ঞৰদ্বাৰা
 দেৱতাসকল প্ৰীত হওক । নান্দীপদৰ মাজে মাজে সেই লগৰীয়া দুজনেও সকলো
 কথাতে "সেই মতে হওক" বুলি উচ্চাৰণ কৰি শূভাকাংক্ষা জ্ঞাপন কৰিব । এইদৰে
 (ওপৰত আমি কোৱাৰ দৰে) নান্দী পাঠ কৰিব । তাৰপিছত জৰ্জৰ শ্লোকৰ দ্বাৰা
 প্ৰদৰ্শিত শূদ্ধাপকৃষ্টা হব ।

প্ৰথম নটা বৰ্ণ গুক, তাৰ পিছত ছটা লঘু, তাৰপিছৰ তিনিটা গুক, আঠটা কলা,
 ওঠৰটা বৰ্ণযুক্ত পাদত ৰচিত হয় শূদ্ধাপকৃষ্টা ।

হে ব্ৰাহ্মণসকল যথাবিধি শূদ্ধাপকৃষ্টা কৰি, যি দেৱতাৰ পূজা হয়, সেইজনৰ স্তোত্ৰ
 আগতে পাঠ কৰি, গম্ভীৰ স্বৰত এনে এটা শ্লোক গাব য'ত ৰজাৰ প্ৰতি ভক্তি
 অথবা ব্ৰাহ্মণৰ গুণগান থাকে । ইয়াৰ পিছত ৰঙ্গদ্বাৰৰ প্ৰসংগত উল্লেখ কৰা জৰ্জৰ
 শ্লোকটো উচ্চাৰণ কৰি আন এটা শ্লোক পাঠ কৰি জৰ্জৰখন (পতাকাখন) নমাই
 আনিব ।

চাৰী

১১৯(খ)-১২১(ক) । জৰ্জৰং নময়িত্বা তু ততশ্চাৰীং প্ৰযোজয়েৎ ॥
 পাৰিপাৰ্শ্বিকয়োশ্চ স্যাৎ পশ্চিমেণাপসৰ্পণম্ ।
 অজ্জিতা চাত্ৰ কৰ্তব্য৷ ধ্ৰুৱা মধ্যলয়াস্থিত৷ ॥
 চতুৰ্ভিঃ সন্নিপাতিত্বে চতুৰদ্বা প্ৰমাণতঃ ।

জৰ্জৰক নমাই আনি (নমস্কাৰ কৰি) চাৰী প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । পাৰিপাৰ্শ্বিক লোক
 দুজনে পিছফালে অপসৰ্পণ (বহিৰ্গমন) কৰিব । সেইঠাইত মধ্যলয়ত চাৰিসন্নিপাত
 সহ চতুৰদ্ব তালত অজ্জিতা ধ্ৰুৱা কৰিব লাগে ।

১২১(খ)-১২৩(ক)। আদ্যমন্ত্ৰং চতুৰ্থং চ পঞ্চমং চ তথা গুৰু ।
 যস্যাং তু জাগতে পাদে সা ভবেদভিত্তা ধ্ৰুৱা ।
 অস্যাঃ প্ৰয়োগং বক্ষ্যামি যথা পূৰ্বং মহেশ্বৰঃ ॥
 সহোময়া ক্ৰীড়িতৱান্ নানাতাৱরিচেষ্টিতৈঃ ।

জগতীছন্দৰ পাদত আদ্য, অন্ত্য, চতুৰ্থ আৰু পঞ্চম বৰ্ণ গুৰু হলে তাক
 অভিত্তাধ্ৰুৱা বোলে । ইয়াৰ প্ৰয়োগ সম্বন্ধে, কণ্ঠ, যেনেকৈ পূৰ্বে শিৱই উমাৰ
 সৈতে নানাতাৱ আৰু গতি সহকাৰে ক্ৰীড়া কৰিছিল ।

১২৩(খ)-১২৪(ক)। কৃত্ৱাহিৰং তু ৰামং চাধোমুখং ভুজম্ ॥
 নাভিপ্ৰদেশে বিন্যস্য জৰ্জৰং চ ত্ৰাশ্বতম্ ।
 ৰামপল্লৱহন্তেন পাদৈস্তালান্তৰস্থিতৈঃ ॥
 গঞ্জেং পঞ্চপদীং চৈৱ সৱিলাসঙ্গ চেষ্টিতৈঃ ।

অবহিৰ স্থান আৰু অধোমুখ বামহস্ত নাভিত ৰাখি জৰ্জৰক আনখন হাতেৰে ধাৰণ
 কৰিব । বাওঁহাত পল্লৱাকাৰ কৰি, আৰু একতালদূৰত থকা ভৰিৰে বিলাসপূৰ্ণগতিত
 পাঁচখোজ আগবাঢ়িব ।

১২৫(খ)-১২৭(ক)। ৰামৱেশস্তু কৰ্তৱ্যো বিক্ষেপো দক্ষিণেন তু ॥
 ততঃ শৃঙ্গাৰসংযুক্তং পঠেৎশ্লোকং ৱিচক্ষণঃ ।
 চাৰী শ্লোকং গদিত্বা তু কৃত্বা চ পৰিৱৰ্ত্তনম্ ॥
 তৈৰেৱ চ পদৈঃ কাৰ্য্যং প্ৰাপ্তুমুখেনাপসৰ্পনম্ ।

বাঁওভৰি বেছ (সূচীচাৰী) কৰিব আৰু সোঁ ভৰিৰ প্ৰসাৰণ হব । তাৰপিছত
 বিজ্ঞসকলে শৃঙ্গাৰসংযুক্ত শ্লোক পাঠ কৰিব । চাৰীশ্লোক পাঠ আৰু পৰিৱৰ্ত্তন কৰি
 সেই একে পদেক্ষেপেৰে পূবমুৱা হৈ অপসৰ্পণ (বহিৰ্গমন) কৰিব ।

১২৭(খ)-১৩০(ক)। পাৰিপাৰ্শ্বিকয়োৰ্হন্তে ন্যস্য জৰ্জৰমুত্তমম্ ॥
 মহাচাৰীং ততশ্চৈৱ প্ৰযুক্তীত যথাৱিধি ।
 চতুৰথ্যা ধ্ৰুৱা যত্র তথা দ্ৰুতলয়াশ্ৰয়া ॥
 চতুৰ্ভিঃ সন্নিপাতিশ্চকলাস্তুটৌ প্ৰমাণতঃ ।
 আদ্যং চতুৰ্থমন্ত্ৰ্যং চ সপ্তমং দশমং গুৰু ॥
 লঘু শেষং ধ্ৰুৱাযোগে ত্ৰৈষ্টুভে চৰণে যথা ।

তাৰপিছত পাৰিপাৰ্শ্বিকদুজনৰ হাতত সেই শ্ৰেষ্ঠ জৰ্জৰ স্থাপন কৰি, যথানিয়মে
 মহাচাৰী প্ৰয়োগ কৰিব যাতে চতুৰথ্যধ্ৰুৱা দ্ৰুতলয়ত চাৰিটা সন্নিপাত আৰু আঠটা
 কলাযুক্ত হয় আৰু ত্ৰিশ্ৰুতছন্দৰ পাদত আদ্য, চতুৰ্থ, সপ্তম, দশম আৰু অন্ত্য বৰ্ণ
 গুৰু হয়, বাকীবোৰ বৰ্ণ লঘু হয় ।

১৩০(খ)-১৩১(ক) । উদাহৰণ -

পাদতলাহতপাতিতশৈলং ফোভিত ভূত সমগ্রসমুদ্রম্ ।
তাণ্ডবনৃতমিদং প্রলয়ান্তে পাতু হৰস্য সদা সুখদায়ী ।

সৰ্বদা শিৱৰ সুখদায়ক, প্ৰলয়ৰ শেষত ঘটা এই তাণ্ডৱ নৃত্য, যি নৃত্যৰ সময়ত পদতলাঘাতত পৰ্বত নিপাতিত হয়, যি নৃত্যৰ সময়ত সকলো জলচৰ প্ৰাণীৰ সৈতে সমুদ্ৰ ফোভিত হয় সেই তাণ্ডৱ নৃত্যই বক্ষা কৰক ।

১৩১(খ)-১৩২(ক) । ভাণ্ডোন্মুখেন কৰ্তব্যং পাদৱিক্ষেপণং ততঃ ॥
সূচীং কৃত্বা পুনঃ কুৰ্যাদ্ ৱিক্ষেপপৰিৱৰ্তনম্ ।

ইয়াৰ পিছত বাদ্যৰ লগত মিলাই পাদপ্ৰসাৰণ কৰিব । সূচীচাৰী কৰি প্ৰসাৰণ আৰু পৰিৱৰ্তন কৰিব ।

১৩২(খ)-১৩৩ । অতিক্ৰান্তেঃ সললিতেঃ পদৈঃ দ্রুতলয়াস্থিতেঃ ॥
ত্ৰিতালান্তৰমুৎক্ষেপৈঃ গচ্ছেৎ পঞ্চপদীং ততঃ ।
তত্ৰাপি ৱামবেধস্তু ৱিক্ষেপো দক্ষিণস্য চ ॥

তাৰপিছত অতিক্ৰান্ত, ললিত, তিনিতাল অন্তৰ্ভুক্ত উৎক্ষিপ্তপদত দ্ৰুতলয়যুক্ত পাঁচখোজ যাব । সেই ঠাইতো বাঁওভৰিৰে বেধ (সূচীচাৰী) আৰু সোঁতৰিৰ প্ৰসাৰণ কৰিব লাগে ।

১৩৪-১৩৫(ক) । তৈবৈৰ চ পদৈঃ কাৰ্য্যং প্ৰাণ্ণ্ণুখেনাপসৰ্পণম্ ।
পুনঃ পদানি ত্ৰীন্যৈৰ গচ্ছেৎ প্ৰাণ্ণ্ণুখ এৱ চ ॥
ততশ্চ ৱামবেধঃ যস্যোৎ ৱিক্ষেপো দক্ষিণস্য চ ।

পূৰ্বৰে ভৰিৰে সমুখৰফালে চাই অপসৰ্পণ কৰিব লাগে, পুনৰ সমুখৰ ফালে দৃষ্টিৰাখি তিনিখোজ আগবাঢ়িব, তাৰপিছত বাঁওভৰিৰে বেধ (সূচীচাৰী) আৰু সোঁ-ভৰি প্ৰসাৰণ কৰিব ।

১৩৫(খ)-১৩৬(ক) । ততো বৌদ্ৰবসনোকং পদসংহৰণং পঠেৎ ॥
তস্যাশ্চে তু ত্ৰিপদ্যাহথ ব্যাহৰেৎ পাৰিপাৰ্শ্বকৌ ।
তয়োৰাগমনে কাৰ্য্যং গানং নকূটকং বুধেঃ ॥
তত্ৰাপি ৱামবেধস্তু ৱিক্ষেপো দক্ষিণস্য চ ।

তাৰপিছত পদসংহৰণ (একত্ৰীকৰণ) কৰোতে বৌদ্ৰবসায়ক শ্লোক পাঠ কৰিব । তাৰপিছত পুনৰ তিনিখোজ গৈ পাৰিপাৰ্শ্বিক দুজনক মাতিব লাগে । তেওঁলোক আহিলে বিজ্ঞনাট্যজ্ঞসকলে নকূটক গান গাব লাগে বুলি কয় । এই ক্ষেত্ৰতো বাঁওভৰিৰে বেধ (সূচীচাৰী) আৰু সোঁতৰিৰে প্ৰসাৰণ কৰিব ।

ত্ৰিগত

তথা চ ভাৰতীতেদে ত্ৰিগতং সম্প্ৰযোজয়েৎ ॥
বিদুষকৌশ্লকপদে সূত্ৰধাৰণিতাৰহাম্ ।
অসম্বন্ধকথাপ্ৰায়াং কুৰ্য্যৎ কথনিকাং তথা ।
ক্লিতগুণং গণ্ডসংযুক্তাং নালিকাং চ প্ৰযোজয়েৎ ।
কল্ପিত্যতি জিতং কেনেত্যাদি কাব্যপ্ৰকণ্ঠীম্ ॥
পাৰিপাৰ্শ্বিকসঙ্কল্পো বিদুষকবিদুষিতঃ ।
স্থাপিতঃ সূত্ৰধাৰেণ ত্ৰিগতে সম্প্ৰযুজ্যতে ॥

ভাৰতীবৃত্তি সম্বলিত অভিনয়ত ত্ৰিগত (তিনিজনৰ মাজত, সংলাপ) প্ৰয়োগ কৰিব ।
বিদুষকে হঠাৎ সূত্ৰধাৰৰ হাস্য উদ্দীপক অসংলগ্ন বাক্যবহুল কথাৰ অৱতাৰণা
কৰিব । কাব্যৰ (নাটকৰ) উপযুক্ত গণ্ডযুক্ত ক্লিতগুণ আৰু নালিকা (আকস্মিক
প্ৰশ্নোত্তৰ আৰু আন্তৰিকতা পূৰ্ণকথা) থাকিব আৰু কোন আছে কোনে জয় কৰিছে
ইত্যাদি কথাৰ অৱতাৰণা কৰিব । বিদুষকে এনে ত্ৰিগতৰ ব্যৱস্থাপনা কৰিব য'ত
পাৰিপাৰ্শ্বিক দুজনৰ কথোপকথন আৰু বিদুষকক দোষাৰোপ কৰি কোৱা কথা
থাকে ।

প্ৰবোচনা

১৪১ । প্ৰবোচনাথ কৰ্ত্তব্য্য সিদ্ধেনোপনিমত্তয়া ।
বঙ্গসিদ্ধৌ পুনঃ কাৰ্য্যং কাব্যবস্তুনিকপণম্ ॥

ভাৰ পিছত সিদ্ধই (অভিজ্ঞ সূত্ৰধাৰে) প্ৰবোচনা আৰু উদ্বোধন কৰিব; বঙ্গৰ
(অভিনয়) সিদ্ধিৰ উদ্দেশ্যে কাব্যৰ বিষয় নিকপণ কৰিব ।

১৪২ । সৰ্বমেৱ ৱিধিং কৃত্বা সূচীৱেধকৃতেৰথ ।
পাদৈৰণাৱিদ্ধগীতেনিষ্ক্ৰামেযুঃ সমং ত্ৰয়ঃ ।

এনেদৰে সকলো কাম বিধিমতে কৰি সূচী (বেধ) চাৰী কৰাৰ পিছত ভৰিৰে
আবিদ্ধভিন্ন অন্যচাৰীত তিনিও একেলগে ওলাই যাব ।

১৪৩-১৪৪ । এৱমেৱ প্ৰযোজ্যঃ পূৰ্ব্ববঙ্গো যথাবিধি ।
চতুৰঙ্গো দ্বিজশ্ৰেষ্ঠান্দ্ৰ্য্যস্তংচাপি নিৰোধত ॥
অয়মেৱ প্ৰয়োগঃ স্যাদঙ্গনৈত্যতানি চৈৱ হি ।
ভালংপ্ৰলাপং সংক্লিষ্টং কেৱলং তু বিশেষকৃৎ ॥

হে দ্বিজগণ, এনেদৰে চতুৰঙ্গ পূৰ্ব্ববঙ্গবিধি অনুসৰি প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । এত্ৰ

সম্বন্ধে কণ্ঠ শুনক, ইয়াৰ প্ৰয়োগো একেধৰণৰ আৰু ইয়াৰ অঙ্গও অনুকৰণ, ইয়াৰ একমাত্ৰ বৈশিষ্ট্য এই যে ইয়াৰ তাল আৰু সংলাপ সংক্ষিপ্ত ।

১৪৫-১৪৬ । শম্যা তু শ্বিকলা কাৰ্য্যা তাল এককলমুখা ।
পুনশ্চৈককলা শম্যা সন্নিপাতঃ কলায়ম্ ॥
অনেন হি প্ৰমাণেন কলাতাললয়াস্থিতঃ ।
কৰ্তব্যং পূৰ্ববঙ্গস্তু ত্ৰ্যম্ৰোহপ্যুত্থাপনাদিকঃ ॥

ইয়াত শম্যা শ্বিকলাযুক্ত, তাল এক কলাযুক্ত, পুনৰবাৰ শম্যা এককলাযুক্ত, সন্নিপাত শ্বিকলাযুক্ত হয় । একে পৰিমাণেৰেই ত্ৰ্যম্ৰ কলা, তাল আৰু লয়যুক্ত উত্থাপনাদিৰ সৈতে পূৰ্ববঙ্গ কৰিব লাগে ।

১৪৭-১৪৯ । আদ্যং চতুৰ্থং দশমমষ্টমং নৈধনং গুৰু ।
যস্যাস্তু জাগতে পাদে সা ত্ৰ্যম্ৰোত্থাপনী ধ্ৰুৱা ।
বাদ্যং গতিপ্ৰচাৰক ধ্ৰুৱা তালমুখৈৰ চ ।
সংক্ষিপ্তান্যেৰ কাৰ্য্যাণি ত্ৰ্যম্ৰে নৃত্যপ্ৰৱোদিতিঃ ॥
বাদ্য গীতপ্ৰমাণেন কুৰ্য্যাৎ গতিৰিচ্চেষ্টিতম্ ।
বিস্তীৰ্ণমথ সংক্ষিপ্তং দ্বিপ্ৰমাণত্ৰিনিৰ্মিতম্ ॥

যাৰ জগতীছন্দৰ পাদত প্ৰথম, চতুৰ্থ, অষ্টম, দশম আৰু অন্ত্যবৰ্ণ গুৰু তাৰ নাম ত্ৰ্যম্ৰকপৰ উত্থাপনীধ্ৰুৱা । নৃত্যাভিজ্ঞালোকে ত্ৰ্যম্ৰত বাদ্যগতিবিধি, ধ্ৰুৱা আৰু তাল সংক্ষেপ কৰিব লাগে ।

গতি আৰু কাৰ্য্যকলাপ, বাদ্য, আৰু গীতৰ প্ৰমাণ অনুযায়ী বিস্তৃত বা সংক্ষেপ কৰিব পাৰে ।

১৫০-১৫২(ক) । হস্তপাদপ্ৰচাৰস্তু শ্বিকলঃ পৰিকীৰ্তিতঃ ।
চতুৰম্ৰে পৰিক্ৰান্তে পাতাঃ সূ্যঃ ষোড়শৈৰ হি ॥
ত্ৰ্যম্ৰে তু দ্বাদশপাতা ভৱন্তি কৰপাদজাঃ ।
এতৎ প্ৰমাণং নিৰ্দিষ্টমুভয়োঃ পূৰ্ববঙ্গয়োঃ ॥
কেৱলং পৰিৱৰ্তে তু গমনে ত্ৰিপদী ভৱেৎ ।
দ্বিম্বন্দনে পঞ্চপদী চতুৰম্ৰে বিধায়তে ॥

হস্তপাদৰ গতি দুইকলা ব্যাপী হয় বুলি কথিত আছে । চতুৰম্ৰ পৰিক্ৰমাত হস্তপাদৰ গতি হয় ষোল্লবাৰ । ত্ৰ্যম্ৰত কিন্তু হস্তপাদৰ গতি হয় বাৰ বাৰ ।

উভয় পূৰ্ববঙ্গত এই পৰিমাণ দিয়া হৈছে । কিন্তু, কেৱল পৰিবৰ্ত্তৰ ক্ষেত্ৰত তিনিখোজ গতি হয় । চতুৰম্ৰত দশোদিশলৈ নমস্কাৰ কৰি পাঁচখোজ যোৱা নিয়ম ।

১৫৩-১৫৫ । আচার্যবুদ্ধ্যা কৰ্তব্যাত্ম্যতাল প্রমাণতঃ ।
 তন্মায় লক্ষণং প্রোক্তং পুনৰুক্তং তৰেদ্যতঃ ॥
 এৱমেৱ প্ৰযোক্তব্যঃ পূৰ্ববঙ্গো যিজোক্তমাঃ ।
 ত্ৰ্যস্তক চতুৰস্তক শুদ্ধো ভাৱত্যাগ্ৰাশ্ৰয়ঃ ॥

নাট্যাচাৰ্য্যৰ বুদ্ধি অনুসৰি আৰু তালৰ পৰিমাণ অনুসৰি ত্ৰ্যস্ত অনুষ্ঠিত কৰিব লাগে । সেইবাবে ইয়াৰ লক্ষণ পুনৰুক্ত হোৱাৰ আশঙ্কাত কোৱা নহল ।

হি যিজগণ, এইদৰে ত্ৰ্যস্ত, চতুৰস্ত আৰু শুদ্ধ পূৰ্ববঙ্গ, ভাৱতীবৃত্তি আগ্ৰিত নাট্যত প্ৰযোজ্য ।

মিশ্ৰ পূৰ্ববঙ্গ ।

১৫৫(খ)-১৫৭ । এৱং ভাৱদয়ং শুদ্ধঃ পূৰ্ববঙ্গো ময়োদিতঃ ।
 চিত্ৰতুমস্য ৰক্ষ্যামি যথাকাৰ্যং প্ৰযোক্তৃতিঃ ॥
 বৃত্তে স্থাপনে ৰিপ্ৰাঃ কৃত্তেচ পৰিৱৰ্তনে ।
 উদাত্তগানৈৰ্গীৰ্জৰ্বেঃ পৰিগতে প্ৰমাণতঃ ।
 চতুৰ্থকাৰদত্তাতিঃ সুমনোভিৰনকৃত্তে ।
 দেৱদুন্দুভয়ৈশ্চৈৱ নিনাদেয়ুৰ্ভৃশং ততঃ ॥

এইদৰে মই শুদ্ধ পূৰ্ববঙ্গৰ বিষয়ে কলো । নাট্য প্ৰযোক্তা সকলে ইয়াৰ মিশ্ৰকপ কেনেদৰে কৰিব তাৰ কথা কওঁ । হে যিজগণ, উত্থাপন শেষ হলে, পৰিৱৰ্তন কাৰ্য্যৰ অন্তত উচ্চস্বৰে গীত গোৱা গীতাতিক্ৰমকলে পৰিবেষ্টিত অৱস্থাত চতুৰ্থ মানুহজনৰ দ্বাৰা প্ৰদত্ত পুষ্পেৰে ৰঙ্গমঞ্চ অলঙ্কৃত কৰি দেৱ-দুন্দুভিবিলাক সঘনে বজাই থাকিব ।

১৫৮ । শুদ্ধাঃ কুসুমমালাভিৰ্বিকিৰেয়ুঃ সমন্ততঃ ।
 অঙ্গহৰৈশ্চ দেৱ্যশ্চ উপনৃত্যেযুৰগ্ৰতঃ ॥

শুদ্ধ লোকসকলে চাৰিওফালে ফুলৰ মালা ছটিয়াই দিব । দেৱীসকলে (নৰ্ত্তকীসকলে) অঙ্গহাৰ পিন্ধিসমুখত নৃত্য কৰিব ।

১৫৯-১৬০ । যন্তাণ্ডৱৰিধিঃ প্ৰোক্তো নৃত্তে পিণ্ডীসমষ্টিতঃ ।
 বেচকৈবঙ্গহৰৈশ্চ ন্যাসোপন্যাস সংযুতঃ ॥
 নান্দীপদানাং যথো তু ঐকৈকশ্চিন্ পৃথক্ পৃথক্ ।
 প্ৰযোক্তব্যো ৰিধিঃ সম্যক, চিত্ৰভাৱমতীপুতিঃ ॥

যি বিজ্ঞলোকসকলে চিত্ৰভাৱৰ কামনা কৰে, সেই সকলে নান্দীপদ বিলাকৰ মাজত (এক এক পাদৰ নিছত) পৃথক পৃথক ভাৱে পিণ্ডীযুক্ত বেচক অঙ্গহাৰ, ন্যাস, উপন্যাস

সংযুক্ত যি তাওৰনৃত্যৰ কথা নৃত্যৰ প্ৰসংগত কোৱা হৈছে, সেই তাওৰ সুন্দৰভাবে প্ৰয়োগ কৰিব ।

১৬১। এবং কৃত্বা যথান্যায়ং শুদ্ধং চিত্ৰং প্ৰয়ত্ততঃ ।
 ততঃ পৰং প্ৰযুক্তীত নাটকং লক্ষণাঙ্কিতম্ ।
 ততন্তুত্ৰিহিতাঃ সৰ্বা ভবেয়ুৰ্দিৰ্য্যঘোষিতঃ ॥

এইদৰে যথানিয়মে শুদ্ধ পূৰ্বৰঙ্গ সযসে চিত্ৰৰূপে সম্পাদিত হলে, লক্ষণযুক্ত নাটকৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । তাৰপিছত সকলো দেবী অন্তৰ্হিতা হ'ব লাগে ।

১৬২-১৬৪। নিশ্চাস্তাসু চ সৰ্বাসু নৰ্ত্তকীষু তত পৰম্ ।
 পূৰ্বৰঙ্গে প্ৰযোক্তব্যমঙ্গজাতমতঃ পৰম্ ।
 এবং শুদ্ধো ভৱেচ্চিত্ৰঃ পূৰ্বৰঙ্গবিধানতঃ ।
 কাৰ্য্যো নাতিপ্ৰসঙ্গোহত্র গীতনৃত্তবিধিং প্ৰতি ॥
 গীতে বাদ্যে চ নৃত্তে চ প্ৰবৃত্তেহতিপ্ৰসঙ্গতঃ।
 খেদো ভবেৎ প্ৰয়েক্তৃণাং প্ৰেক্ষকাণাং তথৈব চ ।

নৰ্ত্তকীসকলে প্ৰস্থান কৰাৰ পিছত পূৰ্বৰঙ্গত অঙ্গসমূহ প্ৰযোজ্য । এনেদৰে পূৰ্বৰঙ্গ বিধানমতে শুদ্ধ চিত্ৰ হয় । ইয়াত অতিৰিক্ত মাত্ৰাত নাচ বা গান কৰিব নোলাগে । গীত বাদ্য আৰু নৃত্য অতিমাত্ৰাত হলে প্ৰয়োগকৰ্তা আৰু দৰ্শকসকলৰ ক্লান্তিবোধহে হয় ।

১৬৫-১৬৬। খিগ্লানাং বসভাৱেষু স্পষ্টতা নোপজায়তে ।
 ততঃ শেষপ্ৰয়োগন্তু ন বাগজনকো ভৱেৎ ॥
 ত্ৰ্যস্ৰং বা চতুৰস্ৰং বা শুদ্ধং চিত্ৰামথাপিবা ।
 প্ৰযুক্ত্য বঙ্গান্নিক্ৰামেৎ সূত্ৰধাৰঃ সহানুগঃ ॥

ক্লান্তিবোধ কৰিলে বঙ্গ আৰু ভাৱৰ অনুভূতি হ'ব নোৱাৰে । সেইবাবে অৱশিষ্ট অৰুষ্ঠান মনোৰঞ্জক নহয় । ত্ৰ্যস্ৰ চতুৰস্ৰ, শুদ্ধ বা চিত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি সূত্ৰধাৰে লগৰীয়াৰ সৈতে বঙ্গমঞ্চৰ পৰা প্ৰস্থান কৰিব ।

নাট্যানুষ্ঠান স্থাপনা

১৬৭। প্ৰযুক্ত্য ৱিধিনৈৱংতু পূৰ্বৰঙ্গং প্ৰয়োগতঃ ।
 স্থাপকঃ প্ৰৱিশেৎ তত্র সূত্ৰধাৰগুণাকৃতিঃ॥

এইদৰে যথাবিধি পূৰ্বৰঙ্গ প্ৰয়োগ হোৱাৰ পিছত সূত্ৰধাৰৰ গুণ আৰু আকৃতিবিশিষ্টস্থাপক সেই ঠাইলৈ আহিব ।

১৬৮। স্থানং তু বৈষ্ণৱং কৃতা সৌষ্ঠৱান্ধনুৰুদ্ধতম্ ।
প্ৰৱিণ্য বঙ্গং তৈবৈৰ সূত্ৰধাৰ পদৈৰ্ৰজৈঃ ॥

অঙ্গসৌষ্ঠৱযুক্ত সেই স্থাপকজনে, বৈষ্ণৱ স্থান অৱলম্বন কৰি বঙ্গমঞ্চত প্ৰবেশ কৰি,
সূত্ৰধাৰৰ দৰে একে পদক্ষেপেৰে চালচলন কৰিব ।

১৬৯। স্থাপকস্য প্ৰৱেশে তু কৰ্ত্তব্যার্থনুগা ধ্ৰুৱা ।
চতুৰস্ৰাথৱা ত্ৰ্যাস্ৰা তত্ৰ মধ্যলয়াগ্ৰিতা ।

স্থাপক প্ৰবেশ কৰোঁতে চতুৰস্ৰা বা ত্ৰ্যাস্ৰা মধ্যলয় যুক্তা ধ্ৰুৱা, কৰ্ত্তব্যকৰ্মৰ অৰ্থানুযায়ী
কৰিব লাগে ।

১৭০। কুৰ্যাদনন্তৰচাৰীং দেৱব্ৰাহ্মণশংসিনীম্ ।
সুৱাক্যমধুৰৈঃ শ্লোকৈৰ্নানাতাৱৰসাম্বিতৈঃ ।

ইয়াৰপিছত সুমধুৰ বাক্যযুক্ত, নানা ভাব আৰু বসায়ক শ্লোকেৰে, দেৱ ব্ৰাহ্মণৰ
স্তুতিসূচক চাৰী প্ৰদৰ্শন কৰিব ।

১৭১। প্ৰসাদ্য বঙ্গংৱিধিৱং কৱেনামানুকীৰ্ত্তয়েৎ ।
প্ৰস্তাৱনাং ততঃ কুৰ্য্যৎ কাব্যপ্ৰখ্যাপনাপ্ৰয়াম ॥

যথাবিধি বঙ্গ প্ৰসাদনৰ পিছত তেওঁ নাট্যকাৰৰ নাম-কীৰ্ত্তন কৰিব । তাৰপিছত
তেওঁ নাট্যৰ বিষয়-বস্তু নিৰ্দেশক প্ৰস্তাৱনা কৰিব ।

১৭২-১৭৪। দিৱ্যো দিৱ্যাগ্ৰীয়েৰ্ত্ত্বা মানুষো মানুষাগ্ৰীয়েঃ ।
দিৱ্যমানুষসংযোগো দিৱ্যো বা মানুষোহপিৱা ॥
সুখবীজানুসদৃশং নানামাৰ্গসমাপ্ৰয়ম্ ।
নানাবিধৈকপক্ষেপৈঃ কাব্যোপক্ষেপণং তৱেৎ ॥
প্ৰস্তাৱৈৱ্যং তু নিশ্চ্যামেৎ কাব্য প্ৰস্তাৱকন্তুতঃ
এৱমেষ প্ৰযোক্তব্যঃ পূৰ্ববঙ্গো যথাবিধি ॥

নাটকৰ বৃত্তান্ত যদি দেৱতা বিষয়ক হয়, তেতিয়া দেৱতাসম্বন্ধীয় কথাৰে, যদি
মনুষ্যবিষয়ক হয় তেতিয়া মনুষ্যসম্বন্ধীয় কথাৰে । দেৱতা আৰু মনুষ্য উভয়ৰে
সম্বন্ধ থকা কথা হ'লে, দেৱতা অথবা মনুষ্যবিষয়ক কথাৰে মুখসন্ধি আৰু বীজ
নামৰ অৰ্থপ্ৰকৃতি অনুসাৰে নানা মাৰ্গৰ (বীতিৰ) আপ্ৰয় লৈ নানা প্ৰকাৰ কৌশলেৰে
দৰ্শকৰ মনত নাটকৰ বিষয়বস্তুৰ বিষয়ে এটা ধাৰণা জন্মাই দিব লাগে । এই
দৰেই প্ৰস্তাৱনা কৰাৰ পিছত কাব্যৰ (অৰ্থাৎ নাটকৰ) প্ৰস্তাৱক মঞ্চৰ পৰা আঁতৰি
যাব । এই দৰেই যথানিয়মে পূৰ্ববঙ্গৰ অনুষ্ঠান কৰিব লাগে ।

১৭৫। য ইমং পূৰ্বৰঙ্গং তু বিধিনৈৰ প্ৰযোজয়েৎ ।
নাশুভং প্ৰাপ্নুয়াৎ কিঞ্চিং স্বৰ্গলোকং চ গচ্ছতি ॥

যি এই পূৰ্বৰঙ্গ নিয়ম অনুসৰি অনুষ্ঠান কৰে, তেওঁৰ বিপদ হ'ব নোৱাৰে আৰু তেওঁ স্বৰ্গলাভ কৰে ।

১৭৬। যৈশ্চৈমং বিধিমুৎসৃজ্য যথেষ্টং সংপ্ৰযোজয়েৎ ।
প্ৰপ্লোভ্যপচয়ং যোৰং তিৰ্যগ্ যোনিং চ গচ্ছতি ।

যি এই বিধি লঙ্ঘন কৰি নিজ ইচ্ছামতে অনুষ্ঠান কৰে, তেওঁ অশেষ ক্লতিগ্ৰস্ত হৈ শেষত জন্তুৰ গৰ্ভত জন্মগ্ৰহণ কৰিব লাগে ।

১৭৭। ন তথান্নিঃ প্ৰদহতি প্ৰভঞ্জনসমীৰিতঃ ।
যথা হ্যপপ্ৰয়োগন্তু প্ৰযুক্তো দহতি ক্ৰণাৎ ॥

পূৰ্বৰঙ্গবিধানৰ অপপ্ৰয়োগে ঘিমান সোনকালে প্ৰয়োগকৰ্ত্তাক দগ্ধ কৰে, সিমান সোনকালে প্ৰচণ্ডবায়ু চালিত অগ্নিয়েও দগ্ধ কৰিব নোৱাৰে ।

১৭৮। ইত্যেৱাৱন্তি পাক্কালদাক্ষিণাত্যৌদ্ৰুমাগৈধৈঃ ।
কৰ্ত্তব্যঃ পূৰ্বৰঙ্গন্তু দ্বিপ্রমাণবিনিৰ্মিতঃ ॥

এইদৰে দুই প্ৰকাৰে বৰ্চিত পূৰ্বৰঙ্গ অৱন্তি, পাক্কাল, দাক্ষিণাত্য, ওদ্ৰু (উৰিষ্যা) আৰু মাগধত অনুষ্ঠিত কৰিব লাগে ।

১৭৯। এষ স্বঃ কথিতো বিপ্ৰাঃ পূৰ্বৰঙ্গাশ্ৰিতো বিধিঃ ।
ভূয়ঃ কিং কথ্যতাং সম্যজ্ নাট্যৱেদবিধিং প্ৰতি ।

হে বিপ্ৰগণ ! এই পূৰ্বৰঙ্গ সম্পৰ্কীয় নিয়মবোৰ কোৱা হ'ল । দুনাই নাট্যৱেদ বিহীন আৰু নিয়ম কিবা কৰলগা আছেনে কওক ।

ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ পূৰ্বৰঙ্গবিধান নামৰ পঞ্চম অধ্যায় সমাপ্ত ।

ষষ্ঠ অধ্যায়

বসবিকল্প

মুনিগণৰ প্ৰশ্ন

- ১-৩। পূৰ্ববসৱিধিং কৃত্বা পুনৰাহুৰ্মহত্তমাঃ ।
মুনয়ো ভবতং সৰ্বে প্ৰশ্নান্ পঞ্চ ব্ৰহ্মীহি নঃ ॥
যে বসা ইতি পঠ্যন্তে নাট্যে নাট্যৱিচক্ষণৈঃ ।
বসতুং কেন বা তেহাং এতদাখ্যাভুমহসি ॥
ভাৱাশ্চৈৱ কথং প্ৰোক্তাঃ কিংবা তে ভাৱয়ন্তি হি ।
সংগ্ৰহং কাৰিকাং চৈৱ নিকন্তুং চৈৱ তত্ত্বতঃ ॥

শ্ৰেষ্ঠমুনিসকলে পূৰ্বাঙ্গৰ নিয়ম শূনি ভবতক পুনৰ কলে - , আমাৰ পাঁচটা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক । নাট্যাভিজ্ঞাসকলে নাটকত যি বিলাকক বস বোলে সেই বিলাকক কি কাৰণত বস বোলো হয় তাক ব্যাখ্যা কৰক । ভাৱ কি আৰু ভাবে কি ভাৱায় ? সংগ্ৰহ, কাৰিকা (স্মৃতিসহায়ক শ্লোকে) আৰু নিকন্তু (বুৎপত্তি) কি ? ইয়াৰ তত্ত্ব সম্পৰ্কে অনুগ্ৰহ কৰি বুজাই কওক ।

ঃ ভবতৰ উত্তৰ -

- ৪-৭। তেষাং তু ৰচনং কৃত্বা মুনীনাং ভবতো মুনিঃ ।
প্ৰত্যুবাচ পূৰ্ণৱাক্যং বসভাৱৱিকল্পনম্ ॥
অহং বঃ কথয়িষ্যামি নিখিলেন তপোধনাঃ ।
সংগ্ৰহং কাৰিকাং চৈৱ নিকন্তুং চ যথাক্ৰমম্ ॥
ন শক্যমিহ নাট্যস্য গন্তুমন্তুং কথঞ্চন ।
কস্মাদ্ বহুতাদ্ জ্ঞানানাং শিৱানং চাপ্যনন্ততঃ ॥
একস্যাপি ন বৈ শক্যমন্তুং জ্ঞানার্ণৱস্য হি ।
গন্তুং কিমুত সৰ্বেষাং জ্ঞানানামৰ্থতত্ত্বতঃ ॥

মুনিসকলৰ কথা শূনি, ভবতমুনিয়ে বস আৰু ভাৱৰ প্ৰভেদ সম্বন্ধে উত্তৰ দিবলৈ ধৰিলে । হে তপস্বীসকল, মই আপোনাসকলক সংগ্ৰহ, কাৰিকা আৰু নিকন্তু সম্বন্ধে সকলো কথা যথাক্ৰমে কৈ যাম । নাট্যশাস্ত্ৰ অতি বিস্তৃত, ইয়াৰ শেষ পোৱা নেযায়,

কাৰণ জ্ঞান আৰু শিক্ষা অনন্ত । এটা বিষয়ৰ জ্ঞানৰ সাগৰৰে অন্ত নপৰে
তেনেহুলত সকলো বিষয়ৰ জ্ঞানৰ তত্ত্ব বা অৰ্থৰ কথা কোৱা অসম্ভৱ ।

৮। কিন্তুসূত্ৰগুঢ়াৰ্থমনুমান প্রসাধকম্ ।
নাট্যস্যাস্য প্রক্ক্যামি বসভাৱাদিসংগ্ৰহম ॥

কিন্তু এই নাট্যৰ বস আৰু ভাৱ আদিৰ বিষয়ে সংক্ষিপ্ত সূত্ৰৰ আকাৰত থকা বাবে
গুঢ়াৰ্থযুক্ত আৰু অনুমান কৰিবলৈ সুবিধা দিব পৰা 'সংগ্ৰহ'ৰ আকাৰত মই চমুকৈ
ক'ম ।

সংগ্ৰহ, কাৰিকা আৰু নিকন্তৰ সংজ্ঞা ॥

৯। বিস্তৰেনোগদিষ্টানামৰ্থানাং সূত্ৰতাস্যয়োঃ ।
নিরঙ্কো যঃ সমাসেন সংগ্ৰহং তং বিদুৰ্বুধাঃ ॥

বিস্তৃতভাৱে উপাদিষ্ট বিষয়বোৰৰ সূত্ৰ আৰু ভাষ্যৰ আকাৰত সংক্ষেপে উপস্থাপন
কৰিলে তাকে 'সংগ্ৰহ' বোলে ।

১০। বস ভাৱাহ্যতিনয়া ধৰ্মোবৃত্তিপ্ৰবৃত্তয়ঃ ।
সিদ্ধিস্বৰাস্তথাতোদ্যং গানং বঙ্গশ্চ সংগ্ৰহঃ ॥

নাট্যশাস্ত্ৰত 'সংগ্ৰহ' বিষয়ত আছে বস, ভাৱ, অভিনয়, ধৰ্ম, বৃত্তি, প্ৰবৃত্তি, সিদ্ধি,
স্বৰ, আতোদ্য (বাদ্য), গান আৰু বঙ্গ ।

১১। অজ্ঞাতিধানেনাৰ্থো যঃ সমাসেনোচ্যতে বুধৈঃ ।
সূত্ৰতঃসা তু বিজ্ঞেয়া কাৰিকাহৰ্থপ্ৰদৰ্শিনী ॥

য'ত পণ্ডিতসকলে কম কথাবে, সংক্ষেপে সূত্ৰাকাৰে কোনো এটা বিষয় নিবন্ধ কৰে
তাকে অৰ্থপ্ৰকাশক 'কাৰিকা' বোলে ।

১২-১৩। নানানামাপ্ৰয়োঃপন্নং নিঘণ্টুং নিগমাস্থিতম্ ।
ধাতুৰ্থহেতুসংযুক্তং নানাসিদ্ধান্তসাধিতম্ ।
হাপিতোহৰ্থো ভৱেদ্যত্ৰ সমাসেনাৰ্থসূচকঃ ।
ধাতুৰ্থৰচনেনেহ নিকজং তৎ প্রচক্ষতে ॥

য'ত নানান নাম পদৰ (বিশেষ্য বিশেষণ, সম্বন্ধনামৰ) আগ্ৰহত উৎপন্ন হোৱা
পদসমূহৰ অভিধান আৰু প্ৰকৃতি, প্ৰত্যয় আদিৰ লগতে, ধাতুৰ অৰ্থ আৰু
কাৰকসমূহৰ বিষয়ে যুক্তিপূৰ্ণ বিচাৰ লগতে নামপদ আৰু ধাতুসমূহৰ অৰ্থ সংক্ষেপে
অথচ নিশ্চিতভাৱে কোৱা থাকে তাকে নিকজ বোলে ।

১৪। সংগ্রহো যো ময়া প্রোক্তঃ সমাসেন দ্বিজোক্তমাঃ ।
বিশুবং তস্য ব্রহ্ম্যামি সনিক্তং সকাৰিকম্ ॥

হে শ্ৰেষ্ঠ দ্বিজগণ । সংক্ষেপতে মই যিবিলাক সংগ্রহ সম্বন্ধে ক'লো, সেই সেইবিলাকৰ বিষয়ে নিক্ত আৰু কাৰিকাৰে সৈতে বিশদভাৱে কোৱা হ'ব ।

অষ্টবস

১৫। শূসাবহাস্যককণা বৌদ্ৰবীৰভয়ানকাঃ ।
বীভৎসাদ্ভুতসংজ্ঞৌ চেত্যটৌ নাটৌ বসাঃ স্মৃতাঃ ॥

শূসাব, হাস্য, ককণ, বৌদ্ৰ, বীৰ ভয়ানক, বীভৎস আৰু অদ্ভুত এই আঠটা নাট্যবস বুলি পৰিচিত ।

১৬। এতে হ্যটৌ বসাঃ প্রোক্তা দ্ৰুহিণেন মহাম্বনা ।
পুনশ্চ ভাৱান্ ব্রহ্ম্যামি স্থায়িসকাৰিসত্ত্বজান্ ॥

এই আঠবিধ বসৰ কথা মহাম্বা ব্ৰহ্মাদেৱে কৈছিল । মই পুনৰ স্থায়ী, সন্ধ্যাবী আৰু সাত্ত্বিক ভাৱবিলাকৰ কথা ক'ম ।

১৭। বতির্হাসশ্চ শোকশ্চ ক্ৰোধোৎসাহৌ ভয়ং তথা ।
জুগুপ্সা বিন্ময়শ্চেতি স্থায়ীভাৱাঃ প্রকীৰ্তিতাঃ ॥

ৰতি, হাস্য(হাঁহি), শোক ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, জুগুপ্সা আৰু বিন্ময় এই বিলাকক স্থায়ীভাৱ বুলি কোৱা হয় ।

১৮-২১। নিৰ্বেদানিশঙ্কাখ্যাস্তথাসূয়ামদশ্রমাঃ ।
আলস্যং চৈৱ দৈন্যং চ চিন্তা মোহঃ স্মৃতিধৃতিঃ ॥
ব্রীড়া চপলতা হৰ্ষ আৱেগো জড়তা তথা ।
গৰ্বো বিষাদ উৎসুক্যং নিদ্রাপন্থাৰ এব চ ॥
সুপ্তং প্রবোধোহমৰ্ষচাপ্যৱহিৰ্মথোগ্রতা ।
মতিৰ্যাধিৰথোন্মাদস্তথা মৰণমেৱ চ ॥
ভ্রাসশ্চৈৱ বিতৰ্কশ্চ বিজ্ঞেয়া ব্যতিচাৰিণঃ ।
ত্ৰয়ত্ৰিংশদমী ভাৱাঃ সমাখ্যাতাস্তু নামতঃ ॥

নিৰ্বেদ, দ্ৰানি, শংকা, অসূয়া, মদ, শ্ৰম, আলস্য, দৈন্য, চিন্তা, মোহ, স্মৃতি, ধৃতি, ব্ৰীড়া(লজ্জা) চপলতা, হৰ্ষ, আৱেগ, জড়তা, গৰ্ব, বিষাদ, উৎসুক্য, নিদ্রা, অপন্থাৰ(মৃগী ৰোগ) সুপ্ত, প্রবোধ, অমৰ্ষ, অবহিৰ, উগ্রতা, মতি, ব্যাধি, উন্মাদ, মৃত্যু, ভ্ৰাস, বিতৰ্ক - এই তেত্ৰিশটাক সন্ধ্যাবী বা ব্যতিচাৰীভাৱ বুলি কোৱা হয় ।

ঃ আঠবিধ সাত্ত্বিক ভাব ।

২২। স্তম্ভঃ শ্বেদোহথ বোমাকঃ স্ববসাদোহথ বেপথুঃ ।
বৈবৰ্ণ্যমশ্রুপ্রলয় ইত্যষ্টৌ সাত্ত্বিকাঃ স্মৃতাঃ ॥

স্তম্ভ, শ্বেদ(ঘাম), বোমাক, স্ববসাদ(স্বৰভঙ্গ), বেপথু(কঁপনি) বৈবৰ্ণ্য(শেফাল পৰা) অশ্রু, প্রলয়(মূৰ্ছা) এই আঠটাক সাত্ত্বিকভাব বুলি কয় ।

ঃ চাৰিপ্রকাৰ অভিনয় ঃ

২৩। আসিকো বাচিকশৈব আহাৰ্য্যঃ সাত্ত্বিকস্তথা ।
চত্বাৰোহভিনয়া হ্যেতে রিজেয়া নাট্যসংগ্ৰহাঃ ॥

আসিক, বাচিক, আহাৰ্য্য, সাত্ত্বিক - এই চাৰিপ্রকাৰ অভিনয় নাটকত সংগ্ৰহিত হৈছে বুলি জানিব ।

বৃত্তি

২৪-২৫(ক)। লোকধৰ্মী নাট্যধৰ্মী ধৰ্মী তু দ্বিবিধঃ স্মৃতাঃ ।
ভবতী সাত্বতী চৈব কৈশিক্যাবতী তথা ॥
চত্বশ্চো বৃত্তয়ো হ্যেতা যাসু নাট্যাং প্রতিষ্ঠিতম্ ।

ধৰ্মী(বীতিনীতি) দুবিধ । লোকধৰ্মী আৰু নাট্যধৰ্মী । ভাবতী, সাত্বতী, কৈশিকী আৰু আবতী - এই চাৰিটা বৃত্তি, ইহঁতৰ ওপৰতে নাট্য প্রতিষ্ঠিত ।

প্রবৃত্তি

২৫(খ)-২৬(ক)। আকন্তী দাক্ষিণাত্যা চ তথা চৈবোদ্ভুমাগধী ।
পাক্কালমধ্যমা চৈব জ্যেয়া নাট্যপ্রবৃত্তয়ঃ ॥

আকন্তী, দাক্ষিণাত্য, উদ্ভুমাগধী, পাক্কালমধ্যমা - এই চাৰিটা নাট্য প্রবৃত্তি ।

সিদ্ধি

২৬(খ)। দৈবিকী মানুষী চৈব সিদ্ধিঃ স্যান্দিবিত্বে চ ॥
দৈবিকী আৰু মানুষী এই দুবিধ সিদ্ধি ।

স্বৰ

২৭(ক)। শাবীৰা বৈগৰাক্ষৈব সন্ত ষড়্জাদয়ঃ স্বৰাঃ ।

শাবীৰা(শবীৰজাত), বৈগৰা(বীণাজাত) এই দুইশ্ৰেণীৰ স্বৰ ষড়্জ আদি ভেদে সাতটা ।

২৭(খ)-২৯(ক)। ততং চৈত্বানঙ্কং চ ঘনং সুম্বিরমেৱে চ ॥
 চতুৰ্বিধং চ যিজেয়মাতোদ্যং লক্ষণাৱিতম্ ।
 ততং তত্ৰীগতং জেয়মৱনঙ্কং তু পৌচৰম্ ॥
 ঘনন্তু তালো বিজেয়ঃ সুম্বিবো বংশ এৱ চ ।

বিশিষ্ট লক্ষণযুক্ত বাদ্য চাৰি প্ৰকাৰ তত, অৱনঙ্ক, ঘন আৰু সুম্বিৰ । তত তাঁৰেৰে নিৰ্মিত, অৱনঙ্ক চামৰাযুক্ত, ঘন কৰতাল আৰু সুম্বিৰ হ'ল বাঁহী ।

ধ্ৰুৱা

২৯(খ)-৩০(ক)। প্ৰৱেশাক্ষেপনিশ্ৰম্য প্ৰাসাদিকমথাস্তৱম্ ॥
 গানং পঞ্চৱিধং জেয়ং ধ্ৰুৱাযোগসমৱিতম্* ।

প্ৰবেশ, আক্ষেপ, নিশ্ৰমণ, প্ৰাসাদিক, আৰু আস্তৱ ধ্ৰুৱাগান এই পাঁচ প্ৰকাৰ বুলি জনিব ।

বঙ্গ

৩০(খ)। চতুৰস্ৰো বিকৃষ্টচ্চ বঙ্গত্ৰ্য্যস্চ কীৰ্ত্তিতঃ ।
 চতুৰস্ৰ, বিকৃষ্ট আৰু ত্ৰ্য্য - এই তিনিপ্ৰকাৰ বঙ্গমঞ্চ ।
 ৩১। এবমেষোহঙ্গসূত্ৰাৰ্থো ব্যাদিষ্টো নাট্যসংগ্ৰহঃ ।
 অতঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি সূত্ৰগ্ৰন্থৱিকল্পনম্ ॥

এইদৰে অঙ্গসূত্ৰৰ যোগে অৰ্থবোধক নাট্যসংগ্ৰহৰ কথা কোৱা হ'ল, ইয়াৰ অন্তত সূত্ৰগ্ৰন্থৰ কথা কম ।

তত্র বঙ্গানেৱ তাৱদাদভিধাস্যামঃ ।
 ন' হি বঙ্গাদুতে কশ্চিদপ্যৰ্থঃ প্ৰৱৰ্ত্ততে ।
 তত্র ৰিতাৱানুতাৱব্যতিচাৰিসংযোগাপ্ৰসন্নিপত্তিঃ ।

প্ৰথমতে তেনেহ'লে বঙ্গসমূহৰ বিষয়েই ব্যাখ্যা কৰিম । বঙ্গৰ অবিহনে কোনো অৰ্থই বৰ্ত্তি থাকিব নোৱাৰে । বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যতিচাৰিৰ সংযোগত বঙ্গৰ নিশ্চিন্তি হয় ।

-কো বা দৃষ্টান্ত ইতি চেৎ - উচ্যতে যথা নানাব্যঞ্জনৌষধিপ্ৰত্যসংযোগাপ্ৰসন্নিপত্তিঃ, তথা নানা তাৱোপগম্যাপ্ৰসন্নিপত্তিঃ । যথা হি গুড়াদিতিপ্ৰৈৰ্য্যজনৈৰৌষধিভিষ্ঠ যদ্ বঙ্গা নিৰ্বৰ্ত্তন্তে, এৱং নানা তাৱোপগমিতা অপি হায়িনো তাৱা বঙ্গম্যাপ্ৰৱৰ্ত্তন্তি । অত্রাহ - বঙ্গ ইতি কঃ পদাৰ্থঃ ? উচ্যতে আত্মাদ্যত্ৱাৎ । কথামাত্মাদ্যতে বঙ্গঃ ? অত্রোচ্যতে

— যথাহি নানাব্যঞ্জনসংস্কৃতমগ্নং ভুঞ্জান্না বসানাস্বদয়ন্তি সুমনসঃ পুৰুষা
 হৰ্ষাদীংশ্চাপ্যধিগচ্ছন্তি, তথা নানাতাৰাভিনয়ব্যঞ্জিতান্ ৰাগসঙ্গোপেতান্
 স্থায়ীতাৰানাস্বদয়ন্তি সুমনসঃ প্ৰেক্ষকা হৰ্ষাদীংশ্চাপ্যধিগচ্ছন্তি । 'তস্মান্ নাট্যৰসাঃ'
 ইত্যভিহাখ্যাতাঃ । অত্ৰানুবংশৌ শ্লোকৌ ভৱত :-

ইয়াৰ দুটাত কি ? তাৰ উত্তৰত কৈছে - যেনেকৈ নানাবিধ ব্যঞ্জন আৰু ঔষধি
 দ্ৰব্যৰ সংযোগত এটা বস বা সোৱাদৰ উৎপত্তি হয় তেনেদৰে নানাবিধতাৰৰ
 লগতে স্থায়ীতাৰৰ সংযোগ ঘটি বসৰ উৎপত্তি হয় । আকৌ প্ৰশ্ন হৈছে -, বস
 - এই পদৰ অৰ্থ কি ? তাৰ উত্তৰত কৈছে - যাবেই সোৱাদ লোৱা হয় সেয়ে
 বস । যেনেদৰে নানাবিধ ব্যঞ্জন(অৰ্থাৎ আঞ্জা)ৰ লগত সানি তাত খালে সজ্জনৰ
 লোক সকলে বস অৰ্থাৎ সোৱাদ অনুভৱ কৰে আৰু মনত আনন্দ লাভ কৰে
 তেনেদৰে সজ্জনৰ দৰ্শক সকলে নানাতাৰৰ অভিনয়ৰ দ্বাৰা অভিব্যক্ত মুখৰ বচন,
 অঙ্গী-ভঙ্গী আৰু কঁপনি আদি সাংগতিকতাৰৰ লগত জড়িত স্থায়ীতাৰসমূহৰ আশ্বাদ
 লাভ কৰে আৰু আনন্দও লাভ কৰে । এই দৰেই নাট্যৰসসমূহৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা
 কৰা হ'ল । এই প্ৰসঙ্গতে এনেদৰে দুটা আনুবংশ্য শ্লোক আছে ।

৩২-৩৩। যথা বহুদ্রব্যযুতৈৰ্যজ্ঞনৈর্বহুভিৰ্যুতম্ ।
 আশ্বাদয়ন্তি ভুঞ্জান্না ভক্ষং ভক্তৱিদো জনাঃ ॥
 তাৰাভিনয়সংযুক্তান্ স্থায়ীতাৰাংস্তথা বুধাঃ ।
 আশ্বাদয়ন্তি মনসা তস্মান্নাট্যৰসাঃ স্মৃতাঃ ॥

যেনেকৈ ভোজনপ্ৰিয় মানুহে বহুদ্রব্য আৰু ব্যঞ্জনযুক্ত ভোজ্য দ্ৰব্য খাওঁতে তাৰ
 বসৰ সোৱাদ পায় সেইদৰে বিজ্ঞলোকে তাৰৰ অভিনয়ত প্ৰকাশ পোৱা স্থায়ীতাৰ
 বিলাক(সোৱাদ) মনে মনে আশ্বাদন কৰে । সেই বাবেই সেই আশ্বাদ নাট্যৰস
 নামে খ্যাত ।

৩৪-৩৫। নান্যভিনয়সম্বন্ধান্ ভাৱয়ন্তি বসানিমান্ ।
 যস্মাত্তস্মাদমী তাৰা ৰিজেয়া নাট্যযোজ্যুতিঃ ॥
 নানাদ্ৰৱ্যৈৰ্বহুৰিধৈৰ্যজ্ঞনং ভাৱ্যতে যথা ।
 এবং তাৰা ভাৱয়ন্তি বসানভিনয়েঃ সহ ॥

যিহেতু এইবিলাকে নানা অভিনয়ৰ সৈতে সম্বন্ধ থকা বসবিলাকৰ ভাৱ জগাই
 তোলে সেইবাবে নাটক কৰোঁতাসকলে এইবিলাকক ভাৱ বুলি জানিব । নানা দ্ৰব্য
 মিশ্ৰিত ব্যঞ্জেৰে বিভিন্ন আশ্বাদ দিয়াৰ দৰে তাৰসমূহে অভিনয়ৰ লগত জড়িত হৈ
 বসৰ ভাৱ অৰ্থাৎ অনুভূতি জগাই তোলে ।

৩৬। ন ভাৱহীনোহস্তি বসো ন তাৰো বসৱৰ্জিতঃ ।
 পৰম্পৰকৃতা সিদ্ধিস্তয়োৰভিনয়ে ভৱেৎ ॥

ভাবহীন বস বা বসহীন ভাব হ'ব নোৱাৰে । অভিনয়ত পৰস্পৰৰ সহযোগত এই দুয়োটাৰ সিদ্ধি হয় ।

৩৭। ব্যঞ্জনৌষধিসংযোগো যথাম্ৰং স্বাদুতাং নয়েৎ ।
এবং ভাবা বসন্তৈৰ ভাবয়ন্তি পৰস্পৰম্ ॥

ব্যঞ্জন আৰু ঔষধি(উদ্ভিদ)ৰ সংমিশ্ৰণৰ ফলত যেনেকৈ অম্ল সুস্বাদু হয় সেইদৰে ভাব আৰু বসৰ মিলনে পৰস্পৰক অনুভূতিযোগ্য কৰি তোলে ।

৩৮। যথা বীজাদ্ ভৱেদ্ বৃক্ষো বৃক্ষাং পুষ্পং ফলং যথা ।
তথা মূলং বসাঃ সৰ্বে ততো ভাবা ব্যৱহিতাঃ ॥

যেনেকৈ বীজৰ পৰা গছ, গছৰ পৰা ফুল আৰু গুটি হয়, তেনেকৈ বসবিলাক ভাবৰ মূল, তাৰপৰাহে ভাববিলাকৰ সূত্ৰপাত হয় ।

৩৯। শৃঙ্গাবাঙ্ঘি ভৱেচ্ছাস্যো বৌদ্ৰান্তু ককণো বসঃ ।
বীৰ্য্যৈৰাঙ্ঘুতোংপত্তিৰীতংসাক ভয়ানকঃ ॥

শৃঙ্গাবৰ পৰা হাস্যৰ উৎপত্তি হয়, বৌদ্ৰৰ পৰা ককণৰ উৎপত্তি হয় । বীৰবসৰ পৰা অঙ্ঘুতৰ আৰু বীভৎস বসৰ পৰা ভয়ানক বসৰ উৎপত্তি হয় ।

৪০-৪১। শৃঙ্গাবানুকৃতিৰ্যা তু স হাস্য ইতি সংজ্ঞিতঃ ।
বৌদ্ৰস্যাপি চ যৎ কৰ্ম স জ্ঞেয়ো ককণো বসঃ ॥
বীৰস্যাপি চ যৎ কৰ্ম সৌহৃদ্যতঃ পৰিকীৰ্তিতঃ ।
বীভৎসদৰ্শনং যচ্চ ভবেৎ স তু ভয়ানকঃ ॥

শৃঙ্গাবৰ যি অনুকৰণ সেয়ে হাস্যবস, বৌদ্ৰৰ যি কাম সিয়ে ককণবস, বীৰবসৰ যি কাম সি অঙ্ঘুত বস আৰু বীভৎস দৰ্শনৰ পৰা যি হয় সিয়ে ভয়ানক বসৰ ৰূপ লয় ।

বৰ্ণ

৪২-৪৩। শ্যামো ভৱেত্তু শৃঙ্গাবঃ সিতো হাস্যঃ প্রকীৰ্তিতঃ ।
কপোতঃ ককণশ্চৈৱ বজ্জো বৌদ্ৰঃ প্রকীৰ্তিতঃ ॥
সৌৰো বীৰন্তু বিজ্ঞেয়ঃ কৃষ্ণস্তাপি ভয়ানকঃ ।
নীলবৰ্ণন্তু বীভৎসঃ পীতশ্চৈৱাঙ্ঘুতঃ স্মৃতঃ ॥

শৃঙ্গাব বসৰ শ্যামবৰ্ণ, হাস্যৰ শূক্ৰবৰ্ণ, ককণৰ কপোত বৰ্ণ(ধূসৰ), বৌদ্ৰৰ বজ্জাবৰ্ণ, বীৰৰ সৌৰবৰ্ণ, ভয়ানকৰ কৃষ্ণবৰ্ণ, বীভৎসৰ নীলবৰ্ণ আৰু অঙ্ঘুতবসৰ হালধীয়া বৰ্ণ ।

দেবতা

অথ দৈৱতানি :-

- ৪৪-৪৫। শৃঙ্গাবো বিষ্ণুদৈৱতো হাস্যঃ প্রমথদৈৱতঃ ।
বৌদ্ৰো কদ্ৰাধিদৈৱশ্চ ককণো যমদৈৱতঃ ॥
বীতংসস্য মহাকালঃ কালদেৱো ভয়ানকঃ ।
বীৰো মহেন্দ্ৰদেৱঃ স্যাদক্সুতো ব্ৰহ্মদৈৱতঃ ॥

ইয়াৰ পিছত প্ৰতি বসৰে দেৱতাৰ কথা - শৃঙ্গাবৰ দেৱতা বিষ্ণু, হাস্যৰ প্ৰমথ, বৌদ্ৰৰ কদ্ৰ, ককণৰ যম, বীতংসৰ মহাকাল, ভয়ানকৰ কাল, বীৰৰ মহেন্দ্ৰ আৰু অক্সুতৰ ব্ৰহ্মা ।

- ৪৬। সুখপ্ৰায়েষ্টসম্পন্ন ষড়্‌মাল্যাদিসেৱকঃ ।
পুৰুষঃ প্ৰমদায়ুক্তঃ শৃঙ্গাব ইতি সংজ্ঞিতঃ ॥

সদায় সুখত থকা, অভিলষিত বস্তু লাভ কৰোতা আৰু ষড়্‌মালা আদিৰ সেৱক আৰু নাৰীৰ লগত সম্বন্ধ থকা পুৰুষকে শৃঙ্গাব বোলা হয় ।

- ৪৭-৪৮। ষড়্‌মাল্যালঙ্কাৰৈঃ প্ৰিয়জনগাঙ্ঘৰ্ৱকাব্যসেৱাভিঃ ।
উপৱনগমনবিহাৰৈঃ শৃঙ্গাববসঃ সমুদ্ভৱতি ॥
নয়নৱদনপ্ৰসাদৈঃ স্মিতমধুৰৱচোৰ্হৃতিপ্ৰমোদৈশ্চ ।
মধুৰৈশ্চাস্তৱিকাবৈশ্চস্যাতিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ ॥

ষড়্‌, মালা, অলঙ্কাৰ, প্ৰিয়জনৰ সঙ্গ, সঙ্গীত আৰু নৃত্য আৰু কাব্যৰ উপভোগ, প্ৰমোদোদ্যান গমন আৰু বিহাৰৰ পৰা শৃঙ্গাব বসৰ উদ্ভৱ হয় । ইয়াৰ অতিনয়, চকু-মুখৰ প্ৰসন্নতা, স্মিতহাস্য, মধুৰ বাক্য, ষৈৰ্য্য, প্ৰমোদ আৰু সুন্দৰ অঙ্গ-ভঙ্গীৰ দ্বাৰা কৰণীয় ।

- ৪৯-৫০। বিপৰীতালঙ্কাৰৈৰিক্তাচাৰাতিধানবৈশেষ্য ।
ৱিক্তৈৰস্তৱিকাবৈৰ্হসৰ্ৱীতি বসঃস্মৃতো হাস্যঃ ॥
ৱিক্তাকাৰৈৰ্বীক্যৈৰস্তৱিকাবৈৰ্বিক্তবৈশেষ্য ।
হাসয়তি জনং যস্মাৎ তস্মাদ্ জ্ঞেয়ো বসো হাস্যঃ ॥

বিপৰীত অলঙ্কাৰ, বিকৃত আচাৰ, কথা আৰু পোচাক, বিকৃত অঙ্গ-ভঙ্গী, দেখি ইহিলে যি বস হয়, তাকে হাস্যবস বোলে । বিকৃতকপ বাক্য, অঙ্গ-ভঙ্গীৰ আৰু সাজ-পোচাকৰ সহায়ত হহুওঁৱা হয় বাবে তাক হাস্যবস বোলে ।

- ৫১। ক্ৰীনীচপ্ৰকৃতাৰেষ তুয়িষ্ঠং দৃশ্যতে বসঃ ।
ষড়্‌ ভেদান্‌চাস্য ৱিজ্ঞেয়ান্‌চাংশ্চ বক্ষ্যাম্যহং পুনঃ ॥

এই বস ত্ৰী আৰু নীচ প্ৰকৃতিৰ মানুহৰ ভিতৰত অধিকভাৱে দেখা যায় । ইয়াৰ ভাগ ছয়টা, তাকো কোৱা হ'ব ।

৫২। স্মিতমথ হসিতং বিহসিতমুপহসিতক্কাপহসিতমতিহসিতম্ ।
দ্বৌ দ্বৌ ভেদৌ স্যাতামুত্তমমধ্যমাধম প্ৰকৃতেী ॥

স্মিতহাস্য, হসিত, বিহসিত, উপহসিত, অপহসিত, অতিহসিত, ইয়াৰ দুটা দুটা কৈ ক্ৰমে উত্তম, মধ্যম আৰু অধম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ মাজত থাকে ।

৫৩। স্মিতহসিতে জ্যেষ্ঠানাং মধ্যানাং বিহসিতোপহসিতে চ ।
অধমানামপহসিতং হ্যতিহসিতং চাপি বিজ্ঞেয়ম্ ॥

উত্তম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ হাঁহি স্মিত আৰু হসিত । মধ্যম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ হাঁহি বিহসিত আৰু উপহসিত । অধম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ হাঁহি অপহসিত আৰু অতিহসিত ।

উত্তমানাম্ -

৫৪। ঈষদ্বিকসিতৈর্গণ্ডৈঃ কটাক্ষৈঃ সৌষ্ঠৱাঘ্ৰিতৈঃ ।
অলঙ্কিতদ্বিজং ধীৰমুত্তমানাং স্মিতং ভৱেৎ ॥

উত্তম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ হাঁহিত গণ্ডস্থল ঈষৎ বিকসিত হয়, আৰু কটাক্ষ সৌষ্ঠৱযুক্ত হয় । লাহেকৈ মিচিকিয়ায় মাত্ৰ, দাঁত দেখা নেযায় ।

৫৫। উৎফুল্লানননৈৱৈশ্চ গণ্ডৈৰ্বিকসিতৈৰথ ।
কিক্লিক্লিতদণ্ডং চ হসিতং তদ্বিধীয়তে ।

উৎফুল্ল মুখ, চকু আৰু বিকসিত গণ্ড সহ হয় হসিত, ইয়াত দাঁত অলপ দেখা যায় ।

৫৬। আক্লিক্তাক্ষিগণ্ডং যৎ সম্ভৱং মধুৰং তথা ।
কালাগতং হাস্যৰাগং তদ্বৈ বিহসিতং ভৱেৎ ॥

যি হাঁহিৰ চকু আৰু গাল কেউফালে কোঁচ বায়, শুনিলে ভাল লগাকৈ শব্দ হয়, মুখলৈ তেজৰ ৰং আহে আৰু যি হাঁহি অলপ সময়ৰ বাবে থাকে তাকে বিহসিত বোলে ।

৫৭। উৎক্লানাসিকং যচ্চ জিহ্বদৃষ্টিনিবীৰ্জণম্ ।
নিক্লিক্তাংসকশিৰন্তকোপহসিতং ভৱেৎ ॥

উপহাসিতত নাকটো ফুলি উঠে, চকুৰে কেবাহিকৈ চায়, কান্ধ কোঁচ খায় আৰু মূৰ দৌ খায় ।

৫৮। অহানহসিতং যত্র সাশ্রনেত্রং তথৈব চ ।
উৎকম্পিতাংসকশিৰন্তুচাপহসিতং ভৱেৎ ॥

অপহসিতত অনাবশ্যক হাঁহি, চকু অশ্রুপূৰ্ণ, মস্তক আৰু মূৰ উৎকম্পিত হয় ।

৫৯। সংবকসাস্রনেত্রং চ বিক্ৰুটম্ববমুহুতম্ ।
কাৰোপগুঢ়পাৰ্শ্বং চ তচ্চাতিহসিতং ভৱেৎ ॥

যেতিয়া হাঁহোতে চকুত চকুপানী ওলায়, কিন্তু সৰি নপৰে, কৰ্কশ ভাঙৰ শব্দ হয় আৰু হাতেৰে নিজকে সাৰটি ধৰে তেতিয়া তাক অপহসিত বোলে ।

৬০। হাস্যস্থানানি যানি সূঃ কার্যোৎপন্নানি নাটকে ।
উত্তমাধমমধ্যানামেবং তানি প্রযোজয়েৎ ॥

নাটকত কাৰ্য্যকাৰণ অনুসৰি হবলগা উত্তম, মধ্যম আৰু অধমলোকৰ হাস্যস্থান এনে ভাৱে প্ৰয়োগ কৰিব ।

৬১। এবমাত্মসমুৎপত্ত তথা পৰসমুৎপিতঃ ।
দ্বিবিধত্ৰিপ্রকৃতিকঃ ষড়্ভূতেদোহৎ বসঃ স্মৃতঃ ॥

ওপৰত কোৱাৰ দৰে হাস্যবস আত্মসমুৎপত্ত আৰু পৰসমুৎপত্তেদে দুবিধ । প্ৰত্যেকটো তিনিপ্ৰকাৰ প্ৰকৃতিৰ বাবে দুবিধকৈ মুঠতে ছয় প্ৰকাৰৰ ।

ককণ বস

৬২। ইষ্টবধদৰ্শনাত্মা বিপ্ৰিয়বচনস্য সংপ্ৰৱৰ্দ্ধাপি ।
এতিৰ্তাৱবিশৌষেঃ ককণবসো নাম সংভৱতি ॥

প্ৰিয়জনৰ মৃত্যু দৰ্শন, অপ্ৰিয়বাক্যশ্ৰৱণ আদি বিভিন্ন অনুভূতিৰ ফলত ককণবসৰ উদ্ভৱ হয় ।

৬৩। সম্বনকদিতের্মোহাগমৈশ্চ পৰিদেৱিতৈৰ্বিলপিতৈশ্চ ।
অভিনেয়ঃ ককণবসো দেহায়াসাত্ৰিঘাতৈশ্চ ॥

সপদক্ৰন্দন, মূৰ্ছা, পৰিবেদন, বিলাপ, দেহৰ কষ্ট বা আঘাত জনিত ক্ৰন্দনৰ দ্বাৰা ককণবস অভিনেয় ।

বৌদ্ধবস

৬৪। যুদ্ধ প্ৰহাৰঘাতনবিকৃতচ্ছেদনবিদাৰনৈশ্চৈব ।
সংগ্ৰামসংভ্ৰমাদ্যেবেতিঃ সংজায়তে বৌদ্ভঃ ॥

যুদ্ধত প্রহাৰ, হত্যা, অঙ্গবিকৃতি, অঙ্গছেদন, ভেদন, যুদ্ধত বিকোত আদিৰ দ্বাৰা বৌদ্ধবসৰ উদ্ভৱ হয় ।

৬৫। নানা প্ৰহৰণমৌৰ্ছেঃ শিৰঃকবছভুজকৰ্ণনৈশ্চৈৱ ।
এতিশ্চাৰ্থবিশেষৈশ্চাস্ত্যাতিনয়ঃ প্ৰয়োজ্যঃ ॥

বিভিন্ন অস্ত্ৰবল্লেপন, শিৰছেদ, কবছৰ সৃষ্টি আৰু হস্তছেদন আদি বিশেষকামৰ যোগেদি বৌদ্ধবসৰ অভিনয় কৰিব ।

৬৬। ইতি বৌদ্ধবসো দৃষ্টো বৌদ্ধবাগজচেষ্টিতঃ ।
শত্ৰুপ্ৰহাৰভূয়িষ্ঠ উগ্ৰকৰ্মক্ৰিয়াম্বকঃ ॥

এনেদৰে বৌদ্ধবসৰ প্ৰদৰ্শন হয় । ইয়াত বাক্য, অঙ্গ আৰু কামকাজ সকলো তীষণ । ইয়াত বেছি পৰিমাণে অত্যাঘাত হয় আৰু গতিবিধি সকলো উগ্ৰ হয় ।

বীৰবস

৬৭। উৎসাহাধ্যবসায়াদবিশাদিত্বাদবিশ্ময়মোহাৎ ।
বিত্ত্বিষাদৰ্থবিশেষাদ্বীৰবসো নাম সম্ভৱতি ॥

উৎসাহ, অধ্যবসায়, বিষাদহীনতা, বিস্ময় আৰু মোহহীনতা এনে ধৰণৰ বিভিন্ন ভাববিলাকৰ পৰা বীৰবসৰ উৎপত্তি ।

৬৮। স্থিতিৰৈৰ্য্যবীৰ্য্যগৰ্ব্বৈকৎসাহপৰাক্ৰমপ্ৰভাৱৈশ্চ ।
ৱাক্যৈশ্চাৰ্থপক্ৰ্ণৈৰ্বীৰবসঃ সম্যগভিনেয়ঃ ॥

স্থিতি, বৈৰ্য্য, বীৰ্য্য, গৰ্ব্ব, উৎসাহ, পৰাক্ৰম, প্ৰভাৱ আৰু নিন্দাসূচক বাক্যৰ দ্বাৰা বীৰবসৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

ভয়ানক বস

৬৯। বিকৃতবৰসত্বদৰ্শনসংগ্ৰামাবণ্যশূন্যগৃহগমনাৎ ।
গুকনৃগয়োৰণবাধাৎ কৃতক্ৰুৰ ভয়ানকো জ্ঞেয়ঃ ॥

বিকৃত শব্দ, ভূত-প্ৰেত আদি দেখি, সংগ্ৰাম, অবণ্য বা শূন্যগৃহলৈ যাত্ৰা কৰাৰ ফলত, গুক বা বজাৰ ওচৰত কৰা অগৰাধৰ বাবে অথবা কৃত্ৰিম কাৰণতো ভয়ানক বসৰ উদ্ভৱ হয় ।

৭০। গাত্ৰমুখদৃষ্টিভেদৈককন্তভ্যাতিবীৰ্য্যমোহোপৈঃ ।
সম্মুখশোৰহৃদয়শ্পন্দনবোমোদনৈশ্চ তয়ম্ ॥

শৰীৰ, মুখ, চকুৰ বিকৃতি, উকৰ খৰলগা অৱস্থা, চাৰিওফালে উদ্বেগপূৰ্ণ দৃষ্টি, অৱসাদ, মুখৰ শুষ্কতা, হৃদয়স্পন্দন, আৰু ৰোমাঞ্চৰ দ্বাৰা ভয় প্ৰকাশ কৰা হয় ।

৭১। এতৎ স্বভাৱজং স্যাৎ সত্ত্বসমুদ্ভং তৈধৈৱ কৰ্তব্যম্ ।
পুনৰেতিৰেব ভাৱৈঃ কৃতকং মৃদুচেষ্টিতৈঃ কাৰ্যম্ ॥

ই হ'ল স্বাভাৱিক ভয়, অন্যপ্ৰণীৰ পৰা হোৱা ভয়ও প্ৰদৰ্শন কৰা উচিত । পুনৰ মৃদুভাৱে প্ৰদৰ্শিত উক্ত ভাৱগতিৰ দ্বাৰা কৃত্ৰিম ভয়ৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

৭২। কৰচৰণৰেপথুস্তম্ভগাত্ৰসংকোচ হৃদয় প্ৰকম্পন ।
শূকৌষ্ঠতালুকণ্ঠৈৰ্ভয়ানকো নিত্যমভিনয়ে ॥

হাত-ভৰিৰ কঁপনি আৰু অৱশতা, দেহৰ সংকোচন, হৃদয়ৰ কম্পন, শূকান ওঁঠ, তালু আৰু কণ্ঠৰ যোগেদি ভয়ানক ৰসৰ অভিনয় কৰিব ।

বীতংস ৰস

৭৩। অনতিমতদৰ্শনে চ ৰসগন্ধস্পৰ্শশব্দদোষৈশ্চ ।
উদ্বেজনৈশ্চ বহুভীৰ্বীতংসৰসঃ সমুদ্ভবতি ॥

অপ্ৰিয় বস্তু দৰ্শন, ৰস, গন্ধ, স্পৰ্শ আৰু শব্দৰ দোষ আৰু বিভিন্ন ধৰণৰ উদ্বেগজনক কাৰ্যৰ দ্বাৰা বীতংসৰসৰ উদ্ভৱ হয় ।

৭৪। মুখনেত্ৰিকূপনয়া নাসাপ্ৰচ্ছাদনাৱনমিতাস্যৈঃ ।
অব্যক্তপাদপতনৈৰ্বীতংসঃ সম্যগভিনয়ে ॥

বীতংসৰসত চকু মুখৰ সংকোচন, নাসিকাৰ আচ্ছাদন, অৱনত মুখ আৰু অব্যক্ত পাদচালন আদিৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

অজ্ঞাত ৰস

৭৫। যত্ৰতিশয়ার্থযুক্তং বাক্যং শীলং চ কৰ্ম কপং চ ।
অতিশুৰ্ভৱিশৌষে ৰসোহজ্ঞাতো নাম বিজ্ঞেয়ঃ ॥

অতিশয় উক্তি, বাক্য, চৰিত্ৰ, কৰ্ম আৰু কপৰ আতিশয়্য এনে বিশেষ কাৰ্যকলাপৰ দ্বাৰা অজ্ঞাতৰসৰ উদ্ভৱ হয় ।

৭৬। স্পৰ্শগ্রহোদ্ধুকসনৈৰ্হাহাকাবেশ্চ সাধুৰাৱৈশ্চ ।
ৰেপথুগদগদৱচনৈঃ শ্বেদাদৈৱ্যভিনয়স্তস্য ॥

গুচৰৰ এজনক স্পৰ্শ কৰা বা সাৱটি ধৰা, আনন্দেৰে দেহৰ ওপৰভাগ বিভিন্নভাৱে

লবোৱা কাৰ্য্য, হা হা বৰ, প্ৰশংসা বাক্য, গাৰ কঁপনি, গদগদ বাক্য, ঘাম আদিৰ দ্বাৰা অদ্ভুত বসৰ অভিনয় কৰিব ।

৭৭। শৃঙ্গাৰং ত্ৰিবিধং বিদ্যাৎ ৰাজ্ঞেনপথ্যক্ৰিয়াস্বকম্ ।
অস্নেনপথ্যৰাকৈশ্চ হাস্যৰৌদ্ৰৌ ত্ৰিধা স্মৃতৌ ।

শৃঙ্গাৰ বস তিনিবিধ । বাক্যগত, বেশগত আৰু ক্ৰিয়াগত । হাস্য আৰু ৰৌদ্ৰ বসো তিনিবিধ । অঙ্গগত, বেশগত আৰু বাক্যগত ।

৭৮। ধৰ্মোপযাতজ্ঞৈশ্চৈৱ তথা তুপচয়োদ্ধৱঃ ।
তথা শোককুতৈশ্চৈৱ কৰুণত্ৰিবিধঃ স্মৃতঃ ।

কৰুণবস তিনিবিধ । ধৰ্মহানিজাত, ক্ৰয়জাত আৰু শোকজাত ।

৭৯। দানবীৰং ধৰ্মবীৰং যুদ্ধবীৰং তথৈৱ চ ।
বসং বীৰমপি প্ৰাহুন্তজ্ঞাত্ৰিবিধমেৱ হি ॥

অভিজ্ঞাসকলে বীৰবসক তিনিভাগত বিভক্ত কৰিছে । দানবীৰ, ধৰ্মবীৰ আৰু যুদ্ধবীৰ ।

৮০। ব্যাজ্ঞৈৰাপৰাধাক্ত বিত্ৰাসিতকমেৱ চ ।
পূৰ্ণভয়ানকং চাপি বিদ্যাৎ ত্ৰিবিধমেৱ চ ॥

ভয়ানক বসকো তিনিবিধ বুলি জানিব । কৃত্ৰিম, অপৰাধহেতুক, ভয়জনিত ।

৮১। বীতৎসঃ ক্ৰোভজঃ শূদ্ধ উদ্বেগী স্যাৎ তৃতীয়কঃ ।
বিশ্ঠাকৃমিতিকদ্বেগী ক্ৰোভজো কথিৰাদিজঃ ॥

বীতৎস বস তিনিবিধ । ক্ৰোভজ, শূদ্ধ আৰু উদ্বেগী । বিশ্ঠা, ক্ৰিমি আদি দেখাৰ ফলত হয় উদ্বেগী আৰু ভেজ আদি দেখাৰ ফলত হয় ক্ৰোভজ ।

৮২। দিব্যদানন্দজ্ঞৈশ্চৈৱ ত্ৰিধা খ্যাতোহদ্ভুতো বসঃ ।
দিব্যদৰ্শণজো দিব্যো হৰ্ষাদানন্দজঃ স্মৃতঃ ॥

অদ্ভুতবস দুবিধ । দিব্য আৰু আনন্দোত্তম । দিব্য কাৰ্য্য বা বস্তু দৰ্শনত দিব্য আৰু আনন্দৰ পৰা হলে আনন্দোত্তম ।

৮৩। এৱমেতে বসা জ্ঞেয়ান্ধৰৌ লক্ষণলক্ষিতাঃ ।
অন্ত উৰ্ধ্বং প্ৰৱক্ষ্যামি তাৱানামপি লক্ষণম্ ।

এনে লক্ষণৰ দ্বাৰা চিনিব পৰা বস আঠ প্ৰকাৰ বুলি কোৱা হ'ল, ইয়াৰ পিচত তাৱবিলাকৰ লক্ষণৰ কথা কোৱা হ'ব ।

বসবিলাকৰ নামক বস্তু অধ্যায় সমাপ্ত

সপ্তম অধ্যায়

ভাবব্যঞ্জক

ভাবৰ সংজ্ঞা ।

ভাবানিদানীং ব্যাখ্যাস্যামঃ । অত্ৰাহ-ভাবা ইতি

কস্মাৎ । কিংভৱন্তীতি ভাবাঃ কিংবা ভাবয়ন্তীতি ভাবাঃ ।

উচ্যতে- ৰাগঙ্গসত্ত্বোপেতান্ কাব্যার্থান্ ভাবয়ন্তীতি ভাবা ইতি ।

ভূ ইতি কৰণে ধাতুস্থতা চ ভাবিতং ভাসিতং কৃত-সিত্যর্থান্তৰম, । লোকেহপি চ
প্ৰসিদ্ধম । অহো হ্যনেন গঙ্গেন বসেন বা সৰ্বমেব ভাবিতমিতি । তচ্চ ব্যাপ্ত্যর্থম্ ।
শ্লোকোচ্চাভ -

এতিয়া ভাববিলাকৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা আগ বঢ়াম । এই খিনিতে প্ৰশ্ন হ'ল - ভাবক
কিয় ভাব বোলে ? এই বিলাক হয় বা আছে (ভৱন্তি) বাবেই ভাব, নে আনক
ভবাই তোলে (ভাবয়ন্তি) কাৰণে ভাব ? উত্তৰত কৈছে- বাটিক, আঙ্গিক আৰু
সাত্ত্বিক অভিনয় বিষয়ক কাব্যৰ অৰ্থসমূহৰ বিষয়ে ভবাই তোলে বাবেই ইহঁত
ভাব ।

ভূধাতুৰ অৰ্থ কৰা । কিন্তু আনক ভাবিত (প্ৰভাবিত) বা ভাসিত (গঙ্গযুক্ত) কৰি
তোলাটোও ইয়াৰ আন এটা অৰ্থ । মানুহৰ সাধাৰণ কথা-বতৰাতো এনে অৰ্থ
জনা জাত । "আও, এই গঙ্গটোৱে (বা সোৱাদটোৱে) দেখোন সকলো ভাবিত
(প্ৰভাবিত-সামৰি লোৱা) কৰি পেলালে ।" ইয়াত ভূ ধাতুক বিয়পি পৰা অৰ্থত
ব্যৱহাৰ কৰিছে । এই বিষয়ে কেইটা মান শ্লোক আছে -

১। বিভাৱৈৰমৰাহতৌ যোহৰ্থদ্বনুভাৱেন গম্যতে ।

ৰাগঙ্গসত্ত্বাভিনয়েঃ স ভাব ইতি সংজ্ঞিতঃ ॥

যি বিষয়, বাটিক, আঙ্গিক আৰু সাত্ত্বিক অভিনয়ৰ সহায়ত হোৱা বিভাৱৰ দ্বাৰা
নিৰ্ম্মাদিত আৰু অনুভাৱৰ দ্বাৰা জ্ঞাত হয় তাকে ভাব বোলে ।

২। ৰাগঙ্গমুখবাগৈষ্ঠ সত্ত্বোভিনয়েন চ ।

কৱেকন্তৰ্গতং ভাবং ভাবনয়ন্ ভাব উচ্যতে ॥

বাক্য, অঙ্গভঙ্গী, মুখবাগ আৰু সাত্ত্বিক অভিনয়ৰ দ্বাৰা কবিৰ (নাট্যকাৰৰ) মনৰ
ভাব সম্বন্ধে দৰ্শকক ভবায় কাৰণে ইয়াক ভাব বোলা হয় ।

৩। নানাভিনয়সম্বন্ধান্ ভাবয়ন্তি বসানিমান্ ।
 যস্মান্তস্মাদয়ী ভাবা বিজ্ঞেয়া নাট্যযোজ্যতাঃ ॥

নানা অভিনয়ৰ সৈতে সম্বন্ধখকা এই বসবোৰক যিহেতু ইহঁতে ভাবায় সেইবাবে
 ইহঁতক নাট্যবিদ সকলে ভাব বোলে ।

বিভাৰ সংজ্ঞা

অর্থ বিভাৰ ইতি কস্মাৎ । উচ্যতে-বিভাবো বিজ্ঞানার্থঃ বিভাৰঃ কাৰণং নিমিত্তং
 হেতুৰিতি পর্যায়াঃ । বিভাব্যন্তেনেৰাং ভাগসমুদ্ভাভিনয়া ইত্যতো বিভাৰঃ যদা
 বিভাবিতং বিভাভিত্যনর্থান্তৰম্ ।

অত্র শ্লোকঃ -

তাৰ পিছত প্ৰশ্ন হ'ল বিভাবক কিয় বিভাব বোলে ? ক'লে বিভাব হ'ল সেইটো
 যিটোৱে বিজ্ঞাপিত কৰে । কাৰণ, নিমিত্ত আৰু হেতু ও বিভাবৰ সৈতে সমাৰ্থক
 পদ । ইয়াৰ দ্বাৰা বাচিক, আঙ্গিক আৰু সাঙ্গিক অভিনয় বুজিব পৰা হয়,
 সেইবাবে ইয়াক বিভাব বোলা হয় । উদাহৰণ স্বৰূপে "বিভাবিতং" পদৰ অর্থ
 "বিজ্ঞাতং" পদৰ অৰ্থতকৈ বেলেগ নহয় । এই বিষয়ে শ্লোকটো এনে -

৪। বহুবোহৰ্থা বিভাব্যন্তে ভাগসমুদ্ভাভিনয়াপ্ৰিতাঃ ।
 অনেক যস্মান্তেনায়াং বিভাৰ ইতি সংজ্ঞিতাঃ ॥

যিহেতু বাচিক আৰু আঙ্গিক অভিনয়আপ্ৰিত অনেক অর্থ ইয়াৰ সহায়ত
 অনুভৱযোগ্য হয়, সেইবাবে ইয়াক বিভাব বোলে ।

অনুভাব

অনুভাবক কিয় অনুভাব বোলা হয় ? কৈছে - বাচিক, আঙ্গিক আৰু সাঙ্গিক
 অভিনয় ইয়াৰ দ্বাৰা অনুভৱ কৰিব পৰা হৈ উঠে সেয়ে ইয়াক অনুভাব বোলে ।
 এই বিষয়ে শ্লোকটো হ'ল -

৫। ভাগসমুদ্ভাভিনয়েনেহ যতস্ত্বৰ্থোহনুভাব্যতে ।
 ভাগদোশাদসংযুক্তস্ত্বনুভাবন্ততঃ স্ততঃ ॥

যিহেতু বাচিক আৰু আঙ্গিক অভিনয়ৰ দ্বাৰা বিষয়টো অনুভৱিত হয়, সেইবাবে
 বাক্য, অঙ্গ আৰু উপাঙ্গৰ লগত জড়িত এই ভাৱক অনুভাব বোলে ।

এৱং তে বিভাৱানুভাৱসংযুক্তা ভাবা ইতি ব্যাখ্যা তাঃ । অতো হেৰাং ভাবানাং
 সিদ্ধিৰ্ভৱতি । তস্মাদেৰাং ভাবানাং বিভাৱানুভাৱসংযুক্তানাং লক্ষণ
 নিদৰ্শনান্যভিহাৰ্য্যাস্যাম্যঃ । অত্র বিভাৱানুভাৱৌ লোক প্ৰসিদ্ধৌ । লোক

স্বাভাবানুগতত্বাচ্চ ভয়োল্লঙ্ঘনং নোচ্যতে নোচ্যতেতি প্রসঙ্গনিব্যক্ত্যর্থম্ । ভৱতি চাত্ত
শ্লোকঃ -

এইদৰেই ভাববিলাক যে বিভাব আৰু অনুভাবৰ লগত জড়িত সেই কথা ব্যাখ্যা
কৰা হ'ল । এই দৰেই এই ভাববিলাকৰ সিদ্ধি (প্ৰকাশ) হয় । সেইবাবেই এই
বিভাব আৰু অনুভাবৰ লগত জড়িত ভাববিলাকৰ লক্ষণ (সংজ্ঞা- বিবৰণ স্বৰূপ
কথন) আৰু উদাহৰণ বিলাকৰ ব্যাখ্যা কৰিম । পিছে বিভাব আৰু অনুভাব
জনসমাজত জনাজাত বস্তু । মানুহৰ স্বভাব অনুসৰিয়েই বিভাব আৰু অনুভাবৰ
লক্ষণ হয় । গতিকে অপ্ৰয়োজনীয় বুলি ভাবি বেলেগে সিহঁতৰ লক্ষণৰ বিষয়ে
কোৱা নহ'ল । আৰু এই বিষয়েও এটা শ্লোক আছে -

৬। লোকস্বভাবসংসিদ্ধা লোকযাত্ৰানুগামিনঃ ।
অনুভাৱা বিভাৱান্চ জ্ঞেয়ান্ত্ৰাভিনয়ে বুদ্ধিঃ ॥

পণ্ডিত সকলে, মানুহৰ স্বভাবসিদ্ধ, আৰু লোক ব্যৱহাৰৰ অনুগামী অনুভাব আৰু
বিভাববোৰ অভিনয়ৰ সহায়ত জানিব পাৰে ।

তত্রাষ্টৌ ভাৱা স্থায়িনঃ ত্ৰয়স্ত্ৰিংশদ্ ব্যভিচাৰিণঃ । অষ্টৌ সাত্ত্বিকা ইতি ভেদাঃ
এৱমেতে কাব্যবসাত্তিব্যক্তি হেতৱ একোনপঞ্চাশদ্ ভাৱাঃ প্ৰত্যৱগন্তব্যাঃ । এত্যান্ত
সামান্যগুণ যোগেন বসৱ নিষ্পদ্যন্তে । অত্র শ্লোকঃ -

ভাৱৰ ভিতৰত আঠটা স্থায়ী ভাব । তেত্ৰিশটা ব্যভিচাৰী ভাব আৰু আঠটা সাত্ত্বিক
ভাব । এই দৰে এই ঊনপঞ্চাশটাই কাব্যৰ বস ফুটি ওলোৱাৰ কাৰণৰূপে থকা
ভাব বুলি বুজিবা । এই বিলাকৰ কোনোটো প্ৰধান কোনোটো অপ্ৰধান ৰূপে থাকি
সংযোগ ঘটে ভাব পৰাই বস ফুটি ওলায় । এই বিষয়ৰ শ্লোকটো হ'ল -

৭। যোহৰ্থো হৃদয়সংৱাদী ত্য ভাৱো বসোন্তৰঃ ।
শৰীৰং ব্যাপতে তেন শূচং কাষ্ঠমিৱাশ্লিষ্যি ॥

নিজৰ হৃদয়ৰ ভাৱৰ লগতে মিল থকা ভাবৰ অনুভূতিৰ উদ্ভৱ ৰসৰ পৰাই হয় ।
তেনে অনুভূতিয়ে, অগ্নিয়ে শূকান কাঠক আগুৰি ধৰাৰ দৰে শৰীৰটোতে বিয়পি
পৰে ।

অত্ৰাহ- যদি কাব্যার্থ সংশ্লিষ্টৈৰ্ভিত্তানুভাবব্যক্তিতৈৰেকোন পঞ্চাশদ্তত্বৈঃ
সামান্যগুণপ্ৰয়োগেনাতি নিষ্পদ্যন্তে বসান্তৎকথং স্থায়িন এব ভাৱা বসত্বমামুৰন্তি ।
উচ্যতে- যথা হি সমানলক্ষণান্তুল্য গানিপাদোদৰ শৰীৰাঃ সমানাস্তপ্ৰত্যঙ্গা অপি
পুৰুষাঃ কুললীল ৰিদ্ধ্যাকৰ্মনিম্ন ৰিচক্ষণত্বাদ্ বাজত্বমামুৰন্তি তৈৱ
চান্যেন্দ্রবুদ্ধয়ন্তেৰামেৱানুচৰা ভৱন্তি তথা বিভাৱানুভাবব্যভিচাৰিণঃ স্থায়িভাৱানুপাপ্ৰিতা

ভৱন্তি । বহুশ্ৰুতত্বাং স্থামিত্বত্বাঃ স্থায়িনো ভাবাঃ তদ্বৎস্থানীয়পুৰুষগুণত্বতা অন্যে
ভাবান্তান, গুণত্বাঃ শ্ৰুন্তে । স্থায়িত্বাবা বসত্বমাপ্নুৱন্তি । পৰিজনত্বতা ব্যাতিচাৰিনো
ভাবাঃ অত্ৰাহ কো দৃষ্টান্ত ইতি । যথা নৰোত্তো বহুজন পৰিত্ৰাৰোহপি স এব নাম
লভতে নান্যঃ সুমহানপি পুৰুষঃ তথা বিভাবানুভাবব্যতিচাৰি পৰিবৃত্তঃ স্থায়ী ভাবো
বসনাম লভতে । ভৱন্তি চাত্ৰ শ্লোকঃ -

এই খিনিতে প্ৰশ্ন উঠিছে - যদি কাব্যৰ অৰ্থক আপ্ৰয় কৰি থকা বিভাব অনুভাব
আদি উনপঞ্চাশবিধ ভাবৰ প্ৰধান আৰু অপ্ৰধান ভাবে থাকি সংযোগ ঘটিলেই বস
ফুটি ওলায় তেনে হ'লে স্থায়ী ভাব সমূহেই বস হয় বুলি কিয় ক'লে ? উত্তৰত
কৈছে - যেনেকৈ একেটা (মানুহৰ) লক্ষণ যুক্ত, একে হাত, ভৰি, পেট, শৰীৰ
থকা, সমান সংখ্যক অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গ যুক্ত মানুহ হৈয়ো যিবিলাকৰ ভাল বংশ, চৰিত্ৰ,
বিদ্যা, কাম আৰু শিল্পৰ ক্ষেত্ৰত থকা বিচক্ষণতা আছে সেইবিলাক হৈ বজা হ'ব
পাৰে । আন কিছুমানে আকৌ বুদ্ধি কম হোৱা বাবেই সেই বজা বিলাকৰে অনুচৰ
হয়, তেনে দৰেই বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যতিচাৰি ভাব বিলাকে স্থায়ীভাববিলাকক
আপ্ৰয় কৰি থাকে । বহুতে সিহঁতক আপ্ৰয় কৰি থাকে বাবে স্থায়ী ভাববিলাক
গৰাকীৰ নিচিনা । তেনে দৰেই অনুচৰবিলাকৰ নিচিনা আন ভাব বিলাকে গৌণ
স্থান অধিকাৰ কৰি স্থায়ীভাববিলাকক আপ্ৰয় কৰি থাকে । স্থায়ীভাববিলাকেই বসৰ
ৰূপ পায় । ব্যতিচাৰি ভাব বিলাক পৰিয়ালৰ আন মানুহবিলাকৰ নিচিনা । প্ৰশ্ন
হ'ল - এই বিষয়ত কি দৃষ্টান্ত আছে ? যেনেকৈ বহুতো পৰিয়ালৰ মানুহ
থাকিলেও নাম কেৱল বজাৰ হৈ হয় আন কোনোবা শব্দত আবৃত মানুহ থাকিলেও
তেওঁৰ নাম নহয় তেনে দৰে বিভাব, অনুভাব আৰু ব্যতিচাৰিভাবে আগুৰি
থাকিলেও স্থায়ীভাবটোৱেই বসৰ নাম পায় । এই বিষয়ে এটা শ্লোকো আছে

৮। যথা নৰাণাং নৃপতিঃ, শিষ্যানাং চ যথা গুৰুঃ ।
এবং হি সৰ্বভাবানাং ভাবঃ স্থায়ী মহানিহ ॥

মানুহৰ মাজত বজা আৰু শিষ্যৰ মাজত গুৰু যেনেকৈ প্ৰেষ্ঠ, সেইদৰে
সকলোভাবৰ মাজত স্থায়ীভাব প্ৰেষ্ঠ ।

লক্ষণং যলু পূৰ্বমতিহিতমেবাং বসমং জ্ঞানাম্ । ইদানীং
ভাবসামান্যলক্ষণমতিধাস্যামঃ । তত্র স্থায়ীভাবান্ বক্ষ্যামঃ - বতিনামি প্ৰমোদাদিকা
কৃত্যুমান্যানুলেপনাতৰণ ভোজনবৰতৱানানুভৱনাগ্ৰাডিক্ল্যাতিৰিভি ভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
তামন্তিনয়েং শ্ৰিতৱদনমধুবকখনপ্ৰক্ষেপকটাক্ষাদিভিবনুভাৱৈঃ অত্র শ্লোকঃ :-

এই বস বিলাকৰ লক্ষণ পূৰ্বতেই কৈ আহিছে । এতিয়া ভাববিলাকৰ লক্ষণ ক'ম ।
তাকে স্থায়ীভাব বিলাকৰ কথা (প্ৰথমে) কওঁ - বতি স্থায়ীভাব হ'ল মনৰ
আহ্লাদস্বৰূপ । (বসন্ত) বতু, মালা, চন্দন, অলংকাৰ, ভাল খোৱা বতু, ধুনীয়া

বাসস্থান আদিৰ সম্পৰ্কত আৰু অনুকূল অৱস্থা আদিৰ ফলত জাগি উঠা ভাৱৰ ফলত ৰতিৰ উদ্ভৱ হয় । মিচিকিয়া হাঁহি, মিঠা মাত, জঙ্ঘপ, কটাক্ষ আদি অনুভাবৰ সহায়ত তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ৰ শ্লোকটো হ'ল -

৯। ইষ্টাৰ্থবিষয় প্রাপ্ত্যা ৰতিঃ সমুপজায়তে ।
সৌমাত্মাদাভিনেয়া সা ৰাজমাধুৰ্য্যাকচেষ্টিতৈঃ ॥

প্ৰিয় বিষয় লাভ হলে ৰতি উৎপন্ন হয় প্ৰীতিদায়ক হোৱা বাবে তাৰ অভিনয় মধুৰ বাক্য আৰু অঙ্গতৰ্জীবে হ'ব লাগে ।

হাসো নাম- পৰচেষ্টানুকৰণকুহকাসম্বন্ধপ্ৰলাপপেৰোভাগ্য মৌৰ্য্যদিত্তিতীৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তমভিনয়েৎ পূৰ্বৈজ্জৈহসিতাদিভিবনুতীৰৈঃ । তৱতি চাত্ৰ শ্লোকঃ -
আনৰ কামৰ অনুকৰণ, শৰীৰৰ বিশেষ বিশেষ অঙ্গত স্পৰ্শ, লাগবান্ধ নোহোৱা কথা, আনৰ দোষ চকুত পৰা, আনৰ মূৰ্খতা আদি বিভাবৰ ফলত হাস নামৰ স্থায়ীভাবৰ উদ্ভৱ হয় । পূৰ্বে কৈ অহা হসিত আদি অনুভাবৰদ্বাৰা তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে এই বিষয়ে শ্লোকো আছে ।-

১০। পৰচেষ্টানুকৰণাক্কাসঃ সমুপজায়তে ।
শ্মিতহাসাতিহাসিতৈৰভিনেয়ঃ স পত্তিতৈঃ ॥

আনৰ কাৰ্য্য অনুকৰণৰ পৰা হাঁহি উঠে । শ্মিত, হাস আৰু অতিহসিতৰ দ্বাৰা জননীলোকে তাৰ অভিনয় কৰে ।

শোকো নাম ইষ্টজনবিয়োগবিতৰ্ণনাশৰথবন্ধদুঃখানুভৱনাদিত্তিতীৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্যাত্মপাত পৰিদেৱিতবিলপিতবৈৰৰ্ণ্য স্বৰভেদম্ৰস্ত গাত্ৰতাত্মমিপতন সম্বনকদিতাক্ৰন্দিত দীৰ্ঘনিঃশ্বাসিত জড়তোষ্মাদমোহমৰণাদিভিবনুতীৰৈৰভিনেয়ঃ প্ৰয়োজক্যঃ । কদিতমত্ৰ ত্ৰিবিধম- আনন্দজমার্তিজমীৰ্ষা সমুদ্ভৱং চেতি । তৱান্তি চাত্ৰাৰ্থাঃ -

ইষ্ট (ভালপোৱা) জনৰ বিয়োগ, সম্পত্তিৰ নাশ, বধ, বন্ধন, দুঃখৰ অনুভৱ আদি বিভাবৰ ফলত শোকৰ উৎপত্তি হয় । চকুৰ পানী ওলোৱা, শোকৰ কথা কোৱা, বিলাপ, শেতা পৰা, মাত ভাগি যোৱা, হাত ভৰি আঁচাৰা, মাটিত বাগৰি পৰা, শব্দ কৰি কন্দা, ডাঙৰকৈ হাঁয়ে বিয়ে কৰি কন্দা, দীৰ্ঘনিঃশ্বাস, এলাহ, পগলাৰ দৰে হোৱা, অচেতন হোৱা, মৰাৰ দৰে হোৱা আদি অনুভাবৰ সহায়েৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । কান্দোন আকৌ তিনিবিধ । আনন্দৰ পৰা হোৱা, কষ্টৰপৰা হোৱা আৰু সঁৰ্থাৰ পৰা হোৱা । এই বিষয়ে আৰ্য্য ছন্দৰ শ্লোক আছে-

১১। হৰ্ষোফুল্লকপোলং সানুস্মৰণং চ ৰাগনিভূতান্ধম্ ।
ৰোমাঙ্কাক্তিগাত্ৰং ৰোদনমানন্দজং ভৱতি ॥

আনন্দত কান্দোন ওলালে হৰ্ষত গাল ফুলি উঠে মনত পৰা কথা মুখৰ পৰা ওলাই আহে, চকুৰ পানী চকুত পৰাকৈ ওলাই আহে, দেহ বোমাকিত হয় আৰু কোচ খাই যায় ।

১২। পৰ্য্যাপ্তবিমুক্তাস্থং সম্বনমম্বহগাত্ৰগতিচেষ্টম্ ।
ভূমিনিপাতিত চেষ্টিত বিনপিতমিত্যাৰ্তিজং ভৱতি ॥

দুখজনিত ক্ৰন্দনত অঙ্গ ধাৰেৰে বয়, শব্দ হয়, দেহ অসুস্থ হয়, দেহৰ গতি আৰু কৰ্ম অস্থিৰ হয়, মাটিত বাগৰি হাত ভৰি আচাৰে ।

১৩। প্রক্ষুৰিতৌষ্টকপোলং সনিবঃকম্পং তথা সনিঃশ্বাসম্ ।
জকুটীকটাককুটিলং শ্ৰীণামীৰ্ষাকৃতং ভৱতি ॥ *

তিৰোতাৰ স্ৰীৰাজনিত ক্ৰন্দনত ওঁঠ কঁপে, গণ্ডহুল কঁপে মস্তক কঁপে, দীৰ্ঘশ্বাস, জকুটী আৰু কটাক দেখা যায় ।

১৪। শ্ৰীনীচপ্রকৃতিঃ হোম শোকো ব্যসনসংভৱঃ ।
বৈৰ্যেনোত্তমমধ্যানাং নীচানাং কমিভেন চ ॥

বিপদৰ সময়ত শ্ৰী আৰু নীচ প্ৰকৃতিৰ লোকৰ এই শোক দেখা যায় । ইয়াত উত্তম আৰু মধ্যম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ বৈৰ্য থাকে আৰু নীচপ্ৰকৃতিৰ লোকৰ ক্ৰন্দনহে দেখা যায় ।

ক্রোধো নাম আত্মৰ্শণাক্রুষ্টকলহ বিবাদ প্রতিকূলদিভিৰ্বিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । অস্য
ত্রিকুট নাসাপুটোদ্ভূতনয়ন সন্দটোষ্ঠ পুটগণ্ড ক্ষুব্ধগাদিভিবপুভাববতিনয় ।
প্রয়োক্তব্যঃ ।

সাৰি যাব নোৱাৰাকৈ ধৰা, গালি পৰা, মাৰপিট কৰা, কাজিয়া কৰা, বিৰোধ আচৰণ কৰা আদি বিভাগৰ ফলত ক্ৰোধৰ উৎপত্তি হয় । নাক ফুলা, চকু ধোপা কৰা, ওঁঠ কামোৰা, গাল ফুলুৱা আদি অনুভৱৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে।

১৫। বিপুলো গুৰুজ্ঞৈৰ প্রপয়ি প্রভৱস্তথা ।
তৃত্যজঃ কৃতকশ্চেতি ক্রোধঃ পৰুবিষং মৃতঃ ॥

ক্ৰোধ পাঁচপ্ৰকাৰৰ শত্ৰুজাত, গুৰুজাত, প্ৰণয়ীজাত, তৃত্যজাত আৰু কৃত্ৰিম ।
অৰ্থাৰ্থ ভৱন্তি -
এই বিষয়ত অৰ্থা হৃদয়ৰ শ্লোক আছে -

১৬। জকুটীকুটিলোংকটমুখসন্দটোষ্ঠঃ শৃণু কৰেণকৰম্ ।
দৃষ্টবুজনিখবৰহাঃ শত্ৰোভিনিয়ন্ত্ৰণং কুণ্যেৎ ॥

শত্ৰুদমনৰ বাবে কোপ প্ৰকাশ কৰোঁতে মুখ ভ্ৰুকুটি কুটিল আৰু কদাকাৰ হয়, সন্দেহ গুঁঠ কামোৰে এহাতে আনটো হাতত মুঠি মাৰি ধৰে, হাত দাংখাই উঠে, চুলি থিয় হয় আৰু বুকুখন ফুলি উঠে ।

১৭। কিঞ্চিদব্ৰাত্মমুখদৃষ্টিঃ কিঞ্চিৎস্বেদাপমার্জনপৰকঃ ।
অব্যক্তোদ্বিগ্নচেষ্ঠা গুৰৌ বিনয়যত্নিতো কথ্যেৎ ॥

একো কথা নকৈ কেৱল চকুৰ দৃষ্টি দি, অলপ ঘাম মচিবৰ চেষ্টা কৰি আন শাৰীৰিক একো উত্তৰতা নেদেখুৱায়, বিনয় ভাবৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰিত হৈ থকা জনে শুকজনৰ প্ৰতি ঋং উঠাৰ অভিনয় কৰিব ।

১৮। অম্লতৰপ্ৰৱিচাৰো বিকিবস্প্ৰণ্যপান্নবিক্ৰোপৈঃ ।
সত্ৰুকুটীক্ষুৰদোষ্ঠঃ প্ৰণয়্যভিগতাং প্ৰিয়াং কথ্যেৎ ॥

প্ৰণয়যত্নিত কথাত প্ৰিয়াৰ প্ৰতি ক্ৰোধ দেখুৱাবলৈ নিচেই সামান্য কথা ক'ব ।
চকুৰে কেবাহী কৈ চাব, কপালৰ গাঁঠি ধুপ খাব আৰু গুঁঠ কঁপিব ।

১৯। যঃ পৰিজনৈ তু বোধন্তুৰ্জননিৰ্ভৎসনাক্ৰিহন্তুৰৈঃ ।
বিপ্ৰেক্ষণৈশ্চ বিবীধৈশ্চস্যাভিনয়ঃ প্ৰয়োক্তব্যঃ ॥

পৰিজনৰ প্ৰতি য়ে কোপ তাৰ অভিনয়ত তৰ্জন কৰিব ভৎসনা কৰিব, আৰু চকু বিস্ফাৰিত কৰি যেনিয়ে তেনিয়ে দৃষ্টিপাত কৰিব ।

২০। কাৰণমপেক্ষমাণঃ প্ৰায়েণায়াসলিপ্সংযুক্তঃ ।
উভয়বসন্তবচৰী কাৰ্যঃ কৃতকো ভৱেদ্ভাষঃ ॥

কৃত্ৰিম ক্ৰোধ কোনো কাৰণত প্ৰকাশ কৰিবলগা হলে, অধিক পৰিমাণৰ শ্ৰমৰচিন থাকিব, দেখাত কোনো কাৰণ নেথাকিব আৰু এই ক্ৰোধ হ'ব উভয় বসৰ মধ্যবৰ্তী ।

উৎসাহ

উৎসাহো নাম উত্তৰ প্ৰকৃতিঃ । স চাবিশ্বাদশক্তি ধৈৰ্যশৌৰ্যাদিভিৰ্বিত্ত্বৈকংপদ্যতে ।
তস্য ধৈৰ্য ত্যাগবৈশাৰদ্যাতিভিবনুভাবৈৰভিনয়ঃ প্ৰয়োক্তব্যঃ ।

উৎসাহ হ'ল উত্তম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ গুণ । বিশ্বাসৰ অভাব, শক্তি, ধৈৰ্য, শৌৰ্য (সাহস) আদি বিভাৱৰদ্বাৰা এই স্থায়ীভাৱৰ উৎপত্তি হয় । ধৈৰ্য, ত্যাগ, নিপুণতা আদি অনুভাৱৰদ্বাৰা তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

- ২১। অসংমোহাদিভিৰ্য্যজো ব্যৱসায়নয়াস্বকঃ ।
উৎসাহস্তুতিনেয়োহসার প্রমাদক্রিয়াদিভিঃ ॥

অসংমোহ (বুদ্ধিব্রংশ নোহোৱা) প্রভৃতিৰ দ্বাৰা প্রকাশিত উৎসাহৰ মূল হ'ল প্রয়াস আৰু নীতি জ্ঞান, অপ্ৰমাদী কামেৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

ভয়ং নাম ত্রীনীচপকৃতিকম্ । গুৰুৰাজাপৰাধস্থাপদশূন্যাগাৰাটরীপৰ্বতগহণ গজাহিদৰ্শন নিৰ্ভৎসনকাস্তাৰ দুৰ্দিন নিশাস্তকাৰোলুক নজ্জৰাৰাৰগ্ৰহণাদিভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্য প্রকম্পিতকৰচৰণহৃদয়কম্পনস্তত্ত্ব সুখ শোষজিহ্বাপবিলেহন স্নেদৱেপলুত্ৰাস পৰিত্ৰাণাশ্বেষণ ধাৱনোৎকৃষ্টাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্রযোক্তব্যঃ । অত্র শ্লোকাঃ - ভয় স্থায়িতাৱটো ভিৰোতা আৰু নীচ লোকৰ স্বভাৱ । গুৰু বা বজাৰ ওচৰত কৰা অপৰাধ, হিংস্ৰ জন্তু, শূন্য গৃহ, হাবি, পৰ্বত ডাঠ অৰণ্য, হাতী আৰু সাপ দেখা, গালি পৰা, নিৰ্জনঠাই, ডাৱৰীয়া বতৰ, ৰাতি, অন্ধকাৰ, ফেচা বা আন নিশাচৰ প্ৰাণীৰ মাত শূনা আদি বিতাৰৰ দ্বাৰা এই স্থায়িতাৱৰ উৎপত্তি হয় । গাৰ কৰ্পনি, হাত, ভৰি, বুকু কপি উঠা, থৰ লগা অৱস্থা, মুখ শূকৰি যোৱা, জিতাবে ওঠ চেলেকা, ঘমা, থৰ থৰ কৈ কণা, ভয়ৰ হাত সাৰিবলৈ কৰা চেট্টা, দৌৰা, চিঞৰা আদি অনুভাৱেৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে শ্লোকসমূহ হ'ল -

ভয়

- ২২। গুৰুৰাজপৰাধেন বৌদ্ধ্যাণাকপি দৰ্শনাৎ ।
প্রকণাদপি ঘোৰাণাং ভয়ং মোহেন জায়তে ॥

গুৰু বা বজাৰ ওচৰত অপৰাধ, ভয়ানক দৃশ্য দৰ্শন, ভয় লগা কিবা কথা শ্ৰৱণ আদি কাৰণত মোহবশতঃ ভয় জন্মে ।

- ২৩। গাত্ৰাদিকম্পৱিত্ৰাসৈঃ বক্তৃশোষণসম্ভৱৈঃ ।
বিস্ফাৰিতেক্ৰনৈঃ কাৰ্যমতিয়েং ক্ৰিয়াগুণৈঃ ॥

দেহকম্পন, ত্ৰাস, শূন্যমুখ, ব্যস্ততা আৰু বিস্ফাৰিত নেত্ৰ - এনে কৰ্ম আৰু গুণৰ দ্বাৰা ভয়ৰ অভিনয় কৰিব ।

- ২৪। সত্ত্বাৱিত্ৰাসেনোদ্ভূতং ভয়মুৎপদ্যতে নৃণাম্ ।
সুস্তাঙ্গহিনিমেষেচাপ্যভিনেয়ংতু নৰ্ত্তকৈঃ ॥

ভূতৰ পৰা মানুহৰ ভয় জন্মে। তাৰ অভিনয় নৰ্ত্তক সকলে শিথিল অঙ্গ আৰু নেত্ৰ নিমেষৰ দ্বাৰা কৰিব ।

অত্ৰাৰ্থা তৰতি

এই বিষয়ে আৰ্য্যছন্দৰ শ্লোকটো হ'ল -

২৫। কৰচৰণহৃদয়কম্পৈঃ স্তম্ভনজিহ্বাপলেহমুখশোষৈঃ
প্ৰস্তুসুৰিষগ্গাট্ৰৈবস্যাভিনয়ঃ প্ৰয়োক্তব্যঃ ॥

হস্ত, পদ, আৰু হৃদয়ৰ কম্পন, অৱশভাৱ, জিহ্বালেহন, শূকানমুখ, শিথিল আৰু অতিবিষাদগ্ৰস্ত দেহেৰ ইয়াৰ অভিনয় কৰিব।

জুঙা

জুঙা নাম শ্ৰীনীচ প্ৰকৃতিকা। সা চাহৃদ্যদৰ্শনপ্ৰৱণাদিভিৰ্বিত্তিভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে।
তস্যাঃ সৰ্বাঙ্গ সঙ্কোচ নিষ্ঠীৱনমুখৱিকৃণনহস্তেখাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰয়োক্তব্যঃ
তৰতি চাত্ৰ শ্লোকঃ -

জুঙা স্থায়ী ভাবটো তিৰোতা আৰু নীচ লোকৰ স্বভাৱ। ভাল নলগা বস্তু
দেখা। ভাল নলগা শব্দ শূনা আদি বিতাৰৰ দ্বাৰা জুঙাৰ উৎপত্তি হয়।
শৰীৰৰ সকলো অঙ্গ কোচ খোৱা, থুউৱা, মুখ ঘূৰাই দিয়া, বুকুত হাত সাৰটা
আদি অনুভাৱেৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে। এই বিষয় শ্লোকটো হ'ল-

২৬। নাসা প্ৰচ্ছাদনেনেহ গাত্ৰসঙ্কোচনেন চ।
উল্লেজনেঃ সস্তল্লেজৈৰ্জুঙামভিনিৰ্দেশেৎ ॥

নাক আৱৃত কৰি দেহ সংকোচিত হোৱা দেখুৱাই, উল্লেগ আৰু বুকুৰ বিষৰ
অভিনয়ৰ দ্বাৰা জুঙাপ্ৰসা (ঘৃণা) সূচিত কৰিব লাগে।

বিন্ময়

বিন্ময়ো নাম মায়েজ্জাল মানুষকৰ্ম্মাতিশয়চিত্ৰ পুস্ত শিল্প ৱিদ্যাতিশয়াদিভিৰ্বিত্তিভাৱৈঃ
সমুৎপদ্যতে। তস্য নয়নৱিস্তাৰনিমেষপ্ৰেক্ষিত জ্ৰঞ্জেণ ৰোমহৰ্ষণ
শিৰঃকম্পসাধুৱাদাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰয়োক্তব্যঃ। এৱতি চাত্ৰ শ্লোক :-

মায়া, ইজ্জাল, মানুহৰ যি কোনো অসাধাৰণ কাম, যি কোনো অসাধাৰণ চিত্ৰ,
মূৰ্ত্তি আদি শিল্পকৰ্মৰ ক্ষেত্ৰত অসাধাৰণ ৰূপ আদি বিতাৰৰ দ্বাৰা বিন্ময় নামৰ স্থায়ী
ভাৱৰ উৎপত্তি হয়। চকু ডাঙৰকৈ মেল খোৱা, পলক নপৰাকৈ চাই থকা,
জ্ৰঞ্জেণ, গাৰ নোম শিয়ৰি উঠা, মূৰ দুপিওৱা "সাধু সাধু" (বাঃ বাঃ) আদি কথাৰ
উচ্চাৰণ আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে। আৰু এই বিষয়ে
শ্লোকটো হ'ল -

২৭। কৰ্মাতিশয়নিৰ্বৃত্তো বিস্ময়ো হৰ্ষসম্ভৱঃ ।
সিদ্ধিহানে তুসৌ সাধ্যো প্ৰহৰ্ষপুলকাদিভিঃ ॥

অসাধাৰণ কামৰ বাবে আৰু আনন্দত হোৱা বিস্ময় প্ৰকৃষ্ট হৰ্ষ আৰু পুলকাদিৰ
দ্বাৰা কাৰ্য্যাসিদ্ধিৰ বিষয়ত সাধিত হয় ।

এৱমেতে স্থায়িনো ভাৱা বসসংজ্ঞাঃ প্ৰত্যৰ্গগন্তব্যাঃ । এইদৰেই এই স্থায়ী ভাব
বিলাকে বস নাম পায়গৈ বুলি জানিবা ব্যাভিচাৰিণ ইদানীং ব্যাখ্যা স্যামঃ ।
অত্ৰাহ-ব্যাভিচাৰিণ ইতি কস্মাৎ । উচ্যতে- বি অতি ইত্যেতাব্যুপসৰ্গো । চৰ ইতি
গত্যৰ্থো ষাতুঃ । বিবিধম্ভাতিমুখেন বসেৰু চৰণীতি ব্যাভিচাৰিণঃ । বাগবতপেতাঃ
প্ৰয়োগে বসান্নয়ন্তীতি ব্যাভিচাৰিণঃ । অত্ৰাহ কথং নয়ন্তীতি । উচ্যতে- লোক
সিদ্ধান্ত এষঃ- যথা সূৰ্য ইদং দিনং নক্ষত্ৰং বা নয়ন্তীতি । ন চ তেন বাহুভ্যাং
ক্ষত্বেন বা নীয়তে । কিন্তু লোক প্ৰসিদ্ধমেতৎ । যথেন্দং সূৰ্যোনক্ষত্ৰং দিনং বা
নয়ন্তীতি । এৱমেতে ব্যাভিচাৰিণ ইত্যৰ্গগন্তব্যাঃ । তানিহ সংগ্ৰহাভিতান্ ত্ৰয়ত্ৰিংশদ্
ব্যাভিচাৰিণো ভাৱান্ বৰ্ণয়িষ্যামঃ ।

তত্ৰ নিৰ্বেদো নাম- দাবিদ্যৱাখ্যৱমানাধিক্ষেপা ক্ৰুষ্ট ক্ৰোধ তাড়নেষ্টজন বিয়োগ
তত্ত্বজ্ঞানাদিভিৰ্ভিৰ্ভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে ত্ৰীনীচ কুসত্ত্বানাম্ । কদিত নিঃশ্বাসিতোজ্জ্বলিত
সম্প্ৰসাৰণাদিভিৰণুভাৱৈশ্চমতিনয়েৎ । অত্ৰ শ্লোকঃ -

এতিয়া ব্যাভিচাৰী ভাববিলাকৰ বিষয়ে ক'ম । প্ৰশ্ন হ'ল ব্যাভিচাৰী বিলাকক কিয়
ব্যাভিচাৰী বোলা হয় , তাৰ উত্তৰত কৈছে - বি আৰু অতি- এই দুটা উপসৰ্গ ।
চৰ ষাতুৰে গতি (যোৱা কাৰ্য্য) বুজায় । যিবিলাকে (বি) বিবিধভাবে আৰু (অতি)
বসৰ অভিমুখে চৰণ কৰে (অৰ্থাৎ আগবাঢ়ি যায়) সেইবিলাকেই ব্যাভিচাৰী ।
ব্যাভিচাৰী বিলাকে বাচিক, আঙ্গিক আৰু সাত্ত্বিক অতিনয়ৰ লগেই অতিনয়ৰ
ক্ষেত্ৰত বসক (আগবঢ়াই) নিয়ে । প্ৰশ্ন হ'ল কেনেকৈ নিয়ে ? কৈছে - এইটো এটা
জনসমাজতে কৰা সিদ্ধান্ত । যেনেকৈ কোৱা হয় যে সূৰ্যই এই দিনটোক বা
নক্ষত্ৰটোক (আগলৈ) লৈ যায় । সূৰ্যহিতো হাত দুখনেৰে বা কাষত তুলি
নি নিয়ে । কিন্তু "নিয়ে" বুলি কোৱাটো জনসমাজত চলি থকা কথা । যেনেকৈ
ক'লে-এই সূৰ্যটোৱে দিনটোক বা নক্ষত্ৰটোক আগবঢ়াই নিয়ে । এই দৰে এই
ব্যাভিচাৰিভাব বিলাকেও বস আগবঢ়াই নিয়ে বুলি জানিবা । আগত এটা সংগ্ৰহ
শ্লোকত উল্লেখ কৰি অহা সেই তেত্ৰিশটা ব্যাভিচাৰিভাবৰে এতিয়া বৰ্ণনা কৰিম ।

তাৰ ভিতৰে নিৰ্বেদ নামৰ স্থায়ী ভাবটোৰ দুখীয়া অৱস্থা, বেমাৰ, অপমান,
অপবাদ, গালিগণি, ঋং মাৰণিটো ভালগোৱা জনৰ মৃত্যু , তত্ত্বজ্ঞান আদি
বিভাবৰদ্বাৰা উৎপত্তি হয় । ভিৰোভা, নীচ মানুহ আৰু বেয়া মনৰ মানুহৰ ক্ষেত্ৰত
নিৰ্বেদৰ উৎপত্তি হয় ॥ কান্দোন, নিশ্বাস, ফোণনি, 'মনৰ বুজনি আদি
অনুভাবৰদ্বাৰা তাৰ (নিৰ্বেদৰ) অতিনয় কৰিব লাগে ।

২৮। দাৰিদ্ৰ্যোষ্টয়িযৌগৈষ্ঠ নিৰ্বেদো নাম জায়তে ।
সংপ্রধাৰণনিঃশ্বাসৈস্তস্য তুভিনয়ো ভৱেৎ ॥

দাৰিদ্ৰ্য আৰু প্ৰিয়জনৰ বিৰহত নিৰ্বেদ হয় । বিবেচনা আৰু দীৰ্ঘনিঃশ্বাসেৰে তাৰ
অভিনয় হয় ।

অত্ৰানুৱংশ্যে আৰ্যে ভবতঃ

এই বিষয় দুটা আৰ্য্য ছন্দৰ আনুৱংশ্য শ্লোক আছে -

২৯। ইষ্টজনৱিপ্ৰয়োগাদ্ দাৰিদ্ৰ্যাদ্ ব্যাধিতস্তথা দুঃখাৎ ।
পৰবৃদ্ধিং বা দৃষ্টা নিৰ্বেদো নাম সংভৱতি ॥

প্ৰিয়জনৰ বিৰহ, দাৰিদ্ৰ্য, ৰোগ বা দুখৰ পৰা বা আনৰ উন্নতি দেখি নিৰ্বেদ
জন্মে ।

৩০। বাম্পপৰিপ্লুতনয়নঃ পুনশ্চ নিঃশ্বাসদীনমুখনেত্ৰঃ ।
যোগীৱ ধ্যানপৰো ভৱতি হি নিৰ্বেদৱান্ পুৰুষ ॥

নিৰ্বেদযন্ত মানুহৰ চকু অশ্ৰুপূৰ্ণ হয়, দীৰ্ঘ নিঃশ্বাসৰ বাবে মুখ আৰু চকু মলিন
হয়, তেওঁ যোগীৰ দৰে চিন্তামগ্ন হৈ থাকে ।

শ্লানি

শ্লানিৰ্ণাম ৱাস্তৱিৰিক্তব্যাধিতপোনিয়মোপ
ৱাসমনস্তাপাতিশয়মদন মদ্যসেৱনাতি-

ব্যায়ামধ্বগমনক্ষুৎ পিপাসানিপ্ৰাচ্ছেদাদিভিৰ্বিত্তৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্যাঃ
কামৰ্য্যাকনয়নকপোলোদৰমন্দপদোৎক্ষেপণৱেপনানুৎসাহ তনুগাত্ৰ বৈৰ্ৱৰ্ণ্য
স্বৰতেদাদিভিৰনুতীৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰযোজ্যঃ । অত্ৰাৰ্থে ভৱত :- বমি, শৌচ,
বেমাৰ, তপস্যা নিয়ম, উপবাস, মনস্তাপ, অতিশয় মৈথুন, মদ্যপান, অতিপাত
ব্যায়াম, বহু দূৰ বাট খোজ কঢ়া, ভোক, পিয়াহ, চৌপনিষ্কৃতি আদি বিতাৰৰ দ্বাৰা
শ্লানি নামৰ ব্যতিচাৰী ভাবৰ উৎপত্তি হয় । দুৰ্বল বাক্য, দুৰ্বল দৃষ্টি শেতা পৰা
গাল, দুৰ্বল খোজ, গাৰ কপনি, উৎসাহৰ অভাব, গাৰ ৰং শেতা পৰা, মাত সলনি
হোৱা আদি অনুভাৱেৰে অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্য্য ছন্দৰ দুটা
শ্লোক যেনে -

৩১। ৱাস্তৱিৰিক্তব্যাধিষু তপসা জ্বৰসা চ জায়তে শ্লানিঃ ।
কাৰ্ষ্যেন সাতিনেয়া মন্দক্ৰমণানুকম্পেন ॥

বমন, বিবেচন, ৰোগ, আৰু কষ্টসাধ্যকাম আৰু বাৰ্জ্যক্যৰ বাবে শ্লানি জন্মে ।
কৃপতা, মন্দগতি আৰু দেহ কম্পনৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

৩২। গদীতে: কামকামৈর্নেত্রিকবৈশ্চ দীনসঙ্কাৰৈঃ ।

স্বথতাব্ধাভাসানং মুহুৰ্মুহুনিৰ্দেশদগ্ধানি ॥

শীল কণ্ঠেৰে উচ্চাৰিত বাক্য চকুৰ বিকৃতি, দীনভাৱত চলনকুৰণ আৰু অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গৰ শিথিলতাৰ দ্বাৰা বাৰে বাৰে গ্ৰানি সূচিত কৰিব ।

শঙ্কা নাম-সন্দেহাশ্মিকাত্ৰীনীচপ্ৰভাৱা । চৌৰ্যাতিগ্ৰহণ নৃপাপৰাধপাপকৰ্মকৰণা দিতিৰ্বিভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্য মুহুৰ্মুহুৰলোকনাৱকুণ্ঠনমুখশোষণ জিহ্বাপৰিলেহন মুখবৈৰ্ণৱ্যবভেদ ৰেপথুশুষ্কোষ্ঠ কণ্ঠায়াসসাধৰ্ম্যাতিবিনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্ৰয়োক্তব্যঃ ।

শঙ্কা হ'ল এটা সন্দেহাশ্মক ভাব । ই তিব্বত আৰু নীচ লোকৰ ক্ষেত্ৰত উৎপন্ন হয় । চুৰি সম্পত্তি বাজেয়াপ্ত হোৱা, বজাৰ ঘৰত দোষ কৰা, পাপ কৰা আদি ৰিতাৱৰ দ্বাৰাই উৎপন্ন হয় । বাৰে বাৰে একে ফালে চোৱা, কোঁচমোচ খাই থকা, মুখ শুকাই যোৱা, জিতাবে ওঠ চেলেকা, মুখৰ বৰণ সলনি হোৱা মাত সলনি হোৱা, কপনি শুকান ওঠ, মাত মাতিবলৈ কষ্ট হোৱাৰ নিচিনা অৱস্থা আদি অনুভাৱেৰে শঙ্কাৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

৩৩। চৌৰ্যাদিক্জনিতা শঙ্কা প্ৰায়ঃ কাৰ্য্যা তন্মানকে ।

প্ৰিয়ৱ্যলীক্জনিতা তথা শৃঙ্গৰিণী যতা ॥

তন্মানকৰসত প্ৰায়ে চৌৰ্যাদি কাৰণত শঙ্কা হয়, শৃঙ্গাৰ বসত প্ৰিয়জনৰ প্ৰতাৰণাত শঙ্কা হয় ।

অত্ৰাকাৰসংবৰণমপি কেচিনিক্ষুতি । তচ্চ কুশীলৈকপাধিভিৰিস্তিতৈশ্চোপলক্ষ্যম্ ।

অত্ৰাৰ্থে ভৱতঃ -

এই ক্ষেত্ৰত গা ঢকা দিয়াটোকো কিছুমানে এটা অনুভাৱ বুলি ধৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে। তাকে কৌশলপূৰ্ণ কাৰ্যকলাপ আৰু ইঙ্গিতেৰে বুজাব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য ছন্দৰ শ্লোক আছে ।

৩৪। দ্বিবিধা শঙ্কা কাৰ্যা হ্যাম্ভসমুখা চ পৰসমুখাচ ।

যা তত্ৰাম্ভসমুখা সা জ্ঞেয়া দৃষ্টিচেষ্টাতিঃ ॥

শঙ্কা দুই প্ৰকাৰে হয়, নিজৰ পৰা আৰু আনৰ পৰা ই জন্ম হয় । তাৰ ভিতৰত নিজৰ পৰা জাত শঙ্কা দৃষ্টি আৰু গতিবিহিত বুজা যায় ।

৩৫। কিক্ৰিং প্ৰৱেশিতাস্তো তথোদ্ভুখো বীজতেচ পাৰ্শ্বানি ।

গুকসম্ভ্ৰমানজিহবঃ শ্যাৱাস্যঃ শক্তিঃ পুকমঃ ॥

শক্তি লোকৰ দেহ স্ৰম্ভেৰে কাম্পমান হয়, তেওঁ ওপৰলৈ মুখ কৰি মাজে সময়ে ইফালে সিফালে দৃষ্টিপাত কৰে, জিতাখন গধুৰ আৰু লম্বমান হয়, মুখখন ক'লা পৰে ।

অসূয়া

অসূয়া নাম-নানাপৰাধেষ্মপৰৈশ্বৰ্য্যসৌভাগ্যমেধাবিদ্যালীলাদিভিৰ্ভিত্তিঃ সমুৎপদ্যতে ।
তস্যাশ্চ পৰিষদি দোষ প্রখ্যাপনগুনোপখ্যাতৈৰ্য্যচক্ষুঃ প্রদান্যখোমুখ ভ্রুকুটিক্রিয়াবজ্ঞান
কুংসনাদিভিবনুভাৱৈবভিনয় : প্রযোক্তব্যঃ অত্রাৰ্থে ভৱত : -

নানান অপৰাধ, ঘেষ, লোকৰ ঐশ্বৰ্য, সৌভাগ্য, মেধা, বিদ্যা, লীলা আদি বিভাৱৰ
দ্বাৰা অসূয়াৰ উৎপত্তি হয় । সমাজত আনৰ দোষৰ চৰ্চা, আনৰ গুণৰ অস্বীকাৰ,
ঈৰ্ষা, টেলেকাকৈ চোৱা, মুখ তললৈ কৰা, ভ্রুকুটিক্রিয়া, অৱজ্ঞা, আনৰ নিন্দা আদি
অনুভাৱৰ সহায়ত অসূয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্য্য হৃন্দত ৰচিত
দুটা শ্লোক আছে -

৩৬। পৰসৌভাগ্যেষ্বৰতামেখালীলা সমুজ্জ্বলান দৃষ্টা ।
উৎপদ্যতেহ্যসূয়া কৃতাপৰাধো ভৱেদ্যশ্চ ॥

আনৰ সৌভাগ্য, প্রভুত্ব মেধা, ক্রীড়া, আৰু উন্নতি দেখি অসূয়া ভাৱ হয় । যি
অপৰাধী তেওঁও নিৰ্দোষীক অসূয়া ভাৱত দৃষ্টিপাত কৰে ।

৩৭। ভ্রুকুটিকুটিলোংকটমুখেঃ সের্ষাঘপৰিবৃত্তবজ্ঞানৈঃ ।
গুণাশনবিষেযৈবস্যাভিনয়ঃ প্রযোক্তব্যঃ ॥

ভ্রুকুটি কুটিল ভীষণ মুখ, ঈৰ্ষাযুক্ত ক্ৰোধত পৰিবৃত্ত মুখ (মুখ ঘূৰোৱা) আদিৰ
যোগেদি আনৰ গুণ হানি কৰাৰ আৰু বিদ্বেষ কৰাৰ অভিনয় কৰিব ।

মদ

মদো নাম- মদ্যোপযোগানুৎপদ্যতে । স চ ত্ৰিবিধঃ পৰুৰিষ ভাৱশ্চ । অত্রাৰ্থা
ভৱন্তি - মদ্যপানৰ কলত মদ নামৰ ব্যভিচাৰিভাৱৰ উৎপত্তি হয় । ই তিনি
প্ৰকাৰৰ আৰু ইয়াৰ লগত পাঁচটা ভাৱ জড়িত আছে । এই বিষয়ে আৰ্য্য হৃন্দত
ৰচিত কেইটামান শ্লোক আছে -

৩৮। ত্ৰিবিধস্তু মদঃ কাৰ্যন্তকপো মধ্যস্তথাৱক্টশ্চ ।
কৰণং পৰুৰিষং স্যাৎ তস্যাভিনয়ে প্রযোক্তব্যম্ ॥

মদ (মত্ততা) তিনিবিধ, তৰুণ, মধ্য আৰু নিক্ট ইয়াত পাঁচবিধ কৰণৰ ভাৱ
অভিনয়ত প্ৰয়োগ হয় ।

৩৯। কচ্চিন মত্তো গায়তি বোদিতি কচ্চিহুতা হসতি কচ্চিভ ।
পৰুৰচনাতিথায়ী কচ্চিৎ কচ্চিৎ তথা মসিতি ॥

মত্ত হৈ কোনোৱে গান গায়, কোনোৱে কান্দে, কোনোৱে হাঁহে, কোনোৱে কৰ্কশ
ভাষাত কথা কয় আৰু কোনোৱে শূই থাকে ।

৪০। উত্তমসত্ত্বঃ শেতে হসতি চ গায়তি চ মধ্যম প্রকৃতিঃ ।
পঞ্চবচনাভিধায়ী বোদিত্যপি চাখমপ্রকৃতিঃ ॥

ওষধাপৰ লোক খুই থাকে, মধ্যমখাপৰ লোকে হাঁহে আৰু গান গায়, নীচলোকে
কৰ্কশ কথা কয় আৰু কান্দে ।

৪১। শ্লিত্বদনমধুবাগো হস্তডনুঃ কিঙ্কিদাকুলিতবাক্যঃ ।
সুকুম্ভাৰিদ্ধগতিস্তকণমদন্তুম প্রকৃতিঃ ॥

উত্তমনালোকৰ তৰুণ মদৰ ফলত শ্লিতহাস্য যুক্ত মুখ, মধুৰ মুখবাগ, হস্ত অস্ত,
ঈষৎ আকুলিত বাক্য আৰু কোমল বক্ৰ গতি হয় ।

৪২। শ্লিতাধুৰ্ণিতনয়নঃ শ্ৰুত্ব্যাকুলিতবাহুৰিক্লেপঃ ।
কুটিলব্যাভিদ্ধগতিৰ্মধ্যমদো মধ্যমপ্রকৃতিঃ ॥

মধ্যমপ্রকৃতিৰ লোকৰ মধ্য মদৰ ফলত চকু অস্থিৰ আৰু ঘূৰ্ণিত হয়, বাহুৰ প্ৰসাৰণ
শিথিল আৰু আকুলিত হয়, গতি বক্ৰ আৰু ভ্ৰত হয় ।

৪৩। নষ্টশ্ৰুতিৰ্ভগতিশ্চৰ্ণিতাহিকাকৈঃ সুবীতংসঃ ।
গুণবল্লমানজিহেবা নিষ্ঠীৰ্ভতি চাখম প্রকৃতিঃ ॥

নীচ প্রকৃতিৰ লোকৰ শ্ৰুতিভ্ৰংশ হয়, বমি, হিকতি আৰু ককৰ উদ্বেকৰ বাবে গতি
শ্লিত হয়, অতি বীতংস ভাৱ হয়, জিহা গধুৰ, লম্বমান হয়, আৰু ধুৱাই থাকে ।

৪৪। বহে পিত্তাঃ কাৰ্ঘ্য মদবৃদ্ধিনটিয়োগমাসাদ্য ।
কাৰ্ঘ্যো মদকরো বৈ যঃ খলুপীড়া প্রতিষ্ঠা স্যাৎ ॥

নটিয়ানুষ্ঠানত মক্ৰত উঠি যি মদ্যপান কৰে তেওঁৰ মত্ততা বৃদ্ধি হোৱা দেখুৱাব
লাগে আৰু যি মদ্যপান কৰাৰ পিচত মক্ৰত প্ৰবেশ কৰে তেওঁৰ মত্ততা হ্ৰাস
কৰণীয় হোৱা দেখুৱাব লাগে ।

৪৫। সত্ৰাসাহ্ৰোকাৰা ভয়প্রকৰ্ষাত কাৰণোপগতং ।
উৎক্রম্যানি হি কাৰ্ঘ্যো মদপ্ৰপাণন্তথা তজ্জৈঃ ॥

ত্ৰাস, শোক আৰু অতিতৰৰ হেতু অথবা অন্য কাৰণে এই ক্ৰম লক্ষণে কৰিও
বিশেষজ্ঞ সকলে মত্ততা দূৰীকৰণ কৰিব লাগে ।

৪৬। এবিৰ্তাৰিষ্টৈৰৈৰ্যদো ভ্ৰতং সং প্ৰশায়ুপযাতি ।
অভ্যদয়সুখৈৰীক্যন্তৈৰৈ শোকঃ ক্ষয়ং বাতি ॥

এই বিশেষভাৱসমূহৰ দ্বাৰা মত্ততা সোনকালে দূৰ হয় । যেনেকৈ উন্নতিৰ আশা
মিথ পৰা সুখজনক বাক্যই শোক দূৰ কৰে ।

শ্রম

শ্রমো নাম- অধ্বগতিব্যায়ামসেৱনাদিভিৰ্ভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্য গাত্র পৰিষৰ্দ্দন
সংৱাহননিঃশ্বসিত ৱিজ্জুস্তিতমন্দপদ্যোংক্ষেপণ নয়ন বদন ৱিকুশন
সীংকাৰাদিভিৰনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্রযোক্তব্যঃ । অত্ৰাৰ্থা ।

খোজ কঢ়া ব্যায়াম কৰা আদি ৱিত্তাৱৰ স্বাৰা শ্রমৰ উৎতি হয় । গা পিটিকা, গা
মালিচ কৰা, ফোপোৱা, হামিওৱা, লাহে লাহে খোজ দিয়া, মুখ আৰু দৃষ্টি তললৈ
কৰা, কেকোৱা আদি অনুভাবৰ স্বাৰা অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্থাটো
এনে

৪৭। অধ্বগতিব্যায়ামৈৰ্নৰস্য সঞ্জায়তে শ্রমো নাম ।
নিঃশ্বাসখেদগমনৈস্তস্যাতিনয়ঃ প্রযোক্তব্যঃ ॥

পথভ্ৰমণ আৰু ব্যায়ামৰ স্বাৰা মানুহৰ ভাগৰ লাগে । নিঃশ্বাস আৰু ক্লান্ত গতিৰ
সহায়েৰে তাৰ অভিনয় কৰিব ।

আলস্য

আলস্যং নাম- খেদব্য্যাধিগৰ্ত্ত স্বভাৱ
শ্রমসৌহিত্যাদিভিৰ্ভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে
ত্ৰীনীচানাং । তদভিনয়েং সৰ্বকৰ্মানভিলা-
পলায়নাসন নিদ্রাতত্ৰীসেৱনাদিলভিৰনুভাৱৈঃ ।
অত্ৰাৰ্থা -

ভাগৰ, ব্যাধি, গৰ্ত্তাৱস্থা, স্বভাৱ, পৰিশ্রম, অতিশয় তৃপ্তি লাভ আদি বিভাবৰ ফলত
তিৰোতা আৰু নীচ লোকৰ ক্ষেত্ৰত আলস্যৰ উৎপত্তি হয় । সকলো কামৰ প্ৰতি
এলাহ শূই থকা, বহি থকা অৱস্থা,টোপনি, তন্দ্ৰা আদি অনুভাবেৰে তাৰ অভিনয়
কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্থাটো এনে -

৪৮। আলস্যং তুতিনেয়ং খেদব্য্যাধিস্বভাৱজং ৱাপি ।
আহাৰৱৰ্জিতানাংবস্ত্ৰাণামনাৰস্তাং ॥

খেদ আৰু ৰোগৰ বাবে হোৱা বা স্বাভাৱিক আলস্যৰ ক্ষেত্ৰত আহাৰৰ বাহিৰে
অন্য অন্য কাৰ্য্যবিলাক অকৰণৰ স্বাৰা অভিনয় কৰিব ।

দৈন্য

দৈন্যং নাম - দৌৰ্গত্যমনস্তাপাদিভিৰ্ভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্যাতৃষ্টি শিৰোৰোগগাত্র
গৌৰৱান্যমনস্বতামৃজা পৰিৱৰ্জনাতিভিৰনুভাৱৈৰ ভিনয়ঃ প্রযোক্তব্যঃ ।
অত্ৰাৰ্থা -

দুৰ্গতি, মনস্তাপ আদি বিভাবৰ স্বাৰা দৈন্যৰ উৎপত্তি হল । ঘৈৰ্যৰ অভাব, মূৰৰ

বিষ, গা গধুৰ লগা ভাব, অন্যমনস্কতা আৰু গা-পা নোছোৱা অৱস্থা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্য্যটো হ'ল -

৪৯। চিন্তোঔসুক্যসমুহা দুখায়া দীনতা ভৱেং পুংসাম্ ।
সৰ্বম্জাপৰিহাৰৈৰ্বিৰিষোহভিনয়ো ভৱেত্তস্য ॥

চিন্তা, ঔৎসুক্য বা দুখৰ পৰা মানুহৰ দৈন্য হয়, স্নান আদি সকলো ধৰণৰ পৰিষ্কাৰ হোৱাৰ চেষ্টা ত্যাগ কৰি ইয়াৰ অভিনয় হয় ।

চিন্তা

চিন্তা নাম- ঐশ্বৰ্য্যভংগেষ্টিদ্রব্যাপহাৰদাবিত্র্যাদিভিৰ্বিতীৰৈকংপদ্যতে । তামভিনয়েমিঃ
শ্বসিতোচ্ছ্বসিত সন্তাপধ্যানাবোমুখ চিন্তন তনুকশ্যোদিভিবনুতীৰৈঃ ।
অত্রার্থে ভৱত :-

সম্পত্তিৰ বিনাশ, ধন বস্তুৰ চুৰি, দৰিদ্ৰতা আদি বিভাবৰ দ্বাৰা চিন্তাৰ উৎপত্তি হয় । নিশ্বাস, ফোপনি, সন্তাপ, ধ্যান, তলমুখ কৰা অৱস্থা, চিন্তা, শৰীৰৰ ক্ৰীণ অৱস্থা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য আছে -

৫০। ঐশ্বৰ্য্যেষ্টিদ্রব্যাপহাৰাজ্জনিতা বহু প্রকাৰা তু ।
হৃদয়োঔসুক্যোপগতা চিন্তা তু নৃণাং সমুদ্ভৱতি ॥

ঐশ্বৰ্য্যৰ নাশ, প্ৰিয়বস্তুৰ চুৰি আৰু হৃদয়ৰ ঔৎসুক্যৰ পৰা জন্ম হোৱা বহুপ্ৰকাৰ চিন্তা মানুহৰ হয় ।

৫১। সোচ্ছ্বসৈৰ্নিঃশ্বসিতেঃ সন্তাপেষ্টৈৰ হৃদয়শূন্যতয়া ।
অভিনেতৱ্যা চিন্তা মজ্জাৱহীনৈৰবৃত্ত্যা চ ॥

হুমুনিয়াহ, দীৰ্ঘশ্বাস, সন্তাপ, হৃদয়শূন্যতা, শূন্ধিহীনতা, আৰু বৈৰ্য্যহীনতাৰ দ্বাৰা চিন্তাৰ অভিনয় কৰিব ।

মোহ

মোহো নাম- দৈৱোপঘাতব্যপনাভিঘাতব্যাবিতয়াৰেণ পূৰ্বৈৱেবানুশ্লবণাদিভিৰ্তীৰৈঃ
সমুৎপদতে । তস্য নিশ্চেতন্য- ভ্ৰমণপ্ৰত্নাঘুৰ্ণনাদৰ্শনাদিভিবনুতীৰৈৰভিনয়ঃ
প্ৰয়োক্তব্যঃ ।

অত্র শ্লোকস্তাৱদাৰ্থা চ -

অকস্মাৎ পোৱা আঘাত, বিপদ, আঘাত পোৱা, বেমাৰ, ভয়, আবেগ, পূৰ্বৰ শত্ৰুতালৈ মনত পৰা আদি বিভাবৰ দ্বাৰা মোহৰ উৎপত্তি হয় । অচেতন অৱস্থা,

অস্থিৰ হৈ ঘূৰি ফুৰা অৱস্থা, বাগৰি পৰা অৱস্থা, মূৰঘূৰণি, চকুৰে নেদেখা অৱস্থা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা শ্লোক আৰু এটা আৰ্য্য যেনে—

৫২। অস্থানে তঙ্কবান্ দৃষ্টা ত্ৰাসনৈৰ্বা পৃথগ্ৰিধঃ ।
তৎপ্ৰতীকাৰণস্য মোহঃ সমুপজায়তে ॥

অপ্ৰস্তুত অৱস্থাত চোৰ দেখি অথবা অন্য প্ৰকাৰ ভয়ৰ কাৰণ দেখি, প্ৰতিকাৰহীন লোকৰ মোহ জন্মে ।

৫৩। ব্যসনাতিঘাততয় পূৰ্বৈবসংস্মৰণজো ভৱতি মোহঃ ।
সৰ্ৱেক্ৰিয়সম্মোহাদস্যাতিনয়ঃ প্ৰযোক্তব্যঃ ॥

বিপদ, প্ৰহাৰ, আক্ৰমণৰ ভয়, পূৰ্বৰ শক্ততাস্মৰণ আদিৰ পৰা মোহ হয় । সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ সম্মোহনৰ তাৰ অৱলম্বন কৰি ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

স্মৃতিৰ্ণায় সুখদুঃখকৃতানাং ভাবানামনুস্মৰণম্ সা চ স্মৃন্ত জঘন্যবাত্ৰি নিদ্রাচ্ছ্বেদ সমানদৰ্শনাদাহৰণ— চিন্তাত্যাসাদিভিৰ্বিতাৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তামভিনয়েচ্ছিৰঃ কম্পনাৱলোকন ভ্ৰংসমুন্নয়নাদিভিৰনুভাৱৈঃ ।

অত্যাৰ্থে ভৱত :-

সুখ-দুখ পূৰ্ণ পুৰণি ঘটনা মনত পৰাটোৱেই স্মৰণ । স্বাস্থ্য, শেষ নিশা টোপনি ভগা, একে বন্ধু দেখা, উদাহৰণ দিয়া, চিন্তা অত্যাগ আদি বিভাৱৰ দ্বাৰা ইয়াৰ উৎপত্তি হয় । মূৰ দুপিওৱা, চোৱা, চেলাউৰি ওপৰলৈ তোলা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব । এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য আছে -

৫৪। সুখদুঃখমতিক্ৰান্তং তথা মতিৰ্বিতাৰিতম্ ।
বিস্মৃতং চ যথাবৃত্তং স্মৰেদ্ যঃ স্মৃতিমানসৌ ॥

যি অতীতৰ সুখ-দুখ আৰু বিস্মৃত কাল্পনিক বা বাস্তৱ ঘটনা স্মৰণ কৰে সেইজন স্মৃতিমান ।

৫৫। স্বাস্থ্যাত্যাসসমুৰা ক্ৰতিদৰ্শনসংভৱা স্মৃতিৰ্ণপুনৈঃ ।
শিৰউদ্ধাহনকম্পৈৰ্জৰিচ্ছৈপৈঃ সাতিনেতৱ্যা ॥

স্মৃতি হ'ল স্বাস্থ্য, অত্যাগ, শ্ৰৱণ আৰু দৰ্শনজাত । কৌশলীলোকে, মন্তক-উত্তোলন, কম্পন আৰু ক্ৰ-ভঙ্গৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

ধৃতি

ধৃতিৰ্ণায়— শৌৰ্যবিজ্ঞানক্ৰতিৰিতৱ শৌচাচাৰ শুক ভক্ত্যধিকমনোৰথার্থ লাভ

ক্ৰীড়াদিভিৰ্ভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তামতিনয়েৎ প্ৰাপ্তানাং ক্ৰিয়ানাং উপভোগাদ
প্ৰাপ্তাতীতোপতেৰ্বিনষ্টানামনুশোচনাদিভিৰনুভূতীৰৈঃ । অত্ৰাৰ্থে ভৱত : -

সাহস, বিশেষ জ্ঞান, বেদৰ জ্ঞান, সম্পদ, শূচিতা গুৰুভক্তি, অধিক পৰিমাণে
মনোবাঞ্ছাৰ পূৰণ, ধনলাভ, ক্ৰীড়া আদি বিভাবৰ দ্বাৰা ধৃতিৰ উৎপত্তি হয় । পোৱা
বস্তুৰ উপভোগ আৰু নোপোৱা, অতীতত পোৱা, হেৰাই যোৱা আৰু বিনষ্ট হোৱা
বস্তুবিলাকৰ বাবে অনুশোচনা আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।
এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য আছে -

৫৬। বিজ্ঞানশৌচৱিত্ত্বক্ৰতিশক্তি সমুদ্ভৱা ধৃতিঃ সন্তিঃ ।
ভয়শোকাৰিষাদৈদ্যে বহিতা তু সদা প্ৰযোক্তব্য্যা ॥

বিজ্ঞান, পৱিত্ৰতা, সম্পত্তি, বেদবিদ্যা, আৰু শক্তিৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা ধৃতি
সাধুসকলে ভয়হীন শোকহীন আৰু ৰিষাদহীন আদি ভাৱেৰে সততে প্ৰয়োগ কৰিব
লাগে ।

৫৭। প্ৰাপ্তানুপভোগঃ শব্দস্পৰ্শবস সৰুগন্ধানাম্ ।
অপ্ৰাপ্তৌ নহি শোকো যস্যং হি ভৱেদধৃতিঃ সাতু ॥

সেইবাবেই যেতিয়া শব্দ, স্পৰ্শ, ৰস, গন্ধৰ উপভোগ কৰিবলৈ পালে উপভোগ
কৰে আৰু উপভোগ কৰিবলৈ নাপালেও শোক নহয়, তাকে ধৃতি বোলা হয় ।

বীড়া

বীড়া নাম অকাৰ্য্যকৰণাশ্লিকা । সা চ গুৰুব্যতিক্ৰমণাৱজ্ঞান প্ৰতিজ্ঞাতানিৰ্বহণ
পশ্চাত্তাপাদিভিৰ্ভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তাং নিগুঢ়ৱদনাৰ্থোমুখৱিচিণ্ডনোৰীলেখনৱস্ত্ৰা
সুলীয়কস্পৰ্শননখনিকৃতাভিৰনুভূতীৰৈতিনায়েৎ অত্ৰাৰ্থে ভৱত : -

বেয়া কাম কৰাটোৱেই বীড়াৰ মূল । গুৰুৰ আদেশ উলঙ্ঘা, গুৰুৰ অবজ্ঞা,
প্ৰতিজ্ঞা কৰি (বা কথা দি) ৰাখিব নোৱৰা অৱস্থা । অনুশোচনা আদি বিভাবৰ
ফলত বীড়াৰ উৎপত্তি হয় । মুখ ঢকা, মুখ তলনৈ কৰা, চিন্তিত হোৱা, (নেখেৰে)
মাটিত লিখা, কাপোৰৰ আগ আঙুলীৰ আগ আদি স্পৰ্শ কৰা, নখ কামোৰা আদি
অনুভাবৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য আছে -

৫৮। কিল্বিদকাৰ্য্যং কূৰ্ণন্ যো হি নৰো দৃশ্যতে শূচিভিবন্যৈঃ ।
পশ্চাত্তাপেন যুতো বীড়িত ইতি বেদিতব্যোহসৌ ॥

কিবা এটা বেয়া কাম কৰোত অন্য সংলোকে দেখাৰ পিচত যি অনুতাপ হয় সেয়ে
বীড়া (লজ্জা) ।

৫৯। লক্ষ্মানিগূঢ়দনো তুমিং ব্লিখন্ নখাংস্ত ব্লিনিক্তন ।
 যত্রাঙ্গুলীয়কানাং সংস্পৰ্শং ব্রীড়িতঃ কুৰ্য্যাৎ ॥

ব্রীড়িতজনে লাজত মুখ ঢাকে, মাটিত কিবা লিখে, নখ কামোৰে, বস্ত্র আৰু অঙ্গুলী
 স্পৰ্শ কৰে ।

চপলতা

চপলতা নাম বাগ্‌দেষমাৎসৰ্য্যমৰ্হেয়া-প্রতিকূলাদিতিৰ্বিতীৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্যাক্ত
 বাক্যকথ্যনিৰ্ভৰসনবধ বন্ধ সম্প্রহাৰ তাড়নাদিতিবনুতীৰৈবতিনয় প্রয়োক্তব্যঃ অত্রাৰ্থা
 ভৱতি -

বাগ, দেষ, পৰশ্রীকাতৰতা, অসহিষ্ণুতা, ঈৰ্ষা, প্রতিকূল আচৰণ আদি বিতাবৰ ফলত
 চপলতাৰ উৎপত্তি হয় । টান কথা, গালি পৰা, হত্যা, আনক বান্ধিথোৱা, মাৰপিট,
 কষ্ট দিয়া কাম আদি অনুভাবৰ সহায়ত ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে
 এটা আৰ্থা আছে -

৬০। অবিমৃষ্য তু যঃ কাৰ্য্যং পুৰুষোৱথতাড়নং সমাৰভতে ।
 অবিনিশ্চিতকাৰিত্বাৎ স তু খলু চপলো বৃষেৰ্হেয়ঃ ॥

নভবা নিচিন্তাকৈ যিজন মানুহে বধ বা তাড়ন (আঘাত) কৰে,
 অবিনিশ্চিত(কৰিবনলগীয়া) কাম কৰা বাবে, বিজ্ঞলোকে সেইজন মানুহক চপল বুলি
 কয় ।

হৰ্ষো নাম- মনোৰথলাভেইজনসমাগমন মনঃ পৰিতোষদেৱ গুৰুৰাজতৰ্ভূ
 প্রসাদভোজনাচ্ছাদনলাভোপভোগাদিতিৰ্বিতীৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তমতিনয়েন্নয়নবদন
 প্রসাদপ্রিয়ভাষণালিঙ্গনকষ্টকিত পুলকিতান্নস্বেদাদিতিবনুতীৰৈঃ ।
 অত্রাৰ্থে ভৱত : -

মনে বিচৰাটো পোৱা, ভাল পোৱা জনৰ আগমন মনৰ সন্তোষ, দেৱতা, গুৰু বজা
 গৰাকী আদিৰ সন্তোষ খোৱা বস্তু কাপোৰ আদিৰ লাভ আৰু উপভোগ আদি
 বিতাবৰদ্বাৰা হৰ্ষৰ উৎপত্তি হয় । চকু আৰু মুখৰ প্রসন্নতা, মিঠা মাত, আলিঙ্গন,
 গাৰ নোম শিয়ৰি উঠা, গাৰ শিহৰণ, চকুৰ পানী, ঘাম আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা
 ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে -

৬১। প্রাপ্যে বা অপ্ৰাপ্যে বা লব্ধেহৰ্ষে প্রিয়সমাগমে ৰাপি ।
 হৃদয়মনোৰথলাভে হৰ্ষঃ সংজায়তে পুংসাম্ ॥

প্ৰাপ্য বা অপ্ৰাপ্য অৰ্থলাভ প্ৰিয়জনৰ সমাগম, অথবা মনৰ অভিলাষ পূৰ্ণ হলে হৰ্ষ
 জন্মে ।

৬২। নয়নরদনপ্রসাদ প্রিয়ভাষালিঙ্গনৈশ্চ বোমাকৈঃ ।

ললিতৈশ্চাক্ষরিহৰৈঃ শ্বেদাদৈবভিনয়ন্তস্য ॥

চকু মুখৰ প্ৰসন্নতা প্ৰিয়ভাষণ আলিঙ্গন, বোমাক, সুন্দৰ অঙ্গ-ভঙ্গী আৰু ঘামি যোৱা আদিৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

আবেগো নাম—উৎপাতৰাতৰ্ষাঘিকুঞ্জৰোদভ্ৰমণপ্ৰিয়াপ্ৰিয়প্ৰৱণব্যসনাভিঘাতাদিভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে । তত্রোৎপাতকৃতো নাম ত্ৰিদ্যদুত্তানিৰ্ঘাত প্ৰপতনচক্ৰসূৰ্যো পৰাগকেতুদৰ্শনকৃতঃ । তমভিনয়েৎ সৰ্বাঙ্গ শ্ৰুতত্বৈৰমনস্যমুখ্যৈৰেৱণ্য বিষাদ ৱিস্ময়াদিভিঃ । ৱাতকৃতং পুনৰৱকুণ্ঠনাশ্চিপৰিমার্জন বস্ত্ৰ সঙ্গ্ৰহন তুৰিতগমনাদিভিঃ । ৱৰ্ষকৃতং পুনঃ সৰ্বাঙ্গ সম্পিণ্ডন প্ৰধাৱনচ্ছন্নশ্ৰৱা-মাৰ্গনাদিভিঃ । অগ্নিকৃতং তু ধূমাকুলনেত্ৰতাহসসঙ্কোৰ্চনৱিধু-ননাতিক্ৰান্তাপক্ৰান্তাদিভিঃ কুঞ্জৰোদ্ ভ্ৰমণ কৃতং নাম তুৰিতাপসৰ্পণ চক্ৰলগমন ভয়ন্তম্বৱেপথু পশ্চাদৱলোকন ৱিস্ময়াদি ভিঃ । প্ৰিয়প্ৰৱণকৃতং নামাভ্যুৎথানালিঙ্গনৱত্নাতৰণ প্ৰদানাক্ৰপুলকিতাদিভিঃ । অপ্ৰিয়প্ৰৱণকৃতং নাম ভূমিপতন ৱিধম ৱিৱৰ্ত্তন পৰিধাৱন ৱিলাপনাক্ৰন্দনাদিভিঃ । ব্যসনাভিঘাতজং তু সহসাপসৰ্পণশত্ৰুচৰ্মৰ্ম ধাৱণ গজ তুৰগৰথাবোহণ সম্প্ৰসাৰণাদিভিঃ ।

উৎপাত, ধুমুহা, বৰষুণ, জুইলগা, হাতীয়ে খেদা, ভাল বেয়া কথা শুনিলে পোৱা, বিপদৰ কবলত পৰা আদি বিতাবৰ ফলত আবেগৰ উৎপত্তি হয় । বিজুলি ধেৰেকণি, উল্লাপাত, চক্ৰ-সূৰ্য্যৰ গ্ৰহণ ধূমকেতু দেখা আদিৰ ফলত হোৱা আবেগকে উৎপাতৰ পৰা হোৱা আবেগ বোলা হৈছে । সমগ্ৰ শৰীৰৰ অৱসন্নতা, মনমৰা অৱস্থা, মুখৰ বং সলনি হোৱা, বিষাদ, ৱিস্ময় আদিৰদ্বাৰা তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । গাৰ কোচ মোচ খোৱা অৱস্থা, চকুমোহৰা, কাপোৰ সামৰি লোৱা, বেগাই খোজ দিয়া আদিৰ দ্বাৰা ধুমুহাৰ পৰা হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । সমগ্ৰ শৰীৰ লেউসেউ হোৱা, লৰি যোৱা, ওপৰ ফালৰ পৰা ঢাক খাই থকা ঠাহৰ আশ্ৰয় বিচাৰি ফুৰা আদিৰে বৰষুণৰ বাবে হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । চকুত ঘোঁৱাই ধৰা, অঙ্গ প্ৰত্যঙ্গবিলাক কোচাই অনা, হাতেৰে মুখ আঁৰ কৰি ধৰা, জপিয়াই যোৱা, আতৰি পলোৱা আদিৰ দ্বাৰা জুইৰ বাবে হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । বেগাই পলাই যোৱা, চক্ৰল ভাবে খোজ দিয়া, ভয়, থংমং খোৱা, কঁপনি, পিছলৈ ঘূৰি ঘূৰি চোৱা, ৱিস্ময় আদিৰ দ্বাৰা হাতীয়ে খেদাৰ ফলত হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । বহাৰ পৰা উঠা, আলিঙ্গণ কৰা, বস্ত্ৰ-অলংকাৰ আদি দান কৰা, চকুৰপানী ওলোৱা, পুলকিত হোৱা আদিৰ দ্বাৰা ভাল কিবা এটা শূনাৰ বাবে হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । মাটিত পৰি যোৱা, বৰকৈ বাগৰা, দৌৰি যোৱা বিলাপ কৰা, কন্দা আদিৰ দ্বাৰা কিবা অপ্ৰিয় কথা শূনাৰ বাবে হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে । থিতাতে

আতৰি পলোৱা, অশ্রু, চৰ্ম আৰু বৰ্মৰ ধাৰণ, হাতী, ঘোৰা আৰু বখত উঠা কাৰ্য, গভীৰভাৱে ভাবিবলৈ লোৱা অৱস্থা আদিৰ দ্বাৰা ব্যসনৰ কবলত পৰাৰ ফলত হোৱা আবেগৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

৬৩ । ইত্যেষোহষ্টবিধো জ্ঞেয় আৱেগঃ সংভ্ৰামায়কঃ ॥
 শ্বেৰ্যেনোত্তমমধ্যানাং নীচানাং চাপসৰ্পনাৎ ॥

এইদৰে ভয়জনিত আবেগ আঠবিধ । ইয়াত উত্তম আৰু মধ্যম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ শ্বেৰ্য্য থাকে, নীচলোকৰ হয় পলায়ণ ।

অত্যাৰ্থে ভৱতঃ—

এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে --

৬৪ । অপ্ৰিয়নিৰেদনাদিশ্ৰৱণাদৱধীৰিতৱচনস্য ।
 শত্ৰুক্ষেপত্ৰাসাদাৱেগো নাম সত্তৱতি ॥

অপ্ৰিয় সম্বাদ, কথাৰ অৱজ্ঞা, অশ্রুত্যাগ, আৰু ত্ৰাসৰ পৰা আৱেগ হয় ।

৬৫ । অপ্ৰিয়নিৰেদনাদ্যো দ্বিষাদভাৱাগ্ৰয়োহনুভাবোহস্য ।
 সহাসাৰিদ্ৰ্শনং চেৎ প্ৰহৰণপৰিঘটনং কাৰ্যম্ ॥

অপ্ৰিয় সম্বাদ শূনাৰ ফলত যি আবেগ হয় তাৰ অনুভাৱ দ্বিষাদাপ্ৰিত । ইটোৱে শত্ৰুদৰ্শন হলে অশ্রু সংঘৰ্ষণ কৰিব লাগে ।

জড়তা

জড়তা নাম- সৰ্বকাৰ্য্য প্ৰতিপত্তিঃ ইষ্টানিষ্টশ্ৰৱণদৰ্শনব্যাহাদিতিৰ্ৰিত্যৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
 তামতিনয়েদকথনাবিতাষণতুষ্কীপ্তাৱাপ্ৰতিভা নিমেষ নিৰীক্ষণ পৰৱশত্বাদিতিবনুত্যাৈঃ ।
 অত্যাৰ্থা ভৱতি ।

জড়তা হ'ল সকলো কামৰপৰা আতৰি থকা অৱস্থা । ভাল পোৱা বা বেয়া পোৱা কথা শূনা বা দেখা আৰু ব্যাধি আদি বিতাবৰ ফলত জড়তাৰ উৎপত্তি হয় । কথা নোকোৱা, বুজি নোপোৱা অৱস্থা, চকুৰ পলক নপৰাকৈ চাই থকা, পৰৱশ হৈ পৰা আদি অনুভাৱেৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্থাটো হ'ল —

৬৬ । ইষ্টং ব্ৰানিষ্টংবা সুখদুঃখং ব্ৰান ভেত্তি যো মোহাৎ ।
 তুষ্কীকঃ পৰৱশগঃ স ভৱতি জড়সংজ্ঞকঃ পুৰুষঃ ॥

যি প্ৰিয় বা অপ্ৰিয় বস্তু অথবা সুখ বা দুখ মোহবশতঃ বুজিব নোৱাৰে, মৌন হৈ থাকে আৰু পৰৱশ হয়, সেই জন জড় (প্ৰকৃতি) বুলি অভিহিত হয় ।

গৰ্ব

গৰ্বো নাম- ঐশ্বৰ্যকুলকপযৌবনবিদ্যাবলধনলাভাদিভিৰ্ভিত্তিৰৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
তস্যাসূয়াঅৰজাঘৰ্ষণানুত্তৰদানাসম্ভাষণাক্ষৰলোকন বিভ্রমাপহসন বাক্শাক্ষ্যগুৰুত্ব
তিক্ৰমণাধিক্ৰেপৰচন বিচ্ছেদাদিভিবনুভাৱৈৰতিনয়ঃ প্রয়োজ্যঃ । আত্মাৰ্থা ভৱতি
-ঐশ্বৰ্য, উচ্চ কুল, কপ, যৌবন, বিদ্যা, বল, ধন লাভ আদি বিভাবৰ ফলত গৰ্বৰ
উৎপত্তি হয় । অসূয়া, অৱস্থা, (হাত) মোহৰা, উত্তৰ নিদিয়া, মাত নলগোৱা,
নিজৰ অঙ্গ (চেহেৰা) চাই থকা, তুল কৰা, আনক উপহাস কৰা, টান কথা কোৱা,
গুৰুক অৱজ্ঞা কৰা, দোষ ধৰা, মুখেৰে নমতা আদি অনুভাবেৰে তাৰ অভিনয়
কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্থাটো এনে -

৬৭। বিদ্যাভাণ্ডে কপাদৈশ্বৰ্যাদথ ধনাগমায়পি ।
গৰ্বঃ খলু নীচানাং দৃষ্ট্যাক্ষতিচাৰণৈঃ কাৰ্য্যঃ ॥

নীচমনালোকৰ বিদ্যালাভ, কপ সৌন্দৰ্য্য, ঐশ্বৰ্য্য, অথবা ধনাগমৰ বাবে হোৱা গৰ্ব,
দৃষ্টিভঙ্গী আৰু অঙ্গ সঞ্চালনৰ যোগেদি অভিনয় ।

বিষাদ

বিষাদো নাম - কাৰ্য্যানিস্তকা দৈৱব্যাপ্তিসমুখঃ । তমভিনয়েৎ
সহায়াদ্বেষণেপায়চিন্তনোৎসাহবিঘাতৰৈমনস্যনিঃশ্বসিতাদিভিবনুভাৱৈকত্তম মধ্যমানাম্।
অধমানাং তু বিপৰিহাৰনালোকনমুখশোষণস্কৰণবিলেহনানিদ্ৰানিঃশ্বসিত
ধ্যানাদিভিবনুভাৱৈঃ । অত্মাৰ্থান্নোকৌ -

কাম কৰি শেষ কৰি নোৱাৰা আৰু দৈৱক্ৰমে হোৱা বিপত্তিৰ ফলত বিষাদ হয় ।
সহায় বিচৰা কাম, উপায়ৰ চিন্তা, উৎসাহহানি, মন মৰা অৱস্থা, হুমনিয়াহ আদি
অনুভাৱৰ দ্বাৰা উত্তম আৰু মধ্যম, শ্ৰেণীৰ মানুহৰ বিষাদৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।
বিপৰীত ফালে দৌৰা, বিপৰীত ফালে চোৱা, মুখ পুকাই যোৱা, কোৱাৰি চেলেকা,
অনিদ্ৰা, নিশ্বাস, চিন্তা কৰি থকা অৱস্থা আদি অনুভাবেৰে অধম পাত্ৰৰ বিষাদৰ
অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা আৰ্থা আৰু এটা শ্লোক এনে -

৬৮। কাৰ্য্যানিস্তৰণকৃতচৌৰ্য্যভিগ্ৰহণবাজদোষাদ্যোঃ ।
দৈৱাদিষ্টো যোহৰ্ষন্তদসংপ্রাপ্তৌ বিষাদঃ স্যাৎ ॥

কাম অসম্পূৰ্ণ হোৱা অৱস্থা, চৌৰ্য্যাদি কামত ধৰা পৰা, বজাৰ ওচৰত অপৰাধ,
আৰু দৈৱ ক্ৰমে অতীষ্ট অৰ্থ লাভ নোহোৱাৰ ফলত বিষাদ হয় ।

৬৯। বৈচিত্ৰ্যোপায়চিন্তাভ্যাং কাৰ্য্যমুত্তমমধ্যময়োঃ ।

নিদ্রানিঃস্বসিতথ্যানৈৰধম্যমানাং তু দৰ্শয়েৎ ॥

উত্তম আৰু মধ্যম প্ৰকৃতিৰ লোকৰ পক্ষে চিন্তাবৈকল্য আৰু উপায় চিন্তাৰ দ্বাৰা বিষাদৰ অভিনয় হয় । অধমৰ নিদ্রা, দীৰ্ঘশ্বাস আৰু চিন্তাৰ দ্বাৰা বিষাদৰ অভিনয় হয় ।

ঔৎসুক্যং নাম - ইষ্টজন বিয়োগানুস্মৰণোদ্যানদৰ্শনাদিভিৰ্বিভীৰৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
তস্য দীৰ্ঘনিঃস্বসিতাখ্যোমুখব্ৰিচিহ্ননিদ্রাতন্ত্ৰীশয়নাতিলম্বাদিভিবনুভীৰৈৰভিনয়ঃ
প্ৰযোক্তব্যঃ । তত্রাৰ্থা ভৱতি -

ভালপোৱা জনৰ পৰা আঁতৰি থকা, ভাল পোৱা জনলৈ মনত পৰা, উদ্যান দেখিবলৈ পোৱা আদি বিভাবৰ ফলত ঔৎসুক্যৰ উৎপত্তি হয় । দীৰ্ঘ নিঃস্বাস, তললৈ মুখ কৰা, চিন্তা কৰি থকা অৱস্থা, টোপনি, তন্ত্ৰা, শোৱাৰ ইচ্ছা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্য্যটো হ'ল -

৭০। ইষ্টজনাদিবিয়োগাদৌৎসুক্যং জায়তে হনুস্মৃত্যা ।

চিন্তানিদ্রাতন্ত্ৰাগতগুণকৈৰভিনয়োহস্য ॥

প্ৰিয়জন আদিৰ বিয়োগ হ'লে বিবহৰ কথা স্মৰণ হেতু ঔৎসুক্য জন্মে । চিন্তা, নিদ্রা, তন্ত্ৰা আৰু দেহৰ গুণতা তাৰৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

নিদ্রা

নিদ্রা নাম - দৌৰ্বল্যপ্ৰমৰ্শমদাস্যচিন্তাহত্যাহাৰ স্বাভাৱাদিভিৰ্বিভীৰৈঃ সমুৎপদ্যতে ।
তামতিনয়েদ্ বদনগৌৰৱশৰীৰাৱলোকননেত্ৰস্পৰ্শন গাত্ৰ ব্ৰিজ্জ্বলণমাস্পেদ্যচ্ছূষিত
সঙ্গগাত্ৰতাংকিনিমীলনাদিভিবনুভীৰৈ । তত্রাৰ্থে ভৱতঃ-

দুৰ্বলতা, পৰিশ্ৰম, কান্তি, মদৰ নিচা, এলাহ, চিন্তা, অধিক আহাৰ, স্বভাব আদি বিভাবৰ ফলত নিদ্রাৰ (টোপনিৰ) উৎপত্তি হয় । গা গধুৰ লগা, নিজৰ গালৈ চোৱা, চকু পিৰিকিওৱা, হামিওৱা, অলসতা, দীঘল উশাহ লোৱা, গা অৱশা হৈ পৰা, চকু মুদখাই যোৱা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য আছে -

৭১। আলস্যাদ্ দৌৰ্বল্যাং ক্ৰমচ্ছুমাক্ৰান্তিনাং স্বভাৱাক ।

ৰাত্ৰৌ জাগৰণাদপি নিদ্রা পুৰুষস্য সংভৱতি ॥

আলস্য, দুৰ্বলতা, ক্ৰান্তি, পৰিশ্ৰম, চিন্তা স্বাভাৱিক প্ৰকৃতি আৰু ৰাত্ৰি জাগৰণ হেতু নিদ্রা হয় ।

৭২। তাং মুখগৌৰৱগাত্ৰপৰিলোড়ননয়নানিমীলন জড়ভৈঃ ।
জ্জগৎগাত্ৰিযৈৰ্ভবনুতাইবাতিনয়েৎ প্রাক্তঃ ॥

জ্ঞানীলোকে মুখস্ফীতি, দেহকম্প, নেত্রনিমীলন, জড়তা, জ্বলন, দেহ ঘৰ্হোৱা আদি অনুভৱ বিলাকৰ দ্বাৰা নিম্নাৰ অভিনয় কৰিব

অপস্মাৰ

অপস্মাৰো নাম - দেহযক্ষনাগ ব্ৰহ্মবাক্সসতুত প্রেত
পিশাচগ্রহণানুস্মৰণেচ্ছিষ্টশূন্যগাৰসেৱনাশুচি কালান্তৰাপৰিপতনবাধ্যাদি তিৰ্হিতাইঃ
সমুৎপদ্যতে । তস্য স্ফুৰিত নিঃশ্বাসিতোৎ কম্পিত ধাৱন পতন শ্বেদ স্তম্ভনৱদন
ফেনজিহ্বা পৰিলেহনাদিতিৰণুতাইবাতিনয়ঃ প্রয়োক্তব্যঃ ।

অত্যাৰ্থে ভৱতঃ - দেবতা, যক্ষ, নাগ, ব্ৰহ্ম, বাক্স, ভূত, প্রেত, পিশাচ আৰু গ্ৰহ
গাত লজ্জা, আগৰ কথা মনত পৰা, উচ্ছিষ্ট ভোজন, এৰা পৰলীয়া ঘৰত বাস, অশুচি
ঠাইত ভৰি দিয়া, বেয়া ক্ষণৰ কবলত পৰা, ব্যাধি আদি বিভাবৰ দ্বাৰা অপস্মাৰৰ
উৎপত্তি হয় । ওঠ কপা, দীৰ্ঘ নিঃশ্বাস, ফোপনি, দৌৰি যোৱা, পৰা, থমা, থৰ
লগা, মুখৰ ফেন ওলোৱা, জিতাবে কোৱাৰি চেলেকা আদি অনুভাবেৰে তাৰ
অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে -

৭৩। ভূতপিশাচগ্রহণানুস্মৰণেচ্ছিষ্টশূন্যগৃহ গমনাৎ ॥
কালান্তৰাতিপাতাদশুচেচ্চ ভৱেদ্ অপস্মাৰঃ ॥

ভূত-পিশাচে পোৱা সেই কথাকে স্মৰণ কৰিথকা, উচ্ছিষ্ট ভোজন শূন্যগৃহ গমন,
সময়ৰ অন্তত লঘোণ আৰু অশুচি ভাৱৰ কাৰণে অপস্মাৰ (মৃগীৰোগ) হয় ।

৭৪। সহসা ভূমৌ পতনং প্রকম্পনং ৱদনফেনমোক্ষত।
নিঃসংজ্ঞস্যোস্থানং কপণ্যেতান্যপস্মাৰে ॥

হঠাৎ মাটিত পৰি যোৱা, কম্পন মুখৰ পৰা ফেন ওলোৱা অজ্ঞান অবস্থাবে উঠা
অপস্মাৰৰ লক্ষণ ।

সুত্ত

সুত্তং নাম নিম্নাভিত্তৱত্ৰিযয়োপগমনমোহনক্ৰিতিতলশয়নপ্রসাৰণানুকাৰ্শাদিতিৰ্হিতাইঃ
সমুৎপদ্যতে নিম্না সমুত্তম্ । তদুচ্ছসিত সন্নাগাত্ৰাফিনিমীলন সৰ্বেশ্ৰিয়সম্মোহনোৎ
স্বদায়িতাদিতিৰনু তাইবাতিনয়েৎ ।

অত্যাৰ্থে ভৱতঃ : - টোপনিয়ে হেচা মাৰি ধৰা, বিষয় ভোগৰ অৱসান, সম্মোহন,
মাটিত শয়ন, হাত ভৰি মেলি দিয়া বা কোচাই অনা আদি বিভাবৰ ফলত নিম্নাৰ

ফলত হোৱা সুস্তৰ উৎপত্তি হয় । দীৰ্ঘ নিশ্বাস, গাৰ অৱসাদ, চকু জাপ যোৱা, সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ শিথিলতা, সপোন দেখা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা আৰ্থা আছে -

৭৫। নিদ্রাতিতৰোদ্ভিযোপৰমণ মোহনৈৰ্তৱেং সুস্তম ।
অক্ৰিনিমীলোচ্ছ্বাসনৈঃ স্বপ্নায়িতজ্জম্বিতৈঃ কাৰ্য্যঃ ॥

নিদ্রাৰ প্ৰভাৱ, ইন্দ্ৰিয়গ্ৰাহ্য বিষয়ৰ ভোগ, আৰু মোহৰ বাবে সুস্ত হয় । নেত্ৰ নিমীলন, দীঘলকৈলোৱা শ্বাস আৰু স্বপ্নত কথা কোৱা আদিৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

৭৬। সোচ্ছ্বাসৈৰ্নিঃশ্বাসৈৰ্মন্দাক্ৰিনিমীলনেন নিশ্চেষ্টঃ ।
সৰ্ৱৈন্দ্ৰিয়সম্মোহাৎ সুস্তং স্বপ্নৈঃ প্ৰযুক্তীত ॥

দীঘলকৈ উশাহ লৈ দীঘলকৈ নিশাহ এৰা, আধাকৈ চকু মুদি নিশ্চল হৈ পৰি থকা অৱস্থা, সকলো ইন্দ্ৰিয়ৰ নিষ্ক্ৰিয়তা আৰু স্বপ্নৰ দ্বাৰা সুস্তৰ অভিনয় হয় ।

বিবোধ

বিবোধো নাম - আহাৰ পৰিণামনিদ্রাক্লেদস্বপ্নান্ত - তীৱ্ৰশব্দ স্পৰ্শপ্ৰবণাদিভিৰিভাৱৈঃ সমুৎপদ্যতে । তমভিনয়েজ্জ্বম্বিতাৰ্জিপৰিমৰ্দনশয়ন মোক্ষণাদিভিৰণুভাৱৈঃ ।

অত্ৰাৰ্থা ভৱতি - আহাৰ ভাল দৰে হজম নোহোৱাত, শব্দ, স্পৰ্শ, প্ৰবণ আদি বিভাৱৰ ফলত বিবোধৰ উৎপত্তি হয় । হামি, চকু মোহৰা, শোৱাৰ পৰা উঠি অহা আদি অনুভাৱেৰে বিবোধৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে আৰ্থাটো এনে -

৭৭। আহাৰবিপৰিণামাক্ষকস্পৰ্শাদিত্তিষ্ঠ সজ্বতঃ ।
প্ৰতিবোধন্তুভিনেয়ো জ্জ্বগৰদশাৰ্জিপৰিমৰ্দৈঃ ॥

আহাৰ নিয়মমতে পৰিপাক নোহোৱাত, শব্দ, স্পৰ্শ আদিৰ পৰা হোৱা প্ৰতিবোধ (জাগৰণ), হামি, মুখ আৰু চকু মোহৰা কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা বিবোধৰ অভিনয় কৰিব ।

অমৰ্ষ

অমৰ্ষো নাম - বিদ্যৈশ্বৰ্য্যশৌৰ্যবলাধিকৈৰধিক্ৰান্তস্যাত্মমানিতস্য বা সমুৎপদ্যত । তমভিনয়েচ্ছিবঃ কল্পন প্ৰশ্বেদনাধোমুখচিন্তনধ্যানাদ্যৰসায়োণায়সহায়াৰ্ঘ্যৈৰ্ণাদিভিৰনুভাৱৈঃ । অত্ৰ শ্লোকো -

বিদ্যা, ঐশ্বৰ্য, বীৰত্ব, অধিক বলৰ ফলত যাৰ অগমান কৰা হৈছে তেওঁৰ অমৰ্ষ উৎপন্ন হয় । মূৰ জোকৰা, কঁপনি, তল মূৰ কৰি থকা, চিন্তা কৰি থকা, ধ্যান,

চেট্টা, উপায় বিচৰা, সহায় বিচৰা আদি অনুভাৱেৰে অমৰ্ষৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে দুটা শ্লোক আছে -

৭৮। আক্ষিপ্তানাং সতামধ্যে ব্ৰিদ্দৈশ্বৰ্য্যবলাধিকৈঃ ।
নৃণামুৎসাহসম্পন্নো হ্যমৰ্ষো নাম জায়তে ॥

বিদ্বান, ঐশ্বৰ্য্যবান আৰু বলবানলোকে, সত্যত উপহাস বা নিন্দা কৰিলে উদ্যমীলোকৰ অমৰ্ষ জন্মে ।

৭৯। উৎসাহাধ্যক্ষসাম্যাত্যামৰ্ষোমুখব্ৰিচ্ছিনৈঃ ।
শিবঃ প্রকম্পস্বৈদাদ্যৈন্তুং প্রযুক্তীত নাট্যবিত্তং ॥

নাট্যভিত্তিকসকলে, উৎসাহ, চেট্টা, অৰ্ষোমুখে চিন্তা, মূৰৰ কঁপনি আৰু ঘাম ওলোৱা আদিৰ দ্বাৰা অমৰ্ষৰ অভিনয় কৰিব ।

অৱহিষ

অৱহিষঃ নাম- আকাৰ প্রচ্ছাদনাশ্লকম্ । তচ্চ লজ্জাভয়াপজয়গৌৰৱজৈক্যাদি
ভিৰ্ভিত্তিভৈঃ সমুৎপদ্যতে । তস্যান্যথাৰ্থানৱালোকিত কথাতস্কৃতকৌৰ্ণৱ্যাদি
ভিবনুভাৱৈৰভিনয়ঃ প্রযোক্তব্যঃ অত্র শ্লোকে ভৱতি +

নিজৰ কপ লুকুৱাই ৰখাটোৱেই অৱহিষ । লজ্জা, ভয়, পৰাজয়, গৌৰৱ, মনৰ
বক্তৃতা আদি বিভাৱৰ বেলেগ ধৰণে চোৱা, কথা সলনি কৰা, ঘৈৰ্য ধৰাৰ ভাঙধৰা
আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে -

৮০। ধাষ্ট্যজৈক্যাদিসংভূতমৱহিষঃ তয়াশ্লকম্ ।
তচ্চাগণনয়া কাৰ্য্যং নাতিচৌস্তৱভাষণাৎ ॥

যুট্টতা, কুটিলতা, আদিৰ পৰা হোৱা অৱহিষ (নিজৰ কপ ঢাকি ৰখা লজ্জা,
ভয়াশ্লক । আনক গণ্য নকৰা, উত্তৰ দিয়াত কম কথা কোৱাৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয়
হয় ।

উগ্রতা

উগ্রতা নাম- চৌৰ্য্যভিহ্বহণনৃপাৰাধাসংপ্রলাপাদিভিৰ্ভিত্তিভৈঃ সমুৎপদ্যতে । তাংচ
ব্ৰহ্মবজ্জন তাডননিৰ্ভংসনাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়েৎ । অত্রাৰ্থা ভৱতি -

চুৰ কৰি ধৰা পৰা, বজ্জাৰ ওচৰত অপৰাধ কৰা, বেয়া কথা বকিখকা আদি
বিভাৱৰ ফলত উগ্রতাৰ উৎপত্তি হয় । বহু কৰা বান্ধিপেলোৱা, মাৰপিট কৰা
পানি পৰা আদি অনুভাৱৰদ্বাৰা তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা আৰ্থা
আছে -

৮১। চৌৰ্ঘাতিগ্রহযোগানুপাপবাহ্যতথোগ্রতা ভৱতি ।
বহুবন্ধনতাড়নাদিতিবনুতাইবোতিনয়ন্তস্যাঃ ॥

চুৰি কৰি ধৰা পৰা বাবে আৰু বজাৰ ওচৰত অপবাহৰ হেতু উগ্রতা হয় । ইত্যা,
বন্ধন আৰু তাড়ন আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

মতি

মতিৰ্ণাম-নানাশাস্ত্ৰবিচিহ্ননোহাপোহাদিতিৰ্ভিত্ত্বাঃ সমুৎপদ্যতে । তামতিনয়েচ্ছি
ষ্যোপদেশার্থ বিকল্পন সংশয়চ্ছেদাদিতিবনুতাইবোতিনয়ন্তস্যাঃ ভৱতিচাত্ৰ শ্লোক -

নানা শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে চিন্তা আৰু বিবেচনা আদি বিভাবৰ ফলত মতিৰ উৎপত্তি হয় ।
শিষ্যক দিয়া উপদেশ, অৰ্থৰ ব্যাখ্যা, সংশয়ৰ দূৰীকৰণ আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা তাৰ
অভিনয় কৰিব লাগে । আৰু এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে -

৮২। নানাশাস্ত্ৰবিনিষ্পত্তা মতিঃ সংজায়তে নৃণাম্ ।
শিষ্যোপদেশার্থকৃতস্তস্যাস্ত্ৰতিনয়ো ভৱেৎ ॥

নানা শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা মানুহৰ মতি জন্মে । শিষ্যক উপদেশ আৰু শাস্ত্ৰাৰ্থ ব্যাখ্যাৰ
যোগেদি ইয়াৰ অভিনয় কৰিব ।

ব্যাধি

ব্যাধিৰ্ণাম- বাতপিত্তকফসন্নিপাত প্রভৱঃ তস্যাঃ জ্বৰাদয়ো বিশেষাঃ জ্বৰস্যু দ্বিবিধাঃ
সশীতঃ সদাহচ্চ । তত্র সশীতো নাম - প্রবেপিত সৰ্ব্বাঙ্গোৎকম্পন
নিকুক্ষনাম্মাতিলাষৰোমাকহনুবলন নাসাবিকৃশন মুখশোষণ পৰিদেৱিতাদিতিবনুতা-
ইবোতিনেয়ঃ । সদাহো নাম - বিক্ষিপ্তাঙ্গবচৰণ ভূম্মাতিলাষানুলেপনশীতাত্তিলাষ
পৰিদেৱনমুখশোষণোৎ ক্ৰষ্টাদিতিবনুতাইবোতিনেয়ঃ । যে চান্যে ব্যাধয়ন্তেহপি খলু
মুখবিকৃশনগাজ্জন্তুস্ত দন্তাফিনিঃ শ্বসন স্তনিতোৎ ক্ৰষ্টৱেপনাদিতিবনুতাইবোতিনেয়ঃ ।
অত্র শ্লোকো ভৱতি । -

বাত, পিত্ত আৰু কফৰ সন্নিপাতৰ ফলত ব্যাধিৰ উৎপত্তি হয় । তাৰ জ্বৰ আদি
বেলেগ বেলেগ প্ৰকাৰ আছে । জ্বৰ দুবিধ এবিধ সশীত (শীত যুক্ত) আৰু
এবিধ সদাহ (দাহযুক্ত) । কোনো অঙ্গৰ বা সমগ্র শৰীৰৰ কঁপনি, গা কোচ-মোচ
খোৱা, জুই কুৱাবৰ ইচ্ছা, গাৰ নোম শিয়ৰি উঠা, থুতৰি কঁপা, নাকৰ পাহি
কঁপা, মুখ শুকাই যোৱা, ওজৰ আপত্তি আদি অনুভাবৰ দ্বাৰা সশীত জ্বৰৰ অভিনয়
কৰিব লাগে । দেহ হাড়, ভৰি আদি আচাৰা, মাটিত শুবলৈ ইচ্ছা, গাত চন্দৰৰ
লেপ লোৱা শীতল বস্তুৰ বাবে অতিলাষ, ওজৰ আপত্তি, মুখ শুকুৱা হায়ে বিয়ে
কৰা আদি অনুভাবেৰে সদাহ জ্বৰৰ অভিনয় কৰিব লাগে । আৰু আন যি বিলাক

ব্যাখি আছে সেই বিলাকৰো চকুৰে পিৰিক-পাৰাক কৰি চোৱা, গা খৰ লগা, হাত-ভৰি আচাৰা, চকুখৰ লগা, ফোপনি, গোলুনি কেকনি কঁপনি আদি অনুভাৱেৰে অভিনয় কৰিব লাগে। এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে -

৮৩। সামান্যতস্তু ব্যাধীনাং কৰ্ত্তব্যোহভিনয়ো বুধৈঃ ।
সন্তাপগাভ্ৰিঘোপৈ কভা মুখব্ৰিঘূণনৈঃ ॥

সাধাৰণতে জ্ঞানীসকলে ব্যাধিৰ অভিনয় নিখিল অঙ্গ, দেহবিক্ষেপ, বোগৰ হেতু মুখ ঘূৰোৱা আদিৰ যোগে কৰণীয়।

উদ্ভাস

উদ্ভাসো নাম - ইষ্টজনব্ৰিয়োগবিতৰ্জনাশাতিঘাতহাতপিত্ত শ্লেষ্মপ্রকোপাদিভিৰ্ভিত্তাৱকংগদ্যতে। তমনিমিত্তহসিত কদিতোং জুট্টা সম্বন্ধ প্রলাপ শয়িতো পৰিষ্টোংখিত প্রধাৱিত নৃত্ত গীত পঠিত ভঙ্গনাংঘৰস্থলন ভূণ নিৰ্মাল্যকুচেলচীৰ ঘটকপাল শব্দাৱা ভৰণ ধাৰণেৰে ভৌগৈৰণৈকৈচানৱহিতৈশ্চেষ্টানুকৰণাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়েৎ। অত্রাৰ্থে ভৱতঃ -

আপোন জনৰ মৃত্যু, সম্পত্তিৰ নাশ, আঘাত পোৱা বাত-পিত্ত-ককৰ প্রকোপ আদি বিভাৱৰ ফলত উদ্ভাসৰ উৎপত্তি হয়। অকাৰণতে ইহা, কন্দা, চিঞৰা, অসংলগ কথা বকি থকা, খিতাতে শোৱা, বহা, উঠি দৌৰ যবা, নচা, গান গোৱা পঢ়া, ছাই-ধূলি আদি গাত লোৱা, ঘাঁহবনকে নিৰ্মালি বুলি লোৱা, লেতেৰা কাপোৰ, ফটা কাপোৰ পিন্ধা, ঘট, খোলা, চক আদি অলংকাৰ কপে ধাৰণ কৰা, অনেক ধৰণৰ অস্বাভাৱিক বস্তুৰে আনন্দ পোৱা, আনৰ চালচলনৰ অনুকৰণ আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে। এই বিষয়ে দুটা আৰ্য্য আছে -

৮৪। ইষ্টজনব্ৰিতৰ্জনাশাতিঘাতাহাতপিত্তকক কোপাং ।
বিত্তিহাতিত্ৰিকাবাদুদ্ভাসো নাম সংভৱতি ॥

প্ৰিয়জনৰ মৃত্যু, বিত্তনাশ অতিঘাত (বিপদত পৰা) আদিৰ ফলত বায়ু, পিত্ত, কক কুণিতাই আৰু নানাবিধ চিত্তবিকাৰৰ ফলত উদ্ভাস হয়।

৮৫। অনিমিত্তহসিতকদিতোপৰিষ্টগতি প্রধাৱিতোংজুট্টৈঃ ।
অন্যৈশ্চ ত্ৰিকাবকুতৈকদ্ভাসং সংপ্রযুক্তীত ॥

বিনা কাৰণত ইহা, কন্দা বহা, ধূৰি ফৰা, দৌৰা, উচ্চৈঃস্বৰে চিৎকাৰ কৰা, আৰু অন্য প্ৰকাৰ বিকাৰৰ উদ্ভাস অৱস্থাৰ অভিনয় কৰিব লাগে।

মৃত্যু

মৰণং নাম ব্যাধিজমতিঘাতজক । তত্র যদাত্তয়ক্ক্ষুলদোষবৈষম্যগণ্ড পিটকজ্বৰ
বিষুচিকা দিতিকংপদ্যতে তদ, ব্যাধি ভৱম্ । অভিঘাতজন্তু শত্ৰাহিদংশ বিষপান
স্থাপদ গজতুৰগৰথ পশু যান পাত বিনাশ প্রভৱম্ । এতয়োৰভিনয়বিশেষান,
বক্ষ্যামঃ— তত্র ব্যাধিজং বিষপগাত্ৰায়াতাস্বৰিচেষ্টিত নিমীলিত নয়ন
হিকাশ্বাসোপেতানৱেক্ষিত পৰিজনাত্যাভাঙ্গৰ কথানাদিভিবনুভাৱৈৰভিনয়েৎ । অত্র
শ্লোক ভৱতি —

ব্যাধিৰ ফলত আৰু আঘাত পোৱাৰ ফলত মৰণ হয় । যেতিয়া অস্ত্ৰ বা যক্ৰুং বা
অস্ত্ৰশূলৰ দোষ বা ধাতুৰ বিষমতা বা ডাঙৰ ফোঁহা বা সৰু ফোঁহা, জ্বৰ, বসন্ত
আদিৰ ফলত মৃত্যু হয় তেতিয়া তাক ব্যাধিৰ ফলত হোৱা বোলা হয়। আনহাতে
অস্ত্ৰ আঘাত, সাপে খোটা, বিষপান, জন্তুৰ আক্ৰমণ, হাতী, ঘোৰা, বথ, অন্য
জন্তুৰে টনা গাড়ী আদিৰ পৰা আদিৰ ফলত মৃত্যু হয় তেতিয়া তাক কিন্তু
অভিঘাতৰ ফলত হোৱা বোলা হয় । এই দুই বিষৰ অভিনয়ত কি পাৰ্থক্য আছে
তাক ব্যাখ্যা কৰিম । শৰীৰৰ অবশ্যাবস্থা, হাত ভৰি বহলকৈ মেলি দিয়া, অঙ্গ
বিলাকখিৰ হোৱা । চকু মুদি দিয়া । কেকনি, দীৰ্ঘনিঃশ্বাস, ওচৰৰ মানুহ বিলাকে
নেদেখাকৈ অস্পষ্ট মাতেৰে কিবা কৈ থকা আদি অনুভাৱেৰে ব্যাধিজ মৰণৰ
অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে —

৮৬। ব্যাধানামেকতাবো হি মৰণাভিনয়ঃ স্মৃতঃ ।
বিষপ্ৰাণৈৰ্নিষ্কট্টৈৰিক্ৰিয়ৈশ্চ বিবৰ্জিতঃ ॥

ব্যাধিৰ অভিনয়ৰ সৈতে মৰণৰ অভিনয় এককপ হয় । যেনে অৱসন্নদেহ আৰু
নিষ্কট্ট ইক্ৰিয় কাৰ্য্যৰ অভাৱৰ দ্বাৰা ইয়াৰো অভিনয় হয় ।

অভিঘাতজন্তু নানা প্ৰকাৰা অভিনয়বিশেষাঃ শত্ৰু ক্ষতাদিদষ্ট বিষপীত গজাদিপতিত
স্থাপদহতাঃ যথা তত্র শত্ৰু ক্ষতে তাত্ৰং সহসা ভূমি পতনৱেপন ক্ষুৰণাদিভিবভিনয়ঃ
প্ৰয়োজ্যন্ত্যং । অহিদষ্ট বিষপীতয়োৰ্বিৰৱেগো যথাকার্য্যৱেপথু বিদাহহিকা ফেন
ক্ষততঙ্গ জড়তা মৰণানীত্যট্টো বিষৱেগাঃ তত্র শ্লোকৌ ভৱত : —

অভিঘাতজ মৃত্যুৰ ক্ষেত্ৰত অস্ত্ৰৰ আঘাত, সাপে খোটা, বিষপান, হাতী আদিৰ পৰা
পৰা, জন্তুৰে মৰা আদি ভেদে খিতাতে মাটিত পৰি যোৱা, কপনি, বাগৰা
আদিৰে অভিনয় কৰিব লাগে । সাপে খোটা আৰু বিষপানৰ ফলত হোৱা
বিষক্ৰিয়া যেনে — খীনাই যোৱা, কপা, পোৰনি, কেকনি, মুখৰ ফেন ওলোৱা
কাছ পৰি যোৱা, থৰলগা, আৰু মৰণ এই আঠ বিষ বিষৱেগ ।

এই বিষয়ে এটা শ্লোক আছে —

৮৭। কাৰ্ষ্যংতু প্ৰথমে বেগে দ্বিতীয়ে বেপথুঃ তথা ।
দাহং তৃতীয়ে হিকাং তু চতুৰ্থে সংপ্ৰয়োজয়েৎ ॥

প্ৰথমে বিষপ্ৰভাৱত ক্ৰুৰতা, দ্বিতীয়ত কৰ্শ, তৃতীয়ত পোৰণি, আৰু চতুৰ্থত হিকাতিৰ প্ৰয়োগ বিধেয় ।

৮৮। ফেনং তু প্ৰথমে কুৰ্য্যাৎ যশ্ঠে তু স্কন্ধভঞ্জনম্ ।
জড়তাং সপ্তমে কুৰ্যাদষ্টমে মৰণং তথা ।

প্ৰথমত ফেন, যশ্ঠত স্কন্ধভঞ্জন, সপ্তমত জড়তা আৰু অষ্টম অৱস্থাত মৃত্যু হয় ।

অত্যাৰ্থী ভৱতি ।

এই বিষয়ে এটা আৰ্থী আছে

৮৯। ষ্মাপদগজতুবগবথোদ্ধৱং তু পশুযানপতনজং চাপি ।
শত্ৰুজতৱং কুৰ্যাদনৱেক্ষিতগাত্ৰসংকাৰম্ ॥

হিংস্ৰ জন্তু, হাতী, ঘোঁৰা আৰু বথৰ পৰা উদ্ধৃত আৰু পশুযানৰ পৰা পতনজনিত মৃত্যুত, অত্যাঘাত জনিত মৃত্যুৰ দৰে দেহ সঞ্চালন নহয় ।

৯০। ইত্যেৱং মৰণং জ্ঞেয়ং নানাবিহাৰ্য্যবাক্যকম্ ।
প্ৰযোজক্যং বুধৈঃ সম্যগ্ যথাত্ৰাগজচেষ্টিতৈঃ ॥

এনে দৰেই মৃত্যুৰ অভিনয়ত বিজ্ঞসকলে অৱস্থা তেদে বিভিন্ন ধৰণৰ বাচিক আৰু আঙ্গিক অভিনয় কৰিব ।

ত্ৰাস

ত্ৰাসো নাম - বিদ্যুদুজ্জ্বলিতপাত নিৰ্ঘাতাস্বৰমহাসত্ত্ব পশুৰৱাদিভিৰ্বিভীভৱৈকংপদ্যতে ।
তমভিনয়েৎ সংক্ষিপ্তাসৌৎ কৰ্শনৰেপথু স্তম্ভ - বোমাক্ৰগদগদ প্ৰলাপাদিতিৰনুভৱৈঃ অত্র শ্লোকো ভৱতি -

বিজুলি, উজ্জ্বলিত, বজ্ৰপাতৰ শব্দ, মেঘৰ গাজনি আৰু বলী জন্তুৰ গোজৰণি আদি বিভাৱৰ ফলত ত্ৰাসৰ উৎপত্তি হয় । অঙ্গ সমূহ কোচাই অনা, কঁপনি, ধৰ লগা, গাৰ নোম শিয়ৰিউঠা, মাত থোকাথোকি হোৱা, প্ৰলাপ আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব লাগে । এই বিষয়ে শ্লোকটো হ'ল -

৯১। মহাভৈৰৱ নাদদৈত্ৰাসঃ সমুপজায়তে ।
শ্ৰষ্টাঙ্গাৰ্ধনিমেষাদৈত্ৰাস্য তুভিনয়ো ভৱেৎ ॥

অতিভীষণ শব্দ আদিৰ ফলত ত্ৰাস জন্মে । শিখিল অঙ্গ, অৰ্দ্ধনিমেৰ আদিৰে ইয়াৰ অভিনয় কৰিব লাগে ।

বিতৰ্ক

বিতৰ্কো নাম - সন্দেহবিমৰ্শবিপ্ৰতি পদ্যাদিভিৰ্বিতৰ্কৈকংপদ্যতে । তমভিনয়েন
বিত্ত্বিষবিচাৰিত প্ৰশ্ন - সম্প্ৰধাৰণ যন্ত সংগৃহনাদিভিবনুভাৱৈ । অত্র স্নোকো ভৱতি-
সন্দেহ, সংশয়, যতভেদ আদি বিভাৱৰ ফলত বিতৰ্কৰ উৎপত্তি হয় । বিত্ত্বিষ
বিচাৰ, প্ৰশ্ন, সিদ্ধান্ত মত্ৰণা গোপনে ৰখা আদি অনুভাৱেৰে তাৰ অভিনয় কৰিব
লাগে । এই বিষয়ে এটা স্নোক আছে -

৯২। বিচাৰণাদি সত্ত্বতঃ সন্দেহজনানাস্বকঃ।
বিতৰ্কস্তভিনয়েঃ স্যাচ্ছিবোজ্ঞপক্ষমকম্পনৈঃ ।।।

বিচাৰৰ পৰা উদ্ভূত আৰু সন্দেহৰ জনক বিতৰ্কৰ অভিনয় কৰিব মূৰ, ভ্ৰা আৰু
চকুৰ চেলাউৰিৰ কঁপনিৰ সহায়েৰে ।

এৱমতেত্ৰয়ত্ৰিংশদব্যভিচাৰিণো ভাৱা দেশকালানুসংগতপৰগতমধ্যস্থা
উত্তমমধ্যমাসৈঃ ত্ৰীপুংসৈঃ স্বপ্ৰয়োগবিশাদুপপাদ্যা ইতি -

এই দৰেই তেত্ৰিশটা ব্যভিচাৰিভাৱ দেশ, কাল, অৱস্থা অনুসাৰে পাত্ৰৰ নিজৰ, বা
আনৰ বা মধ্যস্থ জনৰ ক্ষেত্ৰত, উত্তম, মধ্যম অথবা পাত্ৰ ভেদে ত্ৰী বা পুৰুষ পাত্ৰ
ভেদে নিজৰ কৌশল অনুসাৰে অভিনয়ৰ যোগে ফুটাই তুলিব লাগে ।

৯৩। ত্ৰয়ত্ৰিংশদিয়ে ভাৱা বিজ্ঞেয়া ব্যভিচাৰিণঃ ।
সাত্ত্বিকাংশুপূৰ্ণভাৱান্ ব্যাখ্যাস্যাম্যনুপূৰ্ণশঃ ।।

এই তেত্ৰিশটা ব্যভিচাৰীভাৱ বুলি বুজিব । এতিয়া সাত্ত্বিক ভাৱবিলাকৰ কথা
যথাক্ৰমে কোৱা হ'ব ।

সাত্ত্বিক ভাৱ

অত্ৰাহ- কিমন্যে ভাৱাঃ সত্ত্বেন বিনাঃতিনীয়ন্তে যস্মাদুচ্যন্তে এতে সাত্ত্বিকা ইতি -
অত্রোচ্যতে - ইহ হি সত্ত্বং নাম মনঃপ্ৰভৱম্ । তচ্চ সমাহিত মনস্তদুচ্যতে । মনসঃ
সমাহৌ সত্ত্বনিম্পত্তিৰ্ভৱতি । তস্য চ যোঃসৌ স্বভাৱো বোমাক্ৰান্তবৈৰ্ণৱ্যাদিলক্ষণো
যথাভাৱোপগতঃ সন শক্যোহন্য মনসা কৰ্ত্তৃমিতি । লোক স্বাভাৱানুকৰণ ত্ৰাচ্চ
নাট্যস্য সত্ত্বমীকিতম্ । কো দৃষ্টান্তঃ ইহ হি নাট্যধৰ্মিণ্ৰবৃত্তাঃ সুখ দুঃখকৃতা ভাৱান্তথা
সত্ত্ববিশুদ্ধাঃ কাৰ্যাঃ যথা সৰুপা ভৱন্তি । তত্র দুঃখং নাম বোদনাস্বকং তৎ
কথমদুঃখিতেন সুখং চ প্ৰহৰ্ষাস্বকসমুখিতেন বাতিনেয়ম্ । এত দেৱাস্য সত্ত্বং যৎ
দুঃখিতেন সুখিতেন বাহক্ৰবোমাকৌ দৰ্শয়িতৱ্যে ইতি কৃত্বা সাত্ত্বিকা ভাৱা হ
ব্যভিচাৰ্য্যাতাঃ । ইমে-

এই খিনিতে প্ৰশ্ন উঠিছে যে সাত্ত্বিক ভাববিলাকক যে সাত্ত্বিক বোলা হ'ল তাৰ বাহিৰে আন ভাববিলাকৰ অভিনয়ৰ সত্ত্বৰ (অৰ্থাৎ চেতনাৰ) প্ৰয়োজন নাই নে কি ?

ইয়াৰ উত্তৰত কৈছে যে এই ক্ষেত্ৰত যাক সত্ত্ব বোলা হৈছে তাৰ উৎপত্তি হয় মনৰ পৰা । মনটো সমাহিত হৈ থাকিলে (অৰ্থাৎ মন ঢালি দিব পাৰিলে) হে সত্ত্বৰ উদ্ভৱ হয় বাবে তাক তেনে নাম দিয়া হৈছে । মনৰ সমাহি (মন ঢালি দিয়া অৱস্থা) হ'লেহে সাত্ত্বিক ভাব বিলাক ফুটাই তুলিব পাৰি । বেলেগ বেলেগ সাত্ত্বিক ভাবৰ বোমাক (গো শিয়ৰি উঠা), অক্ৰ (চকুপানী), শেতাপৰা আদি যিবিলাক নিজা নিজা স্বভাব সেইবিলাকক আন কথালৈ মন দি থাকিলে ফুটাই তুলিব নোৱাৰি । মানুহৰ স্বভাবৰ যথাযথ অনুকৰণেই নাট আৰু সেই বাবেই সত্ত্ব এটা বাঞ্ছনীয় বস্তু । এই ক্ষেত্ৰত দৃষ্টান্ত হ'ল এনে – নাটধৰ্ম কাপে সুখ আৰু দুখৰ লগত জৰিত ভাববিলাকৰ অভিনয় সত্ত্বভাবেৰে এনে বিশুদ্ধ ভাবে কৰিব লাগে যাতে অভিনয় বাস্তবৰ সৈত একে ধৰণৰ হয় । দুখ বুলিলেই তাৰ লগত কান্দোন জড়িত হৈ আছে । গতিকে দুখ অনুভৱ নকৰা জনে সেই দুখৰ অভিনয় কৰিব ? সুখ বুলিলে তাৰ লগত এটা হৰ্ষৰ ভাব জড়িত আছে । সুখ অনুভৱ নকৰা জনেই বা সেই সুখৰ অভিনয় কেনেকৈ কৰিব ? দুখৰ আৰু সুখৰ ভাব অনুভৱ কৰিহে যথাক্ৰমে অক্ৰ আৰু বোমাকৰ অভিনয় কৰিব পাৰি সেই খিনিতে সত্ত্বৰ (অৰ্থাৎ অভিনেতাৰ মনটোৰ একাগ্ৰতাৰ) প্ৰয়োজন আহি পৰিছে আৰু সেই বাবেই সাত্ত্বিক ভাব বিলাকক সাত্ত্বিক বোলা হয় । সেই সাত্ত্বিক ভাব হ'ল এই কেইটা –

৯৪। স্তম্ভঃ শ্বেদোহখ বোমাকঃ স্বৰসাদোহখ ৰেণধুঃ ।
বৈৰণ্যমক্ৰপ্ৰলয় ইত্যটৌ সাত্ত্বিকাঃ স্মৃতাঃ ॥

অৱশতাৰ, ঘাম, বোমাক, স্বৰসাদ (মোত ভগা), কঁপনি বিবৰ্ণতাৰ, অক্ৰ আৰু মুৰ্ছা এই আঠোটা সাত্ত্বিক ভাব বুলি জানিব । অত্যাৰ্থাঃ । তত্ৰ
এই বিষয়ে কেইটা মান আৰ্থা আছে । তাৰে ভিতৰত আছে, –

৯৫। ক্ৰোধভয়হৰ্ষলজ্জাদুঃখপ্ৰমৰোগতাপষাতেভ্যঃ ।
ব্যায়ামক্লমৰ্ম্মাৎ শ্বেদঃ সংগীড়নৈচৈৱ ॥

ক্ৰোধ, ভয়, হৰ্ষ, লজ্জা, দুঃখ, প্ৰম, ৰোগ, তাপ, ব্যায়াম, ক্লান্তি, আৰু সংগীড়নৰ (সংঘৰ্ষৰ) ফলত ঘাম ওলায় ।

স্তম্ভ

৯৬। হৰ্ষভয়ৰোগবিস্ময়বিষাদমদৰোষসংভৱঃ স্তম্ভঃ ।
শীতভয়হৰ্ষৰোষস্পৰ্শজ্বাসংভৱঃ ক্লমঃ ॥

হৰ্ষ, ভয়, ৰোগ, বিস্ময়, বিষাদ, মত্ততা আৰু ক্ৰোধৰ পৰা স্তম্ভ (অৱশভাৱ) জন্মে । শীত, ভয়, হৰ্ষ, কোপ স্পৰ্শ আৰু জ্বাৰৰ পৰা হয় কম্প ।

অশ্ৰু

৯৭। আনন্দামৰ্ষাত্যাং ধূমাক্তনজ্জ্বলনাদ, ভয়াক ।
শোকানিমিষপ্ৰেক্ষণশীতান্দ্ৰোগাদ্ ভৱেদশ্ৰম্ ॥

আনন্দ, ক্ৰোধ, ধোঁৱা, কাজল, হামি ভয়, শোক অনিমেষ দৃষ্টি, শীত আৰু ৰোগৰ ফলত অশ্ৰু নিৰ্গত হয় ।

বিবৰ্ণতাৰ আৰু ৰোমাঞ্চ

৯৮। শীতক্ৰোধভয় শ্ৰমৰোগক্ৰমতাপজং চ বৈবৰ্ণ্যম্ ।
স্পৰ্শভয়শীতহৰ্ষাং ক্ৰোধাদ, ৰোগাক ৰোমাঞ্চঃ ॥

শীত, ক্ৰোধ, ভয় ৰোগ, ক্ৰান্তি, আৰু তাপৰ পৰা বিবৰ্ণতাৰ হয় । স্পৰ্শ, ভয়, শীত, হৰ্ষ, ক্ৰোধ আৰু ৰোগৰ পৰা হয় ৰোমাঞ্চ ।

স্বৰসাদ

৯৯। স্বৰসাদো ভয়হৰ্ষক্ৰোধজ্বৰৰোগমদজনিতঃ ।
শ্ৰমমূৰ্ছামদনিদ্ৰাতিঘাতমোহাদিভিঃ প্ৰলয়ঃ ।

ভয়, হৰ্ষ, ক্ৰোধ, জ্বৰ, ৰোগ আৰু মত্ততাৰ ফলত স্বৰতঙ্গ হয় । শ্ৰম, মূৰ্ছা, মত্ততা, নিদ্ৰা, আঘাত, আৰু মোহ প্ৰভৃতিৰ বাবে হয় মূৰ্ছা (সংজ্ঞাহীনতা)।

সাত্ত্বিক ভাৱৰ অভিনয়

১০০। এবমেতে বৃষৈৰ্জ্যে ভাৱাহ্যন্তৌ তু সাত্ত্বিকাঃ ।
কৰ্ম চৈষাং প্ৰৱক্ষ্যামি ৰস ভাৱানুভাৱকম্ ॥

এইদৰে আঠোটা সাত্ত্বিক ভাৱৰ কথা কোৱা হ'ল, এতিয়া ৰস আৰু ভাৱৰ অনুভূতি জন্মাবপৰাকৈ ইহঁতৰ অভিনয় কি ভাবে কৰিব লাগে সেই কথা কওঁ ।

১০১। নিশ্চেষ্টো নিস্ত্ৰাকম্পচ্ছিতঃ শূন্য জড়াকৃতিঃ ।
নিঃসংজঃ স্তম্ভ গাত্ৰস্ত স্তম্ভং তুতিনয়েং বুধঃ ॥

বিজ্ঞলোকে নিশ্চেষ্ট, অবিকম্প, দণ্ডায়মান শূন্য আৰু জড়, সংজ্ঞাহীন আৰু অৱশাসকপে থাকি স্তম্ভৰ অভিনয় কৰিব ।

১০২। ব্যঞ্জনগ্রহণাচ্চাপি স্বেদাপনয়নেন চ ।
স্বেদস্যভিনয়ঃ যোজ্যস্তথা বাতাভিলাষতঃ ॥

বিচনি লোৱা, ঘাঁম মচা, আৰু বতাহলোৱাৰ ইচ্ছাৰে ঘামৰ অভিনয় কৰিব ।

১০৩। মুহঃ কষ্টকিতভূন তথোদ্ধকসনেন চ ।
ৰোমাক্ষুভিনেয়োঁসৌ গাত্ৰসংস্পৰ্শনেন চ ॥

বাৰম্বাৰ পুলকোদয়, শৰীৰৰ লোমহৰ্ষণ, আৰু দেহস্পৰ্শৰ দ্বাৰা ৰোমাক্ষু অভিনয় ।

১০৪। স্বৰভেদং তথা চৈৱ ভিন্ন গদগদবিস্বৰৈঃ ।
ৱেপনাদ ক্ষুবনাদ, কম্পাদ, ৱেপথুং সংপ্রযোজয়েৎ ॥

ভঙ্গ, গদগদ স্বৰে স্বৰভঙ্গৰ অভিনয় কৰিব । গাৰ জিকাৰণি, এটা অংগৰ কঁপনি অথবা সমগ্র গাৰ কঁপনিৰে ৱেপথুৰ (কঁপনিৰ) অভিনয় কৰিব ।

১০৫। মুখবর্ণ পৰাবৃত্ত্যা নাড়ীগীড়নযোগতঃ ।
বৈৱৰ্ণ্যভিনেতব্যং প্রযশ্যন্তুহি দুৰ্ব্বম ॥

(ৰঙবাহী) নাড়ীত চেপা মাৰি ধৰি মুখৰ ৰঙৰ সলনি কৰি যেনেৰে বৈৱৰ্ণ্যৰ অভিনয় কৰিব লাগে । কিন্তু তাকে কৰা বৰ টান ।

১০৬। নেত্ৰসংমার্জনৈৰাণৈবস্তং তুভিনয়েদ্বুধঃ ।
নিশ্চেট্টো নিশ্চকম্পত্বাদব্যক্তবসিতাদপি ॥
মেদিনী পতনাস্চাপি প্রলয়াভিনয়ো তবেৎ ॥

বিকল্পনে চকু মোহাৰি উলিওৱা চকুৰ পানীৰ দ্বাৰা অক্ষৰ অভিনয় কৰিব । সংজাহীনতাৰ অভিনয়ত নিশ্চেট্টতা, নিশ্চকম্পতা, অশ্বুট ঘাস ক্ৰিয়া আৰু মাটিত বাগৰাৰ অভিনয় কৰিব ।

১০৭। একোন পলাশদিমেঘধাৱদ্, ভাৱাত্ম্যৱস্থা গদিতা ময়া তঃ ।
যেবাং চ যে যত্র বসে নিযোজ্যাস্তান্ প্রোতুমহন্তি চ বিপ্রমুখ্যাঃ ॥

হে প্ৰেটম্বিজগণ, এই তিনিবিধ অবস্থাৰ উল্লেখৰ কথা আমি আপোনাসকলক ক'লোঁ । যিবোৰ ভাৱ যিবোৰ বসত প্ৰযোজ্য সেইবিধয়ে আপোনাসকলে বুনা ভাল।

অত্ৰ শ্লোকাঃ

এই বিষয় এই দৰে কেইটমান শ্লোক আছে -

১০৮। গ্লানিঃ শঙ্কা হ্যসূয়া চ শ্রমচপলতা তথা ।
 সুপ্তং নিদ্রাবহিষ্ণুং চ শৃঙ্গাবে ব্ৰেণখুস্তথা ॥
 আলস্যৌগ্র্যজুগুপ্সাতিতীৰ্হৈষু পৰিৱৰ্জিতাঃ ॥
 উদ্ভাবয়ন্তি শৃঙ্গাবং সৰ্বে ভাৱাঃ স্বসংজ্ঞয়া ॥

গ্লানি, শঙ্কা, অসূয়া, শ্রম, চপলতা, সুপ্ত, নিদ্রা, অবহিষ্ণু আৰু ব্ৰেণখু, শৃঙ্গাব বসব
 ভাৱ । আলস্য, উগ্রতা, জুগুপ্সা, বৰ্জিত সকলোভাবে নিজৰ নামত শৃঙ্গাব বস
 উদ্ভাবিত কৰে ।

১১০। গ্লানিঃ শঙ্কা হ্যসূয়া চ শ্রমচপলতা তথা ।
 সুপ্ত নিদ্রাবহিষ্ণু হাস্যে ভাৱাঃ প্রকীৰ্ত্তিতাঃ ॥

গ্লানি, শঙ্কা, অসূয়া, শ্রম, চপলতা, সুপ্ত, নিদ্রা, আৰু অবহিষ্ণু - এইবিলাক
 হাস্যবসব ভাৱ বুলি কোৱা হয় ।

১১১। নিৰ্বেদৈশ্চৈৱ চিন্তা চ দৈন্যগ্লান্যস্ত্ৰমেৱচ ।
 জড়তা মৰণং চৈৱ ব্যাধিষ্ঠ কৰণে তথা ॥

নিৰ্বেদ চিন্তা, দৈন্য, গ্লানি, অশ্র, জড়তা, মৃত্যু আৰু ব্যাধি কৰকণবসব ভাৱ ।

১১২। গৰ্বোহস্যূয়া তথোৎসাহ আৰোগো মদগ্ৰৱ চ ।
 ক্ৰোধচপলতা হৰ্ষো বৌদ্ৰে তুগ্ৰত্বমেৱ চ ॥

গৰ্ব অসূয়া, উৎসাহ, আৰোগ মত্ততা, ক্ৰোধ, চপলতা, হৰ্ষ আৰু উগ্রতা বৌদ্ৰবসব
 ভাৱ ।

১১৩ - ১১৪। অসন্নোহস্তথোৎসাহঃ আৰোগোহমৰ্ষ এৱ চ ।
 মতিশ্চৈৱ তথোগ্ৰত্বং হৰ্ষউদ্ভাদ এৱচ ॥
 বোমাকঃ প্রতিবোধস্ত ক্ৰোধাসূয়ে ধৃতিস্তথা ।
 গৰ্বশ্চৈৱ বিতৰ্কস্ত বীৰে ভাৱা ভৱন্তি হি ।

অসন্নোহ, উৎসাহ, আৰোগ, ক্ৰোধ, মতি, উগ্রতা, হৰ্ষ, উদ্ভাদ, বোমাক, জাগৰণ,
 অসূয়া, বৈৰ্য্য, গৰ্ব আৰু বিতৰ্ক বীৰবসব ভাৱ ।

১১৫। স্বেদস্তৰেণখুশ্চৈৱ বোমাকো গৰ্ভগদস্তথা ।
 ত্ৰাসস্ত মৰণং চৈৱ বৈৰৰ্ণ্যং চ ভয়ানকে ॥

ষায়, কাম্পন, বোমাক, গৰ্ভগদ্বৰ, ত্ৰাস, মৃত্যু আৰু বিৰ্ণতা ভয়ানক বসব ভাৱ ।

১১৬। অপস্মাবস্তথোম্মাদো বিবাদো মদ এৱ চ ।
মৃত্যুব্যাধিৰ্ভয়ং চৈৱ ভাবাবীভৎস সংপ্রিতাঃ ॥

মৃগীৰোগ, উন্মাদ, বিবাদ, মত্ততা, মৃত্যু, বোগ আৰু ভয়, বীভৎস বস আশ্ৰিত
ভাৱ ।

১১৭। স্তম্ভঃ শ্বেদস্ত মোহস্ত বোমাকো বিশ্বয়স্তথা ।
আবেগো জড়তা হৰ্ষঃ মুৰ্ছা চৈৱানুভাৱাঃ ॥

অৱশভাৱ, ঘাম, মোহ, বোমাক, বিশ্বয়, আবেগ, জড়তা, হৰ্ষ, আৰু মুৰ্ছা অনুভ
বসৰ ভাৱ ।

১১৮। যেষু ভূতে সাত্ত্বিকা ভাৱা নানাভিনয়সংপ্রিতাঃ ।
বসেষ্বেতেষু সৰ্বেষু বিজ্ঞেয়া নাট্যয়োজ্জ্ভিঃ ॥

নানা প্ৰকাৰ অভিনয় সংক্ৰান্ত এই সাত্ত্বিক ভাৱ বোৰ উক্তবসবিনাকত প্ৰযোজ্য বুলি
নাট্যাভিজ্ঞ সকলে জানিব ।

১১৯-১২০। ন হ্যেকবসজং কাব্যং কিঞ্চিদস্তু প্ৰয়োগতঃ
ভাৱো ৱাপি বসো ৱাপি প্ৰকৃতিৰ্ভূতিৰেৱ বা ।
সৰ্বেষাং সমন্ততানাং কপং যস্য ভৱেদ বহু ।
স মন্তব্যো বসঃ স্থায়ী শেখাং সকাৰিনো মতাঃ ॥

প্ৰয়োগতঃ কেৱল এটা বসৰ কোনো কাব্য নাই । ভাৱ বা বস অথবা প্ৰকৃতি আৰু
ভূতি বিনাকৰ মিলিতকণ যাৰ ক্ষেত্ৰত বহুবিধ হয় তাক স্থায়ীবস বোলে ।
অৱশিষ্টখিনিক সকাৰী বস বোলে ।

১২১। ৰিতাবানুভাৱযুতো হ্যঙ্গৰতু সমাপ্ৰয়ঃ ।
সংচাৰিতিতু সংযুক্ত স্থায়েৱ তু বসো ভৱেৎ ॥

ৰিতাৰ আৰু অনুভাৱযুক্ত, প্ৰধানবস্তু সমাপ্ৰিত, সকাৰী ভাৱবিনাকৰ সৈতে সংযুক্ত
স্থায়ীভাৱেই বসত পৰিপূৰ্ণ হয় ।

১২২। স্থায়ী সত্বাতিৰেকশ প্ৰযোক্তব্যঃ প্ৰযোজ্জ্ভিঃ ।
সকাৰ্য্যাকাৰমাত্ৰেণ স্থায়ী যমাদ্ ব্যৱহিতঃ ॥

নাট্য প্ৰযোজ্য সকলে সাত্ত্বিক ভাৱৰ অভিনয়েৰে স্থায়ী ভাৱৰ অভিনয় কৰিব ।
যেহেতু সকাৰীৰ প্ৰকাশৰ গুণকত হে স্থায়ীৰ অভিনয় নিৰ্ভৰ কৰে ।

১২৩। চিত্ৰানি ন ৰিকজ্যন্তে লোকে চিত্ৰং হি দুৰ্লভম্ ।
ৰিমৰ্দো বাগমায়াতি প্ৰযুক্তো হি প্ৰযজ্যতঃ ॥

চিত্ৰ (বিবিধ বসৰ প্ৰয়োগ) আনন্দদায়ক হ'ব নোৱাৰে, পৃথিৱীত চিত্ৰ দুৰ্লভ।
বিভিন্ন বসৰ সংমিশ্ৰণত সময়ে প্ৰয়োগ হলেহে আনন্দদায়ক হয় ।

১২৪। নানার্থভাৱনিষ্পন্নঃ স্থায়িসত্ত্ববিচাৰিণঃ
পুংসানুকীৰ্ণাঃ কৰ্তব্য্যঃ কাৰ্য্যেষুহি বসাপ্ৰয়াঃ ॥

দৃশ্যকাব্যত বসৰ আগ্ৰয় আৰু নানা বিষয় আৰু ভাৱৰ দ্বাৰা নিষ্পন্ন স্থায়ী, সাত্ত্বিক
আৰু ব্যভিচাৰীভাৱ পুৰুষত আৰোপিত হোৱা উচিত ।

১২৫। এবং বসান্ত ভাৱান্ত ব্যৱস্থা নাটকে স্মৃতাঃ ।
য এৱমেতান্ জানাতি স গচ্ছেৎ সিদ্ধিমুত্তমান্ ॥

এইদৰে নাটকত বস, ভাৱ, আৰু সেই সম্বন্ধীয় ব্যৱস্থা আছে । যি সেইমতে এই
কথাবিলাক জানে তেওঁৰ উত্তমসিদ্ধি লাভ হয় ।

ভাৱব্যঞ্জক নামৰ সপ্তম অধ্যায় সমাপ্ত ।)

অষ্টম অধ্যায়

উপাঙ্গ বিধান । অভিনয় সম্বন্ধে মুনি সকলৰ প্রশ্ন ।

- ১-২। ভাবানাং চ বসনাংচ সমুদ্যানং যথাক্রম্য ।
তুংপ্রসাদাং কৃতং সৰ্বমিচ্ছামো ব্বেদিতুং পুনঃ ॥
নাট্যে কটিরিষঃ কাৰ্যন্তজ্জৈবতিনয়ক্রমঃ ।
কথং হ্যভিনয়ো হ্যেষঃ কতিভেদন্তু কীৰ্তিতঃ ॥

আপোনাৰ অনুগ্রহত তাৰ আৰু বসৰ উত্তৰ যথাক্রমে শুনিলো । আমি আৰু জানিব
খুজিছো । নাট্যজ্ঞ সকলে কেইপ্ৰকাৰে অভিনয়ক্ৰম কৰা উচিত । কেনেকৈ অভিনয়
হয়, ইয়াৰ ভাগ কেইটা ?

- ৩। সৰ্বমেতৎ যথাতত্ত্বং ভগবন্ বজ্জুমহীসি ।
যো যথাভিনয়ো যশ্চিন্ যোক্তব্যঃ সিদ্ধিমিচ্ছতা ॥

হে ব্ৰহ্ম, সিদ্ধিকামী লোক সকলে যি অভিনয়, যেনেকৈ আৰু যি ঠাইত কৰা উচিত
সেই বিষয়ে সকলো কথা তত্ত্ব অনুসৰি আপুনি কয় যেন ।

- ৪। ভবতৰ উত্তৰঃ তেষাং তু বচনং কৃত্বা মুনীনাং ভবতো মুনিঃ ।
প্রত্যুবাচ পুনৰ্বাক্যং চতুৰ্বোহভিনয়ান্ প্রতি ॥

ভবত মুনিয়ে সেই মুনি সকলৰ কথা শুনি চাৰি প্ৰকাৰ অভিনয় সম্বন্ধে কবলৈ
ধৰিলে ।

- ৫। অহং বঃ কথয়িষ্যামি নিখিলেন তপোধনাঃ ।
যশ্চামভিনয়ো হ্যেষ বিধিৰ্বৎ সমুদাহৃতঃ ॥

হে মুনিগণ, আপোনাসকলক মই সকলো কথা ক'ম যাতে অভিনয়নো কি সেই
বিষয়ে যথানিয়মে ব্যাখ্যা কৰা হয় ।

- ৬। অতিপূৰ্বন্তু নীজ্জ্ৰাতুৰাতিমুখ্যার্থ নির্ণয়ে ।
যশ্চাং প্ৰয়োগং নয়তি তশ্চামভিনয়ঃ স্মৃতঃ ।

যিহেতু প্ৰত্যক্ষভাৱে অৰ্থ নিৰ্ণয় কৰাৰ অৰ্থত অতি-পূৰ্বক নী জাতুৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়
সেই বাবেই অতি-পূৰ্বক নী জাতুৰ পৰা পোৱা অভিনয় শব্দই অভিনয়ক বুজায় ।

৭। বিভাজ্যমিতি যস্মাৎ চ নানার্থান্ হি প্রয়োগতঃ ।
শাখাসৌপাঙ্গসংযুক্তস্তদ্বাদতিনয়ঃ স্মৃতঃ ॥

যিহেতু ইয়াৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা নানান বিষয় বুজাই দিয়া হয়, সেইবাবে শাখা, অঙ্গ আৰু উপাঙ্গযুক্ত এই অনুষ্ঠানৰ নাম অতিনয় ।

৮। চতুৰ্বিধশ্চেষ ভৱেন্নাট্যস্যাভিনয়ো বিজ্ঞাঃ ।
অনেকভেদে বহুলং নাট্যং হৃদয়িন্ প্রতিষ্ঠিতম্ ॥

হে বিজ্ঞগণ, নাট্যৰ এই অভিনয় চাৰি প্ৰকাৰৰ । অনেক ভাগত বিভক্ত নাট্য এই চাৰিবিধ অভিনয়ত সন্নিহিত হৈ আছে ।

৯। আঙ্গিকো বাচিকশ্চৈৱ আহাৰ্য্য : সাত্ত্বিকস্তথা ।
জ্ঞেয়স্তভিনয়ো বিপ্ৰাক্ষুতুৰ্ধা পৰিকল্পিতঃ ॥

হে বিপ্ৰগণ, অভিনয় চাৰিভাগত পৰিকল্পিত হৈছে । যেনে, আঙ্গিক, বাচিক, আহাৰ্য্য আৰু সাত্ত্বিক ।

আঙ্গিক অভিনয়

১০। সাত্ত্বিকঃ পূৰ্বযুক্তস্তু ভাৱৈশ্চ সহিতো ময়া ।
অঙ্গাভিনয়মেৱাদৌ গদতো মে নিবোধত ॥

সাত্ত্বিকৰ বিষয়ে ভাবৰ সৈতে পূৰ্বতে কোৱা হৈছে । এতিয়া অঙ্গাভিনয় সম্বন্ধে প্ৰথমে কণ্ঠ শুনক ।

১১। ত্ৰিবিধস্তাঙ্গিক ইষ্টঃ শাৰীৰো মুখজস্তথা ।
তথা চেষ্টাকৃতশ্চৈৱ শাখাসৌপাঙ্গ সংযুক্তঃ ॥

আঙ্গিক অভিনয় তিনি প্ৰকাৰ । যেনে শাৰীৰ, মুখজ আৰু অঙ্গ আৰু উপাঙ্গৰ চেষ্টা (অৰ্থাৎ সঞ্চালন)ৰ দ্বাৰা কৰা (আঙ্গিক) অভিনয় ।

১২। শিৰোহস্তকটীৱক্ষঃ পাৰ্শ্বপাদসমৰ্ভিতঃ ।
অঙ্গপ্রত্যঙ্গসংযুক্তঃ ষড়ঙ্গো নাট্যসংগ্ৰহঃ ॥

মূৰ, হাত, কটি, বক্ষ, পাৰ্শ্ব আৰু পদ এই ছয় অংগ আৰু প্ৰত্যঙ্গ সংযুক্ত হৈ নাট্যাভিনয় হয় ।

১৩। তস্য শিৰোহস্তোৰঃ পাৰ্শ্বকটীপাদতঃ ষড়ঙ্গানি ।
নেত্ৰজ্ঞানাসাধৰকপোলচিবুকান্যুপাঙ্গানি ॥

অঙ্গ ছয়টা যেনে : মূৰ, হাত, কটি, বক্ষ, পাৰ্শ্ব আৰু পদ । উপাঙ্গ কেইটা হ'ল নেত্ৰ, জ্ঞ, নাসিকা, অধৰ, গণ্ডহুল (= গাল) আৰু থুতৰি ।

১৪। অস্য শাখা চ নৃত্তং চ ভৈৰৱাদ্ভুৰ এৰ চ ।
বহুভূতিনয়স্যোহ বিজ্ঞেয়ানি প্ৰযোজ্য তিঃ ॥

নাট্য প্ৰযোজক সকলে অভিনয়ৰ শাখা, নৃত্য আৰু 'অভুৰ' এই বিষয় বস্তু সমূহৰ সম্বন্ধে জনা উচিত ।

১৫। আঙ্গিকস্ত ভৱেচ্ছাখা অভুৰা সূচনা ভৱেৎ ।
অঙ্গহাববিনিশ্চয়ং নৃত্তং তু কৰুণাপ্ৰয়ম্ ॥

অঙ্গভঙ্গীৰ (আংগিক অভিনয়ৰ) নাম শাখা, সূচনা ইয়াৰ অভুৰ । অঙ্গহাবৰ দ্বাৰা "কৰুণ"ৰ আশ্ৰয়ত নিশ্চয় হোৱা অভিনয়ক নৃত্য বোলা হয় ।

১৬। মুখজে অভিনয়ে বিপ্ৰা নানাভাৱ বসা (সমা)প্ৰয়ে ।
শিবস্য প্ৰথমং কৰ্ম গদতো য়ে নিবোধত ॥

হে বিপ্ৰগণ, নানা ভাৱ আৰু বসৰ সহযোগত মুখজ অভিনয় হয় । এতিয়া প্ৰথমে মূৰৰ ক্ৰিয়াৰ কথা কওঁ পুনৰ ।

মূৰৰ ক্ৰিয়া

১৭-১৮। আকম্পিতং কম্পিতং চ ধূতং বিধূতমেৰ চ ।
পৰিহাৰিতোহাহিতমবধূতং তথা কিতম্ ॥
নিহকিতং পৰাবৃত্তমুৎকিষ্টং চাপ্যধোগতম্ ।
লোলিতং চৈৰ বিজ্ঞেয়ং জ্যোদশবিধং শিৰঃ ॥

মূৰৰ ক্ৰিয়া জ্যোদশ প্ৰকাৰ । যেনে - আকম্পিত, কম্পিত, ধূত, বিধূত, পৰিহাৰিত, উহাৰিত, অবধূত, অকিত, নিহকিত, পৰাবৃত্ত, উৎকিষ্ট, অধোগত, লোলিত ।

১৯। শ্বীনবাকস্পনাদুৰ্দ্ধমশ্চাকম্পিতং ভৱেৎ ।
ক্ৰতং তদেৰ বহুশঃ কম্পিতং কম্পিতং শিৰঃ ॥

মূৰটো লাহে লাহে ওপৰলৈ আৰু তললৈ কঁপি কঁপি গলে তাক আকম্পিত বোলে । যদি এই কাৰ্য্য ক্ৰতভাৱে বহুবাৰ হয় তেন্তে ইয়াক কম্পিত বোলে ।

২০। সংজ্ঞাপদেণ পৃথ্ৱাসু স্বভাৱভাষণে তথা ।
নিৰ্দেশাৱাহনে চৈৰ ভৱেদাকম্পিতং শিৰঃ ॥

ইঙ্গিত দিয়া, উপদেশ দিয়া, প্ৰশ্ন কৰা, স্বাভাৱিক কথা, সেৱোখন আদিত, নিৰ্দেশ আৰু আৱাহনত মূৰ কঁপে মূৰৰ আকম্পিত নামৰ ক্ৰিয়া হয় । (অৰ্থাৎ মূৰ লাহে লাহে কঁপায়) ।

২১। বোধে বিতর্কে বিজ্ঞানে প্রতিজ্ঞানেহথ তর্জনে ।
ব্যাখ্যামৰ্শণয়োশ্চৈব শিবঃকম্পিতমিধ্যতে ॥

ক্ৰোধ, বিতর্ক, পৰিষ্কাৰকৈ জনা, প্রতিজ্ঞা, তর্জন আৰু বোগৰ ক্ষেত্ৰত আৰু ক্ৰমা
কৰিব নোৱাৰিলে মূৰ কম্পিত হয় ।

২২। শিবসো বেচনং যজু শনৈস্তদধূতমিধ্যতে ।
দ্রুতমাৰেচনাদেত বিধূতং তু ভৱেচ্ছিবঃ ॥

লাহে লাহে মূৰটো (ঘূৰোৱা) বেচন (কৰণ বিশেষ) কৰাকে 'ধূত' বোলে ।
দ্রুতভাৱে সেই বেচন কাৰ্য্য হলে 'বিধূত' বোলে ।

২৩। অনীশ্বিতে বিষাদে চ বিস্ময়ে প্রত্যয়ে তথা ।
পাৰ্শ্বালোকনে শূন্যে প্রতিষেধে ধূতং শিবঃ ॥

অনভিপ্ৰেত বিষয়ে, বিষাদ, বিস্ময়, প্রত্যয়, পাৰ্শ্বদৃষ্টি, শূন্য আৰু নিষেধ বুজাবলৈ
মূৰৰ ক্ৰিয়া 'ধূত' হ'ব ।

২৪। শীতগ্রস্তেভয়াৰ্তে চ ত্ৰাসিতে জ্বৰিতে তথা ।
শীতমাত্ৰে তথা মদ্যে বিধূতং তু ভৱেচ্ছিবঃ ॥

শীতাত, ভীত, ত্ৰস্ত, জ্বৰাক্ৰান্ত আৰু মদ্যপানৰ প্ৰাথমিক অৱস্থা বুজাবলৈ বিধূত
মন্তক হয় ।

২৫। পর্যায়শঃ পাৰ্শ্বগতং শিবঃস্যাৎ পৰিৱাহিতম ।
সকৃদুদ্বাহিতং চোৰ্ধ্বসুদ্বাহিতমিতি স্মৃতম ॥

পৰ্য্যায়ক্ৰমে পাৰ্শ্বগত (গাৰ দাঙিলে নাযি যোৱা) মন্তকহয় পৰিৱাহিত আৰু এবাৰ
ওপৰলৈ উঙোলিত হলে হয় উদ্বাহিত ।

২৬। সাধনে বিস্ময়ে হর্ষে স্মৃতে চামৰ্ষিতে তথা ।
বিচাৰে বিহতে চৈব লীলায়াং পৰিৱাহিতম্ ॥

সাধন(কাৰ্য্যসিদ্ধি), বিস্ময়, হৰ্ষ, স্মৰণ, ক্ৰোধ, বিচাৰ, বিহাৰ আৰু লীলা প্ৰদৰ্শনত
পৰিৱাহিত হয় ।

২৭। গৰ্বেচ্ছাদৰ্শনে চৈব তথা চোৰ্ধ্ব নিৰীক্ষণে ।
উদ্বাহিতং তু কৰ্ত্তব্যমাশ্বসম্ভাৱনাদিশু ॥

গৰ্ব, ইচ্ছা প্ৰকাশ, দৰ্শন, ওপৰলৈ চোৱা আৰু আশ্বপ্ৰশংসা বুজাবলৈ উদ্বাহিত মন্তক
ব্যৱহাৰ্য্য ।

২৮। তদযঃ সকৃদাখিষ্টমবধূতং তু তচ্ছিবঃ ।
সম্পেশাব্রাহ্মনানাপ সংজ্ঞাদিযু ভদিশ্যতে ॥

তলৈ এৰাৰ অৱনমিত মন্তক হলে তাক অৱধূত বোলে । সংবাদ দিয়া, আৱাহন, আলাপ আৰু ইজিত বুজাবলৈ সেই অৱধূত মন্তক হয় ।

২৯। কিকিৎপাৰ্শ্বনতগ্ৰীৱং শিৰো বিজ্ঞেয়মক্ৰিতম্ ।
ব্যাধিতে মূৰ্ছিতে মত্তে সচিন্তে দুঃখিতে ভৱেৎ ॥

ডিঙিটো কাষলৈ সামান্য পৰিমাণে হেলনীয়া কৰি মূৰটো তললৈ নমালে তাক অক্ৰিত বোলে । ৰোগাৰ্জ, মূৰ্ছিত, মত্ত, চিন্তিত আৰু দুঃখিত বুজাবলৈ এই অক্ৰিত মন্তক হয় ।

৩০-৩১। উৎক্লিষ্টবাহুনিধবং তথাক্ৰিত শিৰোধৰম্ ।
নিহক্ৰিতং তু বিজ্ঞেয়ং গ্ৰীণামেতদ্ প্রয়োজয়েৎ ॥
গৰ্বে বিনাসে ললিতে বিশ্বোকে কিলকিক্ৰিতে ।
মোট্টায়িতে কুট্টমিতে স্তম্ভে যানে নিহক্ৰিতম্ ॥

কাছ উৎক্লিষ্ট আৰু গ্ৰীৱা (ডিঙি) বেকা হলে নিহক্ৰিত মন্তক বোলে । এইটো তিবোতা সকলৰ বাবে প্ৰয়োজ্য । গৰ্ব, বিনাস, ললিত, বিশ্বোক, কিলকিক্ৰিত, মোট্টায়িত, কুট্টমিত, স্তম্ভ আৰু অতিমান বুজাবলৈ নিহক্ৰিত হয় ।

৩২। পৰাবৃত্তানুকৰণাৎ পৰাবৃত্তং শিৰঃ স্মৃতম্ ।
তৎস্যানুখাপহৰণে পৃষ্ঠতঃ প্ৰেক্ষণাদিযু ॥

মুখ ঘূৰোৱাত -- হোৱা) পৰাবৃত্তৰ অনুকৰণত পৰাবৃত্তমন্তক হয় ; ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয় মুখ ঘূৰোৱা, লুকুৱা আৰু পিচকালে চোৱা কাৰ্য্যত ।

৩৩। উৎক্লিষ্টং চাপি বিজ্ঞেয়মুন্মুখাৱহিতং শিৰঃ ।
প্ৰাংশুদিব্যাত্মযোগেষু স্যাদুৎক্লিষ্টং প্ৰয়োগতঃ ॥

উৰ্দ্ধমুখী হৈ থকা মন্তকক উৎক্লিষ্ট বুলি জানিব । ওপৰত থকা বস্তু আৰু দিব্যাত্ম প্ৰয়োগৰ সময়ত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয় ।

৩৪। অধোমুখং হিতং চাপি শিৰঃ প্ৰাহুৰযোগতম্ ।
লজ্জায়াং চ প্ৰণামে চ দুঃখে চাযোগতং ভৱেৎ ॥

অধোমুখে থকা মন্তকক অযোগত বোলে । লজ্জা, প্ৰণাম আৰু দুঃখত এই অযোগত মন্তক হয় ।

৩৫। সৰ্বতো লোলানাঞ্চাপি শিৰঃ স্যাৎ পৰিলোলিতম্ ।
মূৰ্ছাৰ্য্যামিমদাৰেণ গ্ৰহনিম্নাদিশু স্মৃতম্ ॥

মূৰটোৰ সকলোফালে সৰুৰূপ হোৱা অৱস্থাত তাক পৰিলোলিত মন্তক বোলে ।
মূৰ্ছা, ৰোগ, মন্ততা, আৱেশ (ভূতেশোৱা), গ্ৰহ (ধৰাপৰা), নিম্না আদিৰ অভিনয়ত
এনে মন্তকৰ প্ৰয়োগ হয় ।

৩৬। এত্ৰোহন্যে বহবো ভেদা লোকাভিনয়সংপ্ৰায়াঃ ।
তে চ লোকস্বভাৱেন প্ৰযোক্তব্য্যঃ প্ৰযোক্তৃতিঃ ॥

ইয়াৰ উপৰিও লৌকিক অভিনয়ত অন্য বহুত প্ৰভেদ দেখা যায় । লৌকিক প্ৰথা
অনুসৰি নাট্য প্ৰযোজক সকলে সেইবোৰ প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে ।

৩৭। ত্ৰয়োদশবিধং হ্যেতচ্ছিৰঃ কৰ্ম সন্মোদিতম্ ।
অতঃপৰং প্ৰৱক্ষ্যামি দৃষ্টীনামিহ লক্ষণম্ ॥

মূৰৰ কাৰ্য্য ভেদৰ প্ৰকাৰ বৰ্ণোৱা হ'ল । তাৰ পিচত এতিয়া দৃষ্টি বিলাকৰ বিষয়ে
মই ক'ম ।

ছয়ত্ৰিশ প্ৰকাৰ দৃষ্টি

৩৮। কান্তা ভয়ানকা হাস্যা কৰুণা চাদ্ভুতা তথা ।
বৌদ্ধ্যীৰীৰা চ বীভৎসা বিজ্ঞেয়া বসদৃষ্টয়ঃ ॥

কান্তা, ভয়ানকা, হাস্যা, কৰুণা, অভুতা, বৌদ্ধ্যী, বীৰা, বীভৎসা এই বিলাক
বসদৃষ্টি ।

৩৯। স্নিহা হৃষ্টা চ দীনা চ জুহা দৃষ্টা ভয়ান্বিতা ।
জুগুপ্সিতা চ বিস্মিতা স্থায়ী ভাৱেষু দৃষ্টয়ঃ ॥

স্নিহা, হৃষ্টা, দীনা, জুহা, দৃষ্টা, ভয়ান্বিতা, জুগুপ্সিতা, বিস্মিতা এইবোৰ স্থায়ী ভাব
বিলাকৰ দৃষ্টিভঙ্গী । (এই বিলাকেই ভাবদৃষ্টি ।)

৪০-৪২। শূন্যা চ মালিনা চৈব প্ৰান্তা লক্ষ্ণান্বিতা তথা ।
গ্লানা চ শঙ্কিতা চৈব বিষয়া মুকুলা তথা ॥
কুকিতা চাভিতস্তা চ জিহ্বা সললিতা তথা ।
ক্ৰিতক্ৰিডাৰ্থমুকুলা বিদ্ৰান্তা বিহ্বতা তথা ॥
আকেকৰা বিকোপা চ ক্ৰন্তাৰ্থ মদিৰা তথা ।
ষট্‌ত্ৰিংশদ্ দৃষ্টয়ো হ্যেতা নামহোহন্তিহিতা যথা ॥

শূণ্ধ্যা, মলিনা, শ্ৰান্তা, লজ্জাধিতা, শ্লানা, শঙ্কিতা, বিষণ্ণা, মুকুলা, কুঙ্কিতা, অতিশ্ৰান্তা, জিহ্বা, সললিতা, বিতৰ্কিতা, অৰ্দ্ধমুকুলা, বিভ্ৰান্তা, বিহ্বতা, আকেকবা, বিকোশা, ব্ৰণ্টা, মদিৰা - এই ছয়ত্ৰিশটা দৃষ্টিৰ নাম আমি কলো ।

(শ্ৰেষ্ঠব্য : ওপৰৰ তিনিটা শ্লোকত ২০টা দৃষ্টিৰ নামহে আছে । তাৰ লগতে ৮টা বস-দৃষ্টি আৰু ৮টা স্বামী ভাৱৰ দৃষ্টি যোগ দিলে ৩৬টা হয় ।)

বিবিধ ভাব আৰু বসাদ্ৰিষ্ট দৃষ্টি ।

৪৩। অস্য দৃষ্টি বিধানস্য নানাতাবসাপ্ৰচয়ঃ ।
লক্ষণং সংপ্ৰৱক্ষ্যামি যথাকৰ্ম প্ৰয়োগতঃ ॥

নানাতাব আৰু বসক আশ্ৰয় কৰি উক্ত দৃষ্টি বিধিৰ যি যি লক্ষণ হয় আৰু বিভিন্ন কৰ্ম অনুসাৰে যি যি প্ৰয়োগ হয় সেই বিষয়ে মই ক'ম ।

৪৪। হৰ্ষ প্ৰসাদ জনিতা কান্তাত্যৰ্থ সমগ্ৰথা ।
সজ্জকৈপকটাক্ষা চ শূদ্ধ্যবে দৃষ্টিবিদ্যতে ॥

শূদ্ধ্যৰ বসৰ দৃষ্টি হৰ্ষ আৰু প্ৰসাদৰ পৰা উৎপন্ন হয়, শ্ৰেয়সীৰ প্ৰতি অত্যন্ত কামনাপূৰ্ণ হয় আৰু জ্জকৈপ আৰু কটাক্ষ সহকাৰে এই দৃষ্টি নিৰ্দেশ কৰা হয় ।

৪৫। শ্ৰোতৃভূতনিতকপুটা শূৰদুৰ্ভূততাবকা ।
দৃষ্টিৰ্ত্তয়ানকাত্যৰ্থং ভীতা ভ্ৰেহা ভয়ানকে ॥

ভয়ানক বসৰ দৃষ্টিও হয় ভয়ানক । ইয়াত অক্ষিপুট (চকুৰ পতা) উৎক্লিষ্ট আৰু হিৰ হয়, চকুৰ মণি কঁপে আৰু উৰ্দ্ধমুখী হয়, দৃষ্টি অতি ভয়সূচক হয় ।

৪৬। ক্ৰমানাকুঙ্কিত পুট্টা সন্নিভ্ৰাত্তাপ্পতাবকা ।
হাস্যা দৃষ্টিস্ত কৰ্তব্য্য কুহকাভিনয়ঃ প্ৰতি ॥

হাস্য বসৰ দৃষ্টিত অক্ষিপুট সঁহং কুঙ্কিত হয়, চকুৰ মণি অলপকৈ লৰে । এই দৃষ্টি যাদুৰ অভিনয়ত প্ৰযোজ্য ।

৪৭। পতিতোৰ্দ্ধপুটা সাত্ৰা মন্যম্ভবতাবকা ।
নাসাত্তানুগতা দৃষ্টিঃ ককণা ককণে বসে ॥

ককণবসৰ দৃষ্টি হয় ককণা । ইয়াত ওপৰৰ অক্ষিপুট নামি আহে, অক্ৰপূৰ্ণ হয় আৰু মণি দুটা কোষৰ হেতু মন্দগতি হয়, দৃষ্টি হয় নাসিকাদ্বাৰ প্ৰতি নিবদ্ধ ।

৪৮। যা ত্ৰাকুঙ্কিত পক্ষ্যা সাক্ষৰৌদ্ধত তাবকা ।
সৌম্যা ত্ৰিকসিতাত্তা চ সাক্ষতা দৃষ্টিকল্পতে ॥

অধুত (বসত) দৃষ্টিও হয় অধুত ; ইয়াত চকুৰ পক্ষ্মাগ্ৰাভাগ ঈষৎ কুক্কিত হয় ; উভয় পাৰ্শ্বত মণি উৰ্দ্ধমুখ হয়, প্রান্তভাগ হয় প্রসাৰিত ; এই দৃষ্টি অতি সুন্দৰ হয় ।

৪৯। জুৰা কক্ষাকশোভনিস্তক পুটতাৰকা ।
জকুটীকুটিলা দৃষ্টি বৌদ্রী বৌদ্রবসে স্মৃতা ॥

বৌদ্রবসত জকুটিৰ দ্বাৰা কুটিল দৃষ্টিক বৌদ্রী (বোলা হয়) ; এই দৃষ্টি নিষ্ঠুৰ, কক্ষ, বঙা, ইয়াত অক্ষিপুট আৰু চকুৰ মণি দুটা উৰ্দ্ধমুখীহৈ হিৰভাৱে থাকে ।

৫০। দীপ্তা ব্লিকসিতা ক্ষুকা গন্তীৰা সমতাৰকা ।
উৎফুল্লমধ্যা দৃষ্টিস্তু বীৰা বীৰসাপ্রয়া ॥

বীৰবসাপ্রিত বীৰাদৃষ্টিদীপ্ত, প্রসাৰিত, ক্ষুকা, আৰু গন্তীৰ ; ইয়াত মণি দুটা সমতাৱে থাকে আৰু ইয়াৰ মধ্যভাগ উৎফুল্ল হয় ।

৫১। নিকুক্কিতপুটাপাস্কা ঘৃণোপপ্লুততাৰকা ।
সংশ্লিষ্টস্থিতপদ্মা চ বীতৎসা দৃষ্টিবিষ্যতে ॥

বীতৎসদৃষ্টিত অক্ষিপুট আৰু নেত্রপ্রান্ত নিকুক্কিত হয় ; ইয়াত মণি দুটা হয় ঘৃণাদুষ্টি (ঘৃণাৰ তাৰেৰে ভৰা) ; পদ্ম সংহত আৰু হিৰ হয় ।

স্থায়ী ভাবৰ দৃষ্টি

৫২। বসজ্জা দৃষ্টয়ো হ্যেতা ব্লিক্কেয়া লক্ষণাঙ্ঘিতা ।
অতঃ পরং লক্ষয়িষ্যে স্থায়িতাবসমাপ্রয়াঃ ॥

উক্ত লক্ষণযুক্ত দৃষ্টিবোৰ বসজ্জাত বুলি বুজিব । ইয়াৰ পিচত স্থায়ীতাবাপ্রিত দৃষ্টি বিলাকৰ কথা ক'ম ।

৫৩। ব্যাকোশমধ্যা মধুৰা হিৰতাৰাভিলাষিণী ।
সানন্দাশ্রুকৃতা দৃষ্টিঃ স্নিগ্ধেয়ং বতি তাবজ্জা ॥

য'ত মধ্যভাগ বিক্ষাৰিত, মধুৰ, চকুৰ মণি হিৰ (মিলনৰ) অভিপ্রায় ব্যক্তক, আনন্দাশ্রুপূৰ্ণ হয় ; সেই স্নিগ্ধাদৃষ্টি বতি তাবজ্জাত বুলি জানিব ।

৫৪। চলা হসিতগৰ্ভা চ ব্লিশতাৰাণিমেধিণী ।
কিক্কািদাকুক্কিতা হুট্টা দৃষ্টির্হাসে প্রকীৰ্ত্তিতা ॥

যি দৃষ্টি চকল, য'ত হাঁহি লুকাই থাকে, য'ত চকুৰ নিমেষত চকুৰ মণি ঢাক খাই

পৰে, য'ত চকুৰ পতা সামান্য পৰিমাণে কোঁচ খাই পৰে তাকে হাস্যবসৰ লগত জড়িত হওঁতা দৃষ্টি বোলা হয় ।

৫৫। ঈষৎস্নোত্তৰপুটা কিঞ্চিৎসংবদ্ধতাৰকা ।
মন্দসন্ধাবিণী দীনা সা শোকে দৃষ্টিবিম্বতে ॥

য'ত ওপৰ অক্ষিপুট ঈষৎশিথিল, য'ত চকুৰ মনি কিঞ্চিৎ ব্যস্ততায়ুক্ত, ধীৰগতিৰ সেই দীনাদৃষ্টি শোকত প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । [শোক কৰণ বসৰ স্থায়ী ভাব]

৫৬। কক্ষা স্থিতোদ্ধতপুটা নিম্নকোদ্ধততাৰকা ।
কুটিল জকুটিদৃষ্টিঃ ক্ৰুদ্ভা ক্ৰোধে দ্বিধীয়তে ॥

কক্ষ, স্থিৰ আৰু উৰ্দ্ধমুখী অক্ষিপুটযুক্ত, স্থিৰ আৰু উৰ্দ্ধমুখী (চকুৰ) তাৰকা যুক্ত কুটিল জকুটি যুক্ত ক্ৰুদ্ভাদৃষ্টি ক্ৰোধত প্ৰয়োগ কৰা হয় ।

৫৭। সংস্থিতে তাৰকে যস্যঃ স্থিতা বিকসিতা তথা ।
সত্ত্বমুদগিৰতী দৃষ্টা দৃষ্টিকংসাহসম্ভৱা ॥

উৎসাহ সম্ভৱা সত্ত্বগুণসূচিতা দৃষ্টাদৃষ্টিত চকুৰ মনি আৰু দৃষ্টি স্থিৰ হয় আৰু প্ৰসাৰিত হয় ।

৫৮। বিস্ফাৰিতোভয়পুটা ভয়কম্পিততাৰকা ।
নিশ্ফাস্তমধ্যা দৃষ্টিষু ভয়ভাৱে ভয়াঙ্কিতা ॥

ভয়ত ভীত (ভয়াঙ্কিতা) দৃষ্টিত, উভয় অক্ষিপুট বিস্ফাৰিত হয়, ইয়াত ভয়ৰহেতু মনি কম্পিত হয় আৰু ইয়াৰ মধ্যভাগৰ পৰা মনি দুটা আঁতৰি থাকে ।

৫৯। সংকোচিত পুটন্যাসা দৃষ্টিৰ্মীলিততাৰকা ।
পশ্চোদ্দেশাৎ সমুষ্টিয়া জুগুপ্সয়োং জুগুপ্সিতা ॥

ঘৃণাত হয় জুগুপ্সিতা দৃষ্টি, ইয়াত অক্ষিপুট সংকোচিতভাৱে থাকে, চকুৰমনি আবৃত আৰু উন্মিষ্ট হয় ।

৬০। ভ্ৰশ্মমুদবৃত্ততাৰা চ স্তকোভয়পুটাঙ্কিতা ।
সমা বিকসিতা দৃষ্টিৰ্বিন্মিতা বিশ্বয়ে ন্দ্রতা ॥

বিশ্বয়ত বিন্মিতা দৃষ্টি হয় । বিন্মিতা দৃষ্টিত মনি উৰ্দ্ধমুখে থাকে আৰু উভয় অক্ষিপুট স্থিৰ হয় আৰু সমানে বিকসিত হয় ।

সঞ্চাৰিতাৰ দৃষ্টি

৬১। স্থায়ীভাৱাপ্ৰয়া হ্যেতা লক্ষিতা দৃষ্টয়ো ময়া ।
সঞ্চাৰিণীনাং দৃষ্টীনাং সংপ্ৰৱক্ষ্যামি লক্ষণম্ ॥

স্থায়ীভাৱাপ্ৰিত সেই দৃষ্টিবিলাকৰ বিষয়ে কোৱা হ'ল । এতিয়া সঞ্চাৰিতাৰ দৃষ্টি বিলাকৰ কথা কোৱা হ'ব ।

৬২। সমতাৰা সমপুটা নিষ্কম্পা শূণ্য দৰ্শনা ।
বাহ্যার্থগ্ৰাহিণী জামা শূণ্যা দৃষ্টিঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতা ॥

যি দৃষ্টিত চকুৰ মণি আৰু অক্ষিপুট সমতাৰে থাকে, যি নিশ্চল, যি দৃষ্টিলক্ষ্যবিহীন, যি দৃষ্টিয়ে বাহ্য বিষয় গ্ৰহণ নকৰে আৰু যি দৃষ্টি ক্ষীণ, সেই দৃষ্টিক "শূণ্যা" বুলি কোৱা হয় ।

৬৩। প্ৰস্পন্দমানপদ্মাস্তা নাত্যৰ্থমুকুলৈঃ পুটেঃ ।
মলিনাস্তা চ মলিনা দৃষ্টিৰ্ৰিহততাৰকা ॥

মলিনা দৃষ্টিত পদ্মপ্ৰান্ত কম্পমান হয়, অক্ষিপুট অত্যন্তমুদিত নহয় ; ইয়াত চকুৰ প্ৰান্ত (কোণ) ভাগ মলিন হয় আৰু মণি অস্পষ্ট হয় ।

৬৪। প্ৰমপ্ৰস্নাপিতপুটা জামাস্তাকিতলোচনা ।
সন্না পতিততাৰা চ শ্ৰাস্তা দৃষ্টিঃ প্ৰকীৰ্ত্তিতা ॥

যেতিয়া প্ৰমৰ বাবে অক্ষিপুট স্নান প্ৰান্তভাগ (দুৰ্বল) ক্ষীণ, চকু কুঞ্চিত, চকুৰমণি অধোমুখী - হয় তেতিয়া সেই দৃষ্টিক শ্ৰাস্তা বোলে ।

৬৫। কিক্ৰিদ্ধকিতপদ্মায়া পতিতোৰ্ধপুটা হ্ৰিয়া ।
অপাধোমুখতাৰা চ দৃষ্টিৰ্নল্জ্জাষিতা তু সা ॥

যেতিয়া পদ্মৰ অগ্ৰভাগ কিক্ৰিত কুঞ্চিত, লজ্জাৰ বাবে ওপৰৰ অক্ষিপুট নিম্নমুখ, আৰু লজ্জাবশতঃ মণি অধোমুখ হয় তেতিয়া সেই দৃষ্টিক লজ্জাষিতা বোলে ।

৬৬। জ্ঞানজ্ৰপুট পদ্মা যা শিথিলা মন্দচাৰিণী ।
জ্ৰমপ্ৰৱিষ্টতাৰা চ জ্ঞানা দৃষ্টিস্ত সা স্মৃতা ॥

যি দৃষ্টিত জ্ৰ, অক্ষিপুট, আৰু পদ্ম জ্ঞানি যুক্ত হয়, যি দৃষ্টি শিথিল, ধীৰ সঞ্চাৰিণী আৰু য'ত জ্ঞান্দিবহেদু তাৰকা ভিতৰলৈ যায় সেই দৃষ্টিক জ্ঞানা বোলে ।

৬৭। কিকিচলা হিৰা কিকিদুগ্ৰতা কিকিদায়তা ।
গুঢ়া চকিত তাৰা চ শক্তিতা দৃষ্টিবিষ্যতে ॥

ঈষৎ চক্লল, হিৰ, অলপ উৰ্দ্ধমুখী, সামান্য বিস্তৃত, গুঢ় (সম্পূৰ্ণ বিকসিত নহয়) আৰু য'ত তাৰকা চকিত সেই দৃষ্টি শক্তিতা নামে জ্ঞাত ।

৬৮। বিষাদ বিস্তীৰ্ণ পুটা পৰ্য্যন্তান্তা নিমেষিণী ।
কিকিমিস্তকতাৰা চ কাৰ্য্যা দৃষ্টিৰিষাদিনী ॥

বিষাদিনী দৃষ্টিত অক্ষিপুট বিষাদৰ বাবে খোলা থাকে ; ইয়াত চকুৰ প্ৰান্ত হয় উদ্বিগ্ন ; যদি ঈষৎ নিশ্চল আৰু চকুৰ পচাৰ (নিমিষ) সঘন হয় ।

৬৯। স্মৃতিতান্নিষ্টপদ্মার্থা মুকুলোৰ্দ্ধপুটাক্ষিতা ।
সুখোন্নীলিততাৰা চ মুকুলা দৃষ্টিবিষ্যতে ॥

যেতিয়া পদ্মৰ আধা কল্পিত আৰু অসংহত, ওপৰৰ অক্ষিপুট নিম্নীলিত, তাৰকা অনায়াসে উন্নীলিত, চকু কুঞ্চিত হয় তেতিয়া সেই দৃষ্টিৰ নাম মুকুলা ।

৭০। আনিকুঞ্চিতপদ্মাগ্ৰা পুটেৰাকুঞ্চিতস্তথা ।
সমা কুঞ্চিততাৰা চ কুঞ্চিতা দৃষ্টিকচ্যতে ॥

য'ত পদ্মৰ আগ, অক্ষিপুট আৰু তাৰকা ঈষৎ কুঞ্চিত হয় আৰু যি দৃষ্টি অৱসন্ন সেই দৃষ্টিক কুঞ্চিত বোলা হয় ।

৭১। মন্দায়মানতাৰা যা পুটেঃ প্ৰচলিতৈস্তথা ।
সন্তাপোপন্নতা দৃষ্টিবভিতস্তা তু সৰ্যথা ॥

দুৰ্ব্বত জৰ্জৰিত আৰু ব্যথায়ুক্ত অভিতস্তা দৃষ্টিত তাৰকা ধীৰ গতিৰ হয় আৰু অক্ষিপুট লৰে ।

৭২। লম্বিতা কুঞ্চিতপুটা শনৈস্তিৰ্য্যঙ্গনিবীক্ষিণী ।
নিগূঢ়া গুঢ়াতাৰা চ জিহ্বা দৃষ্টিকদাহতা ॥

জিহ্বাদৃষ্টি হয় লম্বমান, ধীৰেৰে বক্তৃতাবে অৱলোকনকাৰী, নিগূঢ়(নিম্প্ৰভ) । ইয়াত অক্ষিপুট কুঞ্চিত আৰু তাৰকা গ্ৰহস্ব হয় ।

৭৩। মধুৰা কুঞ্চিতান্তা চ সজ্জক্ৰেপাঃ সশ্লিতা ।
সমস্বথৰিকাৰা চ দৃষ্টিঃ সা ললিতা স্মৃতা ॥

সেই দৃষ্টিলে ললিতা বোলে যি মধুৰ জাতকীয়ুক্ত, স্নিতহাস্যযুক্ত, য'ত প্ৰান্তভাগ হয় কুঞ্চিত আৰু কাম বিকাৰ যুক্ত ।

৭৪। বিতৰ্কোদ্ধতিতপুটা তথৈৰোৎফুল্লতাৰকা ।
অধোগতবিচাৰা চ দৃষ্টিবিষ্টা বিতৰ্কিতা ॥

বিতৰ্কিত অৱস্থাত অক্ষিপুট উৰ্দ্ধমুখী, তাৰকা উৎফুল্লিত, সঞ্চৰপ নিম্নমুখী হলে তাৰ নাম বিতৰ্কিতা দৃষ্টি ।

৭৫। অৰ্দ্ধব্যাকোণতাৰা চ হুদাৰ্দ্ধ মুকুলৈঃ পুটেঃ ।
স্বতৰ্দ্ধমুকুলা দৃষ্টিঃ কিকিছুলিততাৰকা ॥

অৰ্দ্ধমুকুলা দৃষ্টিত তাৰকা অৰ্দ্ধবিকসিত হয়, অক্ষিপুট আনন্দত অৰ্দ্ধমুকুলিত আৰু তাৰকা সৈবৎ লুলিত (ঘূৰ্ণিত) হয় ।

৭৬। বিভ্ৰান্ততাৰকা যাতু বিভ্ৰান্তপুটদৰ্শনা ।
বিস্তীৰ্ণোৎফুল্লমধ্যা চ বিভ্ৰান্তা দৃষ্টিকচ্যতে ॥

তাৰকা আৰু অক্ষিপুট প্রচলিত, মাজভাগ বিস্তৃত আৰু উৎফুল্ল হলে তাক বিভ্ৰান্তা বোলে ।

৭৭। পুটো প্রস্থবিতৌ যস্যনিস্তকৌ পতিতৌ পুনঃ ।
বিধ্বতোদধ্বজতাৰা চ দৃষ্টিবেদা তু বিধ্বতা ॥

য'ত অক্ষিপুট কশিত, নিশ্চল আৰু অধোমুখ আৰু তাৰকা বিধ্বতা (উল্লেজিতা) সেই দৃষ্টিৰ নাম বিধ্বতা ।

৭৮। আকুক্ষিতপুটাপাঙ্গা সঙ্গতৰ্দ্ধ নিমেষিণী ।
মুহূৰ্ঘ্যাবৃত্ততাৰা চ দৃষ্টিৰাকেকৰা স্মৃতা ॥

য'ত অক্ষিপুট আৰু চকুৰ কোণ সৈবৎ কুক্ষিত আৰু মিলিত (ওচৰ চাপি থাকে) তাৰকা বাৰম্বাৰ ঘূৰ্ণিত আৰু যি অৰ্দ্ধনিমেষযুক্ত (চকুৰ পচাৰ সম্পূৰ্ণকৈ নহয়) সেই দৃষ্টিৰ নাম আকেকৰা ।

৭৯। বিকোণিতোভয়পুটা প্রোৎফুল্লা চানিমেষিণী ।
অনৱস্থিততাৰা চ বিকোণা দৃষ্টিকচ্যতে ॥

য'ত অক্ষিপুট দুয়োটা বিকশিত, তাৰকা চক্ৰল উৎফুল্ল আৰু পলকহীন তাক বিকোণা দৃষ্টি বোলে ।

৮০। ত্ৰাসোদ্ধতপুটা যা তু ত্ৰাসোৎ কশিততাৰকা ।
সত্ৰাসোৎফুল্লমধ্যা চ ত্ৰস্তা দৃষ্টিকদাহতা ॥

য'ত ভয়ত অক্ষিপুট উৰ্দ্ধমুখী, ভয়ত তাৰকা কশিত, মধ্যভাগ তীতিযুক্ত আৰু উৎফুল্ল, সেই দৃষ্টিৰ নাম ত্ৰস্তা ।

৮১। ব্যাঘূৰ্ণ্যমানমধ্যা যা ক্ৰামান্তাক্তিলোচনা ।
দৃষ্টিৰ্বিকসিতাপাঙ্গা যদিবা তকণে মদে ।

নিকটমানৰ মত্ততাৰ যদিবা দৃষ্টিত, মধ্যভাগ ঘূৰ্ণিত, প্ৰান্তভাগ ক্ষীণ হোৱাকৈ
নেত্ৰ কুঞ্চিত, অপাঙ্গ বিকসিত । এই দৃষ্টি মত্ততাৰ ফল ।

৮২। কিক্ৰিদাকুঞ্চিত পুটা হনবহ্নিততাৰকা ।
তথা চলিতপদ্মা চ দৃষ্টিমধ্যমদে ভৱেৎ ॥

মধ্যম মত্ততাৰ দৃষ্টিত অক্ষিপুট ঈষৎ কুঞ্চিত, তাৰকা চকল আৰু পদ্ম সৰুৰগণীল
হয় ।

৮৩। সানিমেষানিমেষা চ কিক্ৰিদদৰ্শিততাৰকা ।
অহোভাগচাৰী দৃষ্টিৰম্যমে চ মদে স্মৃতা ॥

নিকটমানৰ মদ্যজ্জ্বলিত মত্ততাত দৃষ্টিনিমেষ যুক্ত বা অনিলুম্ব যুক্ত হয়, তাৰকা
ঈষৎ দৃষ্ট হয় আৰু দৃষ্টি কেবল তলৰ ফালেহে যায় ।

৮৪। ইত্যেৱং লক্ষিতা হোম্বা যট্ৰিংশদ্ দৃষ্টয়ো ময়া ।
বসজা ভাবজ্ঞানচাসাং বিনিয়োগং নিবোধত ॥

ছয়ত্ৰিশ প্ৰকাশ বসজাত আৰু ভাবজাত দৃষ্টিৰ লক্ষণ কোৱা হ'ল । ইয়াৰ প্ৰয়োগৰ
বিষয়ে কওঁ শুনক ।

৮৫। বসজাস্থ বসেষেৰ হায়িষু হায়িদৃষ্টয়ঃ ।
শৃণুস্বং ব্যাভিচাৰিণ্যঃ সন্ধাৰিষু যথো দি তাঃ ॥

বসজা দৃষ্টি সমূহ বসৰ ক্ষেত্ৰত আৰু হায়ী দৃষ্টি সমূহ হায়ীভাৱ সমূহৰ ক্ষেত্ৰত
প্ৰয়োগ কৰা হয় । এতিয়া ব্যাভিচাৰী দৃষ্টি সমূহ কিতাৰে সন্ধাৰীভাৱ সমূহৰ ক্ষেত্ৰত
প্ৰয়োগ কৰা হয় তাক কওঁ শুনক ।

৮৬। শূণ্যা দৃষ্টিষু চিন্তায়াং স্তম্ভে চাপি প্ৰকীৰ্ত্তিতা ।
নিৰ্বেদে চাপি মলিনা বৈবৰ্ণ্যে চ বিধীয়তে ॥

চিন্তাত শূণ্যদৃষ্টি আৰু স্তম্ভত (অৱসাদত) একে দৃষ্টি । মলিনা দৃষ্টি হয় নিৰ্বেদ
আৰু বিৰ্ণ ভাবত । [৪০-৪২ সংখ্যক শ্লোক অনুসাৰে ইয়াত আৰু পৰৱৰ্তী শ্লোক
সমূহত বিভিন্ন দৃষ্টিৰ বিৱৰণ দিয়া হৈছে]

৮৭। প্ৰান্তা প্ৰমাৰ্ভৌ শ্বেদে চ লজ্জায়াং লক্ষিতা তথা ।
অপস্মাৰে তথা ব্যাধৌগ্ৰানে গ্ৰানা বিধীয়তে ॥

প্ৰমাৰ্ভৰ আৰু হামি থকা ব্যক্তিৰ প্ৰান্তা দৃষ্টি, লজ্জাত লক্ষিতা দৃষ্টি আৰু অপস্মাৰ,
ৰোগ আৰু গ্ৰানিত গ্ৰানা দৃষ্টি ।

৮৮। শঙ্কায়াম্ শঙ্কিতা জ্জিয়া বিষাদার্থে বিষাদিতা ।
নিদ্রাস্বপ্নসুখার্থেষু মুকুলা দৃষ্টিবিষ্যতে ॥

সন্দেহত শঙ্কিতা, বিষাদত বিষাদিনী, নিদ্রা, স্বপ্ন আৰু সুখত মুকুলা দৃষ্টি হয় ।

৮৯। কুঙ্কিতাসূয়িতানিষ্ট দুশ্শ্ৰেয়স্কাঞ্চ ব্যাথাসু চ ।
অভিতপ্তাচ নিৰ্বেদে হৃতিঘাতাতিতা পয়োঃ ॥

কুঙ্কিতা দৃষ্টি হয় অসুয়া, অবাঞ্ছনীয় বস্তু দৰ্শন, কষ্টেৰে দৃষ্টি হোৱা বিষয়ত আৰু
নেত্ৰব্যথাত । অভিতপ্তা দৃষ্টি হয় নিৰ্বেদ, আঘাত আৰু সন্তাপত ।

৯০। জিস্মা দৃষ্টিবসুয়ায়াং জড়তালস্যয়োস্তথা ।
ধৃতৌহৰ্ষে সললিতা স্মৃতৌ তৰ্কে চ তৰ্কিতা ॥

জিস্মা দৃষ্টি হয় অসুয়া, জড়তা আৰু আনস্যত । সললিতা দৃষ্টি হয় হৈৰ্য্য আৰু
আনন্দত ; তৰ্কিতা দৃষ্টি হয় স্মৰণ আৰু তৰ্কত ।

৯১। আহ্লাদেহৰ্জ্জমুকুলা গজ্জম্পৰ্শ সুখাদিষু ।
বিভ্রান্তা দৃষ্টিবাহ্নেগে সন্ত্ৰমে বিভ্রমে তথা ॥

আনন্দ, গজ, স্পৰ্শ, সুখ আদিত অৰ্জ্জমুকুলী দৃষ্টি আৰু আবেগ, সন্ত্ৰম আৰু বিভ্ৰমত
বিভ্রান্তা দৃষ্টি হয় ।

৯২। বিঘ্নুতা চাপলোন্মাদদুঃখাৰ্তিমৰণাদিষু ।
আকেকৰা দুৰালোকে বিচ্ছেদপ্ৰেক্ষিতেষু চ ॥

চপলতা, উন্মাদ, দুখ, কষ্ট, মৃত্যু আদিত বিঘ্নুতা দৃষ্টি হয় । ঘৃণনীয় বস্তুৰদৰ্শন,
বিচ্ছেদ দৰ্শন আদিত আকেকৰা দৃষ্টি প্ৰযোজ্য ।

৯৩। বিবোধামৰ্ষ গৰৌগ্ৰামতিষু স্যম্বিকোশিকা ।
ব্ৰহ্মা ব্ৰাসে ভৱেৎ দৃষ্টিৰ্মদিবা চ যদেস্থিতি ॥

বিকোশিকা (অৰ্থাৎ বিকোশা) দৃষ্টি হয় আগৰণ, জ্ঞোষ, গৰ্ব, উগ্রতা আৰু জ্ঞান
লাভ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত । ভৱত ব্ৰহ্মা আৰু যজ্ঞতাত মদিবা দৃষ্টি হয় ।

ভাৰকাৰ কাৰ্য্য

৯৪-৯৫। ষট্‌ত্ৰিংশৎ দৃষ্টয়ো হ্যেতা যথাৰং প্ৰতিপাদিতাঃ ।
বসজানাং তু দৃষ্টীনাং ভাৰজানাং তথৈব চ ॥
ভাৰাপুট ক্ৰতাং কৰ্ম গদতো মে নিবোধত ।

বসন্ত আৰু ভাবজ ছয়ত্ৰিশ প্ৰকাৰৰ দৃষ্টিৰ কথা যথাযথভাৱে প্ৰতিপাদিত হ'ল
এতিয়া তাৰকা, অক্ষিপুট আৰু জৰ ক্ৰিয়া সম্বন্ধে কওঁ শুনক ।

৯৫-৯৮। ভ্ৰমণং বলনং পাতচলনং সংপ্ৰবেশনম্ ॥
বিবৰ্ত্তনম্ সমুদ্বৃত্তং নিষ্ক্ৰামঃ প্ৰাকৃতং তথা ।
পৰ্য্যন্তং মণ্ডলাবৃত্তিস্তাৰয়োৰ্ভ্ৰমণং স্মৃতম্ ॥
বলনং গমণং ত্ৰ্যস্তং পাতনং শ্ৰুতং তথা ।
চলনং কম্পনং জেয়ং প্ৰবেশোহন্তঃপ্ৰবেশনম্ ॥
বিবৰ্ত্তনম্ কটাক্ষস্য সমুদ্বৃত্তং সমুন্নতিঃ ।
নিষ্ক্ৰামো নিৰ্গমঃ প্ৰোক্তঃ প্ৰাকৃতংতু স্বভাৱজম্ ॥

তাৰকাৰ (চক্ৰমণিৰ) ক্ৰিয়া হ'ল চলন, পাতন, ভ্ৰমণ, বলন, সংপ্ৰবেশন, বিবৰ্ত্তন,
সমুদ্বৃত্ত, নিষ্ক্ৰাম আৰু প্ৰাকৃত । এই ন প্ৰকাৰ ।

মণ্ডলাকাৰে পৰ্য্যন্ত (ইত্যন্ততঃ) কৰি তাৰকা দুটা ঘূৰোৱা কাৰ্য্যক ভ্ৰমণ বোলে ।
বলন হ'ল - তিৰ্যক গতি । পাতন হ'ল শিথিলতা । চলন হ'ল কম্পন । প্ৰবেশ
হ'ল ভিতৰ সোমোৱা । বিবৰ্ত্তন হ'ল কটাক্ষ দৃষ্টি । সমুদ্বৃত্ত হ'ল সমুন্নতি
(ওপৰমুৱা) নিষ্ক্ৰাম হ'ল নিৰ্গমন । প্ৰাকৃত হ'ল স্বাভাৱিক দৃষ্টি ।

৯৯-১০১। তথৈবাং বসভাৱেষু বিনিয়োগং নিবোধত ।
ভ্ৰমনং চলনোদ্বৃত্তে নিষ্ক্ৰামো বীৰবৌদ্ধ্যোঃ ॥
নিষ্ক্ৰামণং সংবলনং কৰ্ত্তব্যং হি ভ্ৰম্যনকে ।
হাস্যবীভৎসয়োক্তানি প্ৰবেশনমিহৈষ্যতে ॥
পাতনং ককণে কাৰ্য্যং নিষ্ক্ৰামণমথাবৃত্তে ।
প্ৰাকৃতং শ্বেতভাৱেষু শূন্যাবে চ বিবৰ্ত্তিতম্ ॥

বস আৰু ভাৱৰ সৈতে ইয়াৰ প্ৰয়োগ শুনক । ভ্ৰমণ, চলন, উদ্বৃত্ত আৰু নিষ্ক্ৰাম
বীৰ আৰু বৌদ্ধ বসৰ, নিষ্ক্ৰাম আৰু সংবলন হয় ভ্ৰম্যনক বসত, প্ৰবেশন
হাস্যবসত, অভিপ্ৰেত হয় বীভৎস বসত । ককণ বসত পাতন, অবৃত্তত নিষ্ক্ৰামণ,
অৱশিষ্ট বসবোৰত প্ৰাকৃত আৰু শূন্যবত বিবৰ্ত্তিত হয় ।

১০২। স্বভাৱসিদ্ধমৈৱৈতৎ কৰ্ম লোকক্ৰিয়াপ্ৰয়ম্ ।
এৱং সৰ্ৱেষু ভাৱেষু ভাৱাকৰ্ম নিযোজয়েৎ ॥

লোক ক্ৰিয়াপ্ৰিত এই ভ্ৰমণ, বলন আদি কাম বিলাক স্বভাৱসিদ্ধ । এইদৰেই সকলো
ভাৱৰ ক্ষেত্ৰত ভাৱাকৰ্ম চক্ৰ মণিৰ কাম হয় ।

দৃষ্টিভেদ

১০৩-১০৭। অথাত্ৰৈব প্রবক্ষ্যামি প্রকাৰং দৰ্শনস্য তু ।
 যমং সাচ্যনুবৃত্তে তু আলোকিতবিলোকিতে ॥
 প্রলোকিতোল্লোকিতে চাপ্যবলোকিতম্বেৰ চ ।
 সমতাৰং চ সৌম্যং চ যদ দৃষ্টং তৎ সমং স্বতম্ ॥
 পদ্মান্তৰ্গত তাৰংচ ত্ৰ্যম্বং সাচীকৃতং তু তৎ ।
 কপনিৰ্ৱৰ্ণনায়ুক্তসনুবৃত্তমিতি ক্ষুটম্ ॥
 সহসা দৰ্শনং যৎ স্যাস্তদালোকিতমুচ্যতে ।
 বিলোকিতং পৃষ্ঠতন্তু পার্শ্বাত্যাংতু প্রলোকিতম্ ॥
 উৰ্দ্ধমুল্লোকিতং জেঘম্ অবলোকিত মণ্যধঃ ।
 ইত্যেষ দৰ্শনবিধিঃ সৰ্বতারবসাপ্রয়ঃ ॥

এতিয়া ইয়াত দৰ্শনৰ প্ৰকাৰভেদৰ কথা কোৱা হ'ব । সম, সাচী, অনুবৃত্ত, আলোকিত, বিলোকিত, প্রলোকিত, উল্লোকিত, অবলোকিত এই আঠ প্ৰকাৰ দৰ্শন । যি দৃষ্টিত তাৰকা স্বাভাৱিকভাৱে থাকে, যি দৃষ্টি সৌম্য (ধুনীয়া) সেই দৃষ্টিক সম বোলে । য'ত তাৰকা পদ্ম প্ৰবিষ্ট আৰু তিৰ্যক্ তাক সাচী বোলে । যাৰ দ্বাৰা কপ নষ্টকৈ দেখা যায় তাক অনুবৃত্ত বোলে । ইঠাৎ দৰ্শন হোৱাক আলোকিত বোলে । পিচফালে চোৱাক বিলোকিত বোলে । পাৰ্শ্বৰ প্ৰতি দৃষ্টি হোৱাক প্রলোকিত বোলে । উৰ্দ্ধ দৃষ্টিক উল্লোকিত বোলে আৰু অধোদৃষ্টিক অবলোকিত বোলে । সকলো ভাৱ আৰু বসাপ্ৰিত দৃষ্টিৰ বিধি (নাম) এয়ে ।

অক্ষিপুট

১০৮-১১১। তাৰাকৃতস্যানুগতং পুটকৰ্ম নিৰোধত ।
 উন্মেষচ্চ নিমেষচ্চ প্রসৃতং কুক্ষিতং সমম্ ॥
 বিবৰ্জিতং প্রক্ষুব্ধিতং পিহিতং সবিতাড়িতম্ ।
 বিগ্লেষঃ পুটয়োযন্তু স তুন্মেষঃ প্রকীৰ্ত্তিতঃ ॥
 সমাগতো নিমেষঃ স্যাদায়ামন্তু প্রসাৰিতম্ ।
 আকুক্ষিতং কুক্ষিতং স্যাৎ সমং স্বাভাৱিকং স্বতম্ ॥
 বিবৰ্জিতং সমুজ্জ্বলং ক্ষুব্ধিতং শ্লব্দিতং তথা ।
 হৃগিতং পিহিতং প্রোক্ত সাহতং তু বিতাবিতম্ ॥

চকুৰ তৰা দুটাৰ কামানুসৰি অক্ষিপুট ক্ৰিয়া সম্পৰ্কে শুনক । উন্মেষ, নিমেষ, প্রসৃত, কুক্ষিত, সম, বিবৰ্জিত, প্রক্ষুব্ধিত, পিহিত, সবিতাড়িত । অক্ষিপুট দুটাৰ বিগ্লেষক উন্মেষ বোলে । দুয়োটাৰ মিলনক নিমেষ বোলে । বিস্তাৰৰ নাম প্রসাৰিত । ইয়ং কুক্ষনক কুক্ষিত বোলে । স্বাভাৱিক অৱস্থাক সম বোলে । উৰ্দ্ধমুখ

অৱস্থাক বিবৰ্জিত বোলে । কম্পিত অৱস্থাক স্পন্দিত বোলে । স্থগিত অৱস্থাক
পিহিত বোলে । আহত অৱস্থাক বিতাড়িত বোলে ।

অক্ষিপুটৰ প্ৰয়োগ

১১২-১১৫। অথৈষাং বসভাৱেষু বিনিয়োগনিবোধত ।

ক্ৰোধে বিবৰ্জিতঃ কাৰ্য্যঃ নিমেষোন্মেষণৈঃ সহ ॥

বিস্ময়ার্থে চ হর্ষে চ বীৰ্য্যে চৈৱ প্ৰসাৰিতম্ ।

অনিষ্ট দৰ্শনে গজ্ঞে বসে স্পৰ্শে চ কুক্ষিতম্ ॥

শূসাবে চ সমং কাৰ্য্যমীৰ্ষ্যাসু স্ফুৰিতং ভৱেৎ ।

সুস্তমূৰ্ছিতবাতোক্ষ ধুমতৰ্জাভিনাতিষু ॥

নেত্ৰবোগে চ পিহিতং অভিঘাতে বিতাড়িতম্ ।

ইত্যেৱং বসভাৱেষু তাৰকাপুটয়োৰ্দ্ধিঃ ॥

এতিয়া বস আৰু ভাব অনুসাৰে অক্ষিপুটৰ প্ৰয়োগৰ বিষয়ে শুনক । ক্ৰোধত নিমেষ
আৰু উন্মেষৰ যোগে বিবৰ্জন কৰিব । বিস্ময় প্ৰকাশত হৰ্ষ আৰু বীৰ্য্যেৰে প্ৰসাৰণ
কৰিব । অনিষ্ট দৰ্শন, গজ্ঞ, বস আৰু স্পৰ্শত কুক্ষিত কৰিব । শূসাবত সম আৰু
ঈৰ্ষ্যাত স্ফুৰিত কৰণীয় । সুস্ত, মূৰ্ছা, ধুমুহা, উক্ষতা, ধোৱা, বৰ্ষা, কাজলজ্বলিত কষ্ট
আৰু চকুৰোগত পিহিত কৰণীয় । আঘাত পালে বিতাড়িতৰ প্ৰয়োগকৰণীয় । বসৰ
আৰু ভাবৰ কাৰ্য্যত তাৰকা আৰু অক্ষিপুটৰ কাৰ্য্য এনে হয় ।

জক্ৰিয়া

১১৬-১২০। কাৰ্য্যানুগতস্য্যৈস্যৱ জৱো কৰ্ম নিবোধত ।

উৎক্ষেপঃ পাতনং চৈৱ জকুটী চতুৰং জৱোঃ ॥

কুক্ষিতং বেচিতং চৈৱ সহজংচেতি সন্তা ৷

জৱোকগতিকৎক্ষেপঃ সময়েকৈকশোহপি বা ॥

একস্য বা হযোৰ্বাপি পাতনং স্যাদযোমুখম্ ।

জৱোৰ্মূলসমুৎক্ষেপাং জকুটী পৰিকীৰ্তিতা ॥

চতুৰং কিক্ৰিদুহাসান্ধুৰায়তয়োৰ্জৱোঃ ।

একস্যা উতযোৰ্বাপি মৃদুভঙ্গেন কুক্ষিতম্ ॥

একস্যা এৱ ললিতা দুৎক্ষেপাশ্চেচিতং জৱঃ ।

সহজাতংতু সহজং কৰ্ম স্বাভাৱিকং স্মৃতম্ ॥

তাৰকা আৰু অক্ষিপুটৰ ক্ৰিয়ানুযায়ী জৱ ক্ৰিয়াৰ কথা শুনক । উৎক্ষেপ, পাতন,
জকুটী, চতুৰ কুক্ষিত, বেচিত, সহজ এই সাতটা জ ক্ৰিয়া । জ দুটাৰ একেলগে বা
এটা এটাকৈ উন্নয়নক (ওপৰলৈ তোলাক) উৎক্ষেপ বোলে । এটা বা দুয়োটাৰ

অবনমনক (অধোমুখ কৰাক) পাতন বোলে । জু দুটাৰ মূল উৎক্লিষ্ট হলে তাক জুৰুটী বোলে । সুন্দৰ আৰু বিস্তৃত জু যুগৰ ঈষৎভাৱে উজ্জ্বল (ক্ষীতি) হোৱাক চতুৰ বোলে । এটা বা দুয়োটা জুৰ মৃদুভাৱে ভঙ্গ (বক্রতা) হোৱাকে কুঞ্চিত বোলে । এটাৰ লালিতভাৱে (শৃঙ্গাৰাশ্রয়) উন্নমন হোৱাকে বেচিত বোলে । সহজাত (স্বাভাৱিক) জু-ক্ৰিয়াৰ সহজ বোলে ।

১২১-১২৫। অথৈৰ্হাং সংপ্রজ্যামি বসভাৱপ্ৰয়োজনম ।

কোপে বিৰ্তকে হেলায়াং নীলাদৌ সহজে তথা ॥

দৰ্শনে প্ৰৱণে চৈৱ জৱমেকাং সমুৎক্লিপেৎ ।

উৎক্লিপো বিন্ময়ে হৰ্ষে বোষে চৈৱ দ্যোবপি ॥

অসুয়িতে জুগুন্মায়াং হাসে দ্ৰাণে চ পাতনম্ ।

ক্ৰোধস্থানেষু দীপ্তেষু যোজয়েৎ জুৰুটীংবুধঃ ॥

শৃঙ্গাৰে ললিতে সৌম্যে স্পৰ্শে চ চতুৰং ভৱেৎ ।

মোট্ৰায়িতে কুট্ৰায়িতে বিনাসে কিলকিক্লিতে ॥

বিকুঞ্চিতং তু কৰ্ণৰাং নৃত্তে যোজ্যংতু বেচিতম্ ।

অনাৱিক্ষেযু ভাৱেষু বিদ্যাং স্বাভাৱিকং বুধঃ ॥

এতিয়া বস আৰু ভাবৰ সময়ত ইয়াৰ প্ৰয়োগৰ কথা কোৱা হ'ব । ক্ৰোধ, বিতৰ্ক, হেলা (অৱজ্ঞা) আৰু সহজাত ক্ৰিয়াত দৰ্শন আৰু প্ৰৱণত এটা জু উন্নমিত হয় আৰু বিন্ময়, হৰ্ষ আৰু ক্ৰোধত দুয়োটা উন্নমিত হয় । অসূয়া, জুগুন্মা, হাস্য আৰু দ্ৰাণত হয় পাতন । ক্ৰোধ আৰু দীপ্ত (পোহৰ) স্থানত জুৰুটী প্ৰয়োগ হয় । শৃঙ্গাৰ, ললিত, সৌম্য আৰু স্পৰ্শত চতুৰ হয় । মোট্ৰায়িত, কুট্ৰায়িত, বিনাস আৰু কিলকিক্লিতত বিকুঞ্চিত কৰণীয় । নৃত্যত বেচিত কৰণীয় । অনাৱিক্ষ ভাবত (সহজভাৱত) বিজ্ঞানোকে স্বাভাৱিক জু প্ৰয়োগ কৰে ।

নাসিকা :

১২৬-১২৮ ইত্যেৱং তু জৱঃ প্ৰোক্তং নাসাকৰ্ম নিবোধত ।

নতা মন্দা বিকৃষ্টা চ সোচ্ছ্বাসা চ বিকুণ্ঠিতা ॥

স্বাভাৱিকী চেতি বুধেঃ ষড়্ৰিখা নাসিকা স্মৃতা ।

নতা যুহুঃ স্ফিটপুটা মন্দাতু নিতুতা স্মৃতা ॥

বিকৃষ্টোৎফুল্লিতপুটা সোচ্ছ্বাসকৃষ্ট মাকতা ।

বিকুণ্ঠিতা সংকুচিতা সমা স্বাভাৱিকী স্মৃতা ॥

জুৰ ক্ৰিয়াৰ কথা কোৱা হ'ল । এতিয়া নাকৰ ক্ৰিয়াৰ বিষয়ে শুনক । নতা, মন্দা, বিকৃষ্টা, সোচ্ছ্বাসা, বিকুণ্ঠিতা, স্বাভাৱিকী, এই ছয় প্ৰকাৰ নাকৰ অৱস্থা বুझি জানী লোকে কয় । যেতিয়া নাসাপুট সঘনে নাসামূলৰ সৈতে মিলিত হয় তাক নতা বোলে । নাসাপুট নিষ্কল হলে মন্দা বোলে । নাসাপুট উৎফুল্ল হলে বিকৃষ্টা

বোলে । বায়ুৰ আকৰ্ষণ হ'লে সোচ্ছ্বাসা বোলে । সংকুচিতা নাসিকাৰ নাম বিকুণ্ঠিতা । স্বাভাৱিক অৱস্থাৰ নাসিকাৰ নাম স্বাভাৱিকী ।

১২৯-১৩২। নাসিকালক্ষণং হ্যেতৎ বিনিয়োগং নিবোধত ।
 বিচ্ছিন্নমন্দকদিতে সোচ্ছ্বাসে চ নতাস্বতা ॥
 নিৰ্বৈদৌৎসুক্যচিত্তাসু মন্দা শোকে তু কীৰ্ত্তিতা ।
 বিকৃষ্টা তীব্ৰগন্ধে চ স্বাসবোধ ভয়াৰ্ত্তিশু ॥
 সোচ্ছ্বাসা মধুৰে গন্ধে দীৰ্ঘোচ্ছ্বাসকৃতেশু চ ।
 বিকুণ্ঠিতোক্তা হাস্যেৰু জুগুপ্সায়াং অসূয়িতে ॥
 স্বাভাৱিকী শেষভাৱেহিত্যেৰং নাসিকা স্বতা ।

এয়ে হ'ল নাসিকাৰ লক্ষণ আৰু এতিয়া প্ৰয়োগৰ কথা শুনক । মাজে মাজে বৈ বৈ লাহে লাহে কান্ধিলে আৰু উচ্ছ্বাসত হোৱা নাকৰ অৱস্থাক নতা বোলে । নিৰ্বৈদ, উৎসুক্য, চিত্তা আৰু শোকত মন্দা বোলে । উগ্ৰগন্ধ, পান, ক্ৰোধ, ভয়, ক্লেণত বিকৃষ্টা হয় । সুগন্ধ আৰু দীৰ্ঘশ্বাসত সোচ্ছ্বাসা প্ৰযোজ্য । হাস্য, জুগুপ্সা, ব্যাঘ্ৰাম আৰু অসূয়া বুজাবলৈ বিকুণ্ঠিতা হয় । অৱশিষ্ট ভাৱত হয় স্বাভাৱিকী । এয়ে নাকৰ প্ৰয়োগ বিষয়ক কথা ।

১৩২-১৩৪। ক্ৰামং ফুল্লং চ পূৰ্ণং চ কম্পিতং কুঞ্চিতং সমম ॥
 ষড়্ৰিষং গণ্ডমুদ্ভিষ্টং তস্য লক্ষণমুচ্যতে ।
 ক্ৰামং তুবনতং জেয়ং ফুল্লং বিকসিতং ভৱেৎ ॥
 উন্নতং পূৰ্ণমত্তোক্তং কম্পিতং ক্ষুৰিতং ভৱেৎ ।
 স্যাৎ কুঞ্চিতং সংকুচিতং সমং প্ৰাকৃতমুচ্যতে ॥

ক্ৰাম, ফুল্ল, পূৰ্ণ, কম্পিত, কুঞ্চিত আৰু সম এই ছয় প্ৰকাৰ গণ্ড । তাৰ লক্ষণ কোৱা হৈছে । অবনত অৱস্থাক ক্ৰাম বোলে । বিকসিত অৱস্থাক ফুল্ল বোলে । উন্নত গণ্ডক পূৰ্ণ বোলে । ক্ষুৰিত গণ্ডক কম্পিত বোলে সংকুচিত গণ্ডক কুঞ্চিত আৰু স্বাভাৱিক গণ্ডক সম বোলে ।

১৩৫-১৩৭। গণ্ডয়োৰ্লক্ষণং প্ৰোক্তং বিনিয়োগং নিবোধত ।
 ক্ৰামং দুৰ্বেষু কৰ্ত্তব্যং প্ৰহৰে ফুল্লমিষ্যতে ॥
 পূৰ্ণমুৎসাহগৰ্বেষু বোমহৰ্ষেষু কম্পিতম্ ।
 কুঞ্চিতঞ্চ সবোমাকম্পৰ্শনীতে ভয়ে ক্ৰবে ॥
 প্ৰাকৃতং শেষভাৱেষু গণ্ডকৰ্ম ভৱেদিত্তি ।

গাল দুখনৰ লক্ষণৰ কথা কোৱা হ'ল । ইয়াৰ প্ৰয়োগ শুনক । দুৰ্বত ক্ৰাম গণ্ড হয় । অতি আনন্দত হয় ফুল্ল । উৎসাহ আৰু গৰ্বত হয় পূৰ্ণ । ক্ৰোধ আৰু

আনন্দত হয় কম্পিত । বোম্বাঙ্ক, স্পৰ্শ, শীত, ভয় আৰু জ্বৰত হয় কুঞ্চিত ।
অৱশিষ্ট ভাব বিলাকত স্বাভাৱিক গণ্ডকাৰ্য্য হয় ।

অধৰ

১৩৭-১৩৯ । বিবৰ্ত্তনং কম্পনং চ বিসৰ্গো বিনিগূহনম্ ॥
সন্দষ্টকং সমুদগচ্চ ষট্ কৰ্ম্মাণ্যধৰস্য তু ।
বিকূণনং বিবৰ্ত্তসু বেপনং কম্পনং স্মৃতম্ ॥
বিনিষ্ক্ৰামো বিসৰ্গসু প্ৰৱেশো বিনিগূহনম্ ।
সন্দষ্টকং দ্বিজৈদৃষ্টং সমুদগঃ সহিতা গতিঃ ॥

বিবৰ্ত্তন, কম্পন, বিসৰ্গ, বিনিগূহন, সন্দষ্টক, সমুদগ, এই ছটা অধৰৰ কাম ।
বিকূণন (সংকোচন) হোৱাক বিবৰ্ত্ত বোলে । বেপনক কম্পন বোলে । বিনিষ্ক্ৰামক
(বাহিৰলৈ উলিয়াই দিয়াক) বিসৰ্গ বোলে । প্ৰৱেশক (ভিতৰলৈ সুমুৱাই নিয়াক)
বিনিগূহন বোলে । দাঁতেৰে কামুৰি ধৰিলে সন্দষ্টক বোলে আৰু দুয়ো খন ওঠৰ
মিলিত অৱস্থাক সমুদগ বোলে ।

১৪০-১৪২ ইত্যোষ্ঠলক্ষণং প্ৰোক্তং বিনিয়োগং নিবোধত ।
অসূয়া বেদনাং ৰজ্জা লস্যাদিষু বিবৰ্ত্তনম্ ॥
কম্পনং বেদনাশীতজ্বৰবোম্বজপাদিষু ।
শ্ৰীণাং বিলাসে বিলোকে বিসৰ্গো বজ্জনে তথা ॥
বিনিগূহনমায়াসে সন্দষ্টং ক্ৰোধকৰ্ম্মণি ।
সমুদগন্তুনুকম্পায়াং চুষ্মনে চাভিনন্দনে ॥

ওঠৰ লক্ষণ কোৱা হ'ল, এতিয়া ইয়াৰ প্ৰয়োগ শুনক । অসূয়া, ব্যাথা, অৱহেলা,
আলস্য আদিত হয় বিবৰ্ত্তন । ব্যাথা, শীত, জ্বৰ আৰু ক্ৰোধত হয় কম্পন । শ্ৰীৰ
বিলাস, বিলোকে (শ্ৰীৰ শূঙ্গাৰভাৱ জনিত ক্ৰিয়া) বজ্জনত (দেহ বজ্জন) হয় বিসৰ্গ ।
পৰিশ্ৰমত বিনিগূহন হয় । ক্ৰোধ পূৰ্ণ কাৰ্য্যত হয় সন্দষ্ট । অনুকম্পা, চুষ্মন আৰু
অভিনন্দনত হয় সমুদগ ।

চিবুক

১৪৩-১৪৬ । ইত্যোষ্ঠকৰ্ম্মানি উক্তানি চিবুকস্য নিবোধত ।
কুট্ৰনং খণ্ডনং ছিন্নং চুক্ষিতং লেহনং সমম্ ॥
দষ্টং চ দন্তক্ৰিয়ায়া চিবুকং ত্ৰিহ লক্ষ্যতে ।
কুট্ৰনং দন্ত সংঘৰ্ষঃ সংস্কাটঃ খণ্ডনং যুহুঃ ॥
ছিন্নং তু গাঢ়সংল্লেষচুক্ষিতং দূৰৱিচ্যুতিঃ ।
লেহনং জিহবয়া লেহঃ কিকিচ্ছেষঃ সমং ভৱেৎ ॥
দৈন্তৈৰ্দষ্টৈধৰে দষ্টম্ ইত্যেষাং বিনিয়োজনম্ ।

ওঠৰ কথা কোৱা হ'ল এতিয়া থুঁতৰিৰ ক্ৰিয়াৰ বিষয়ে শুনক । কুটন, খণ্ডন, ছিন্ন, চুক্ষিত, লেহন, সম, দষ্ট এই বিলাক চিবুকৰ (থুঁতৰি) লক্ষণ । দাঁতে দাঁতে সংঘৰ্ষৰ নাম কুটন । বাৰে বাৰে দুই ওঁঠ মিলিত হোৱাটো খণ্ডন । দুইখন ওঁঠৰ গাঢ় মিলনক বোলে ছিন্ন । দুই ওঁঠ দূৰলৈ আঁতৰি যোৱাক চুক্ষিত বোলে, জিহ্বাৰে ওঁঠ চেলেকাক বোলে লেহন । ওঁঠ দুখনৰ সামান্য মিলনক বোলে সম । দাঁতেৰে ওঁঠ কামোৰাক বোলে দষ্ট । এয়ে প্ৰয়োগ ।

১৪৬খ-১৪৯ক। ভয়শীত জ্বাৰ্য্যাধি শস্তানাং কুটনং ভৱেৎ ॥

জপাধ্যয়নসংলাপভক্ষযোগে চ খণ্ডনম্ ।

ছিন্নংব্যাদৌ ভয়ে শীতে ব্যায়ামে কষিতেক্ষিতে ॥

জম্বনে চুক্ষিতং কাৰ্য্যং তথা লৌল্যে চ লেহনম্ ।

সমং স্বভাৱভাৱেষু সন্দষ্টঃ ক্ৰোধকৰ্মসু ॥

ইতি দন্তোষ্ঠজিহৱানাং কৰণাচ্ছিবুকক্ৰিয়া ।

ভয়, শীত, জ্বাৰ আৰু ৰোগগ্ৰস্ত সকলে কৰে কুটন । জপ, পাঠ, কথোপকথন আৰু ভোজনত হয় খণ্ডন । ৰোগ, ভয়, শীত, ব্যায়াম আৰু ক্ৰোধ দৃষ্টিত হয় ছিন্ন । হামিওৱাত হয় চুক্ষিত আৰু লোভত হয় লেহন । স্বাভাৱিক অবস্থাত হয় সম । ক্ৰোধমূলক কামত হয় সন্দষ্ট । দাঁত ওঁঠ আৰু জিহ্বাৰ কাম অনুসৰি চিবুক ক্ৰিয়া এনে হয় ।

মুখক্ৰিয়া

১৪৯খ-১৫৬ক। বিবৃতং বিনিবৃত্তং চ নিৰ্ভুগং ভুগমেৰ চ ॥

বিবৃতং চ তথোদ্ধাহি কৰ্মাণ্যত্ৰাস্যজ্ঞানি তু ।

ব্যাবৃত্তং বিনিবৃত্তং স্যাদ্ বিবৃতং তিৰ্য্যগায়তম্ ॥

অৰ্দ্ধাঙ্গমুখত্বং নিৰ্ভুগং ব্যাভুগং কিল্বিদায়তম্ ।

বিল্লিষ্টোষ্ঠং চ বিবৃতমুদ্ধাহুংক্ষিপ্শ্বমেৰ চ ॥

বিনিবৃত্তমসূয়ায়াং ঈৰ্ষাক্ৰোধকৃতেন চ ।

অৱজ্ঞা বিহতাদৌ চ শ্ৰীণাং কাৰ্য্যং প্ৰযোজ্যতিঃ ॥

বিবৃতং স্বাৰণে চৈৱ নৈৱমিত্যেৱমাদিষু ।

নিৰ্ভুগশ্চাপি বিজ্ঞেয়ং গৰ্ভীৰালোকনাদিষু ॥

ভুগং লজ্জাঘ্নিতে খোজ্যং যতীনাং তু স্বভাৱজম্ ।

নিৰ্বেদৌংসুক্যচ্ছিত্তাসু তথা চ বিনিময়ণে ॥

বিবৃতং চাপি বিজ্ঞেয়ং হাস্যশোকভয়াদিষু ।

শ্ৰীণামুদ্ধাহি লীলায়াং গৰ্বে গচ্ছত্যনাদৰে ॥

এৱং নামেতি কাৰ্য্যং চ কোপৱাক্যে বিচক্ষণৈঃ ।

বিধূত, বিনিবৃত্ত, নিৰ্ভুগ্ন, ভুগ্ন, বিবৃত আৰু উদ্বাহি এই ছয় প্ৰকাৰ মুখজাত ক্ৰিয়া । আন এফালে ঘূৰাই দিয়া মুখক বোলা হয় ব্যাবৃত । বক্তৃতাবে মুখ মেলাক বোলা হয় বিধূত । অধোমুখ (তললৈ মুখখন কৰা) অৱস্থাক বোলা হয় নিৰ্ভুগ্ন । অলপকৈ মুখ মেলা অৱস্থাক বোলা হয় ভুগ্ন । ওঠ আঁতৰি থাকিলে হয় বিবৃত । উন্মামিত মুখক বোলা হয় উদ্বাহি ।

প্ৰয়োজ্য সকলে স্ত্ৰী সকলৰ অসূয়া, সৈৰ্ষা, ক্ৰোধৰ কাম, অৱজ্ঞা, বিহাৰ আদিত বিনিবৃত্ত কৰণীয় । বাৰণ কৰাত হয় বিধূত । গভীৰ ভাবৰ দৃষ্টিত নিৰ্ভুগ্ন আৰু লজ্জা বিষয়ত হয় ভুগ্ন । নিৰ্বেদ, ঔৎসুক্য চিন্তা আৰু আৱাহনত বিবৃত হয় বুলি জানিব । ই যতি সকলৰ স্বাভাৱিক কাৰ্য্য । হাঁহি, শোক আৰু ভয় আদিতো বিবৃত হয় । স্ত্ৰী সকলৰ ক্ৰীড়া, গৰ্ব, অনাদৰ ক্ৰোধপূৰ্ণ বাক্যতো বিচক্ষণ সকলে উদ্বাহিৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে ।

১৫৬খ-১৫৭ক । সমং সাচীকৃতাদুক্তা যচ্চ দৃষ্টি ৱিকল্পিতম্ ॥

তজ্জৈন্তেনানুসাৰেণ কাৰ্য্যং তদনুগং মুখম্ ।

বিচক্ষণ লোকে ৱিকল্পিত দৃষ্টিৰ দ্বাৰা কথিত সম, সাচী আদি নানা দৃষ্টি ভংগী অনুসাৰে মুখৰ ভংগী কৰিব লাগে ।

মুখৰাগ আৰু তাৰ প্ৰয়োগ

১৫৭খ-১৬২ক । অথাতো মুখৰাগচ্চ চতুৰ্দ্ধা পৰিকীৰ্ত্তিতঃ ॥

স্বাভাৱিকঃ প্ৰসন্নস্ত বক্তঃ শ্যামোহৰ্থসংশ্ৰয়ঃ ।

স্বাভাৱিকস্তু কৰ্ত্তব্যঃ স্বভাৱাভিনয়াশ্ৰয়ঃ ॥

মধ্যস্থাদিষু ভাৱেষু মুখৰাগঃ প্ৰযোজ্যঃ তিঃ ।

প্ৰসন্নস্তুভূতে কাৰ্য্যঃ হাস্যশৃঙ্গাৰয়োন্তথা ॥

বীৰ বৌদ্ধ মদাদ্যেষু বক্তঃ শ্যামং কৰুণে তথা ।

ভয়ানকে বীভৎসে চ শ্যামং সংজায়তে মুখম্ ॥

এৱং ভাৱবসান্থেষু মুখৰাগং প্ৰযোজ্যেৎ ।

শাখাস্থোপাঙ্গসংযুক্তঃ কৃতোহপ্যভিনয়ঃ শূভ ॥

মুখৰাগবিহীনস্তু নৈৱ শোভাস্থিতো ভৱেৎ ।

মুখৰাগ চাৰিভাগত বিভক্ত হৈছে । যেনে, অভিনয় বিষয় বস্তু অনুসৰি স্বাভাৱিক, প্ৰসন্ন, বক্ত আৰু শ্যাম । স্বাভাৱিক অভিনয়ত আৰু উদাসীন ভাবৰ প্ৰদৰ্শনত স্বাভাৱিক মুখৰাগ কৰণীয় । অদ্ভুত, হাস্য আৰু শৃঙ্গাৰৰ অভিনয়ত প্ৰসন্ন মুখৰাগ হয় । বীৰ, বৌদ্ধ মত্ততা আৰু কৰুণৰ অভিনয়ত মুখৰাগ বক্ত (বঙা) ভয়ানক আৰু বীভৎসৰ অভিনয়ত মুখৰাগ শ্যাম (ক'লা) হয়, এইদৰে তাৰ আৰু বসৰ

ওপৰত ভিত্তি কৰি মুখৰাগৰ প্ৰয়োগ হয় । শাখা, অক্ষ, উপাঙ্গযুক্ত ভাল অভিনয় হলেও, মুখৰাগহীন অভিনয়ে শোভা নাপায় ।

১৬২খ-১৬৬ক। শৰীৰাভিনয়োহমোহপি মুখৰাগসমম্বিতঃ ॥

দ্বিগুণাংলততে শোভাংবাভাৱিৰ নিশাকৰঃ ।

সাধাৰণ আঙ্গিক অভিনয়েও মুখৰাগ যুক্ত হলে, বাতিৰ চক্ৰৰ দৰে দুগুণ শোভা পায়

১৬৩খ-১৬৫। নুনাভিনয়োহপি স্যাম্মানাতাৱবসাম্বিতঃ ॥

মুখৰাগাঙ্ঘ্ৰিতো যস্মান্দ্ৰাষ্ট্যম্ভ্ৰ প্রতিষ্ঠিতম্ ।

যথানেত্ৰং প্ৰসৰ্পেত মুখজদৃষ্টি সংযুতম্ ॥

তথাভাৱবসোপেতং মুখৰাগং প্ৰয়োজয়েৎ ।

ইত্যেৱং মুখৰাগন্তু প্ৰোক্তো ভাৱবসাপ্ৰয়ঃ ॥

নেত্ৰভঙ্গীৰ দ্বাৰা কৰা অভিনয়, মুখৰাগ যুক্ত হৈ নানা ভাৱ আৰু বসময় হয় । কাৰণ, মুখৰাগত নাট্যৰ শূভাশুভনিৰ্ভৰ কৰে যেনেকৈ মুখ, জ্ঞ আৰু দৃষ্টিযুক্ত নেত্ৰ প্ৰসৰ্পনশীল, সেইদৰে ভাব আৰু বসযুক্ত মুখৰাগ কৰণীয় (নেত্ৰভঙ্গী অনুসৰি মুখৰাগৰ সমন্বয় হ'ব লাগে) । এই দৰেই ভাব আৰু বস অনুসাৰে মুখৰ বৰণ কেনে হ'ব লাগে সেই বিষয়ে কোৱা হ'ল ।

১৬৬-১৬৭। অতঃ পৰং প্ৰৱক্ষ্যামি গ্ৰীৱা কৰ্মানিৱৈ দ্বিজাঃ ।

গ্ৰীৱা সমানতোম্মতা ত্ৰ্যস্তা বেচিতা কুঙ্কিতাক্ৰিতা ॥

বলিতা চ নিবৃত্তা চ গ্ৰীৱা নৱৱিধাৰ্থতঃ ।

হে দ্বিজগণ, ইয়াৰ পিচত গ্ৰীৱাৰ কথা কম । সমা, নতা, উন্নতা, ত্ৰ্যস্তা, বেচিতা, কুঙ্কিতা, অক্ৰিতা, বলিতা, নিবৃত্তা এই ন প্ৰকাৰ গ্ৰীৱা ।

প্ৰয়োগ

১৬৭-১৭১। সমা স্বাভাৱিকী ধ্যানস্বভাৱজপকৰ্মসু ॥

নতা নতাস্যাহলঙ্কাৰ বন্ধে কণ্ঠাৱলম্বনে ।

উন্নতাভ্যুন্নতামুখী গ্ৰৈৱেয়েহধ্বনিদৰ্শনে ॥

ত্ৰ্যস্তা পাৰ্শ্বগতা চৈৱ স্বভাৱেহথ দুঃখিতে ।

বেচিতা বিধূতা ভ্ৰান্তা হাৰে যথন নৃত্যয়োঃ ॥

কুঙ্কিতাকুঙ্কিতা মুৰ্ধি ভাৰিতে গলবন্ধনে ।

অক্ৰিতাহপসূতে শ্ৰদ্ধে কেশকৰ্ণোৰ্ধ্বদৰ্শনে ॥

পাৰ্শ্বোন্মুখী স্যাদ্ধলিতা গ্ৰীৱাতসে চৰীক্ষিতে ।

নিবৃত্তাতিমুখীভূতা স্বস্থানাতিমুখা দিষু ॥

সমা হ'ল ডিঙিৰ স্বাভাবিক অৱস্থা । ধ্যান (চিন্তা) আৰু সহজাত কৰ্ম আৰু জপৰ ক্ষেত্ৰত সমা প্ৰযোজ্য । নতাত মুখ অৱনত হয় ; অলঙ্কাৰ পৰিধান আৰু কণ্ঠাশ্লেষ বিষয়ত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয় । উন্নতাত মুখ উন্নমিত হয়, হাৰ পৰিধান আৰু পথ প্ৰদৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াৰ প্ৰয়োগ হয় । ত্ৰ্যম্বাত ডিঙি একাষলৈ হালি যায় । কাঙ্কৰ তাৰ আৰু দুঃখিত অৱস্থাত ত্ৰ্যম্বাৰ প্ৰয়োগ হয় । তল-ওপৰকৈ আৰু ইফালে সিফালে ঘূৰুৱা ডিঙিক বেচিতা বোলা হয় । হাব (গ্ৰীৱ কামোদ্দীপক কাৰ্য্য), মথন (দধিমথন আদি) আৰু নৃত্যৰ ক্ষেত্ৰত বেচিতা গ্ৰীৱাৰ প্ৰয়োগ কৰিব লাগে । ডিঙিটো কোঁচ খালে তাক কুঙ্কিতা বোলা হয় । মূৰত বোজা থাকিলে ডিঙিটো থিৰেৰে ৰাখিবৰ বাবে কুঙ্কিতা গ্ৰীৱাৰ প্ৰয়োগ কৰা হয়, কাঙ্কটো এফালে হলাই দিলে অঙ্কিতা গ্ৰীৱা হয় । খোপা আদি বান্ধিবৰ বাবে কৰা কেশাকৰ্ষণ আৰু ওপৰলৈ চোৱাত অঙ্কিতাৰ প্ৰয়োগ হয় । বলিতাত মুখখন এফলীয়া কৰি ওপৰলৈ চাই ডিঙি ভাঙি চোৱা কাৰ্যত বলিতা গ্ৰীৱাৰ প্ৰয়োগ হয় । পোনে পোনে সমুখলৈ চালে নিবৃত্তা গ্ৰীৱা হয় । নিজে থকা ঠাইৰ পৰা সমুখলৈ দৃষ্টি দিয়াত এই গ্ৰীৱাৰ প্ৰয়োগ কৰা হয় ।

১৭২-১৭৩। ইত্যাদি লোকভাৱাৰ্থা গ্ৰীৱাভসৈৰণেকথা ।
 গ্ৰীৱা কৰ্মানি সৰ্বাণি শিবঃ কৰ্মানুগানি চ ॥
 শিবসঃ কৰ্মণা কৰ্ম গ্ৰীৱায়াঃ সংপ্ৰবৰ্দ্ধতে ।
 ইত্যেতন্নক্ষণং প্ৰোক্তং শীৰ্ষোপাঙ্গ সমাপ্ৰয়ম্ ॥
 অঙ্গ কৰ্মানি শেখানি গদতো মে নিবোধত ॥

এই লোকভাৱ প্ৰকাশক গ্ৰীৱাভঙ্গী অনেক প্ৰকাৰৰ । সকলোবোৰ গ্ৰীৱাক্ৰিয়া মূৰৰ ক্ৰিয়া অনুসৰি হয় । মূৰৰ ক্ৰিয়াতে গ্ৰীৱাৰ কাৰ্য্য নিৰ্ভৰ কৰে । মূৰ আৰু ইয়াৰ উপাঙ্গশ্ৰিত এই লক্ষণৰ কথা কোৱা হ'ল । অৱশিষ্ট অঙ্গকৰ্মৰ সম্পৰ্কে কওঁ শুনিব ।

উপাঙ্গবিধান নামক অষ্টম অধ্যায় সমাপ্ত ।